WILL BE SHORTLY OUT.

NOTES ON SAHITYA RATNA.

WITH

Model Gujrati Essays.

Sahitya Ratna, its notes and the accompanying series of essays will furnish all the necessary materials for the Matriculation Gujarati paper.

Price Annas Eight.

સાહિત્ય રત્ન.

પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર લેખકોના ગદ્ય પદ્યના ઉત્તમ નમુનાનો સંગ્રહ.

સંયોજક

ઇશ્વરલાલ. પ્રા. ખાનસાહેબ. બી. એ.

નરહરિલાલ. ત્ર્યંબકલાલ. બી. એ.

(સાર્વજનિક હાઇસ્કુલ. સુરત.)

The literature of a people is the best expression of their life, their thoughts, their hopes and their ideals.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

આશ્વિન. સંવત ૧૯૬૪ અકટોબર. ઇ. સ. ૧૯૦૮

મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ.

ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.

ગ્રંથાર્પણ.

ગુર્જરગિરાના પરમભક્ત સદ્ગત સાક્ષરશિરોમણિ
શ્રીયુત્ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના
અ મ ર આ ત્મા ને.

(ગોવર્ધનરામભાઇની અવસાન વેળા ગુર્જરી માતાનો અશ્રુપ્રવાહ)

ગરબી.

મીઠા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા !
વિશ્વવિલાસ સુવાસ ભર્યાં તુજ વેણ જો !
ક્યા તુજ પગલા તેજ પનોતા પાંથરે !
સ્વર્ગપ્રભા ઝરતાં રસિયા તુજ નેણ જો !
મીઠા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૧
ઉંડા દિવ્ય પ્રદેશ થકી સરી આવતી
મોઘેરી ત્હારી મોરલીની તાન જો !
મધુરા, કોમળ, સ્નેહરસ્યાં, સુણાવતી
ગભીર ઉંડાં મનુજહૃદયના ગાન જો !
દૈવી મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૨
સુની સુની લાગે આ મુજ વાટિકા,
બાલુડા પંખીડા દીન મુઝાય જો,
તું જ્યા બેઠો ત્યા નહિ કોઈ ઉડી શકે
વિલાસ મ્હારા અધુરા રે રહી જાય જો !
મોઘા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૩
મુજ ઉંડી આશાના વ્હાલા વીરલા !
મુકી ગયો જે મોરલી તુજ આ દ્વાર જો,
એમા ત્હારાં અધુરા સ્વપ્ન કળીશ હુ
એ મુજ દંડ અને મુજ કર શણગાર જો !
મગલ મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૪
તુજ રવ મધુરા મધુરા સઘળે સાભળુ,
તેજ તિમિરમા હસતું મુખ તુજ જોઉ જો
પ્રેમ ઝરણુમાં નિર્મલ ઉર ન્હાતો દીસે,
એ તુજ રાસ અખડ વિશે ચિત્ત પ્રોઉ જો !
મોહન મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૫

ખબરદાર.

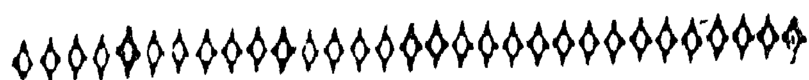
પ્રેમાનંદની પ્રાર્થના.

શાર્દુલવિક્રીડીત.

ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ઘણી
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણી
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમી તણી.

સાંગોપાંગ સુરગ વ્યંગ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી
પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી, થાઓ સખી ઉપરી
જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ લ્યો વરી
થાઓ શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી, એ આશ પુરો હરિ.

પ્રેમાનંદ.

PREFACE.

The introduction, of a vernacular paper in the Matriculation examination, has necessitated the compilation of a book that would give the candidates a fairly good idea of Gujrati language and literature. The compilers of these gems had considerable difficulty in selecting a suitable Gujrati text-book for High-School-classes and they had to adopt the rather circuitous and inconvenient course of dicating prose and poetical passages to the class. In the absence of a suitable book some schools have taken up only modern writers while others content themselves with the ancients Poetry only is read in some places and only prose in a few others.

It is hoped that the present compilation will supply a long-felt and now urgent want. The book is primarily intended to be read in High-Schools and among its leading features are –

1. Selections have been made from the writings of ancient as well as modern authors.

2. Poetry, prose and literary dramas have all been drawn upon.

3. An outline history of Gujrati literature and an article on the development of Gujrati prose hava been given in the introduction.

4 The first part is considerably easier than the second, the former being meant for standards IV and V and the latter for VI and VII. It is hoped that the abridged Sudama Charitra of 350

lines given at the beginning of part I may be used in standard III, where generally about 300 lines of a narrative poem are being taught.

5. It will be found convenient to select passages, here and there, to be done in the class in a particular term. Various considerations have weighed with the compilers in fixing the order of arrangement and it was found inconvenient to arrange the passages in the order in which they can be read in the class.

6. Great care is taken to avoid everything that would have an unhealthy effect on young minds. An attempt has been made to convey moral lessons through the medium of these gems. While trying to secure instructive and ennobling passages, the compilers have at the same time eschewed the dull and dry.

7. A controversy is raging at present about Gujrati spelling. The modes of spelling of many authors differ widely. To secure uniformity in spelling we have followed certain general rules, those laid down by the late Mr. Govardhanram M. Tripathi and the Text-books Revision Committee. In some places however we have not been able to follow those rules. All the same, the spelling in this book will scarcely misguide the reader.

8. Prose passages in the book may also be used for translation into English and thus the necessity of a separate book for translation may be done away with.

9. It was not thought advisable to give annotations in a compliation meant to be a text-book. Short explanatory and some critical notes will shortly be issued in a separate volume, which will also include specimen Gujrati essays useful to Matriculation and School-Final candidates.

10. The poet Akho is in many places hard to understand. Some of his best lines have been picked up and put to gether, in the present collection. It is hoped that they will be found instructive and easily intelligible.

11 This book does not and cannot exhaust all gems of Gujrati literature. Looking to the numerous calls made upon a High-School time-table it was not thought desirable to swell further the size of the book. Enough matter is given for class-reading and careful students will always supplement it by extra reading at home.

12 Though the book is meant primarily for High-School students, it will also be found useful to the general reader, wishing to have an idea of Gujrati literature and yet not having sufficient leisure on his hands to dive deeper and consult the originals.

The compilers have great pleasure in recording their thanks to the various gentlemen who have so kindly lent their permission to publish passages of which they had the copy-

right. For much of the matter contained in the article on the development of Gujrati prose (Gadya Vikasa) the compilers are indebted to Mr. Ranjitram Vavabhai Mehta, B A., to whom their best thanks are due.

Messrs. Moharlal Parvatishanker Dave, M. A. LL B., and Tribhovandas Jamnadas Sheth, B. A. LL. B., have also obliged the compilers by many very useful suggestions.

Tastes may and do differ and some passages to which the compilers have given place in this collection may appear to some to be out of place in a book of gems. Some may even question why particular passages of great merit have been omitted. All collections are more or less open to these objections, and on that score the compilers only request the indulgence of the reader.

The compilers regret that with the limited space at their command they have not been able to do sufficient justice to some of the greatest of Gujrati poets, Premanand and Dayaram in particular.

Suggestions that would tend to increase the usefulness of the work are invited from all quarters.

Sarvajanik High School, Surat. 1st October 1908.

ISHVARLAL P. KHANSAHEB,

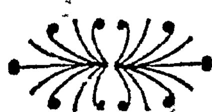
NARHARILAL TRIMBAKLAL.

અનુક્રમણિકા.

શુદ્ધિપત્રિકા.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૧	૨	સાંદીપન	સાંદીપનિ
"	૩	ત્હેને	ત્હેને
૩	૨૦	ભાવઠ	ભાવઠ
૮	૪	નવ	તવ
૧૧	૨	શાખ	શાંખ
"	૧૯	ત્હેને	ત્હેને
૧૭	૧	મુઇ	સુઇ
૩૩	૧૧	કેડ	કોડ
૩૫	૨૮	જીવોનો	જીવોનો
૩૭	૧૪	ભર્યાનુ	ભર્યાંતુ
૩૮	૧૨	આશિશ	આશિષ
૪૩	૨૭	ઉપરા	ઉપરા
૫૪	૬	કાળ	કાલ
૫૯	૧	અતર	અંતર
૬૮	૯	માના	માના
૮૪	૨૪	શયનગ્રહ	શયનગૃહ
૮૫	૧૧	વ્યજના	વ્યજના
૧૦૦	૨૯	આણસે	આણશે
૧૦૮	૧૧	ઉંચ્ચાર્યા	ઉચ્ચાર્યા
૧૨૨	૧૦	ગી...જોલેઝી	જોગી...ઝીલે
૧૨૮	૧૮	એકરીસન્ધિ	એક અસન્ધિ
"	૨૨	જોજે	જે જે
૧૩૬	૪	હેદ	હેદ
૧૩૭	૧૬	અર્ધમીલિત	અર્ધમીલિત
૧૩૯	૧૦	લસતા	લસતાં
૧૪૮	૬	કર્યો	કર્યે
૧૪૯	૨૦	વક્ષ્મી	લક્ષ્મી
૧૫૫	૧૭	કમ્પ્યુ	કંપ્યું
૧૬૯	૨૭	કેર	કેરી
૧૮૦	૨૦	લુટાયે	લુટાયે
૧૮૮	૨૦	જેવા	જેવો
૧૯૦	૧૮	ફૂટતા	ફૂટતા
૧૯૬	૧૯	ધરથી	ધરથી
"	૨૨	ઉપાય	ઉપાય
૧૯૭	૧૮	ઉપાય	ઉપાય
૧૯૯	૧૩	હરિજને	હરિજનને
૨૦૧	૨૯	જડે	જડે
૨૦૮	૧૩	પ્રતિવ્રતા	પતિવ્રતાં
૨૧૧	૨૨	ઉડે	ઉડે
૨૧૩	૧	ધાને	ધા ન્હેને
"	૧૬	વહલા	હલા
૨૨૩	૧૨	અતઃપ્રસ્થ	અંતપ્રસ્થ
૨૨૮	૧૬	બેસં છુ	બેસુ છુ
૨૩૩	૧૬	કઇ	કંઇ
૨૩૫	૨૭	અથ	અર્થ
૨૩૬	૧૪	ત્હહમે	ત્હમે
૨૫૩	૨	શબ્દોએ.	શબ્દોએ
૨૮૩	૧૨	ઇચ્છ	ઇચ્છા
૨૮૪	૨૧	સકાર	સાકાર

ગુર્જર સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

(સિંહાવલોકન.)

પ્રસ્તાવનામાં સૂચવ્યા મુજબ આ સંગ્રહનો એક ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ વાચનપાઠો આપવાનો છે, બીજો ઉદ્દેશ સાહિત્ય વિલાસી સજ્જનોની વાંચનની અભિરૂચિ તૃપ્ત કરવાનું એક સાધન પુરૂ પાડવું એ છે આ બેઉ ઉદ્દેશ લક્ષમા રાખી સાહિત્ય વિશે એક નિબધ અત્રે આપવો એ ઉચિત ધાર્યું છે નિબધના બે ખંડ પાડવામા આવ્યા છે. પ્હેલા ખંડમાં પ્રાચીન કવિઓના ટુંક જીવનચરિત્રો તથા કેટલુક માર્ગદર્શક વિવેચન આપ્યુ છે, તથા આધુનિક લેખકો, પદ્ય લેખકોની ત્વરિત નોંધ લીધી છે. બીજા ખંડમાં ગદ્ય વિકાસના લેખમાં ગુજરાતી ગદ્યનો શરૂઆતથી ઇતિહાસ આરંભી, આધુનિક લેખકો, ગદ્ય લેખકોને હાથે થયલી ભાષાની ખીલવણી વિશે તથા સાહિત્યના જુદા જુદાં અંગોમાં અત્યાર સુધી થયલી પવૃત્તિ વિશે, વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે ગદ્યવિકાસનો લેખ મેટ્રીક્યુલેશનમા જતા વિદ્યાર્થીઓને ઘણી અગત્યનો નથી.

ખંડ—૧.

સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

કવિતા એ કવિના મનનુ ચિત્ર છે. કવિજીવન એ રસસરિતાનું ઉદ્‌ભવસ્થાન છે; કવિનું જીવનવૃત્તાંત જાણ્યા વિના કવિતાના હાર્દનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અસંભવિત નહિ હોય પણ અતિ કઠિન તો છેજ. નવલકથાકારો અને જનસમુદાયના સ્વભાવચિત્રના સર્વ ઉલ્લેખકોને માટે પણ એમ કહી શકાય. કલ્પિત કે અર્ધકલ્પિત પાત્રોના સ્વભાવ વર્ણનમાં કયાં કવિ નાટયકાર કે કથાકાર જાણ્યે અજાણ્યે પોતાના જ દશ્ય અદશ્ય હૃદયભાવનું, પ્રબળ

વા નિર્બળ મનોવિકારનું, અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સંસ્કારનુ પ્રતિબિમ્બ પાડે છે. પોતાનાજ વિચારનું પ્રત્યારોપણ કરે છે અને સર્વ પ્રકારે પોતાના અનેક અનુભવનું મિશ્ર ચિત્ર આલેખે છે.

આમ બને એમાં કંઇ નવાઇ નથી. મન તો સર્વ સૃષ્ટિનુ એકજ છે. એક સૂર્ય જેવી રીતે પૃથ્વીપરના સર્વ રંગનો ઉત્પાદક છે, પદાર્થની સ્થિતિ અને સગવડ પ્રમાણે ઓછો વત્તો પ્રકાશ સર્વને નિષ્પક્ષપાતે આપે છે તેમજ મનનું પણ સમજવું. વસ્તુતઃ પૃથ્વીપરના સર્વ પદાર્થ રંગહીન છે. રંગ એ તેજનુંજ લક્ષણ છે. હરેક પદાર્થ પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિ પ્રમાણે સૂર્યકિરણના રંગ શોષેછે. વણશોષેલાં સૂર્યકિરણના રંગનું મિશ્ર પ્રતિબિંબ એજ તે પદાર્થનો રંગ. એક સૂર્ય આમ અનેક પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન રંગનું મૂળ કારણ છે, તેમ એક મન સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેરે છે. મનના સર્વ ધર્મ સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ રૂપે પ્રત્યેક મનુષ્યમા પ્રગટ કે ગુપ્ત રહેલા હોય છે અને પોતાની ભાવનાઓના પ્રાબલ્યથી બીજા ઘણા મનુષ્યોના હૃદયભાવને ઉત્તેજનાર, જગવનાર, વિરલ પુરૂષ મહા પુરૂષ ગણાય છે.

એ મહાપુરૂષ સેનાનાયક હો કે પ્રજાનાયક હો કે સર્વને રંજન કરનાર હૃદયનાયક કવિ હો, હો તે હો, ત્હેની મહત્તાનો આધાર અન્ય જનોની હૃદયપ્રભાને જગવનાર પોતાની તેવીજ પણ વધારે બળવાન હૃદયપ્રભા પર રહેલો છે. કવિના હૃદયતંત્રની ચેષ્ટા અને ત્હેના મનોયંત્રની ગતિ વધારે સ્પષ્ટ હોવાથી અને હૃદયપર પડતી ત્હેની છાપ પ્રત્યક્ષ અને સ્થાયી હોવાથી કવિચરિતનો અભ્યાસ અતિ ઉપયોગી છે અને રસરહસ્ય સમજવાને આવશ્યક છે.

કવિતા એટલે સુંદર અર્થનો સુંદર શબ્દમાં પ્રયોગ, અન્ય જનના હૃદયસંસ્કારને જગવવા કવિના અંતઃકરણમાથી વ્હેતો હૃદય-ભાવનો પ્રવાહ તેજ રસ. પર હૃદયને ઉદ્બોધવાની જે હૃદયશક્તિ તે કવિનું રસમન્દિર, એ રસને ત્વરાથી ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તે રસિકતા. કાવ્યમા ગદ્ય પદ્યનો મેળ નથી. રસ એજ આવશ્યક છે. શિષ્ટ ભાષા એ કાવ્યનું બીજુ જરૂરનું અંગ છે ક્લિષ્ટ કે ગ્રામ્ય ભાષા રસનો નાશ કરે છે. સુંદર સરળ અને સ્વચ્છ ભાષા રસ-વૃદ્ધિ કરે છે. ભાષાજ્ઞાન વિના કવિને ચાલે તેમ નથી. એમ પણ

બને છે કે રસ ઉત્કૃષ્ટ હોય તો સુંદર શબ્દ આપોઆપ આવી મળે છે. ઉત્તમ કવિની શ્રેષ્ઠ કવિતા એ પ્રતિની હોય છે.

જુની ગુજરાતી.

કાળક્રમે સંસ્કૃત શબ્દોના અપભ્રંશ થવાથી ને દેશ્ય શબ્દોના મિશ્રણથી સંસ્કૃત ભાષા પલટાઇને પાચ પ્રાકૃત ભાષા થઇ. ત્હેમના નામ—૧ પ્રાકૃત ૨ શૌરસેની ૩ માગધી ૪ પૈશાચી ૫ અપભ્રંશ પ્રાકૃત ભાષાના ઘણા શબ્દ અધિક અપભ્રંશ પામીને ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. અપભ્રંશ ભાષા જુની ગુજરાતીને ઘણી મળતી આવે છે. શૌરસેની, માગધી ને પૈશાચીને ગુજરાતી સાથે નહિ જેવોજ સંબધ છે. ઉપર ગણાવેલી પાંચ પ્રાકૃત ભાષાઓમા દેશ્ય શબ્દો ઘણા થોડા છે પણ જુની ગુજરાતીમા તો ગુર્જર દેશ (મહી અને આબુ તથા પાવાગઢને ખંભાતના અખાતની વચ્ચેનો પ્રદેશ) સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) ને લાટ દેશ (મહીની દક્ષિણનો મૂલક, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત વિગેરે) ના મૂળ વતનીઓની દેશ્ય ભાષાના ઘણા શબ્દ છે.

અલ્લાઉદીન ખીલજીએ ઈ. સ. ૧૨૯૭ મા ગુજરાત જીત્યુ ત્યારથી જુની ગુજરાતીમા ઘણા ફારસી શબ્દનો પ્રવેશ થયો મુસલમાની રાજ્યમા સંસ્કૃત ભાષા વિસારે પડી અને ત્હેની સાથે ગુજરાતીનો ત્હેની સાથેનો સબધ ઓછો થવા માડયો આ ક્રિયા સુમારે સવાસો દોઢસો વર્ષ ચાલુ રહ્યા પછી નવી ગુજરાતી આપણી હાલ બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયો, એમ કહીએ તો ચાલે ભાષા વિકાર ધીમે ધીમે થાય છે. ભાષાના જન્મ મરણ એક બે વર્ષમા થતા નથી. પણ અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે ઐતિહાસિક બનાવોને માટે પ્રખ્યાત વર્ષ મુકયા છે

જુની ગુજરાતી ઇ સ. ૧૦૨૪ (મહમ્મદની સોમનાથ પર ચઢાઈ, થી તે ઇ. સ. ૧૪૧૪ તઘલખ વંશનો અંત) સુધી સમજવી, ત્યાર પ્હેલા ગુજરાતમાં મિશ્ર અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

જુની ગુજરાતીના નમુના.

૧ વૃક્ષ તઉ પાન પડઇ. ૨ કુંભાર ઘાડા ઘડવા માટી આણઇ ૩ શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ પુછઇ, ૪ કરસણી હલ ખેડતઉ બીજ

વાવણી ૫ સાપ મરાઈ નઈ લાઠી ભાજઈ; ૬ બિલાડી નઈ કર્મિ સીકાં ત્રુટાં.

તઘલખ વંશના અંતથી ઇ. સ ૧૪૧૪થી નવી ગુજરાતી જાણવી. થોડા ફેરફાર સાથે એ ભાષા હાલ બોલાય છે આ અંગ્રેજના શાંતિરાજ્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રચાર વધવાથી ગુજરાતી ભાષાનો નવો યુગ બેઠો છે. અંગ્રેજી શબ્દો ને અંગ્રેજી વાક્યરચનાનો પણ ભાષામા પ્રવેશ થઈ ચુક્યો છે. ગુજરાતી ભાષા હાલ સક્રાંતિ દશામાં છે.

આદિકાળ ૧૪૧૪-૧૫૨૬ (બાબરની પાણીપતમાં જીત.)

નરસિંહ મ્હેતો (૧૪૧૫-૧૪૮૧) મીરાંબાઈ* (૧૪૦૩-૧૪૭૦) ભાલણ (૧૪૪૯—૧૫૩૯).

નરસિંહ મ્હેતો—(૧૪૧૫-૧૪૮૧)

ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મ્હેતાનો જન્મ જુનાગઢના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણના કુટુંબમા થયો હતો ભાભીના મ્હેણાથી નરસિંહ મ્હેતાએ ઘર છોડયુ ને શિવને આરાધી વૈકુંઠની રાસલીલાનુ દર્શન માગી લીધુ એવી દંતકથા છે. રાસલીલાનુ નરસિંહ મ્હેતાનું વર્ણન એવુ આબેહુબ છે કે અજ્ઞાન લોકવર્ગમા આવી કલ્પના ઉત્પન્ન થાય અને મનાય એ સ્વાભાવિક છે. રાસલીલાવાળા ભાગવતની કૃષ્ણકથાથી નરસિંહ મ્હેતામા કૃષ્ણભક્તિના અંકુર ફૂટયા ને તે ફાલીને મોટું પ્રેમભક્તિનુ વૃક્ષ થયું. એ વૃક્ષના વેરાયલા બીજ ઠેર ઠેર રોપાયા અને નરસિંહ મ્હેતાના મરણ વખતે

---

* મીરાબાઇની ઉમ્મર સદ્ગત સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામે આપેલી તારીખ પ્રમાણે ૧૧ વર્ષની ખરી. પણ નવી શોધ પ્રમાણે મીરા કુંભારાણાની પત્ની નહિ પણ મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ રાણા સંગના કુંવરની પત્ની થતી હતી. જો આ નિર્ણય થઇ શકે તો મીરાં ઇ સ. ના સોળમા સૈકામાં ગણવી પડે, ને તેમ થાય તો સોળમા સૈકાના કાવ્યને નિર્માલ્ય ગણી શકાય નહિ. શ્રીજીમાં સ્થાપેલુ મીરાંનું મંદિર છે ને મીરાંની ભક્તિની અકબર બાદશાહે પરીક્ષા કરી હતી એવી દંતકથા છે નવો મત ગ્રહણ કરીએ તો આ વાત કંઈક સપ્રમાણ ઠરે છે.

માત્ર બે વર્ષના બાળક શ્રી વલ્લભાચાર્યને માર્ગદર્શક થઇ પડયાં. મ્હેતાની કવિતામાં ભક્તિ સર્વત્ર વ્યાપક છે પણ ભક્તિને લઈને એમનાં પદોના શૃંગાર, નીતિ તથા અધ્યાત્મ એમ ત્રણ વિભાગ થઈ શકે. મ્હેતાની કવિતામાં શુદ્ધ શૃંગારની સીમા સચવાઇ નથી પણ પ્રેમભક્તિમાં તલ્લીન કવિને સ્વપ્નેયે ખ્યાલ ન્હોતો કે ભક્તિને બાદ કરતાં મ્હારા પદોનો ઉઘાડો અર્થ અનર્થકારક છે કૃષ્ણચરિત્રનું અનુકરણ સંસારમા થઇ શકે નહિ એમ તો જનસમાજ હજી પણ માને છે. નરસિંહ મ્હેતાને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ હતા ને એમના પુત્ર શામળદાસના વિવાહ વખતે, કુંવરબાઇના શ્રીમતના મામેરા પ્રસંગે ને એમના પિતાના શ્રાદ્ધ પર શ્રી કૃષ્ણે સાક્ષાત દર્શન દીધા હતા ને એમની હુંડી શ્રી ભગવાને જાતે સ્વીકારી હતી એવી લોકવાર્તા છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ ચારે પ્રસંગનુ રસિક વર્ણન કર્યું છે

નરસિંહ મ્હેતાના જ સમયમા પદ્મનાભ નામે જૈન કવિએ કહાનડદે પ્રબંધ નામે ગ્રંથ જુની ગુજરાતીમા લખ્યો છે

મીરાંબાઇ—(૧૪૦૩—૧૪૯૦.)

બાળવયથી કૃષ્ણને વરેલી પ્રેમઘેલી મીરા શિવમાર્ગી સાસરે સમાઇ નહિ અને દ્વારિકામા જઈ કૃષ્ણભક્તિમા ને સત્સંગમા પોતાનો કાળ ગાળવા લાગી એના પદોમા નરસિંહ મ્હેતા જેવું અધ્યાત્મ જ્ઞાન કે ભક્તિ રહસ્ય નથી પણ એની પ્રીતિ ગાઢ અને દર્દવાળી છે ને ભાષા જોસ્સાભરી છે. એના પદ ઠેર ઠેર ગવાય છે ને એને વિશે ઘણી દંત કથા ચાલે છે એ બેધડક સાધુસંગ કરતી હતી તેથી એની વિશુદ્ધિની પરીક્ષા એના પતિ કુંભારાણાએ અનેક વખત કરી હતી પણ તે સર્વમા તે નિર્દોષ ને શુદ્ધજ નીવડી હતી. ઝેરનો પ્યાલો મીરા હરિચરણામૃત કરી પી ગઇ હતી એમ લોકમા મનાય છે.

ભાલણ--(૧૪૩૯—૧૫૩૯.)

પંદરમી અને સોળમી સદીનું અનુસંધાન કરાવનાર આ કવિ પાટણનો શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ હતો. “ કાદમ્બરીનુ ” એણે ભાષાંતર કર્યું છે ને કૃષ્ણ રામ તથા શિવની કથામાંથી ટુચકા લઈ તે વિશે કવિતા લખી છે. ઈશ્વર એક છે ને એક દેવનો ભક્ત બીજાનો પણ ભક્ત છે એમ એ માનતો હતો. કૃષ્ણભક્તિ પર

એણે ઘણું લખ્યું છે. ભાલણ ઘણુંખરૂં તરજુમાજ કરતો. જેવીરીતે શેક્સપીઅરે આગલા કવિઓના નાટકો સુધાર્યા તેવીજ રીતે મહાકવિ પ્રેમાનંદે પણ ભાલણના કેટલાક ગ્રન્થો સુધારી રસમય કર્યા છે. ભાલણને ચાર દીકરા હતા જેમાના ભીમે " પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટક " પદ્યમા ઉતાર્યું.

એજ અરસામા વિષ્ણુદાસે કેટલાંક આખ્યાન લખ્યા હતા, ત્હેમાંથી કેટલાકનો પ્રેમાનંદે ને બીજા કવિઓએ કૈંક ઉપયોગ કર્યો છે.

શુષ્ક કાળ ૧૫૨૬—૧૬૦૫ (અકબરનું મરણ.)

દીલ્હીના પઠાણ સુલતાનોની સત્તા ધીમે ધીમે પડી ભાગવાને લીધે ગુજરાતના સુબા સ્વતંત્ર થઇ પડયા ગુજરાતના હાકેમ મહમ્મદ બેગડાની સત્તાનો માંહોમાંહેના કલહથી નાશ થયો, અને એ ટંટા જારી રૂહેવાથી ગુજરાતમા સોળમા સૈકામા ઘણું અંધેર ચાલ્યું. અકબરે ૧૫૭૩ માં ગુજરાત જીત્યુ પણ બંડ તો ઠેકાણે ઠેકાણે થયાજ કરતા હતા અને દેશનો પાકો કબજો લઈ શકાયો ન્હોતો આખો સોળમો સૈકો આમ રાજ્યકીય અવ્યવસ્થા ચાલી. કવિતાવૃક્ષ શાંતિકાળમાજ બરાબર ફાલી શકે છે માટે સોળમા સૈકામા કોઇ મહા કવિ થયા નથી માત્ર વસ્તો, વચ્છરાજ, ને તુળસી નામે ત્રણ ઉપકવિઓ થયા છે. આ કાળને શુષ્ક કાળ કહીએ તોયે ચાલે.

વસ્તો—બોરસદનો લેઉઓ પાટીદાર ન્હાનપણુમાં વૈરાગ્ય આવવાથી એણે લગ્ન ન્હોતું કર્યું ને સાધુસંતની સંગતમાં રૂહેતો એણે "શુકદેવાખ્યાન" તથા "સુભદ્રા હરણ" લખ્યા છે.

વચ્છરાજ—એ કબીરપંથી જંબુસરનો વતની હતો. એનુ મુખ્ય કાવ્ય "રસમંજરી" છે. રસમંજરીની વાર્તા ઘણી રસિક છે.

તુળસી—સારસ્વત બ્રાહ્મણ એણે "ધ્રુવાખ્યાન" લખ્યુ છે.

મુગલાઇ યુગ. ઉર્ધ્વકાળ.
૧૬૦૫—૧૭૪૮

અખો જન્મ ૧૬૧૫ થી ૧૬૨૦ સુધીમાં
મરણ ૧૬૭૫ થી ૧૬૮૦ સુધીમાં

પ્રેમાનંદ ૧૬૩૬--૧૭૩૪
શામળ જન્મ ૧૬૩૫—૧૬૪૦ સુધીમાં
મરણ ૧૭૨૫—૧૭૩૫ સુધીમાં

વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદર, (પ્રેમાનંદના શિષ્યો) ગોપાળદાસ વિગેરે.

અકબર બાદશાહના મરણ પ્હેલા થોડો કાળ આગમજ ગુજરાતમા શાંતિ ફેલાઇ હતી; તે શાંતિ **ઔરંગજેબના** અંત સુધી લગભગ પ્હોચી. જો કે **ઔરંગજેબના** રાજ્યના પાછલા ભાગમા અહીં તહીં અવ્યવસ્થા વધી પડી. **મરાઠાઓનું** પ્રબલ વધ્યુ ને ૧૭૩૨ મા **ગાયકવાડે વડોદરામા** ગાદી સ્થાપી. તેજ સમયે **મોગલ** સુબાઓ પણ **અમદાવાદ** ને આજુબાજુના મુલકપર હકુમત ચલાવતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૪૮ મા છેલ્લો મોગલ સત્તાધીશ બાદશાહ **મહમ્મદશાહ** મરણ પામ્યો. ત્હેની સાથે મોગલ શહેનશાહતને અપાતું નામનું માન પણ નષ્ટ થયુ. **નિઝામ ઉલ મુલ્ક** ને **શાહુ** પણ તેજ વર્ષમા મરણ પામ્યા, ને આખા હિંદમા અશાંતિ વ્યાપી રહી. ૧૭૦૭ સુધી ખરેખરી અને ત્યાર પછીના ૪૧ વર્ષ સુધી થોડી ઘણી પણ શાંતિ **ગુજરાતમાં** હતી. આ શાંતિ કાળમા ગુજરાતમાં ત્રણ મહાકવિઓ થયા. એ ત્રણેની કવિતા એક એકથી અત્યંત ભિન્ન છે. આ ત્રણ શીવાય આ મુગલાઇ યુગમાં ઉપકવિઓ પણ કેટલાક થયા છે જેમાં પ્રેમાનંદના પુત્ર **વલ્લભની** કવિતા ઘણી સારી છે. ગોપાળદાસે ગોપાળગીતા નામે વેદાંતકાવ્ય લખ્યુ છે.

અખો.

પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત ગુજરાતના મહાકવિઓમા લેખાતો **અમદાવાદનો** સોની **અખો** સમર્થ વેદાંતી હતો પદર વર્ષની ઉમ્મરે એનો બાપ એને **જેતલપુરથી અમદાવાદ** લઇ આવ્યો એની બ્હેન ન્હાનપણમાં મરી જવાથી એને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, ને સાધુસંતની સંગત કરવા માંડી પણ ત્હેમની અનીતિથી એ કંટાળ્યો લાગે છે. **અમદાવાદની** ટંકશાળનો એ ઉપરી હતો, ને નવાબે કોઇની ભંભેરણીથી વ્હેમાઇ એ સિક્કામા ભેળ કરે છે કે નહિ ત્હેની તપાસ કરી. **અખો** નિર્દોષ ઠર્યો પણ આથી સંસારપરની એની પ્રીતિ ઉઠી ગઇ. બીજો એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે કોઈ બાઇ કે જેને એ બ્હેન

જેવી ગણતો હતો તેણે એને પોતાના ત્રણસો રૂપિયા રાખવા આપ્યા હતા. બાઈને કોઇએ ભંભેરી કે "સોની ભાઇનો વિશ્વાસ શો ? માટે તું ત્હારા પૈસા પાછા લઇ લે" આ પરથી બાઇએ અખાને કહ્યું "ભાઇ મ્હને મ્હારા ત્રણસો રૂપિઆની કંઠી કરી આપ." અખાએ માંહે સો રૂપિયા ઉમેરી ચારસોની કંઠી કરી આપી. તે બાઇએ આ વાત પેલા માણસને કહી અખાની પ્રશંસા કરી ત્યારે તેણે કહ્યું, 'સોનીભાઇ સગી બ્હેનનું ચોરે તે ત્હને સો રૂપિયા ભલો આપતો તપાસ કર વખતે માંહે કંઇ ભેગ કર્યો હશે." બાઈએ કંઠી કપાવીને કિંમત અંકાવી તો ચારસોની થઇ. પછી કંઠી આખી કરાવવા તે બાઇ અખા કને ગઇ ત્યારે અખાએ સમજાવીને કંઠી ભાગવાનું ખરૂ કારણ જાણી લીધું. આથી અખાને લાગ્યું કે સૌ સ્વાર્થનું જ સગું છે, ને એણે ઓજાર કુવામા નાખી સદ્ગુરૂની શોધ કરવા માંડી. અનેક મહારાજો, ગોસાંઇઓ ને સાધુઓ એણે જોયા પણ તે સર્વે એને દંભી સ્વાર્થી ને લંપટ માલમ પડયા. વલ્લભકુળના ગોકુળનાથજી મહારાજ સાથે એને ઘણો પરિચય થયો ને ગાઢ દોસ્તી જેવું થઈ ગયુ. અખો ઘણી ભારે ભેટ મુકતો ને મહારાજને ખુશ રાખતો પણ ત્યા એને કંઇ શીખવાનું મળ્યું નહિ. ભાતભાતના સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ ખાઇપીને મોજ શોખ કરવાનું અખાને રૂચ્યું નહિ ને એ કંટાળીને કાશી ગયો. કાશીમા એને બ્રહ્માનંદ નામે નિસ્પૃહી સંન્યાસીનો યોગ થયો અખાએ બ્રહ્માનંદને કનક કામનીથી લલચાવવા યત્ન કરી જોયા, પણ તે સૌ વ્યર્થ ગયા. આ બ્રહ્માનંદ કોઈ બીજા સંન્યાસીને મોઢે વેદાંતની કથા કરતો હતો, તે એણે ભીત પાછળ છુપાઇને એક વર્ષ સુધી સાંભળી. સાભળનાર સંન્યાસીને ઝોકુ આવવાથી એણે પાછળથી હોકારો ભણ્યાથી વાત માલમ પડી ને એ બ્રહ્માનંદનો શિષ્ય થયો. ત્રણેક વર્ષ કાશીમા રહી એણે વેદાંતનું સારૂ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું જ્ઞાન થયા પછી અખાએ પોતાની મિલકત માત્ર ધર્માદા કરી દીધી ને વિરક્ત સાધુ જેવો થઇ ગયો. ફરતા ફરતાં એ ગોકુળનાથજી મહારાજને ત્યા જઇ ચઢયો, તો દરવાને એને અંદર જવા દીધો નહિ. એણે કહ્યુ "ભાઇ હુ અખો સોનીછુ." દરવાને કહ્યું "તુમ અખા શેઠ કેસા, ઓતો બડે પેસે વાલે થે, " એટલામા મહારાજે બારીએથી અખાને જોયો ને ઓળખ્યો પણ કશું લક્ષ આપ્યું નહિ

ને એને કાઢી મુકાવ્યો, આપરથી અખાએ લખ્યું છે કે

" ગુરૂ કીધા મ્હેં ગોકુળનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ,
ધન હરે ધોકો ના હરે, એ ગુરૂ કલ્યાણ શું કરે ? "

એણે દંભી સ્વાર્થસાધુ ધર્મગુરૂઓને ઠીક સપાટા લગાવ્યા છે. એનાં વાગ્બાણ તીક્ષ્ણ ને સોંસરા હૃદયમાં પેસી જાય એવાં છે. એનાં દૃષ્ટાંતો પરથી દુનિયાં એને ઘણી જોઈ હોય એમ માલૂમ પડે છે. વેદાંતજ્ઞાનના એના ગ્રંથો વિદ્વતા ભરેલા છે પણ આવા ગહન વિષયને માટે ગુજરાતીમા જોઇતા સરળ શબ્દો નહિ હોવાથી એની ભાષા ઘણી ક્લિષ્ટ થઇ ગઇ છે. ઘણી વખત એણે તાણી તોડીને શબ્દના અર્થ બેસાડયા છે. આથી વેદાતના એના ગ્રંથો કઠિન છે. પણ જનસમાજના દોષને તીવ્ર કટાક્ષબાણથી વીંધી નાંખવામાં એ એક્કો છે. ૭ ચરણના એના છપ્પા વાચવા લાયક ને બોધ દાયક છે. વેદાતના મૂળતત્વો જાણ્યા હોય ને સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાન સારૂ હોય તો કાળજીથી વાંચનારને એના વેદાત કાવ્યો ઘણું જ્ઞાન આપે છે. એના મુખ્ય ગ્રંથો "અખેગીતા" "અનુભવબિંદુ" " ગુરૂ શિષ્ય સંવાદ " " ચિત્ત વિચાર સંવાદ, " "પંચીકરણ", ' કૈવલ્ય ગીતા " વગેરે છે. છુટક છપ્પા ને પદોમા એણે લોકાચારને ઉધડો લેવામા બાકી મુક્યું નથી.

પ્રેમાનંદ—(૧૬૩૬—૧૭૩૪)

ગુજરાતી ભાષાને બીજી મહાભાષાઓના જેવાં સાહિત્યથી શણગારૂ તોજ પાઘડી પ્હેરૂ એવુ આકરૂ પણ લેનાર, જન્મ પર્યંત તે પાળનાર ગુર્જરી ગિરાને વિવિધ પ્રકારના અનેક ગ્રંથોથી દીપાવનાર, ગુર્જરકવિશિરોમણી ભટ પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરામાં સને ૧૬૩૬ કે તે અરસામાં થયો હતો.

પ્રેમાનંદ ન્હાનો બાળક હતો ત્યારનાજ ત્હેના પિતા ત્હેને નિર્ધન અવસ્થામાં મુકી મરણ પામ્યા હતા. એની માએ ઘણુ કષ્ટ ભોગવીને એને થોડોક કાળ ઉછેર્યો પછી તે પણ મરણ પામી, ત્યાર પછી એની માસીને ત્યાં થોડો વખત રહ્યો. પ્રેમાનંદની બુદ્ધિ ઘણી ચંચળ હતી પણ પંદર વર્ષસુધી એણે કાંઇ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નહતો. એવામાં રામચરણ હરિહર નામે કોઇ વિદ્વાન સંન્યાસી વડોદરામાં

આવ્યો હતો ત્હેને ત્યાં એ જતો આવતો હતો. પ્રેમાનંદની સતેજ બુદ્ધિથી ખુશ થઇ એ સાધુ એને પોતાની સાથે તેડી ગયો. આ વિદ્વાન સાધુની સાથે એ કેટલાંક વર્ષ રહ્યો તે અરસામાં એણે ઘણું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું ને હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગમાં મુસાફરી કીધી. પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઘણું સારૂ જ્ઞાન હતું " મહાભારત, " " રામાયણ ભાગવત ને પુરાણો " નો એણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો ને વેદાંત વિગેરે કઠિન વિષયોમા પણ એનો પ્રવેશ હતો. રામચરણ હરિહર સાથેનો પ્રવાસ પુરો થયા પછી એણે અભ્યાસ ઘણો આગળ વધારી મુકયો હશે આ વખતે હિંદી ભાષા સર્વમાન્ય હતી ને ઘણા કવિઓ ત્હેમા જ કવિતા કરતા. પ્રેમાનદે પણ હિંદીમા જ કવિતા કરવાનું શરૂ કર્યું, ને એના ગુરૂ રામચરણ વડોદરે આવી પ્હોચ્યા ત્યારે ત્હેમને બતાવી. ગુરૂ જાતે ગુજરાતી હતા તેમણે કહ્યું "ત્હને આપણી ગુજરાતી ભાષાનુ અભિમાન નથી ને તું પરભાષામા કવિતા કરે છે એ ઘણી ખેદની વાત છે. " ગુરૂના વચનની અસર આબાદ થઇ ને પ્રેમાનદે ત્યાર પછી પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગુજરાતીને દીપાવું નહિ ત્યાસુધી પાઘડી પ્હેરવી નહિ. આ દઢ નિશ્ચય તેણે મરતાં સુધી પાળ્યો. ધન્ય છે આવા વીર નરને !

કવિ પ્રેમાનંદ કથા કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા પણ ઉત્તરાવસ્થામા નંદુબારના રાજાનું રાજ્યગુરૂપદ પ્રાપ્ત થયુ હતુ. નંદુબારના રાજાનો એમને આશરો હતો તોપણ કવિએ ત્હેના ગુણ ગાયા નથી. કવિતામાં ઈશ્વર શીવાય બીજા પાત્રની સ્તુતિ ન કરવી એવો એમનો દઢ સંકલ્પ હતો. કવિએ પૈસો સારો પેદા કર્યો હતો, ને આઠ ઘર બંધાવ્યા હતા. શામળભટ સાથે કવિતા સબંધે એમને વાદ થયો ત્યારે સો મ્હોર એમણે પંડિતોને દક્ષિણામાં આપી હતી. નાતવરામાં પણ કવિએ ઘણા પૈસા ઉડાવ્યા હતા. તેમ છતા પ્રેમાનદ પોતાની પાછળ પણ પૈસો ઠીક મુકી ગયા હતા. ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં ૯૮ વર્ષની વયે પ્રેમાનંદે દેહ મુકયો તે વેળા ભાગવતનો " દશમ સ્કધ " લખવા માડેલો તે અધુરો હતો. મરણ સમયે પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યો વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદરને પોતાની પાસે બોલાવી " દશમ સ્કંધનું " એક કડવું

બનાવી લાવવા દરેકને કહ્યું. વલ્લભ, રત્નેશ્વર ને વીરજીનું લખાણ સુંદર કરતા સારૂ હતુ પણ તે સર્વેએ પોતાના નામની સાથે કડવાને છેડે કવિ વિશેષણ લગાડયું હતું તેથી મ્હીડવાઈ પ્રેમાનંદે "દશમ સ્કંધ" પુરો કરવાનું કામ સુંદરને સોંપ્યુ. પ્રેમાનંદે પોતે કવિ ઉપનામ ધારણ કર્યું ન્હોતું ને કોઇ એમને કવિ ક્હે તો એમને માઠું લાગતું. પોતાના શિષ્યોનો આડંબર આવા અપ્રતિમ મનુષ્યને પસંદ ન પડે એ સ્વાભાવિક જ છે. પ્રેમાનંદે મહાભારતથી ત્રણગણા કાવ્યો ને ૧૧ સંસ્કૃત નાટકોની બરોબરી કરે એવા નાટકો લખ્યાં છે. એમની કેટલીક કવિતાને ૮ નાટકો માલમ પડતા નથી ભાગવતના પ્હેલા નવ સ્કંધ પણ કોણ જાણે કયા ગુમ થઇ ગયા છે. 'સત્યભામા રોષદર્શિકા આખ્યાન" "તપત્યાખ્યાન" ને "પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન" એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ થયેલા નાટકો એવી ઉત્તમ પ્રતિના છે કે રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ તથા અન્ય સાક્ષરવર્ગ શોચ કરે છે કે "કયા છે તે મોઘા મૂલના આઠ નાટકો?" એના કાવ્યોમાં "નળાખ્યાન," "ઓખાહરણ," "સુદામા ચરિત્ર" "નરસિંહ મ્હેતાનુ મામેરૂ" ને "દશમ સ્કંધ" એ શ્રેષ્ઠ છે. એના બીજાં કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.—

"દ્રોપદી હરણ," "હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન" "અષ્ટાવક્રાખ્યાન" "વિવેકવણજારો" "મૃદાલશા આખ્યાન," "હારમાળા," "રૂકમણી હરણ," "દેવી ચરિત્ર" 'દાણલીલા," "અભિમન્યુ આખ્યાન" "રણયજ્ઞ" "પ્રલ્હાદ આખ્યાન" "વામન ચરિત્ર," "નરસિંહ મ્હેતાના બાપનુ શ્રાદ્ધ," "શામળદાસનો વિવાહ" "હુંડી" "સુધન્વા આખ્યાન" "ચંદ્રહાસ આખ્યાન" "ડાંગવ આખ્યાન" "રામાયણ" "સંપૂર્ણ ભાગવત" "મહાભારત," "અશ્વમેધ," "લક્ષ્મણા હરણ," 'ઋષ્ય શૃંગાખ્યાન," "ભ્રમર પચ્ચીસી" ને "દ્રોપદી સ્વયંવર."

કેવો અથાગ શ્રમ! કેવી અદ્ભૂત શક્તિ! આટલુ બધુ લખવું અને તે આવું રસિક એ કવિત્વ શક્તિની પરિસીમા નહિ તો બીજું શું? નરસિંહ મ્હેતા સંબંધીના એના ચારે કાવ્યો "મામેરૂ" "શામળદાસનો વિવાહ" "હુંડી" ને "નરસિંહ મ્હેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ" ઘણા રમુજી છે, ને શાંત હાસ્ય રસથી ભરપુર છે નર-

સિંહ મ્હેતા સંબંધી એ કાવ્યો પ્રેમાનંદના પુરોગામી કોઇ કવિએ લખેલા ત્હેને પ્રેમાનંદે રસથી ઝમાવી પોતાના સમયને અર્પણ કર્યાં છે. જુના કવિઓના કાવ્ય સુધારી નવા સુંદર કાવ્ય લખવાનો આ રીવાજ સર્વ દેશમાં સામાન્ય છે. એના કેટલાક કાવ્યો ઘેર ઘેર ગવાય છે, ને બાળ યુવા ને વૃદ્ધ સર્વને રસમા તલ્લીન કરી મુકે છે. કરૂણારસ તો પ્રેમાનંદનો જ. ઉચ્ચ શૃંગાર રસને શાંત હાસ્યરસ પણ એની કવિતામાં ઉભરાય છે. એની ભાષા સુંદર ને સરળ પણ બળવાન છે. પ્રસંગોપાત ગહન વિષયોના કઠિન કાવ્યોમા ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે પણ ત્હેમા એનો ઝાઝો દોષ કાઢવા જેવું નથી. ગુર્જરગિરાને રસથી રેલાવનાર, સુંદર અલંકારયુકત મહાકાવ્યો ને નાટકોથી શણગારનાર, "શુંશા પૈસા ચાર" ને ભરતખંડની મહાભાષાઓની તોલે બેસાડનાર, અજ્ઞાન વિદ્વાન સર્વને કાવ્યરસ ભેગો જ્ઞાન, બોધ, નો મિષ્ટરસ પાનાર, વિદ્વાન કવિવર પ્રેમાનંદ, ત્હમને અમારી ગુજરાતના હજારો હજાર પ્રણામ છે.

પ્રેમાનંદને બાવન શિષ્ય હતા જેમાં બાર તો શિષ્યાઓ હતી. વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદર એ ચાર એના મુખ્ય શિષ્યો હતા ને ત્હેમની કવિતા ઘણી સારી છે. દ્વારકાંદાસ નામે પ્રેમાનંદના શિષ્યે પણ ઘણી સારી કવિતા કરી છે. પ્રેમાનંદ સાથે એનો પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારે એની ઉમ્મર ૫૦ વર્ષની હતી છતાં ઇશ્વરદત્ત શક્તિથી ને પ્રેમાનંદના પ્રસાદથી એ ઉંચા પ્રકારની કવિતા કરી શકયો.

પ્રેમાનંદે સાહિત્યને ખીલવવાના કામની વ્હેંચણી કરી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતના જેવી કવિતા કરવાનું પોતાને માથે રાખ્યું હતું. હિંદી રીત પ્રમાણે કવિતા કરવાનુ કામ પોતાના પુત્ર વલ્લભને સોંપ્યુ હતું, રત્નેશ્વરને મરાઠીનું અનુકરણ કરવાનું હતુ, વીરજીને ઉર્દુ ને ફારસીના જેવી કવિતા બનાવવાનું સોંપ્યું હતુ ને સુંદરને સંસ્કૃત પુરાણના જેવી કથાઓ લખવાનું સોંપ્યુ હતું.

વીરજીએ ફારસીના જેવી કલ્પિત કેટલીક વાર્તાઓ લખી છે. વાર્તાઓ લખવામાં એ કવિ શામળ સાથે વાદમાં ઉતર્યો હતો, પણ ત્હેમા એણે હાર ખાધી. સુંદરે પ્રેમાનંદે અધુરો મુકેલો ભાગવતનો "દશમ સ્કંધ" પુરો કર્યો.

શામળભટ.

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમા એક એવો પણ કાળ હતો કે જ્યારે ગુજરાતના કવિઓમાં પ્રથમ પદ શામળભટને અપાતું હતુ. વળી એક વખત એમ પણ બોલાતું હતું કે એવી ઉટંગ વાતો જોડી કાઢનાર કથાભટને તે મંહાકવિનું પદ કેમ છાજે. શામળભટની અપૂર્વ કલ્પના શક્તિ એની વાર્તાઓની ચમત્કૃતિ, ત્હેમાં સમાયલો અમૂલ્ય ઉપદેશ, એની ઘડેલી સેંકડો ક્હેવતો એના સચોટ દૃષ્ટાંતો એની સરળ અને સુંદર ભાષા સર્વેનો યથાર્થ વિચાર કરતાં શામળભટની અદ્ભૂત કવિત્વ શક્તિ વિશે કશોપણ સંશય ર્‌હેતો નથી. પ્રેમાનંદની ખુબીઓ સંપૂર્ણપણે સમજવાના સંસ્કાર રહિત જન શામળભટને કવિશ્રેષ્ટ માને ત્હેમા કાંઈ નવાઇ નથી; તેમજ બીજી ભાષાના કાવ્યોથી ભ્રમિત મન શામળની થોડીક કવિતા ઉપલક વાંચી જોઇ શામળભટ વિશે ગમે તેમ બોલે તે પણ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીનગરના (અમદાવાદ) વેગણપુર (ગોમતીપુર) નામે પરામા ર્‌હેનાર વીરેશ્વર અને આનંદબાઇ નામના બ્રાહ્મણ દંપતીના પુત્ર શામળભટનો જન્મ લગભગ ઇ.સ. ૧૬૪૦ પ્હેલા થયો હતો. એના ગુરૂ નાનાભટ હતા એને સંસ્કૃતને હિંદુસ્થાનીનું સારૂં જ્ઞાન હતું. પુરાણ જ્યોતિષ વિગેરે એણે વાચેલા હતા સંસ્કૃત ને ફારસીના અલ્પ પાયા પરથી કલ્પિત ઘણી વાર્તાઓ એણે લખી છે શામળભટે પોતાના પુરોગામી જૈન કવિઓ, ભાટ ચારણો, હિંદી લેખકો વસ્તો, વચ્છરાજ વિગેરેના લખાણોમાથી લૌકિક વિષયો લઈ તે સંબંધી રસિક વાર્તાઓ લખી છે. ગુજરાતમા અત્યારસુધી ધાર્મિક વિષય સંબંધી જે કવિતા લખાતી ત્હેને શામળે જ પ્હેલ વ્હેલું નવું રૂપ આપ્યું. માતર પરગણામા સુંઝ નામે ગામમા રખીદાસ કરીને એક ધનાઢ્ય લેઉઓ કણબી હતો. તેણે શામળની ખ્યાતિ સાંભળી પોતાના ગામમાં તેડાવી ઉદાર આશ્રય આપ્યો રખીદાસ-

સિંહ મ્હેતા સંબંધી એ કાવ્યો પ્રેમાનંદના પુરોગામી કોઇ કવિએ લખેલા ત્હેને પ્રેમાનંદે રસથી ઝમાવી પોતાના સમયને અર્પણ કર્યાં છે. જુના કવિઓનાં કાવ્ય સુધારી નવા સુંદર કાવ્ય લખવાનો આ રીવાજ સર્વ દેશમા સામાન્ય છે. એના કેટલાક કાવ્યો ઘેર ઘેર ગવાય છે, ને બાળ યુવા ને વૃદ્ધ સર્વને રસમાં તલ્લીન કરી મુકે છે. કરૂણારસ તો પ્રેમાનંદનો જ. ઉચ્ચ શૃંગાર રસને શાંત હાસ્યરસ પણ એની કવિતામા ઉભરાય છે. એની ભાષા સુંદર ને સરળ પણ બળવાન છે. પ્રસંગોપાત ગહન વિષયોના કઠિન કાવ્યોમા ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે પણ ત્હેમા એનો ઝાઝો દોષ કાઢવા જેવું નથી. ગુર્જરગિરાને રસથી રેલાવનાર, સુંદર અલંકારયુકત મહાકાવ્યો ને નાટકોથી શણગારનાર, "શુશા પૈસા ચાર" ને ભરતખંડની મહાભાષાઓની તોલે બેસાડનાર, અજ્ઞાન વિદ્વાન સર્વને કાવ્યરસ ભેગો જ્ઞાન, બોધ, નો મિષ્ટરસ પાનાર, વિદ્વાન કવિવર પ્રેમાનંદ, ત્હમને અમારી ગુજરાતના હજારો હજાર પ્રણામ છે.

પ્રેમાનંદને બાવન શિષ્ય હતા જેમા બાર તો શિષ્યાઓ હતી. વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદર એ ચાર એના મુખ્ય શિષ્યો હતા ને ત્હેમની કવિતા ઘણી સારી છે. દ્વારકાંદાસ નામે પ્રેમાનંદના શિષ્યે પણ ઘણી સારી કવિતા કરી છે. પ્રેમાનંદ સાથે એનો પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારે એની ઉમ્મર ૫૦ વર્ષની હતી છતા ઇશ્વરદત્ત શક્તિથી ને પ્રેમાનંદના પ્રસાદથી એ ઉંચા પ્રકારની કવિતા કરી શકયો.

પ્રેમાનંદે સાહિત્યને ખીલવવાના કામની વ્હેચણી કરી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતના જેવી કવિતા કરવાનુ પોતાને માથે રાખ્યું હતુ. હિંદી રીત પ્રમાણે કવિતા કરવાનું કામ પોતાના પુત્ર વલ્લભને સોંપ્યુ હતું, રત્નેશ્વરને મરાઠીનુ અનુકરણ કરવાનું હતુ, વીરજીને ઉર્દું ને ફારસીના જેવી કવિતા બનાવવાનું સોપ્યું હતું ને સુંદરને સંસ્કૃત પુરાણના જેવી કથાઓ લખવાનું સોંપ્યું હતું.

વલ્લભે "દુ:શાસન રૂધિર પાન આખ્યાન" "યક્ષ પ્રશ્નોત્તર" "યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદ" "પ્રેમાનંદકથા" વિગેરે લખ્યા છે. રત્નેશ્વરે "રામાયણ" "મહાભારત" વિગેરે લખ્યાં છે. મરાઠી કવિઓનું અનુકરણ એણે સારૂં કર્યું છે. ઘણાં સંસ્કૃત કાવ્યોનું એણે ભાષાંતર કર્યું છે.

વીરજીએ ફારસીના જેવી કલ્પિત કેટલીક વાર્તાઓ લખી છે. વાર્તાઓ લખવામાં એ કવિ **શામળ** સાથે વાદમાં ઉતર્યો હતો, પણ ત્હેમા એણે હાર ખાધી. સુંદરે પ્રેમાનંદે અધુરો મુકેલો **ભાગવત**નો "દશમ સ્કંધ" પુરો કર્યો.

શામળભટ.

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક એવો પણ કાળ હતો કે જ્યારે ગુજરાતના કવિઓમાં પ્રથમ પદ **શામળભટ**ને અપાતું હતું. વળી એક વખત એમ પણ બોલાતું હતું કે એવી ઉટંગ વાતો જોડી કાઢનાર કથાભટને તે મંહાકવિનું પદ કેમ છાજે. **શામળ-ભટ**ની અપૂર્વ કલ્પના શક્તિ એની વાર્તાઓની ચમત્કૃતિ, ત્હેમાં સમાયલો અમૂલ્ય ઉપદેશ, એની ઘડેલી સેંકડો ક્હેવતો એના સચોટ દષ્ટાંતો એની સરળ અને સુંદર ભાષા સર્વેનો યથાર્થ વિચાર કરતા **શામળભટ**ની અદ્‌ભૂત કવિત્વ શક્તિ વિશે કશોપણ સંશય રૂહેતો નથી. પ્રેમાનંદની ખુબીઓ સંપૂર્ણપણે સમજવાના સંસ્કાર રહિત જન **શામળભટ**ને કવિશ્રેષ્ઠ માને ત્હેમા કાંઈ નવાઇ નથી, તેમજ બીજી ભાષાના કાવ્યોથી ભ્રમિત મન **શામળ**ની થોડીક ક-વિતા ઉપલક વાચી જોઇ **શામળભટ** વિશે ગમે તેમ બોલે તે પણ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીનગરના (અમદાવાદ) **વેગણપુર** (ગોમતીપુર) નામે પરાંમા રૂહેનાર **વીરેશ્વર** અને **આનંદબાઇ** નામના બ્રાહ્મણ દંપતીના પુત્ર **શામળભટ**નો જન્મ લગભગ ઇ.સ. ૧૬૪૦ પ્હેલા થયો હતો. એના ગુરૂ **નાનાભટ** હતા. એને **સંસ્કૃત**ને હિંદુસ્થાનીનું સારૂ જ્ઞાન હતું. પુરાણ જ્યોતિષ વિગેરે એણે વાચેલા હતા. **સંસ્કૃત** ને **ફારસી**ના અલ્પ પાયા પરથી કલ્પિત ઘણી વાર્તાઓ એણે લખી છે **શામળ ભટે** પોતાના પુરોગામી જૈન કવિઓ, ભાટ ચારણો, હિંદી લેખકો વસ્તો, વચ્છરાજ વિગેરેના લખાણોંમાથી લૌકિક વિષયો લઈ તે સંબધી રસિક વાર્તાઓ લખી છે. ગુજરાતમા અત્યારસુધી ધાર્મિક વિષય સંબંધી જે કવિતા લખાતી ત્હેને **શામળે** જ પ્હેલ વ્હેલું નવું રૂપ આપ્યું. **માતર** પરગણામા **સુંઝ** નામે ગામમા **રખીદાસ** કરીને એક ધનાઢય **લેઉઓ** કણબી હતો. તેણે **શામળ**ની ખ્યાતિ સાંભળી પોતાના ગામમાં તેડાવી ઉદાર આશ્રય આપ્યો. **રખીદાસ**-

નાં **શામળે** ઘણાં વખાણ કર્યા છે. એની કલ્પના "એરેબીયન નાઇટસ " ના કર્તા જેવી જ તીવ્ર બળવાન ને અગમ્યગામી છે. **શામળ**ની કેટલીક કવિતા બિભત્સ છે અને ફક્ત એટલા જ કારણથી કેટલાક એને છેક ઉતારી પાડે છે. પણ એકંદરે અસર ખોટી નથી. **શામળ**નો પોતાનો આશય ઉચ્ચ હતો, એણે લખ્યું છે કે—

" મહાન પુરૂષ માખણ ગ્રહે, ગ્રહે છતહીણા છાસ,
નીચ બુદ્ધિ નરકે પડે, વડાને વૈકુંઠ વાસ. "

એની વાર્તાના રસમાં વાંચક તલ્લીન થઇ જાય છે ને વાત પુરી થતાં સુધી ચોપડી હાથમાથી મુકવાને મન માનતું નથી. વધારે ખુબી એ છે કે બીજી વખત વાંચતી વેળા પણ રસ કાયમ રહે છે. આવી ગામડીઆઓને ને સાધારણ લોકોને રીઝવવાની વાર્તામાં પણ **શામળ**ની ઉચ્ચ કવિત્વ શકિત, વિદ્વતા, ને સંસારજ્ઞાન ઠેર ઠેર માલમ પડે છે. જો તે વેળા ગદ્ય લખવાનો પ્રચાર હોત તો બેશક **શામળ** એક ઉત્તમ પ્રતિનો નવલકથાકાર થાત. **શામળ**નાં મુખ્ય કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે—

" સિંહાસન બત્રીસી, " " વૈતાલ પચ્ચીસી, " " સુડાબહોતેરી," "નંદ બત્રીસી," " ભદ્રાભામિની," " વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા, " " મદન મોહના, " " બરાસ કસ્તુરીની વાર્તા, " " અંગદ વિષ્ટી, " " રાવણ મંદોદરી સંવાદ, " " ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ, " " રેવાખંડ," " શિવપુરાણ " વિગેરે.

અશાંતિ યુગ. લઘુકાળ.
ઈ. સ. ૧૭૪૮ થી ૧૮૫૭

મહમ્મદશાહના મરણ પછી **મોગલાઇ** તો નામનીજ રહી. **મરાઠા**ઓનું પ્રબળ દિનપરદિન વધતુ ચાલ્યું. **મરાઠા** ને **મોગલ**ની મારામારીથી ને **મરાઠા**ઓના માહોમાંહેના કલહથી દેશ અવ્યવસ્થ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયો. આ **હિંદુ મુસલમાન**ના પરસ્પર ઝઘડાને લીધે રાજ્ય સત્તા **અંગ્રેજો**ના હાથમાં ગઇ. ઓગણીશમા સૈકાની શરૂઆતમા દેશનો મ્હોટો ભાગ ત્હેમના તાબામા હતો પણ જોઇએ તેવી શાન્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ ન્હોતી. કાર્યભારની નવી રીતિઓ સ્થાપવાની હતી. જુનાં વેર અહી તહીં ફરી ફરી જાગૃત થતા હતાં

ને આપોઆપ કે વિદેશી રાજ્યકર્તાની કળેબળે શમતા હતાં. સમુદ્ર મંથનને અંતે વ્યાપેલી આ શાન્તિ હજુ તો સ્થાયી થવા માંડે છે એવામાં ફરી આગનો ભભુકો ઉઠ્યો ને ઘણો વખતથી ધુંધવાયાં કરતા સત્વો એકદમ ચોમેર સળગી ઉઠયા. આ ભભુકો શાંત થયા પછીજ શાંતિરાજ્ય સ્થપાયું એમ કહીએ તો ચાલે આ સમયમાં જ ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણ પંથ સ્થપાયો ને તે પંથના ધર્મનીતિએ ગુજરાતની કવિતાપર કૈંક નવીન અસર કીધી.

આ અશાંતિમાં અખો, શામળ, પ્રેમાનંદ અને હેના શિષ્ય વર્ગે પ્રગટાવેલો કાવ્યપ્રદીપ ઓલાયો તો નહિ જ પણ હેનું તેજ ઝાંખું પડયું ખરૂં નવા નવા પંથો આ અંધકારમાં સ્થપાયા અને ભૂતકાળની કવિતામાંથી હેમને પોષણ મળ્યું. થોડા પણ મહાન્ કવિઓને સટે આ યુગમાં ઘણા લઘુ કવિઓ તનખા જેવા થયા. અપવાદ રૂપ માત્ર આ યુગનો મુખ્ય કવિ દયારામ આ તનખાઓમાં ઝળહળતા અંગાર પેઠે પ્રકાશે છે.

આ યુગના કવિઓ દયારામ, ગિરધર, ધીરો, પ્રીતમદાસ, ભોજો, નીરાંત, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, દ્વારકો, બ્રહ્માનંદ, નરભેરામ, દીવાળીબાઈ, રાધાબાઇ વિગેરે છે.

દયારામ—૧૭૬૭—૧૮૫૨.

આ રંગીલો ફક્કડ, છટેલ, કવિ, નર્મદાતટે ચાણોદમાં ઇ સ ૧૭૬૭ માં સાઠોદરા નાગર પરભુરામ પંડયાને ત્યાં જન્મ્યો હતો એની માનું નામ રતનબાઈ હતું બાળપણમાં કવિને ગામઠી નિશાળની કેળવણી મળી હતી ને એને વડોદરે સંસ્કૃત શીખવા મોકલવાનો વિચાર ચાલતો હતો એવામાં એના પિતા પરભુરામ એની ૧૨ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા, દોઢ વરસ પછી એની માનું મૃત્યુ નીપજ્યું ને એ ત્યાર પછી એની માના કાકાની દીકરીને ત્યાં રહ્યો હતો

ચાણોદની પાસે કરનાળીમાં કેશવાનંદ સાધુ રહેતા હતા તેણે દયારામને સાક્ષાત કૃષ્ણના દર્શન કરાવ્યા ને ત્યાર પછી એ કૃષ્ણનો ભક્ત થયો એમ કહેવાય છે. માસીના મરણ પછી ૨૧ વર્ષની વયે દયારામે ચાણોદ છોડયું. ડાકોરની જાત્રાએ ગયો ને ત્યાં

કૃષ્ણલીલાનાં રસિક પદો બનાવી-રણછોડજીના ભકતોના મન હ-
રી લીધાં. ચોવીશ વર્ષની વયે એક સંઘ ભેગો તે જાત્રાએ ગયો ને
શ્રીનાથજીના દર્શન કર્યાં. શ્રીનાથજીમાં એના પદોથી જાત્રાળુઓ
ઘણા ખુશ થયા ને મહારાજે પણ એને બોલાવ્યો ને ત્રણ માસ
રાખ્યો. મહારાજ અગાસીમા બેઠક રાખતા ને સારંગી, નરઘા
સાથે દયારામ કને પદો ગવડાવતા. ગોકુલ, મથુરા વૃંદાવન થઇ
કાશી ગયો; કાશીમાં એને કાશીવિશ્વનાથને બદલે હરિહરની ને-
જોમય, ઝળહળતી મૂર્તિનાં એકવાર દર્શન થયાં હતાં એમ કહેવાય
છે. ક્ષણમા વિષ્ણુના ને ક્ષણમાં શિવના દર્શન થતા. મહાકાળેશ્વર-
નાં દર્શન કરી નાશક જતા કવિને અને ત્હેના થોડા સાથીઓને
આનાજી આંગડિયા નામે લુટારાએ પકડયા હતા દયારામ ત્યાં
પાંચ છ માસ કેદ રહ્યા હતા ને પછી આનાજીને ભજન ગાઇ
ખુશ કરી છુટયા હતા રામેશ્વર આદિ સર્વ સ્થળે યાત્રા કરી
આવી દયારામ સાત વર્ષે ચાણોદ પાછા આવ્યા. આ સાત વરસ-
ના પ્રવાસથી કવિની સ્વાભાવિક કવિત્વશકિત અસત વિકાસ પા-
મી. ચાણોદમા કોઇ સગુંવ્હાલુ નહિ હોવાથી કવિએ હવે ડભોઇ-
મા રહેવા માડયુ. ત્યા એમને કેટલાક શિષ્યો થયા ને કઠ ઘણો સા-
રો હોવાથી કૃષ્ણકીર્તન ગાઇને તથા શિષ્યો તરફથી જે કંઇ મળે
તેથી નિર્વાહ ચલાવતા હતા. ડાકોરના ઇચ્છારામજી મહારાજે એ-
ની કીર્તિ સાભળી તેડાવ્યો ને એનાં પદ સાભળી આશીર્વાદ દી-
ધો કે 'ત્હારી નામના આખા હિંદુસ્થાનમા થશે.' દયારામને આ
અરસામા વડોદરાના હરિભટ સાથે કવિતા કરવાનો વાદ પડયો
ને તેથી એ વધારે ઉત્સાહી થયો. અલબત હરિભટ વાદમા હાર્યો.
ધીરે ધીરે કવિની કીર્તિ પ્રસરતી ગઇ ને વડોદરા, ભરૂચ, ડભોઇ,
ચાણોદ આદિ ઘણે સ્થળે એના શિષ્યો થયા.

જનસમાજની અશિક્ષિત સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મહાપુરૂષ ગુરૂ
રૂપે દેવરૂપે પુજાય છે તેમ દયારામને થયું. એના શિષ્યો એને ન-
રસિંહ મ્હેતાનો અવતાર માનેતા હતા. આવી રીતે લોકોએ મા-
નેલા દેવાંશી પુરૂષો મનુષ્યો જ હોય છે ને મનુષ્ય હૃદયની નિર્બ-
ળતા તેઓ તજી શકતા નથી. નરસિંહ મ્હેતા અને મીરાબાઇ
પ્રેમભકત હતા પણ તે સંસારથી વિરકત હોઇ માયામા લુબ્ધ

થતાં ન્હોતા દયારામ ભકત હતો પણ સંસારમાં રકત હતો. દયારામ માત્ર જીવ શિવની એકતાની વાત કરતો હતો, નરસિંહ મ્હેતા અને મીરાબાઈએ તે એકતા અનુભવી હતી. દયારામ ફરી ચાર વર્ષ જાત્રાને મસે ભરતખંડમા ફરી આવ્યા હતા દયારામને જાત્રા કરવાનો ઘણો શોખ હતો, અને ત્રીજીવાર પણ હિંદુસ્થાનના સકળ તીર્થોમાં જઇ આવ્યા હતા. શ્રીનાથજીનાં દર્શન તો એણે છ સાતવાર કીધા હતાં.

એક વેળા દયારામ વડોદરે આવ્યા ત્યારે ત્હેમના શિષ્ય ગિરિજાશંકર અને રણછોડ ઘણા લોક આગળ દયારામના પદ ગાતા હતા. ગિરિજાશકરની નરઘા વગાડવામાં કોઇ બાવાએ ભુલ કાઢી શિષ્યનું અપમાન થયુ જોઇ દયારામ બોલી ઉઠયા "એ કઇ મ્હોટી ભુલ નથી, ને ભુલ તો સઉથી થાય." બાવાએ કહ્યુ "જેણે ઉસ્તાદી મેળવી હોય તે ભુલ કેમ કરે?" દયારામે કહ્યું "આવી જાઓ જોઉં ત્હમે કેવી ભુલ નથી કરતા?" દયારામે પછી ગાવા માડયું ને બાવાએ બજાવવાનું શરૂ કર્યું. દયારામે કઇ કઇ રાગ ગાયા પણ બાવાએ ભુલ નજ કીધી હજારો લોકો આ રસિક ઝઘડો જોવા ભેગા થયા પ્રાતકાળ થવા આવ્યો પણ બાવાએ નમ્યુ નજ આપ્યું. છેવટે દયારામે એક અટપટો ને પ્રસાદની ગુંચવણથી ભરેલો રાગ પસંદ કર્યો ને બાવાજી ગુંચવાયા, લોકોએ તાલીઓ પાડી પણ દયારામે પોતાની સોનાની કંઠી બાવાને પ્હેરાવીને કહ્યુ "શાબાશ છે બાવાજી ત્હમારી ઉસ્તાદીમા બાકી નથી" દયારામ વૈષ્ણવ હતો પણ મહારાજને માનતો ન્હોતો ઘણા વર્ષ પીલાઇને કવિએ ઈ. સ. ૧૮૫૨ મા ૮૫ વર્ષ ની વયે દેહ મુકયો

દયારામે ૪૦ ગ્રંથ ગુજરાતીમા ને ૪૦ હિંદુસ્થાનીમા લખ્યા છે. દયારામની ગરબીઓ ને એના પદો સુપ્રસિદ્ધ ને લોકપ્રિય છે. દયારામના હિંદુસ્થાનીમા લખેલા "શતસૈયા" હિંદુસ્થાની ભાષાના શ્રેષ્ઠ કવિઓની કવિતાની તોલે મુકી શકાય તેવા છે.

ગિરધર—૧૭૮૭—૧૮૫૨

એ કવિ જ્ઞાતે દશાલાડ વાણીયો હતો ને વડોદરાની પાસેના એક ગામમા જન્મ્યો હતો. એક ગોરજી કને સંસ્કૃત ને હિંદુ-

સ્થાનીનો એણે અભ્યાસ કર્યો હતો. એણે " રામાયણ " " રાજસૂય યજ્ઞ " " અશ્વ મેધ " " કૃષ્ણચરિત્ર " આદિ ગ્રંથો લખ્યા છે. એનું " રામાયણ " સરળને સારૂં હોઈ બાળકોને તેમજ સ્ત્રીઓને અત્યંત રૂચિકર છે. હિંદુસ્થાનીમા પણ એણે કવિતા કરી છે.

ધીરો—૧૭૫૪—૧૮૨૫

ધીરો ભકત જ્ઞાતે ભાટ હતો. બ્રહ્મજ્ઞાન ને આત્મબોધ વિશે એની કવિતા અતિ ઉત્તમ સરસને સરળ છે. **ધીરા** ભકતની કાફીઓ ઘેર ઘેર ગવાય છે ને સાક્ષર નિરક્ષર સર્વને આનંદ સાથે બોધ આપે છે. સાદી સુંદર ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ બોધ સમાવવાની **ધીરા**ની ખુબી ઓરજ છે. કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવાની સગવડ તે વેળા હાલના જેવી નહિ હોવાથી **ધીરો** પોતાની કવિતા કાગળપર લખી વાસના કટકા કે તુંબડામા મુકી બંધ કરી **મહી** કે **નર્મદા**માં વ્હેતી મુકતો કે જ્યા જાય ત્યા એની કવિતા પ્રસિદ્ધ થાય.

પ્રીતમદાસ.

આ ભકત કવિ પણ જ્ઞાતે બારોટ હતો. સાધુસંતના સમાગમમાં એ ઘણો કાળ ગાળતો. એની કવિતા બીજા ઘણા ભકતોની માફક જ્ઞાન અને પ્રેમભકિતના વિષયોપરજ છે. એને **ચરોતર**નું રત્ન કહેવામા આવે છે.

લોજો.

લોજા ભગતના ચાબખા સુપ્રસિદ્ધ છે. દોરંગી દિવાની દુનિયાને ઝુકાવનારા ખળજ્ઞાની ને બગ ભગતોને એણે ખુબ ઝાટકુયા છે. એ કાઠિયાવાડી હોવાથી કોઇવેળા એની ભાષા શિષ્ટ ગુજરાતીથી જુદી પડે છે.

નીરાંત

નીરાંત ભકત જ્ઞાતે પાટીદાર હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૩ મા એ ઘણી વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો. એની કવિતા વેદાંતજ્ઞાન ને કૃષ્ણભકિત વિશે છે. એને દર પુનેમે તુલસી લઇ **ડાકોર** જવાનો નિયમ હતો. એકવાર કોઇ **મુસલમાને** એને કહ્યું કે "અલ્યા ઈશ્વર તો ત્હારી કને છે ને તું હાથમા તુલસી લઇ શું ઢુંઢતો ફરે છે." આથી એને

જ્ઞાન થયું ને તે **મુસલમાનને** ગુરૂ ગણી પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી એનું મન વેદાંત પર ચોટયું. એ કૃષ્ણ ચરિત્ર ગાતો પણ એની ભક્તિ ઘેલી ન્હોતી. **બાપુસાહેબ ગાયકવાડ** એનો મુખ્ય શિષ્ય હતો.

નરભેરામ—જન્મ ઈ સ. ૧૬૬૮

આ કવિ જ્ઞાતે **મોઢ** બ્રાહ્મણ હતો ને **અમદાવાદ** પાસે ગો-મતીપુરમાં રૂહેતો એની કવિતાનો કેટલોક ભાગ લોકપ્રિય છે.

બ્રહ્માનંદ.

એ **સ્વામીનારાયણ** પંથનો સાધુ હતો ને **ભાવનગર** પાસે ગઢડા ગામમા રૂહેતો હતો.

કાળીદાસ વસાવડનો.

એની કવિતા સ્ત્રીઓને ઘણી પ્રિય છે. એણે "ધ્રુવાખ્યાન" "પ્રલ્હાદ આખ્યાન" વિગેરે લખ્યા છે. "પ્રલ્હાદ આખ્યાન" ઇ. સ. ૧૭૬૧ મા પુરૂં થયું હતું.

સ્ત્રીકવિઓથી **ગુજરાતી** ભાષા બેનસીબ નથી. **દીવાળી-બાઈ** રાધાબાઇ—કૃષ્ણાબાઈ—વિગેરે સ્ત્રીઓએ કોમળ સરળ ભાષામાં સ્ત્રીઓના મનોભાવ ને શુદ્ધ પ્રેમભક્તિ આલેખ્યા છે **દીવાળીબાઇ**, **રામભક્ત** હતી ને એની કવિતાના કેટલાંક પદ ઘણાં સુદર છે. **ઉદયરત્ન—જશવિજય—દીપવિજય** આદિ જૈન કવિઓએ પણ ગુ-જરાતી સાહિત્યને શણગારવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે.

કવિ તુલના.

ગુજરાતના લોકો સાધારણ રીતે શ્રદ્ધાળુ પ્રકૃતિના ને એક માર્ગી હાલ છે ને આગળ હતા. વળી સેંકડો વર્ષ થયા પરતત્રતાની ઝુસરી વહ્યા કરતા હોવાથી સ્વત ત્રતાનો જોસ્સો નરમ પડયો હતો રાજ્યસત્તાની ને રાજ્યલક્ષ્મીની લાલસા દબાઈ ગઇ હતી, કારણ કે પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તે મળવી અશક્ય હતી. લોકો પોતાનો ઉદરનિર્વાહ અર્થે વ્યાપાર આદિ પ્રવૃત્તિમા જોડાયા હતા. ભૌતિક સત્તા સંપતિ ઓછી હોવાથી પારમાર્થિક સુખ તરફ ત્હેમનું લક્ષ લાગ્યુ ને ધર્મ પર વૃત્તિ ચોટી. આવા સંજોગોમાં ધર્મપ્રવર્તકોનું જો પ્રાબલ્ય હોય તો ત્હેમા કંઇ નવાઇ નથી. ગુજરાતી કવિતાએ મૂળથીજ ધર્મ સ્વરૂપ

પકડયું છે, ને તે ક્ષેત્રમાંજ પોતાની ઉતકૃષ્ટતા સિદ્ધ કરી છે. કવિ એટલેજ ભક્ત; આ વ્યાખ્યામા **શામળ** અને ત્હેના અનુયાયીઓજ માત્ર અપવાદ રૂપ છે. શિષ્ય વર્ગને ગમત સાથે બોધ આપવા ઘણા ભક્તો કવિતા કરી કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવી ગયા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી એમ પણ બન્યું છે કે કેટનાકની કવિતા માત્ર પદ્યબંધ ગદ્યજ છે. મહા કવિઓમા લેખાય એવા તો માત્ર પાંચજ છે **નરસિંહ** મ્હેતો; **અખો**, **પ્રેમાનંદ**, **શામળ** ને દયારામ. આમાથી પણ **નરસિંહ** મ્હેતો ને **અખો** બીજા વર્ગમાં મુકી શકાય.

અખો મહા સમર્થ વેદાંતી ને બ્રહ્મજ્ઞાની હતો જ્ઞાની તરીકે સર્વ ભક્તોમા એને પ્હેલું પદ અપાય છે. પણ એની વેદાંત વિશેની કવિતા ઘણી ખરી નીરસ છે ને રસ એ કવિતાનું આવશ્યક અંગ છે. અધમ આચાર અને અધમ આચાર્યો પર એના પ્રહાર વજ્રપાત જેવા છે. એની કવિતા અનેક સચોટ દૃષ્ટાંતોથી ભરપુર છે. એનું સરળ લખાણ જે થોડું છે તે શ્રેષ્ઠ છે. (Where Akho is simple he is sublime) એના ચાબખા(satires) ઘણા અસરકારક, બળવાન, વેગવાન છે અને તેથીજ એ મહાકવિમાં લેખાય છે, પણ હૃદયભાવ આલેખવાની કે જનમનરંજન કરવાની એણે રજ માત્ર પણ દરકાર કરી નથી. કવિ થવાની એને લલુતા ન્હોતી ને તેથી રસ પ્રદેશમાં એ ઉતર્યો ન્હોતો. સંસારરસમાં ડુબેલા ક્ષુદ્ર જંતુઓ આ વિરક્ત જ્ઞાનીના તેજમા અંજાઇ એને ગુજરાતના કવિ તરીકે લેખે છે. તેમ છતા રસાભાવને લીધે આ જ્ઞાનીને પ્હેલા વર્ગના કવિમાં મુકી શકાય નહિ. **અખાની** કવિતામાં રસનો અસતાભાવ નથી, પણ કાવ્યના શૃગાર કરૂણાદિ જે મુખ્ય રસ તેજ માત્ર નથી. **અખામા** શાંતરસ પ્રધાનપણે છે. વાચકના હૃદયપર સ્થાયી છાપ અખાની કવિતાથી પડી શકે છે અને કવિતાનો ખરો રસ પણ તેજ છે.

નરસિંહ મ્હેતાને બીજા વર્ગમાં મુકતા મન ખંચાય છે. એની કવિતા રસમય હૃદયરંજક તથા મનોવેધક છે. વિશેષમા એ ગુર્જર કવિતાનો ઉત્પાદક પિતા છે પ્રભાતિયા તો **નરસિંહ** મ્હેતાનાંજ. એની કવિતા છેક એકદેશીય પણ નથી. જ્ઞાન, ભક્તિ, નીતિ, વૈરાગ્ય, શૃગાર

આદિ સર્વ વિષયોપર એણે સુંદર પદો લખ્યાં છે. એને બીજા વર્ગમા મુકવાનું કારણ તો એજ કે, પ્રેમાનંદ, દયારામ ને શામળની ઝળહળતી જ્યોત આગળ એનો પ્રકાશ ઝાંખો પડે છે. તેમજ નરસિંહ મ્હેતાના પ્રસિદ્ધિમા આવેલા કાવ્યોનું કદ એ ત્રણ કરતાં ન્હાનું છે.

નરસિંહ મ્હેતાની કવિતા હાલ આપણે વાચીએ છીએ તેવીજ હતી કે કાળક્રમે ત્હેમા ઘણા વિકાર થયા છે એ પણ સંદેહભૂત વાત છે. નરસિંહ મ્હેતાના સમકાલીન કવિ પદ્મનાભની ભાષા ને એની ભાષામા આશમાન જમીનનો ફેર છે તેથી કદાચ એમ પણ અનુમાન થઇ શકે કે નરસિંહ મ્હેતાની ભાષામા પાછળથી ઘણા ફેરફાર થયા છે. કવિ કરતા ભક્ત તરીકેની નરસિંહ મ્હેતાની કીર્તિ સવિશેષ તેજોમય છે પ્રેમભક્તિનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજનાર તે પ્રમાણે પ્રભુને સ્વાત્મા સમર્પણ કરી પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખી કૃષ્ણકીર્તનમા લીન થનાર ભક્તશિરોમણિ નરસિંહ મ્હેતાની કીર્તિ આજ પર્યંત તેવીને તેવીજ ઝળકી રહી છે.

શામળ, દયારામ ને પ્રેમાનંદ ગુજરાતના પ્રથમ વર્ગના કવિ સિદ્ધ થઇ ચુકયા છે. હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગના મહાકવિઓ સાથે હરીફાઇમાં ઉતરી શકે એવી આ ગુર્જરકવિત્રિપુટી ગુજરાતીઓને આનંદ, બોધ અને અભિમાનનું પ્રબળ કારણ છે.

અદ્‌ભૂત કલ્પનાશક્તિથી શામળ નવી નવી સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમ કરતાં એને જરા પણ શ્રમ પડતો હોય એમ લાગતું નથી. "પેરેડાઇસ લોસ્ટ" અને 'એરેબીયનનાઇટસ"ના લેખકોના જેવી વિચિત્ર શક્તિ ધરાવનાર એ મહાકવિ સામાજીક ઉન્નતિનાં માર્ગદર્શક અનેક સુંદર ચિત્રો અને ઉચ્ચ આશયોનો અમૂલ્ય વારસો ગુજરાતને આપી ગયો છે. એક વેળા ગુર્જર કવિઓમાં શામળને પ્હેલું પદ અપાતું હતું પણ આજે તો બીજા પદમાથી પણ એને ખસેડવા દયારામ એકપગે થઇ રહ્યો છે શામળની ભાષા સાધારણ રીતે સરળ છે પણ કેટલીક વેળા પદ્યરચના અર્થે એ શબ્દને ઘણા મચરડી નાંખે છે. એનું લખાણ ઘણી વેળા પદ્યબંધ ગદ્ય જેવુંજ લાગે છે. પણ વખતો વખત અને ખાસ

કરીને છપ્પા જે **શામળ** પોતાનાજ ક્‌હેવડાવે છે ત્‌હેમા એની ઉચ્ચ શક્તિ બહાર પડયા વિના ર્‌હેતી નથી.

સ્થૂલવાસનાનો બહિષ્કાર કરવા અશક્ત પ્રેમભક્ત કવિ **દયારામ**ની બાનીની ખુબી ઓરજ છે. આ ફક્કડ કવિની ભાષા અત્યંત રસિક મોહક અને દ્રાવક છે. શબ્દરચનામાં તો આ કવિ **પ્રેમાનંદ**થી કોઈ પણ રીતે ઉતરે તેમ નથી. દયારામની શિથિલ ર્‌હેણીને લીધે કેટલાક લોકો એના કાવ્ય તરફ પણ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિએ જુવે છે, અને એણે ચિત્રેલા કૃષ્ણ ગોપીના ઉઘાડા શૃંગારને લીધે એની કવિતા બિભત્સ પણ લેખાય છે. કવિની કરણીને લીધે ત્‌હેની કવિતાને ઉતારી પાડવી એ તો દેખીતુંજ અયોગ્ય છે. નીતિ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિશે પણ દયારામે ઘણું લખ્યું છે ને તે લખાણ પણ અતિ ઉત્તમ છે. શૃંગારની કવિતાની અસર કેવી થાય છે ત્‌હેનો આધાર વાંચનારની મનોવૃત્તિપર રહેલો હોય છે. મનુષ્ય હૃદયમાં પ્રેમવૃત્તિ સર્વશિરોમણિ છે, અને તે વૃત્તિનો અનાદર કવિતામા થવો અશક્ય છે. ઉઘાડો ને ઢાંકયો શૃંગાર એ ભેદ સકારણ છે પણ ઉઘાડો કીયો ને ઢાકયો કીયો એ વિશે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય હોઇ શકે અને હોય છે

સદ્‌ગત સાક્ષરમણિ ગોવર્ધનરામ સરસ્વતીચંદ્રને મુખે ક્‌હેવડાવે છે કે દયારામના લખાણમા બિભત્સ ભાવ નથી. (I protest there is no lascivious tone in the writings of our good friend Dayaram) એમના અવસાન પછી પ્રગટ થયલા એમના દયારામના અક્ષરજીવનનાં પુસ્તકમા દયારામની કવિતાના ગૂઢ તત્ત્વો ને ઉન્નત વિચારો સમજાવવા એમણે સબળ પ્રયત્ન આદર્યો છે. દેખીતા ખુલ્લા શૃંગારમાં કૈં કૈં ધર્મ મર્મ રહ્યાં છે એમ એમણે બતાવી આપ્યુ છે. હૃદયભાવ આલેખવામાં ને ભાષાપ્રયોગમાં **દયારામ શામળ** કરતા બેશક ઘણોજ ચઢે પણ તેમજ **શામળ**ની વેગવાન કલ્પના ને બહોળું સંસારજ્ઞાન **દયારામ**ને કયાનો કયાં ફેંકી દે. પ્રથમ પદ **પ્રેમાનંદ**નું નિર્વિવાદ છે પણ બીજું પદ દયારામનું કે **શામળ**નું ત્‌હેનો નિર્ણય થવો બાકી છે. હાલ તરત વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય દયારામની તરફેણમાં હોય એમ લાગે છે.

કવિવર **પ્રેમાનંદ**ની અપૂર્વ ઇશ્વરદત્ત શક્તિ ને ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યકળા

ક્યારનાએ સિદ્ધ થઈ ચુક્યા છે. રસ એ પ્રેમાનંદની કવિતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે ને ત્હેમાં પણ કરૂણારસમાં તો કવિએ હદ વાળી છે. "નળાખ્યાન" વાચતાં કીયો રસિક પુરૂષ અશ્રુપ્રવાહ ખાળી શકે છે? "ઓખાહરણ" માં કવિએ શૃંગારની પણ પરિસીમા દેખાડી દીધી છે. પણ ત્હેમાં દયારામે પાછળથી સુધારા વધારા કર્યા છે એમ મનાય છે. શાંત હાસ્યરસ જમાવવાની પ્રેમાનંદની શક્તિ અલૌકિકજ છે. પ્રેમાનંદની કલમ નવે રસ રગી શકે છે એટલુંજ નહિ પણ એ જે રસ હાથમા લે છે ત્હેમા વાંચકને તલ્લીન કરી મુકે છે. પ્રેમાનંદના નાટકો નાટ્યકલાના ઉત્તમ નમુના છે ને આ મહાકવિની સર્વગ્રાહી શક્તિને કંઇ પણ અગમ્ય નથી એમ સાબિત કરે છે. પ્રેમાનંદને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદના નથી એમ માનવા મનાવવા પ્રયત્ન થવા માંડ્યા છે પણ એમ ધારવાને સબળ પ્રમાણ નથી. પ્રેમાનંદની ભાષા સાધારણરીતે સુંદર સરળ અને સબળ છે; પણ પ્રસંગોપાત કઠણ વિષયોના કાવ્યોમાં રૂઢ, પ્રૌઢ ને વખતે ક્લિષ્ટ પણ થઇ જાય છે. "નળાખ્યાન", "ઓખાહરણ" ને "સુદામા ચરિત્ર" વિગેરેમા જે સાદી પણ ભભકભરી ભાષા કવિએ લખી છે તેથી સર્વ વર્ગના વાચકો મોહ પામે છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા સુંદર છે, રસમય છે, ભવ્ય છે. એ કવિશિરોમણિનું કાવ્ય ફાલીફુલી વનસ્પતિએ ભરચક ઉત્તુંગ ગિરિશિખર છે જેમાંથી ન્હાની મ્હોટી નવ રસસરિતાના ધોધ નિરંતર જોસભેર વહ્યા જાય છે. દયારામની કવિતા એ શૃંગાર સજેલી અતિસુંદર પ્રેમઘેલી વનિતાના જેવી છે. મહામૂલ્યવાન આભૂષણો ને વસ્ત્રોથી અલંકૃત આ રમણી સર્વ કોઇનું મન આકર્ષે છે, રસિકજન માત્રને પ્રિય લાગેછે. શામળની કવિતા એ કોઇ ઉંચા નભની સંચારી, ગમ્ય, અગમ્ય, સર્વ પ્રદેશમા ગતિ કરનારી મહામનોહર પરી જેવી છે મ્હોટા મ્હોટા મુનિઓની બુદ્ધિ પણ જ્યાં પ્હોચતી નથી ત્યા શામળની વેગવાન કલ્પના અસ્ખલિત ગતિ કરે છે. "જ્યા ન પ્હોચે રવિ ત્યાં પ્હોચે કવિ" એ લોકોક્તિ શામળ અર્થવતી કરે છે

ઉપજાતિ.

જોગી જતિની જતી ના મતિ જ્યા
થતી હતી શામળની ગતિ ત્યાં;

દયાકવિતા પ્રિય પ્રેમઘેલી
રેલી રસે શૈલશી પ્રેમશૈલી.

સાંપ્રતકાળ—૧૮૫૮—

અંગ્રેજી વિદ્યાને અંગ્રેજોની સાથેના સંસર્ગને લીધે જે જાગૃતિ દેશમાં વ્યાપી ગઈ ત્હેની અસર હવે પછીના લેખકોમા સ્પષ્ટપણે માલમ પડે છે. દેશની ફેરવાયલી સ્થિતિમા નવાજ પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવવા લાગ્યા ને આજ સુધી નહિ જણાયલું ચેતન સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું. આ નવીન યુગના લેખકો સર્વની સ્મરણ શક્તિમા તાજા છે ને ત્હેમના ઘણા સંબંધીઓને સ્નેહીઓ વિદ્યમાન છે. સાહિત્યમંડપમા કીયું સ્થાન કોને આપી શકાય ત્હેનો યથાસ્થિત નિર્ણય થવાને હજી વાર છે. આધુનિક લેખકોના જીવનની નોંધ આપવાની જરૂર જણાતી નથી.

નર્મદાશંકર ને દલપતરામ.

જુની અને નવી વિદ્યાએ મારેલા દેશમંથનથી બ્હાર આવેલાં પ્રથમ બે રત્ન તે કવિ **નર્મદાશંકર** અને દલપતરામ છે. કવિ દલપતરામ વ્યવહાર કુશળ શાન્ત પ્રકૃતિના, ઠરેલ, શબ્દચતુર કવિ હતા અને તેથી ત્હેમની કવિતામા કોઇપણ જાતનું દર્દ નથી. શાન્ત હાસ્યરસ, બોધવાર્તા, શબ્દચાતુર્ય ને સરળતા એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

નર્મદાશંકર ઉછળતા હૃદયના સાહસિક, ઉત્સાહી રસજ્ઞ કવિ હતા ને એમની કવિતા મર્મશોધક પ્રસંગે મર્મદારક પણ છે. દલપતરામ પોતાની જાતને ભુલી જઇ સ્હામાને રંજન કરવા શ્રોતાજનને અનુકૂળ કવિતા લખે છે. રા. રા. **નવલરામ** લખે છે કે " **નર્મદ**ની કવિતામાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ઘણું પણ ચાતુર્યનું થોડું. **દલપત** શૈલી **સભારંજની** ચાતુર્યશૈલી ક્હેવાય, **નર્મદ**શૈલી **મસ્ત** ક્હેવાય "

સભારંજની કવિતા હૃદયના ઉમળકાની નહિ હોવાને લીધે હૃદયપર ઘણીજ થોડી અસર કરે છે. વળી અમુક પ્રસંગે અમુક જનવર્ગને માટે રચેલી કવિતા સર્વ કોઇને અનુકૂળ થઈ શકે નહિ એટલે એવી કવિતાનું આયુષ્ય ઘણું દીર્ઘ હોવાનો સંભવ ઓછો.

પ્રાસંગિક કાવ્ય (An occasional poem.) અમર થયાના દાખલા અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ આગળીને વેઢે ગણાય તેટલા છે અને ત્હેની પ્રત્યેકની કીર્તિના નિરાળાં કારણ છે. પણ હૃદયની ઉર્મિઓ જેવી આજ ઉછળે છે, તેવીજ સેંકડો હજારો વર્ષ પૂર્વે ઉછળતી હતી ને ભવિષ્યમાં ઉછળશે. તેટલા માટેજ કવિના હૃદયનું ગીત સર્વ સ્થળે સર્વ સમયે સર્વ રસિકજનને પ્રિય લાગે છે. નર્મદાશંકર માત્ર કવિજ ન હતા. એમની પ્રવૃતિ સર્વદેશીય હતી. ગુજરાતી ભાષામા રૂઢ ગદ્ય લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરનાર ને ત્હેમાં અસાધારણ સફળતા મેળવનાર એજ મસ્ત કવિ છે. કવિચરિત લખવાનો રીવાજ પણ એમણે પાડયો. ગુજરાતી ભાષાના કોષને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણેજ લખ્યાં. પિંગળને અલંકાર શાસ્ત્રને પણ એમણેજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત કર્યાં. સુધારાનો સબળ ઝુંડો પણ એમણેજ ઉપાડયો, રાજ્ય રંગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણેજ લખ્યો, દેશાભિમાનની મસ્તી પણ એમણેજ જારી કરી. "દેશાભિમાન" શબ્દ પણ એમણેજ પ્હેલીવાર ગુજરાતીમાં વાપર્યો. ઇતિહાસને જુનાં શાસ્ત્રનાં અધ્યયનથી સુધારાની નિષ્ફલતા માલમ પડી ત્યારે સુધારા વિરૂદ્ધ લખાણ પણ કવિએ જોસભેર ઉલટભેર કીધું. નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સર્વગ્રાહી હતી તે વિશે કશો સંશય નથી. સર્વ પ્રદેશમા નીડરપણે ઘુમનાર આ વિરલ નરે પ્રત્યેકમા પોતાનું તેજ ઝળકાવ્યું છે, પણ કોઈમા પણ એવી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી નથી કે જેથી એનું તદ્દેશીય લખાણ અમર થાય. રા. રા નવલરામ, દલપતરામને નર્મદાશંકરનો શૈલીભેદ બતાવી બન્નેને સમાન ગણવા લલચાય છે. બુદ્ધિબળમા તો બે સમાન નથીજ, નર્મદાશંકરનું મન આરસી જેવુ હતું જેમાં તે સમયની સારી નઠારી સર્વ પ્રવૃત્તિનુ યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ પડયું છે. માટેજ એને સમયમૂર્તિ નામ નવલરામે આપ્યું છે. પોતાના સમયની સંસાર સ્થિતિ યથાર્થ અવલોકવાની, તે રંગે રંગાવાની ને તે બરાબર ચિતરવાની શકિત અલબત અસાધારણ છે. તે માટેજ બુદ્ધિબળમા નર્મદાશંકર દલપતરામથી ચઢે. પરંતુ કાવ્યપ્રદેશમા દલપતરામે પોતે પસંદ કરેલી શૈલીમાં ઘણું કૌશલ્ય દાખવ્યું જ્યારે નર્મદાશંકરે પોતાનું સમગ્ર બળ હૃદયગીત ગાવામાં વાપર્યું હોય એમ જણાતું નથી. નર્મદા-

શકરે માત્ર નવી ગુજરાતને માર્ગ બતાવવા વિવિધ સ્થળે પાયો નાંખી બાકીનું ચણતર ભવિષ્યની પ્રજાને માટે રહેવા દીધું છે. આથી ન્હાના દીવાનું ઝળહળતું તેજ મ્હોટા પણ ઝાંખા બળતા દીવાની બરાબરી કરતું જણાય છે. કવિ દલપતરામને અંગ્રેજી રાજ્યથી દેશને લાભ થશે એવી આસ્થા હતી તેથી તે વાતનો પ્રચાર કરવા તરફ એમનું લક્ષ હતું. બદલાતા જમાનામા લોકોને ઉકેલવાના અનેક મહાન્ પ્રશ્નો એમણે યથાશક્તિ યથામતિ પોતાના કાળમાં ચર્ચ્યા છે.

આ સ્થળે એટલુ પણ ક્‌હેવું ઉચિત છે કે નર્મદાશંકર કે દલપતરામ ગુજરાતના જુના મહાકવિઓની તો બરાબરી કરી શકેજ નહિ. નવીનતા માત્રથીજ લોભાયલા અથવા જુના કવિઓના રસમંદિરમાં પ્રવેશ કરવા અપ્રવૃત્ત કે અસમર્થ જનો ગમે તેમ ક્‌હે પણ પ્રેમાનંદ, દયારામ, શામળ કે નરસિંહ મ્હેતાના જેટલા આ કવિયુગલ લોકપ્રિય નથી. વિદ્વાન વર્ગમાં "નર્મ કવિતા" ને "દલપત કાવ્ય" વાચનારા ઓછા થતા જાય છે. કારણ માત્ર એટલુજ કે બેમાથી એક પણ કવિએ અમર થાય એવો એક પણ અપ્રતિમ ગ્રંથ લખ્યો નથી. જે લખ્યું છે તે છુટું છવાયું, પ્રાસંગિક ને તત્સમયાનુકૂળ છે. છુટક છુટક વખતે કંઈ ઉત્તમ નમુના મળી આવે છે. બન્નેનાં કાવ્યોમાથી ભવિષ્યકાળને માટે સંઘરવા લાયક રત્નો નર્મદાશકરમાથી કદાચ વધારે નીકળે.

આ બે કવિઓ વિશે લખતાં ઇંગ્લાંડના બે સમકાલીન કવિઓ વૉલર ને ડેનહામ યાદ આવે છે. ડ્રાઇડન ને પોપે અંગ્રેજી ભાષાને જનમોહક સ્વરૂપ આપી વિવિધ સુદર કાવ્યોથી શણગારી ત્યાર પ્‍હેલાં આ કવિયુગલે જુના લેખકો કરતાં નવીજ શૈલી ને નવીજ પદ્ધતિ પકડી માર્ગદર્શક પ્રયાસ કર્યા હતા. વૉલર ત્‍હેના વખતમાં ઘણોજ પ્રખ્યાત હતો ને મહાકવિઓમા એની ગણના થઇ હતી. સરળ ગદ્ય લખવાની શરૂઆત પણ વૉલરેજ કરી હતી. એ શૈલીમા એના અનુયાયીઓ ઘણા સમર્થ નીવડયાથી એની કીર્તિ ઝાંખી પડી છે ને હવે માત્ર ત્‍હેની કવિતાના કોઇ કોઇ ફકરા જ વંચાય છે. ડેનહામની પણ એજ દશા થઇ છે પણ એના કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ નમુના થોડા જડે છે. એની કીર્તિનો આધાર

મુખ્યત્વે કરી ટેમ્ઝ નદીનાપર લખેલી ચાર લીટીપર રહેલો છે. દલપતરામના કાવ્યોમાથી ઉત્તમ કવિતાના નમુના કોઈ કોઇ વખતે જડે છે. દાખલા તરીકે:—

ઉપજાતિ.

અરે ન કીધા ફુલ કેમ આગે ?
કર્યા વળી કંટક શા ગુલાબે ?
સુલોચનાને શિર અંધ સ્વામી
અરે વિધાતા ! તુજ કૃત્ય ખામી.

પરદેશીય પરજાતીય પ્રજાના કવિઓ સાથેના સરખામણી બરોબર બધબેસતી હોવી ધણી કઠિન, લગભગ અશક્યજ. અત્રે માત્ર સાધારણ મળતાપણુજ સૂચવ્યુ છે.

આધુનિક લેખકો.

દલપતશૈલી, સભારજનીમા અતિ ચાતુર્યનો ખપ હોવાથી એ ક્ષેત્રમાં રા. દલપતરામના અનુયાયીઓ ઝાઝા ફતેહમંદ નીવડયા નથી. કવિ નર્મદાશંકરના બે મુખ્ય શિષ્યો સવિતાનારાયણ ને વિજયાશંકરે ત્હેમની શૈલીને અનુસરી કેટલુંક લખ્યું છે. કવિ નર્મદના જીવનલેખક ગુજરાતના પ્હેલા સમર્થ ટીકાકાર રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામે "બાળલગ્ન બત્રિસી" અને 'બાળ ગરબાવળી" રચી સરળ ને સાદા કાવ્યોના કેટલાક ઉત્તમ નમુના સાહિત્યમાં ઉમેર્યા છે. તત્વવિદ્યા અને ગૂઢ વિદ્યાઓમા મચી રહેલા વિદ્વદ્વર મણિલાલ નભુભાઇએ પણ કેટલીક સુદર કવિતા લખી છે. એમણે સંસ્કૃત ભેગી ફારસીની મીઠાસ ગુજરાતી કવિતામા લાવવાનો કંઇક સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. આવી રીતે ફારસી ગઝલની મીઠાસ અને ત્હેનો જોસ ગુજરાતી કવિતામા આણવાનુ માન રા રા. બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારીઆને ઘટે છે. રા. કેશવલાલ હરિરામ ભટે "કેશવ કૃતિ" નામનો એક કવિતાનો ગ્રંથ લખ્યો છે, ત્હેની ભાષા સાદી અને સરળ છે. રા બુલાખીરામ આદિ લેખકોએ પણ કવિતાક્ષેત્રમા પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યા છે

રા. રા. ભીમરાવ ભોળાનાથને હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવમા હાલ પ્રચલિત નવીન શૈલીના બીજાંકુર દૃષ્ટિએ પડે છે. રા. રા. હરિલાલની કવિતા ખરા હૃદયના જોસ્સાની છે. ભાષા સાધારણ

રીતે સુંદર છે; પણ પ્રસંગોપાત ક્લિષ્ટ થઇ જાય છે. અજ્ઞાત પણ લાયક લેખકોને ઉત્તેજન આપનાર એમના જેવા થોડા હોય છે. સાક્ષરવર રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની ભાષાંતર કરવાની કલા અનુપમ છે. "ગીત ગોવિંદ" ના એમના ભાષાંતરને માટે એમ કહેવાય છે કે કદાપિ મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે એ વાત વિસારે પડે તો મૂળ કીયો ને ભાષાંતર કીયું એ નિર્ણય કરવાનું કામ ઘણું કઠણ થઈ પડે "અમરૂશતક" ના ભાષાંતરમાં પણ સંસ્કૃતની ઘણી ખરી ખુબીઓ આવી છે. "મુદ્રારાક્ષસ" નું ભાષાતર વિદ્વાનોમાં માન્ય થાય તેમજ જનસમાજને અનુકૂળ પડે તેવું શુદ્ધ ને સુંદર છે.

રા. રા દોલતરામ કૃપારામ પંડયા સાંસ્કૃતિક શૈલીના સમર્થ રક્ષકને અનુયાયી છે. "કુસુમાવલી" નામની એમની નવલકથા ગુજરાતની "કાદમ્બરી" છે. "ઇંદ્રજીત વધ કાવ્ય" મા પણ સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના ઘણાખરા ગુણો છે. "સુમન ગુચ્છ" એ ન્હાનાં ન્હાના સુદર કાવ્યખંડોનો રસિક સમુદાય છે.

પારસી લેખકો પૈકી પણ કેટલોક ભાગ શિષ્ટ ગુજરાતી લખવા તરફ વળતો જાય છે. મી. મલબારી જુની શૈલીના પણ શુદ્ધ ગુજરાતી લેખક છે. દમણના રહીશ મી. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર પોતાની શિષ્ટ ગુજરાતી લખવાની ચમત્કારિક શક્તિથી ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગમા પ્રવેશ પામી ચુકયા છે. મી. ખબરદારના "કાવ્ય રસિકા" ને "વિલાસિકા" તેમજ "પ્રકાશિકા" નામે ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે. ત્હેમાંના કેટલાક કાવ્યો નવીન શૈલીની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓની તોલે મુકાય તેવા છે. સ્વદેશહિતચિંતક દાદાભાઈ નવરોજજીના આવાગમન વિશે ને સાક્ષરમણિ ગોવર્ધનરામભાઈના અવસાનપર લખેલી એમની કવિતા ઘણી સુદર છે. હાલના પદ્યલેખકોમા મી. ખબરદારને ઘણું ઉન્નત સ્થાન આપવુ જોઇએ.

રા રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ નવી શૈલીના પ્રમુખ છે. રા. રા. ભોળાનાથ સારાભાઇએ "પ્રાર્થના માળા" વિગેરેથી ગુજરાતી ભાષામાં જે કોમળતા, મધુરતા વિગેરે તત્વો દાખલ કર્યા તે એમના પુત્રમાં વિશેષ દીપી નીકળ્યાં શેલી, કીટ્સ ને વર્ડ્ઝ

વર્થનાં જેવાં કાવ્યોપર ગુજરાતીઓની પ્રીતિ કરાવવાના નમ્ર ઉદ્દેશથી એમણે જે "કુસુમ માળા" નામનો ન્હાનકડો ગ્રંથ બ્હાર પાડયો તેણે ગુજરાતના અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગના મ્હોટા ભાગનું ચિત્ત આકર્ષ્યું છે. "હૃદયવીણા" નામનું એમનું બીજું પુસ્તક પણ એજ પ્રકારનું છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યના વર્ણનની ગુજરાતી કવિતામાં મ્હોટી ખોટ હતી તે પુરી પાડવા આવા પ્રયત્નની જરૂર હતી. ગયા જમાનાના અંગ્રેજ કવિઓની ખુબી બતાવવામા રા. રા. નરસિંહરાવે ઘણી ફતેહ મેળવી છે. ગુજરાતી ભાષા હજી જોઇએ તેવી ખેડાયલી નહિ હોવાથી આ નવા વિચારોને માટે નવા શબ્દ જડવા મુશ્કેલ પડે છે, તેથી ભાષા કોઇવાર શ્રમસાધિત જણાય છે.

"સ્નેહમુદ્રા," "સરસ્વતીચંદ્ર," "લીલાવતી જીવનકલા" આદિના કર્તા પ્રખ્યાત સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામભાઇએ ગુર્જર સાહિત્યની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. અભણ, વિદ્વાન સર્વ વર્ગના પર "સરસ્વતીચંદ્ર"ની છાપ પડી છે આ યુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો વેગ ઉછળતો ચાલ્યો જાય છે મુંબઇની યુનીવર્સીટીને સ્થપાયાને હજી તો ત્રીશ વર્ષ થયા નહિ એટલામા "સરસ્વતીચંદ્ર" જેવો અપ્રતિમ ગ્રંથ રચાયો એજ એ પ્રવૃત્તિનું સબળ દૃષ્ટાંત છે. ઓછામા ઓછાં ૫૦ વર્ષ સુધી રા. ગોવર્ધનરામના વિચારની અસર ગુજરાતપર રહેશે. આ સમર્થ વિચારકે જુના ને નવા વિચારની સુદૃઢ સંધિ કરાવી છે, અને કંઇ કંઈ ઉચ્ચ આશયો ખડાં કર્યાં છે. "સરસ્વતીચંદ્ર" મા નવલકથાનો અંશ જોઈએ તેથી ઓછો છે. પ્હેલો ભાગ નવલ કથા છે, બીજો કુટુંબ કથા છે; ત્રીજો રાજ્ય કથા છે, ચોથો જ્ઞાન કથા છે, "સરસ્વતીચંદ્ર" એ લેખકના વિચારનું મહાન પ્રદર્શન છે, જેમાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને રૂચતા પદાર્થ મળી આવે છે. "સ્નેહમુદ્રા" એ સદ્ગત મહાત્માની ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો ભંડાર છે. કાળક્રમે રા ગોવર્ધનરામનું નામ અને એમના લેખ કદાપિ ભુલાય, પણ જે વેગભર્યો ઉત્સાહ એમણે નવી પ્રજામા પ્રેર્યો છે ત્હેની અસર ચિરકાળ રહેશે. એમના અવસાન વેળા જે શોકભર્યો ઉદ્ગાર સમસ્ત ગુજરાતમાથી નીકળ્યો તેજ એમની કીર્તિનો અમર સ્થંભ છે. "વસંત" ને "સમાલોચકે" પ્રગટ કરેલા બે પુસ્તકોમા ભિન્ન ભિન્ન લેખકોને

હાથે આ યશસ્વી નરના ઉદાર ચરિતની યોગ્ય પ્રશંસા થઇ છે. માન્યવર ગોવર્ધનરામભાઈના અવસાનથી જે ખોટ ગુજરાતને ગઇ છે તે લાંબે કાળે પણ પુરાવી કઠણ છે.

કવિ દલપતરામના પુત્ર રા. ન્હાનાલાલે " કેટલાક કાવ્યો " તથા " વસન્તોત્સવ " નામે બે ન્હાના પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. એમાં નવી શૈલીથી પણ નવીનતર પદ્ધતિ પકડી રા. ન્હાનાલાલ ગદ્યાત્મક પદ્ય લખવાનો પ્રયાસ કરે છે. એમના વિચાર કેટલાક અતિ ગહન છે, જો કે શબ્દશોધન કંઇક અંશે સારૂ ન હોવાથી ઠેકાણે ઠેકાણે કાવ્યની રસિકતામાં ન્યુનતા આવી જાય છે, છતાં એમનાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ કવિતાના ચમકાર ઘણી વેળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ' વીરની વિદાય, ' ને ' ફૂલડા કટોરી ' એમના ઉત્તમ પ્રતિના કાવ્યના નમુના છે.

વળી નવી શૈલીના અનુયાયીઓમાં ' કેકારવ ' ના કર્તા કલાપી અગ્રણી છે. મનુષ્ય હૃદયની વૃત્તિઓ આલેખવામા કલાપી ક્હેતાં લાઠીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોરસાહેબ શ્રી સુરસિંહજીએ સફળ પ્રયત્ન આદર્યો છે. કલાપીની કેટલીક કવિતા ઘણી દર્દભરી ને ભાવાત્મક છે. શુદ્ધ કવિત્વના કેટલાક ઉચ્ચ ગુણો એમનામા ઘણા વિકાસ પામ્યા છે. આ નવી શૈલીમા આપણી પુરાણકથાઓમાંથી વસ્તુ લઇ નવી ઢબની કવિતા રચવાના ઘણા પ્રયત્ન થયા છે ને થાય છે. રા. રા મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે ' કાન્ત ' નામથી સુંદર સંગીત કવિતા ને કેટલાક ખંડ કાવ્ય લખ્યાં છે. એ શીવાય લલિત, મકરન્દ, ભ્રમર, અરવિન્દ, જટિલ, સુમન્ત, સેહેની, એવા એવા ઉપનામથી કેટલાક રસિકજનો કવિતાક્ષેત્રમાં વિહરે છે. એમાના ઘણાખરાની કવિતા છુટીછવાઈ માસિકોમાં છપાયલી માલમ પડે છે.

ઉપર મુજબ આ નવીન પ્રવૃત્તિના યુગમા એક વિદ્વાન અને ઉત્સાહી લેખકગણ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાના કાર્યમાં સમર્થ પ્રયાસ કરી રહ્યો છે અને આશા રૂહે છે કે કાળક્રમે એમની કૃતિ ગુજરાતના વાંચકવૃન્દને આનંદદાયી થઈ પડશે. આ યુગના સમસ્ત લેખકોની કાવ્યકૃતિના ગુણ દોષનું સવિસ્તર વિવેચન કરવું એ એક અતિ રસિક વિષય હોવા છતા સ્થળ સંકોચને લીધે ત્હેમનું નિરીક્ષણ અત્રે કરવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

ગુજરાતી કવિતાની હાલ આ સ્થિતિ છે. નિશાળો, કોલેજો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ને પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાત ધીમે ધીમે કેળવાતું જાય છે; ને જેમ કેળવાયલા લોકની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ સાધારણ જનસમાજને અનુકૂળ પડે એવી સુંદર મોહક ભાષાની આવશ્યકતા છે. ભાષાને જનમોહક સાહિત્યસ્વરૂપ આપ્યા વિના વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી, આદિ કવિઓની ખુબીઓ સંપૂર્ણપણે ગુજરાતીમાં આવી શકે એ વિશે સદેહ રહે છે. ડ્રાઇડન, પોપ, ગોલ્ડસ્મીથ, સ્વીફ્ટ, ને એડીસન વિગેરે લેખકોએ ભાષાને કેળવી તો બાયરન, વર્ડ્ઝવર્થ, જેવા મહાકવિઓ ફાવ્યા. ગુજરાતી ભાષામા જુના વખતમા સમર્થ કવિઓ થઇ ગયા છે. પણ તે વખતની ભાષા આપણા વિસ્તૃત વ્યવહારને માટે બસ નથી; માટે પ્રથમ ભાષા ખેડાવી જોઈએ છે અને ભાષાને કેળવવાને ડ્રાઇડન ને પોપ જેવા કવિઓની ગુજરાતને જરૂર છે.

હાલ જે જુની નવી વિદ્યાનું દોહન થાય છે ત્હેને પરિણામે થોડા કાળમાં કોઇ મહાકવિ થશે એવી વકી રખાય છે અને એ મહાકવિના કાવ્યમા નવી અને જુની શૈલીનું અદ્‌ભૂત મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે. આર્યપ્રજામા રહેલા જુના સંસ્કાર એવા સુદૃઢ છે કે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના અનુકરણરૂપ કવિતા લોકને એકદમ રૂચિકર થતી નથી. પ્રથમ વર્ગના મહાકવિઓના કાવ્યો લોકપ્રિય હોય છે ને હોવાંજ જોઇએ. સાધારણ ભણેલા માણસના હૃદયમાથી રસઝરણ ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ કવિ મહાકવિના નામને યોગ્ય ગણાતો નથી. મહાકવિ સાક્ષર, નિરક્ષર, સર્વ જનોને બોધે છે, ઉત્તેજે છે, સંસ્કારે છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી, સર્વે પ્રદેશનાં પુષ્પોમાથી મધુ ચુસી પોતાના મધપુડાનો વૈભવ વધારનાર કોઈ કવિવર થોડા સમયમાં ગુજરાતને ગજાવશે એ કાન્તની આશા હરિ પુરી પાડો !

છેવટે એટલી પ્રાર્થના કરી વિરમીશુ કે

અનુષ્ટુપ્.

રસાળી ગુર્જરી ત્હારૂં, સાહિત્યતરૂ ફાલીને
પત્રો પુષ્પો ફલો ચારૂ, પંકાઓ પૃથિવી વિશે.

ખંડ ૨ જો.

ગદ્યવિકાસ.

દરેક સાહિત્યના ઉષાકાળમાં કાવ્ય રચાય છે તેમ આપણા દેશમાં ઋગ્વેદ જન્મ પામ્યો. ત્યારબાદ બ્રાહ્મણોનું ગદ્ય લખાયું. કવિતાની સાથે છુટું છવાયું ગદ્ય લખાતું ચાલ્યુ. બુદ્ધ અને મહાવીરના ધર્મ પ્રસરવાથી સંસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષાઓને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. સંસ્કૃતમાં સૂત્રો લખવાનો માર્ગ અખત્યાર થયલો હોવાથી ગદ્યનો વિકાસ થયો નહિ. બૌદ્ધોના ગ્રંથો પાલીમા લખાવા માંડયા તેમ ઉપાસકોના શિલાલેખ પણ એજ ભાષામા છેદવામાં આવતા, મૌર્ય રાજરાજેશ્વર દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકના શાસનોમાં એ ભાષામાં લખાયલું ગદ્ય છે; તે સાક્ષરોનું કે સાહિત્યકારોનું નહિ, પણ ધર્મિષ્ઠ રાજન્યના ફરમાનનું ગદ્ય છે. મૌર્ય સામ્રાજ્યને ઠેકાણે આવનાર આંધ્રભૃત્યો, કુશાનો, ક્ષત્રપો, આદિના શિલાલેખો અને તામ્રશાસનોમા પણ એજ રીત ચાલુ રહી. કવચિત કવચિત કવિની કલમથી લખાયલી બાની સલાટોને કોતરવી પડતી.

ઉજ્જયનીના પાયતખ્તે વિરાજી એક તરફ મથુરાં, બીજી તરફ પાટલિપુત્ર, ત્રીજી તરફ પ્રતિષ્ઠાન, અને ચોથી તરફ ભરૂચ લગી પોતાનો અમલ વિસ્તારતા ક્ષત્રપોના જમાનામાં પ્રાકૃત ભાષાઓને બદલે સંસ્કૃતને રાજ્યાશ્રય મળવા લાગ્યો ત્યારથી તે આજદિન લગી એ ભાષાનું સાહિત્ય અનેક વિધ ફુલીફાલી રહ્યું છે. વાસવદત્તા, કાદમ્બરી, શ્રીહર્ષચરિત, દશકુમારચરિત, અને એવા અસંખ્ય ગદ્ય ગ્રંથો એ ભાષામાં રચાયા. શુધ્ધ, સરળ, સ્વાભાવિક ગદ્ય–મહા સંસ્કૃતના કાળનું કે પાલિના જમાનાનું–તો નાશજ પામ્યું. ત્હેને બદલે આલંકારિક ગદ્ય પ્રચારમાં આવ્યુ. ગદ્યને પણ પદ્યનોજ વિભાગ લેખવામા આવતો હતો, એટલે ઉક્ત પરિણામ આવેજ.

ગુજરાતી સાહિત્ય સાથેજ આપણને નીસ્બત હોવાથી આખા હિંદુસ્તાનમાં નજર નાંખવાને બદલે ગુજરાતમાં આવીશું. વલ્લભીના મૈત્રકો, ભિન્નમાળના ગુર્જરો, લાટના ગુર્જરો અને ચાલુક્યો પોતાની રૈયત સારૂ તેમજ કામકાજ ચલાવવા, ગદ્યમા ફરમાન કહાડતા. અફસોસની વાત છે કે તે જમાનાના દરબારી દફતરો કાળના ભક્ષણમાંથી બચવા પામ્યાં નથી.

અણહિલપુરના સોલંકીઓના છત્ર નીચે અપભ્રંશ ભાષામાં સાહિત્ય રચાઈ ઉત્તેજન પામ્યુ. તે વખતે વિશિષ્ટ ગદ્ય લખાયુ હોય એવું જાણવામા નથી. રાજવહીવટનું કામકાજ, ખતો, તામ્રશાસન, ટબા વગેરે તે જમાનાના ગદ્યના નમુના તરીકે મળી આવ્યા નથી એટલે વિશેષ કહેવાપણું રહેતું નથી.

તોપણ ત્યારપછીના કાળની કેટલીક વાર્તાઓ હાથ આવી છે અને ગુજરાતશાળાપત્રમા છપાઇ છે. નરસિંહ મ્હેતાના જમાનામા ગદ્યની કદર તદ્દન નાબુદ થઇ ગઇ હતી. મુસલમાની સલતનત સ્થપાવાથી ફારસીનો ઉપયોગ વધ્યો હશે એટલે દેશજ ગદ્ય લખવાની દરકાર ઓછી થયેલી. ગદ્ય લખવું એટલું બધુ અનુપયોગી અને નિકૃષ્ટ લેખાતું હશે કે ભાલણે ગદ્ય કાદમ્બરી પદ્યમા ઉતારી અને એના દીકરા ભીમે પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક પણ આખ્યાનમા ફેરવી દીધું.

શામળપ્રેમાનંદના સમયમા ઉતારાયલા પંચતંત્રના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં તે વખતના અને તે અગાઉના ગદ્યનો નમુનો મળી આવ્યો છે.

" ત્યાહા ગુણનીધ્યાંન નામે રાજા છિ તેને ૧૦૦ પુત્ર હવા. રાજા પુત્રને ભણાવિવાનું ઉપાય ઘણું કરી પણ જે ભણાવેં તેહનેં મારીનેં સઘલા ઘરિઆવ્યા ॥ પછિ રાજા ચ્યંતાતુર થયો ॥ તારિ પ્રધાનિ પૂછ્યું સ્વામી તુંન્હે સી ચિંતા છેં ॥ વલતુ રાજાઇ કહુ ॥ પ્રધાન મૂનેહું મોટી ચંતા છે ॥ વલતૂં રાજાઇ કહું ॥ જે સઘલા જ મુર્ષ પૂત્ર ॥ જેહના પૂત્ર મૂર્ષ હોઅિં ॥ તે પુરૂષ વાઝીયુ ચારુ ॥ પણ મુર્ષ પુત્રથી તો એકુ અર્થ ના સરઇ ॥ '

તે વખતના વ્યાકરણ, જોડણી આદિ બતાવતો, પુરાણીઓ-

ની ભાષા જેવી ભાષામાં લખાયલો ઉપર ઉતારેલો ફકરો છે.

પ્રેમાનંદના નાટકો સંબંધી ઉત્પન્ન થયેલા સંદેહ હજુ એમના એમ ઉભા છે ત્યાંસુધી એની ભાષા વિષે ચર્ચા કરવી ઉચિત નથી. સંસ્કૃત નમુના પ્રમાણે લખાયલા નાટકોમા સંસ્કૃત શબ્દોનો સંભાર અને સંસ્કૃત ગદ્યના ગુણદોષ આવેલા છે. ભાષાના રૂધિર માંસમા સંસ્કૃત પચી ગયલુ લાગતું નથી.

ત્યારપછી સહજાનંદ સ્વામીના વચનામૃતમાં ગ્રામ્યતા અને પુરાણીઓની પદ્ધતિના પાસવાળી, સરળને સ્વાભાવિક ભાષા મળી આવે છે. સંસ્કૃત શીલસુરીના શબ્દો અખાધીરા જેવાની કવિતાની માફક વચનામૃતમા એક રસ થઈ ગયા છે. દયારામનાં મ્હોઢે ઉતરાવેલા કથનો વિશે પણ આવુંજ વિવેચન થઈ શકે એમ છે.

અંગ્રેજી સત્તા જામતાં લોકભાષાઓને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. છાપખાનાને લીધે વર્તમાનપત્રો લોકભાષામાં નીકળવા લાગ્યાં. ગદ્યદ્વારા જુદા જુદા ભાવો, વિચારો, લાગણીઓ દર્શાવવાની શરૂઆત થઇ. શિક્ષણની સરળતા માટે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૬ કે ૧૮૨૮માં ગુજરાતી નિશાળો સ્થપાઈ ત્યારે લીપીધારા, ઇસપનીતિ, બાળમિત્ર વિગેરે પુસ્તકો સરકાર તરફથી તૈયાર કરાવવામા આવ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૪૮ મા અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઇ. તેણે "બુદ્ધિપ્રકાશ" નામનું માસિક અને 'બુધવારીયુ, નામનું સાપ્તાહિક ચોપાનીઉ કહાડવા માડયુ

ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦ માં કવિ દલપતરામે ભૂતનિબન્ધ લખ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૫ થી કવિ નર્મદાશંકરે લખવા માંડયુ. આ અરસામા મુંબઇમાં પારસીઓનું લખાણ અને બીજા મુંબઈગરા ગુજરાતીઓનું લખાણ લખાયુ જતું હતું. સુરત, મુંબઈ અને અમદાવાદમાં ગુજરાતી ગદ્યની શરૂઆત થઇ. ભાષા સરળ પણ નબળી, પોચી લખાતી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૨—૪૩ માં લખાયલા દુર્ગારામ મ્હેતાજીના માનવધર્મસભાના દફતરની ભાષા, કરસનદાસ મુળજીની ભાષા પણ આવી જ હતી.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૮ માં હોપ સાહેબની દેખરેખ નીચે વાચનમાળા રચાઇ. અમદાવાદ, સુરત અને ભરૂચના લેખકોએ મળી એ

રચી. એમની ભાષા ' શુદ્ધ, સરળ, સ્વચ્છ પાણી જેવી, પણ પોચી, નબળી, દમ વગરની, ભાષાના મરોડ કે છટા વિનાની ' હતી. આ વાંચનમાળાની ભાષાની અસર પછીના ગુજરાતી ગદ્ય ઉપર સ્પષ્ટ અંકાઇ છે.

દલપતરામ કાવ્યોની સાથે ગદ્ય લખ્યા જતા હતા. એમની ભાષામાં એમનું રેલપણું છે. બાકી વિશેષ ચમત્કાર નથી. કવિ નર્મદની બાનીમા તેથી ઉલટું નવુ જોસ, ઉત્સાહ, મરોડ, છટા, પગલે પગલે જણાય છે. કવિતાની ભાષા કરતા ગદ્યની ભાષા વધારે ઠરેલી અને પટ્ટ લાગેછે. તોપણ એની ભાષા ઘણી વખત ખડબચડી હોય છે કે હલકાવેડાથી દુષ્ટિત થાય છે. એની ગદ્ય શૈલિના ત્રણ અવતાર થયા હતા. ભાષણો કરવા નિબન્ધો લખી ગદ્ય લખાણની કવિએ શરૂઆત કરી હતી રા. હીંમતલાલ અંજારિઆને મતે આ પ્રારંભના લખાણોની ભાષા ઉન્માદ, ઉત્સાહ, અને જુસ્સાવાળી છે. સચોટતા, અનુકંપા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ. અંતર્ભાવ જગાડી સર્વને પોતાની પાછળ જ દોરી જવાની શક્તિ કહેણ વિજય, સાંભળતા વાચતા વેત જ સજ્જડ છાપ પાડી દે તેવી પ્રતિભા, અને આ સર્વની સાથે સરળતા, [illegible] ગુણોથી ભરેલી છે.

ની ભાષા જેવી ભાષામાં લખાયલો ઉપર ઉતારેલો ફકરો છે.

પ્રેમાનંદના નાટકો સંબંધી ઉત્પન્ન થયેલા સંદેહ હજુ એમના એમ ઉભા છે ત્યાંસુધી એની ભાષા વિષે ચર્ચા કરવી ઉચિત નથી. સંસ્કૃત નમુના પ્રમાણે લખાયલા નાટકોમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો સંભાર અને સંસ્કૃત ગદ્યના ગુણદોષ આવેલા છે. ભાષાના રૂધિર માંસમા સંસ્કૃત પચી ગયલુ લાગતું નથી.

ત્યારપછી સહજાનંદ સ્વામીના વચનામૃતમાં ગ્રામ્યતા અને પુરાણીઓની પદ્ધતિના પાસવાળી, સરળને સ્વાભાવિક ભાષા મળી આવે છે. સંસ્કૃત શીલસુરીના શબ્દો અખાધીરા જેવાની કવિતાની માફક વચનામૃતમા એક રસ થઈ ગયા છે. દયારામનાં મ્હોઢે ઉતરાવેલા કથનો વિશે પણ આવુજ વિવેચન થઈ શકે એમ છે.

અંગ્રેજી સત્તા જામતાં લોકભાષાઓને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યુ. છાપખાનાને લીધે વર્તમાનપત્રો લોકભાષામાં નીકળવા લાગ્યા. ગદ્યદ્વારા જુદા જુદા ભાવો, વિચારો, લાગણીઓ દર્શાવવાની શરૂઆત થઇ. શિક્ષણની સરળતા માટે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૬ કે ૧૮૨૮માં ગુજરાતી નિશાળો સ્થપાઈ ત્યારે લીપીધારા, ઇસપનીતિ, બાળમિત્ર વિગેરે પુસ્તકો સરકાર તરફથી તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઇ. તેણે “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” નામનું માસિક અને ‘ બુધવારીયુ, નામનું સાપ્તાહિક ચોપાનીઉ કહાડવા માડયું

ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦ મા કવિ દલપતરામે ભૂતનિબન્ધ લખ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૫ થી કવિ નર્મદાશકરે લખવા માડયું આ અરસામા મુંબઇમાં પારસીઓનું લખાણ અને બીજા મુંબઈગરા ગુજરાતીઓનું લખાણ લખાયું જતું હતુ. સુરત, મુંબઈ અને અમદાવાદમાં ગુજરાતી ગદ્યની શરૂઆત થઇ. ભાષા સરળ પણ નબળી, પોચી લખાતી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૨—૪૩ માં લખાયલા દુર્ગારામ મ્હેતાજીના માનવધર્મસભાના દફ્તરની ભાષા, કરસનદાસ મુળજીની ભાષા પણ આવી જ હતી.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૮ માં હોપ સાહેબની દેખરેખ નીચે વાચનમાળા રચાઇ. અમદાવાદ, સુરત અને ભરૂચના લેખકોએ મળી એ

રચી. એની ભાષા 'શુદ્ધ, સરળ, સ્વચ્છ પાણી જેવી, પણ પોચી, નબળી, દમ વગરની, ભાષાના મરોડ કે છટા વિનાની ' હતી. આ વાચનમાળાની ભાષાની અસર પછીના ગુજરાતી ગદ્ય ઉપર સ્પષ્ટ અંકાઇ છે.

દલપતરામ કાવ્યોની સાથે ગદ્ય લખ્યા જતા હતા. એમની ભાષામાં એમનું ઠરેલપણું છે. બાકી વિશેષ ચમત્કાર નથી. કવિ નર્મદની બાનીમા તેથી ઉલટું નવુ જોમ, ઉત્સાહ, મરોડ, છટા, પગલે પગલે જણાય છે. કવિતાની ભાષા કરતાં ગદ્યની ભાષા વધારે ઠરેલી અને ઘટ્ટ લાગે છે. તોપણ એની ભાષા ઘણી વખત ખડબચડી હોય છે કે હલકાવેડાથી દુષિત થાય છે. એની ગદ્ય શૈલિના ત્રણ અવતાર થયા હતા ભાષણો કરવા નિબન્ધો લખી ગદ્ય લખાણની કવિએ શરૂઆત કરી હતી રા. હીંમતલાલ અંજારિઆને મતે આ પ્રારભના લખાણોની ભાષા ઉન્માદ, ઉત્સાહ, અને જુસ્સાવાળી છે. સચોટતા, અનુકંપા ઉત્પન્ન કરવાની શકિત, અંતર્ભાવ જગાડી સર્વને પોતાની પાછળ ૮ દોરી જવાનો અતિ કઠણ વિજય, સાભળતા વાંચતા વેંત જ સજ્જડ છાપ પાડી શકે તેવી પ્રતિભા, અને આ સર્વની સાથે સરળતા, સુગન્યતાના ગુણોથી ભરેલી છે.

ત્યાર પછી લખાયલા રામાયણ, મહાભારત, ઇલીઅડના સાર, રાજયરંગ આદિ વિષયોની શૈલિમા " કાંઇક પ્રૌઢિ, કાંઇક સમગ્રતા કાંઇક ગાંભીર્ય, આવતું દેખાય છે. "

છેવટે વિચારવિવર્ત થયા પછી લખાયલા ધર્મવિચાર આદિની " શૈલિ ટુંકી છે, સૂત્ર જેવી છે મિતાક્ષરી પણ ગભીર અર્થવાળી શૈલિ થઇ છે. "

તે જમાનામા સાહિત્યના બે અગો—નિબંધ અને નાટક લખવાપર સવિશેષ લક્ષ અપાતું હતું. બેશક કલાવિધાનની પીછાન બીલકુલ ન્હોતી. સંવાદોથી ભરેલી વાર્તાઓ જેવાં નાટકો લખાતાં.

સુરતી, ભરૂચી, અને અમદાવાદીઓ પોતાની કલમ ચલાવી રહ્યા હતા તેવામાં ચરોતરમા સંસ્કૃતના સંસ્કારવાળો લેખકવર્ગ જન્મ પામ્યો. મનઃસુખરામ, રણછોડભાઇ, ઝવેરીલાલ, શાસ્ત્રી

બ્રજલાલ વિગેરેનાં લખાણો વાચનમાળાના ગદ્યના ગુણ અવગુણથી ભરેલાં છે. રા. રણછોડભાઇના નાટકો કલાવિધાનમાં ને દ્રશ્ય પ્રયોગમા ચ્હડતાં નીવડયા. ભાષામાં પણ તેજ છે. મન્દ તેજ છે તો પણ ઝગઝગાટ લાગે છે.

મનઃસુખરામનાં શરૂઆતનાં લખાણો રા. રણછોડભાઇ જેવાજ હતાં પણ રફતે રફતે તેઓ સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના ચુસ્ત હીમાયતી થયા. અને પ્રત્યયાન્તર, ભાષાંતર, ફારસી શબ્દોને બદલે સંસ્કૃત, ભાષામા વપરાતા ન હોય પણ સસ્કૃત ધાતુઓ સાથે સંબંધ હોય તેવા શબ્દોનું પ્રયોજન,* ચુસ્ત કર્મકાડી બ્રાહ્મણને જેમ બીજી ન્યાતોનો છાટો પણ ખપે નહિ તેમ પરભાષાના શબ્દથી થતી આભડછેટ, ઇત્યાદિ લક્ષણો એમના લખાણોમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના સામ્રાજ્ય દરમ્યાન જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓથી ભેદભાવ અનુભવતા ભારતવર્ષને સંસ્કૃત (Classical Sanskrit) સાહિત્ય અસ્તિત્વમા લાવી બ્રાહ્મણોએ એકતા આણી આપી તેવીજ રીતે આજની ભાષાઓમા સંસ્કૃત શબ્દો અને પ્રત્યયો વાપરવાથી એક ભાષા જન્મશે અને તે દ્વારા હિંદનું ઐક્ય સધાશે એવી ભાવનાથી સંસ્કૃતમય ગુજરાતીની એમણે પ્રચંડ હીમાયત કરી છે. એમના અવિરત પરિશ્રમે, એમના પ્રતિભાશાળી દાયાદોની લેખિનીને પ્રતાપે, અને વિશ્વવિદ્યાલયમા અપાતા સંસ્કૃતના શિક્ષણને લીધે તથા સંસ્કૃત શીખેલાજ લેખક થતા હોવાથી એમનો પ્રયત્ન ઘણે અંશે સફળ થયલો એમણે જોયો. પણ ભાષાને આવી રીતે કૃત્રિમ કરવાથી તે નિર્જીવ અને અચેતન બની દૂષિત થઇ. મનસુઃખરામની કૃતિમા અનુભવનો ભંડાર છે, પોતાના દેશના પ્રાચીન ગૌરવ માટે પ્રેમ છે, અને ઠરેલપણુ છે.

અમદાવાદના રાયકવાળ કવિ ગણપતરામનુ પ્રતાપ નાટક વાચનમાળાના અને નર્મદના સંમિલિત ગુણથી ભરેલુ છે. નર્મદના અવગુણથી મુક્ત છે. ભાષામાં સરળતા છે. નાટકના વસ્તુને

---

* ગ્રીક અને આરબોની વિદ્યા સંસ્કૃતમાં ઉતારતાં ત્હેમના પારિભાષિક શબ્દોને સંસ્કૃત ભાષાનું રૂપ આપવા જેવા પ્રયાસ થયા તેવો પ્રયાસ એમનો લાગે છે.

યોગ્ય ભાષા ભભકવાળી, પ્રતાપી, તેજસ્વી, ઉત્સાહી છે. અંગ્રેજી વ્યાકરણની અસર વગરની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છે.

નિબંધો અને નાટકો લખતાં લખતા વાર્તાઓ રચવાનું શરૂ થયું. એડીસનના કોવર્લી લેખો જેવાં લખાણો "સત્યપ્રકાશ" અને "ડાંડીઆ"માં લખાયલાં. નગીનદાસ તુળસીદાસ જેવા લેખકોના નાટકોમાથી ગિરધરલાલ દયાળદાસ કોઠારીની "નવી પ્રજા" જેવી વાર્તા લખાયલી. ઘણું કરીને મહીપતરામે "સાસુ વહુની લડાઈ" લખી સાંસારિક નવલકથા લખવાની શરૂઆત કરી.

ફાર્બસ અને ટોડને લીધે તથા મુંબાઈમાં ડા. ભાઉદાજી, પંડિત ભગવાનલાલ, ડા. પીટરસન, ડા. ભાંડારકર પ્રભૃતિને લીધે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલાતો હતો. ઇતિહાસના અભ્યાસ તરફ લોકોનું લક્ષ દોરાયું હતું. એવામાં મી. રસલની સૂચનાથી નંદશંકરે કરણઘેલો લખ્યો. સુરતી લેખકોના સારા ગુણવાળી એમની ભાષા છે. સાથે સાથે અંગ્રેજી વ્યાકરણ, અને મુખ્યત્વે અંગ્રેજી વાકયરચનાની સ્પષ્ટ અને સબળ અસરવાળી પણ છે. જુની ગુજરાતીમાં લખાયલાં વાકયો ન્હાના હતાં. સંસ્કૃતમાં સમાસ-રચનાથી યોજન પર્યંત લંબાય એવડાં વાકયો લખી શકાય છે. પણ એ સાધન ઉપયોગમાં ન લેવાતું હોય ત્યા વાકયો ટુંકાજ રચાય. અંગ્રેજી વાકયરચનાની પદ્ધતિ સ્વીકારી, ઉભયાન્વય અ-વ્યયોની મદદથી રચેલાં લાંબા વાકયો કરણઘેલામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. કરણઘેલાની ખરી ખુબી ત્હેના વર્ણનોમા છે. વર્ણનોના કલેવરમાં સ્થળે સ્થળે ગંભીર બોધ આપતા રૂપકો યોજી દીધેલા છે, જીવનભરના વિશાળ વાંચનનો સંગ્રહ નંદશંકરે એ ગ્રંથમા ખાલી કર્યો છે. જેટલો સંસ્કૃતનો બ્હોળે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે તેટલો નહિ પણ તેથી સ્હેજ ઓછો ફારસી શબ્દોનો પણ કર્યો છે.

ગુજરાતમાં વાર્તા લખવાનો જેવો પ્રચાર હતો તેવીજ રીતે એમણે પોતાની વાર્તા લખી છે. વસ્તુ સંવિધાનના મુખ્ય લક્ષણો એ છે. (૧) ઠેઠ શરૂઆતથી હકીકત નવલકથામાં આપવાને બદલે વચ્ચેથી અણીનો પ્રસંગ ઉપાડી વખત આવે પાછલી હકીકતનું પુર્વાનુસંધાન કરવું અને તે રીતે જીજ્ઞાસા રસ દ્રવતો કરવો, અ-થવા (૨) એક પ્રશ્ન ઉપાડી પાત્રોના જીવન આચરણથી તે ઉકેલ-

વોં અને તે પ્રશ્ન થાપતાં અને ઉકેલતાં વાંચનારની તલબ વધાર્યા જવી; એવાં લક્ષણો ઘણે અંશે એમની અને એમના અનુયાયીઓની કૃતિમાં હાજર નથી. વર્ણનો અને બનાવોની ગતિ આલેખવામાં કુશળતા વાપરી છે, પણ વસ્તુ કે પાત્રનું સંવિધાન નથી. ભૂતકાળને આબેહુબ ખડો કરવા સારી મહેનત લીધી છે. અંગ્રેજી રાજ્ય અને શિક્ષણને પ્રતાપે જન્મતા નવા વિચાર, નવી ભાવના, નવી દૃષ્ટિ વિગેરેનું આરોપણ પોતાની કથામાં કરેલું હોવાથી શુદ્ધ ઐતિહાસિક કથાની ગણનામાં કરણઘેલાને ગણી ન શકાય. ભૂતકાળમાં જ ડુબી ગયા હોય, વર્તમાન સ્હેજ પણ સ્મરણમા રહ્યો ન હોય એવું નથી. એમના અનુકરણમા મહીપતરામે વનરાજ ચાવડો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ, રા અનંતપ્રસાદે રાણકદેવી, એક કાઠીઆવાડી લેખકે સોરઠી સોમનાથ, વિગેરે વાર્તાઓ લખી. મહીપતરામની વાર્તાનો મૂળ ઉદ્દેશ ઐતિહાસિક કથા લખવાનો નહિ પરંતુ ઐતિહાસિક પાત્રોદ્વારા પોતાના જમાનાની ખામીઓ ખંખેરી નવા સદ્ગુણોથી પોતાની પ્રજાને અલંકૃત કરવાનો હતો. એમની ઐતિહાસિક નવલકથામાના પાત્રોનાં ઐતિહાસિક નામો બાદ કરતાં એ જાતની અને બીજી એમની સાંસારિક કથાઓના ઉદ્દેશમાં ઝાઝો ફેર નથી.

ઇતિહાસના બનાવો જે રીતે બન્યા હોય તેવાજ પ્રમાણિકતાથી વર્ણવવા; એવા વર્ણનોમાંથી માનવ ઇતિહાસ અને અનુભવ જે જે આદેશો આપે તે સાભળવા; પણ તે ઇતિહાસમાથી પોતાને રૂચતા આદેશો ક્હાડવા એ વાસ્તવ ઇતિહાસ નથી. આપણે ત્યાં કવિ નર્મદે સુરત, ગુજરાત, ઉદેપુર, અને છેવટે આખી દુનીઆના ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરી, રા. ભગવાનલાલ સંપતરામે સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ લખ્યો, ત્યાર પછી ઇતિહાસના સાહિત્યપર છુટાં છવાયાં ભાષાન્તરો (જેવા કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર, કે ગુજરાતી પ્રેસ મારફત થયલાં તે) અને પારસીઓના પોતાના ઇતિહાસ વિશેના લેખો તથા શેઠ પુ. વિ. મ્હાવજી તરફથી મરાઠા ઇતિહાસનાં પ્રગટ થતા છુટાં છવાયાં પ્રકરણો બાદ કરતા બીલકુલ લક્ષ અપાયું નથી. એટલે શુદ્ધ ઐતિહાસિક નવલ કથાઓ રચાય નહિ એ વાસ્તવિક છે. મેડોઝ ટેલરની વાર્તાઓના

ભાષાન્તરો થયા એટલુંજ નહિ પણ રા. ઇચ્છારામે અને મી. તાલીયારખાને હેતું અનુકરણ પણ કર્યું. રા. ઇચ્છારામની 'ગંગા" માં સંસારસુધારો કરવા વિશેના પ્રશ્નો શિવાજીના જમાનામા દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. ઇતિહાસ અને વાર્તાના બીજા અંગો તદ્દન છૂટાં પડી જાય છે. મી. તાલીયારખાનની વાર્તાઓમાં ઇતિહાસ ગૌણ થઇ નવા જમાનાને માટે યોગ્ય લાગતી સુધારણા સૂચવવાની રીત પ્રધાનપદ પામે છે. બન્નેની ભાષામાં ખાસ કંઇ નથી. સ્કોટ કે જોકાઇ-retrospective કે revolutionary-એ બન્ને ઐતિહાસિક નવલકથાકારોની રીતિ કોઇ પણ રીતે આપણે ત્યા સત્કાર પામી નથી. બાબુ બંકિમચંદ્રે જેમ બંગાળાના ઇતિહાસના મહાપ્રસંગો નવલકથામાં આલેખ્યા, મુસલમાની સામ્રાજ્યના ચિત્રો ખડા કર્યાં અને પોતાના પરાસ્ત દેશબંધુઓને સ્વદેશાભિમાન અને અત્મગૌરવની લાગણીથી ઉત્તેજીત કર્યાં તેમ ગુજરાતમાં થયું નથી. શુદ્ધ ઐતિહાસિક નવલકથા લખવાનો પ્રયત્ન "ચંદેરીનો ઘેરો" નામની વાર્તાથી રા. રામમોહનરાય દેશાઇ (સુમન્ત) એ આરંભ્યો હતો, પણ એ વાર્તા પુરી લખાઇ નથી. જે ઐતિહાસિક કથાઓ લખાઈ છે ત્હેમા ટોડના રાજસ્થાનમાં જે પ્રકારના રજપુત રજપુતાણી વર્ણવાયા છે તેવાજ પ્રકારની પાત્રઘટના, ઇતિહાસના ભિન્ન ભિન્ન યુગો અને માનવ ઇતિહાસના ફેરફારો તરફ દુર્લક્ષ કરી ઘડાઈ છે.

ઐતિહાસિક લખાણો ઉત્તેજવા, romantic પ્રદેશ, પરંપરા, અને લોકો ગુજરાતમા હયાત છે. કાઠીઆવાડના દરેકે દરેક ધાર, નેસ્ડા, કે વેકળા, સાધુતા, વીરત્વ, સ્નેહ, ઉદારતા, વફાદારી, આત્મગૌરવ, આત્મભોગથી અંકાયલા છે રાતે સીમમાં કે દિવસે ડાયરામા, કે જનાનાના અંધીયાર વાતાવરણમાં આજ પણ એ romantic spirit ગાજે છે. ત્હેમાં રસબસ થઇ હજુ સુધી કોઇએ ગુજરાતી સાહિત્યમા સ્કોટ જેવી વાર્તાઓ લખી નથી. મણિશંકર કીકાણીએ બે ત્રણ વાર્તાઓ લખેલી—ફેરામજીએ ત્રણ ચાર ભાગમા ગુજરાત કાઠીઆવાડની વાર્તાઓ સંગ્રહી પ્રસિધ્ધ કરેલી, પણ જોઇએ તેવુ કામ એ પ્રદેશમા હજુ થયુ નથી. નાટકોમા વાઘજીને લીધે તથા ફેરામજીનાં પુસ્તકોને લીધે

કુઇક એ અંશ દાખલ થયો છે પણ બીજા અસદંશને લીધે ત્હેને દુષિત થવું પડયું છે.

રા. મણિલાલ છબારામ ભટની "ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ" નું વસ્તુ સંવિધાન સારૂં છે. શુધ્ધ ઐતિહાસિક કથા લખવા પરજ લક્ષ છે. છતાં ઇતિહાસવ્યુત્ક્રમ (anachronism) નજરે પડે છે. 'રાજયોગી'ની વાર્તા અને વલ્લભી રાજ્ય વખતના ગુજરાતના ઇતિહાસની સરખામણી કરવાથી આ ટીકા યથાર્થ લાગશે.

હવે આ કાળમાં લખાયલા નિબંધો, જીવનચરિત્રો આદિનું ત્વરિત વિહંગાવલોકન કરી લઇશું. મહીપતરામ અને મનઃસુખરામે લખેલાં જીવનચરિત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નવલરામે મહીપતરામનાં લખાણોમા રહેલા દોષો બતાવ્યા હતા. ચરિત્રનાયકના જીવનનો વિકાસ ક્રમવાર બતાવવો, ત્હેનો જમાનો યથાર્થ ઉકેલવો, ત્હેના વિચાર આચારનું નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષણ કરવું, જીવનના સર્વે બનાવો અને ઉદ્દ્ગારોનું સાચા ખોટાપણું તપાસવું, સમગ્ર જીવનમાં ત્હેમનો સંબંધ સાંકળવો અને ખરી હકીકતમાથી લતીફા (legends) દૂર રાખવા અને જે વસ્તુ લઇને ત્હેનું ચરિત્ર લખાયું હોય તે વસ્તુનો વિકાસ–ઇતિહાસમા ત્હેનું સ્થાન નિર્દિષ્ટ કરવું. ઇત્યાદિ દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરેલું લખાણ કે વિમર્શન મહીપતરામનાં લખાણમા નથી. મનઃસુખરામે જેમ ભાષામાં કૃત્રિમતા દાખલ કરી તેમ વિષય ચર્ચવાની રીતિમાં પણ મર્યાદા બાધી. જીવનચરિત્રમાં મનુષ્યજીવનની સારી નરસી સર્વે વાતો અવલોકવાને બદલે નાયકના સદ્દ્ગુણો ઉપદેશાત્મક લખાણની ઢબમાં મ્હોટે ભાગે એમણે વર્ણવ્યા છે. મહીપતરામ કરતાં અવલોકન અને વિમર્શન કરવાની કળા સારી છે કરસનદાસનું જીવનચરિત્ર અવલોકતાં કેટલુક સારાસાર પરીક્ષણ એમણે કર્યું છે તે નવલરામના સારામાં સારા અવલોચક લેખોથી સ્હેજ પણ ઉતરતું નથી.

અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપદેશ કરવા લખેલાં વ્યાખ્યાનોમા ભોળાનાથની ભાષા એમના ભજનોની ભાષા જેવી જોસદાર, અંતર્વૃત્તિઓના હલમલાટથી ભરેલી નથી પણ એમની બાનીના શુધ્ધિ અને સંસ્કાર આ ઉપદેશાત્મક લખાણોમાં છે. સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ એમની ભાષામા એકરસ થઇ ગયો છે. એ

આની ભીમરાવ પાસે ઉડવાના ફાંફાં મારતી, ઉછળતા વિચારો દર્શાવતાં કિલષ્ટ થતી, રા. નરસિંહરાવમાં સરળ, સ્પષ્ટ, મૃદુ, અને વિશેષ સંસ્કારી તથા મોહક બની, અને ત્હેના કાવ્યોના પ્રસારણની સાથે નવી ગુજરાતી કવિતાની ભાષા ઘડવામા ઘણે અંશે સહાયભૂત થઇ.

કેળવણીથી નવાં જીવંત સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન સાથે થયલા સંઘટ્ટન, યુગયુગની નિદ્રાનું ઉડી જવું, વિગેરે કારણોને લીધે જે તનમનાટ, ઉત્સાહ, આવેશ, અને આગ્રહ પ્રજામા જાગ્યાં હતા ત્હેને ધીરજ, અનુભવ, જ્ઞાન, અને ડહાપણથી વિલોકનારની જરૂર હતી. સુરતમાંજ નવી શક્તિથી પ્રેરાયલા ઉદ્દામ લેખકો થયા હતા. એમની કૃતિ અને વિચારણાનો પરીક્ષક પણ ત્યાંથીજ નીકળ્યો. નવલરામની ભાષા એમના સમયની સર્વોત્તમ ભાષા છે. ભાષામા પ્રૌઢિ, શુધ્ધિ, મરોડ, છટા, ગાભીર્ય, જોસ છે, છતા આડંબર નહિ. તે વખતની પ્રવૃત્તિ—વિચારણામાંથી એમણે સાર ખેંચી આપ્યો છે તેમજ તે વખતના લખાણોની શૈલિના સારરૂપ એમની શૈલિ અને ભાષા છે. એમણે ગુજરાતી ગદ્યને મોહક, ઉલ્લાસ ભર્યું, ને આકર્ષક બનાવ્યું છે. " ત્હેનાં બધા લખાણમા એક ઉલાસ ભર્યો, મીઠી મઝા ભર્યો, માર્મિક પણ ઉદાર અને આનંદકારક અંતપ્રવાહ વહ્યો જાય છે." " નાગરત્વ અથવા પ્રૌઢિના વિચારથી ત્હેની ભાષાપર કંઇક પડદો પડતો હોય એમ લાગે છે, પણ પડદો સુદર મોહિનીના મોહક સ્વરૂપપર આછો ઝીણો, પારદર્શક બુરખો હોય ત્હેના જેવો છે, તેથી ત્હેના સ્વરૂપમા વધારો થાય છે,...અને સર્વ વાંચકોને ત્હેના મોહપાશમાં સપડાવી રાખે છે."

(હીં. ગ. અંજારિઆ.)

નવલરામે બે નાટકો લખ્યા છે. એક રાસમાળા ઉપરથી વીરમતીનું અને બીજું ' પાશ્ચાત્ય હાસ્યરસના એતદ્દેશીય રૂપાન્તરવાળું " ભટનુ ભોપાળુ. બાણુંલમક્ષ હોવાથી તેમ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના વેપારનું જંગી મથક હોવાથી સુરતીઓમા બીજા ગુજરાતીઓ કરતા કેટલાક ખાસ ગુણો ખીલ્યા છે. ઘણે ભાગે ગુજરાતીઓ—જમાના પર્યન્ત પરાધીન રહેલા ગુજરાતીઓ આનંદ ઉલ્લાસ હાસ્ય વિહોણા છે. સુરતીઓ અને કાઠીઆવાડીઓમા ઉ-

પ્રહાસ, હાસ્યવિનોદ માણવાની કંઇ કંઇ શક્તિ છે. ફ્રાન્સના સુવિખ્યાત હાસ્યપ્રધાન નાટક લખનાર મોલીયરના એક નાટકનું એમણે સુરતીઓની ઉક્ત વિનોદશીલ પ્રકૃતિને લીધે સફળ રૂપાન્તર કર્યું. ગ્રામ્યતા કે અરસિકતા દૂર રાખી માર્મિક તેમજ જરૂર પડે ત્યાં તોફાની હાસ્ય લાવી શકયા છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવનું મુદ્રારાક્ષસ જેવું સર્વોત્તમ ભાષાંતર છે તેવુંજ નવલરામનું આ પાશ્ચાત્ય નાટકનું સફળ રૂપાન્તર છે. ત્હેમના પછી એવા સફળ પ્રયાસો થયા નથી.

પોતાના જમાનામાં લખાતા ગ્રંથોનું સબળ અને ઉદાર અવલોકન કરનાર તરીકે નવલરામે સારી કીર્તિ મેળવી છે. લેખકોની વૃત્તિ તરફ સાનુકંપ રહી ત્હેમના ગુણો બ્હાર લાવી માર્મિકતાથી દોષ દેખાડતા. ઉછરતા લેખકોમાં ભવિષ્યમા સારા નીવડવાના જે જે અંશો જણાય તે ખાસ કરીને સ્પષ્ટતાથી કહેતા, ને ત્હેમની લેખિની ચલાવવાને ઉત્તેજતા. ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓનું અવલોકન સાંગોપાંગ કરતા એટલું જ નહિ પણ ત્હેને અંગે ઉંડી સાહિત્યચર્ચા કરી ગુજરાતી સાહિત્યમા એ પ્રદેશ કેળવ્યો.

યુનીવર્સીટી અને કોલેજો સ્થપાઇ ત્હેમાં ભણી ગ્રેજ્યુએટ થયેલાની ભાષાનો યુગ ત્યાર પછી શરૂ થયો. અંગ્રેજી સંસ્કૃત વિચારો ને ભાષા પ્રજાની રગમાં વહેતા લોહીમા ભળી ગયા. પ્રારંભના મન્થનના ઉભરા શાંત પડ્યા અને વિવેક, ઇતિહાસ, અને ભવિષ્યના મ્હોટા પ્રશ્નો ઉભા થયા. સંસાર અને ધર્મના પ્રદેશમા થએલી તુમુલ ઉથલપાથલ નિરીક્ષવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

ઘણા ગ્રેજ્યુએટોએ લખવાનો આરંભ કર્યો હશે પણ સૌથી આગળ પોતાના પ્રતાપથી મણિલાલ નભુભાઇ આવ્યા અને ગ્રેજ્યુએટ લેખકોના યુગના અગ્રણી થયા. ભવભૂતિના બે નાટકોના ભાષાંતર કરી ત્હેના અને શેક્સપીઅરના પ્રભાવથી અંકિત 'કાન્તા' નાટક લખ્યું. ગુજરાતી સાહિત્યમા, સદોષ છતાં, એ નાટક હજુ લગી સર્વોપરિ છે. નાટકનું સાહિત્ય વિદ્વાનોને હાથે જોઇએ તેવું ખીલ્યું નથી એ ખેદજનક છે. લોર્ડ લીટનની 'ઝેનોની' નામની કથા એમને હાથે 'ગુલાબસિંહ' નામે ગુજરાતીમાં અવતરી. આ કથા દ્વારા પોતાને પ્રિય તત્વચિંતક, ધાર્મિક વિચારો એમણે પ્રગટ

કર્યા. 'પ્રિયંવદા' અને 'સુદર્શન' માસિકોમાં પંદર વીશ વર્ષ લગી એમની પ્રવૃત્તિ અવિરત ચાલી હતી. આ દેશના પ્રાચીન ધર્મ અને સંસારની ઘટના સમજી તે અનુસાર આજની સામાજીક અને જીવન વ્યવસ્થા કરવી એવો સિદ્ધાંત એમણે લોકસમૂહ પાસે અનુભવાવ્યો. "સિદ્ધાંતસાર" માં તત્વચિંતનનો ઇતિહાસ આલેખી આ દેશનું ચિંતન પણ કોટિએ પ્હોચ્યું છે એ સિદ્ધ કર્યું. બાળવિલાસ, ચારિત્ર આદિ ગ્રંથોમાં આ દેશની પ્રાચીન ભાવનાનુસાર જીવન કેવું થવું જોઇએ તે બતાવ્યું.

અંગ્રેજોના સહવાસની શરૂઆતમાં જે દેશોત્કર્ષ સારૂ ઉત્સાહી ઉચ્છૃંખલતા, વિદેશપ્રિયતા, સ્વવિદ્વેષ, આદિ પ્રકટી નીકળ્યા હતાં ત્હેના પ્રત્યાઘાત રૂપે આત્યંતિક પ્રાચીનપક્ષપાત વિદેશીઓના સદ્ગુણો પ્રત્યે દુર્લક્ષ, અને ગમે તે રીતે પ્રાચીન ભાવનાઓ સંરક્ષવાનો આગ્રહ જન્મ્યા. બે પ્રજાઓના જીવન પ્રવાહની તુલનાથી જે જે ભાવનાઓ જાગી હતી ત્હેમાની કેટલીકને પ્રાચીન ભાવનાઓથી પુષ્ટિ મળી; ને તે ભાવનાઓ ત્હેમના યુરોપીય સ્વરૂપને બદલે પ્રાચીન સ્વરૂપથી સ્વીકારાય તો જ શ્રેયસ્કર નીવડે એવો પણ આગ્રહ બતાવાયો.

અંગ્રેજોના પ્રભાવ, પ્રતાપ, ગૌરવ જોઇ અંજાયલા દેશભક્તોને પરાસ્ત માતૃભૂમિનો ઉત્કર્ષ કરવાને તે દેશના જેવું જ જીવન આ દેશમાં આણવાનો માર્ગ દેખાયો, અને પોતાના ઉત્સાહ તથા દેશ પ્રેમમાં પરંપરાન્વિત સાતત્ય તુટશે ત્હેનું ભાન ન રહ્યું. દેશના ઇતિહાસ સંસ્કાર, ધર્મ આદિના અન્વયેજ દેશનો ઉત્કર્ષ થઇ શકશે. એ સર્વને લીધે બંધાયલી ખાસીયતોની સ્હામે થવાથી નહિ, પણ ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રકટાવવાથી એમની મેળે એ શિથિલ અને નિરૂપયોગી થાય એમ વર્તવાથી દેશનો ઉદ્ધાર થશે એ આ વર્ગના લક્ષમાં નહિ આવ્યું. તેથી ઉદ્દેશ ઉંચા હોવા છતા આ સમયની પ્રવૃત્તિ પ્રભંજક અને ઉચ્છૃંખળ નીવડી અંગ્રેજી શિક્ષણને લીધે પ્રદીપ્ત થયલી વિવેકબુદ્ધિથી અને યુરોપિયન પંડિતોના ભગીરથ પરિશ્રમે પ્રગટ થયલી પ્રાચીન ભારતની વિચારણાના ભવ્ય પ્રતાપથી પ્રેરાયલા હૃદયથી સજ્જ થઇ આત્મસંરક્ષણ (self-preservation) ની વૃત્તિએ ઉક્ત પ્રવૃત્તિને નાબુદ કરવા કમ્મર કસી: દેશોત્કર્ષની

લાગણી રહી; પણ ધર્માભિમાન અને પુરાણગૌરવાભિમાન વિશેષ સામર્થ્યથી સ્ફૂર્યાં. આ પ્રમાણે બે પ્રવૃત્તિઓ વિગ્રહારૂઢ થઇ અને ત્હેમાંથી શરૂઆતની ઉચ્છેદક વૃત્તિ નિર્મૂળ થઇ અને આત્મગૌરવ જાગ્યુ. ત્યાર પછી અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાયી થવાથી સલામતી વધી. એમના કાયદા, રાજ્ય વહીવટથી અને શિક્ષણથી એમને ત્યાં ચાલતી રાજ્યપદ્ધતિનો પરિચય વધવાથી આપણી રાજ્યકીય ભાવનાઓ જન્મ પામી અને ભારતવર્ષમા એક પ્રજાત્વ ઉપજાવી પ્રચંડ પ્રજાશાસક રાજ્ય સ્થાપવું એવી ઉગ્ર મહેચ્છા આપણને સચેતન કરવાલાગી. નર્મદાશંકર, મહીપતરામ, વિગેરે પ્રથમ વર્ગના હતા; મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ બીજા વર્ગના હતા; મણિલાલ પ્રાચીન ધર્મ વ્યવસ્થાના એટલા ચુસ્ત ભક્ત હતા કે પ્રજાશાસક સંસ્થાઓ એમને રૂચતી ન્હોતી, સમષ્ટિના શ્રેય સાધનાર–વ્યક્તિને સમષ્ટિમાં નિમગ્ન કરી દેનાર વ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ કરનારને સમાનતા અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંત ન રૂચે એ સ્વાભાવિક છે. " પૂર્વ અને પશ્ચિમ નામના અધુરા નિબંધમાં અને એવાં બીજા લખાણોમા મણિલાલે પશ્ચિમના રાજ્યનીતિ અને ધારાના પ્રભાવથી આર્યસંસારને થતી હાનિ બતાવી છે. એમના યુગના બીજા લેખક ગોવર્ધનરામે હયાત સંસ્થાઓના સદંશ દાખવ્યા ત્હેમાં રાજકીય ઘટનાને બાતલ ન્હોતી કરી. પ્રજાશાસન, હિંદુ મુસલમાનો એક થઈ નવી હિંદી પ્રજાને જન્મ આપે, પાશ્ચાત્ય આર્થિક સંવ્યવસ્થાના પ્રભાવથી સમાજના બંધારણમા થવાના ફેરફારો વિગેરે ઉપર વિચાર કરવા પ્રયત્ન થયેલો એમના લેખમાં જણાતો નથી. છતાં ક્હેવું જોઇએ કે ગુજરાતના ગૃહભાવો ઉન્નત કરવા એમણે ભાવનાઓ પ્રગટ કરી, મણિલાલે નિબંધોમા છુટું છવાયું લખ્યું હતું પણ ગોવર્ધનરામે તો નરનારીનાં જીવંત ચરિત્રો વર્ણવી આપણી જીવનભાવના પ્રત્યક્ષ કરાવી. ધર્મપરાયણ સાધુજીવન ગાળનાર, તત્વચિંતક છતાં દુનિયાના કામો કરતા નહિ ડગનાર જનક વૈદેહી જેવાં પાત્રો નિર્મી દેશને સંદેશ્યું કે ત્હમારા આવા પ્રાચીન આદર્શથી જ ત્હમારો જગતના જીવનયુદ્ધમાં જય થશે. જીવનમા પર્યેષણા વણી લેવાથી જ જીવનનું સાફલ્ય છે. દેશના નારીવર્ગના મનની પ્રખર શક્તિ, હૃદયના અપ્રતિમ સ્નેહ, ભાવ અને સૌંદર્ય એમણે કુશળતાથી ગુજરાતને રોશન કર્યાં બુદ્ધિધન, મલ-

રાજ, કુમુદસુંદરી, ચન્દ્રાવલી; વિષ્ણુદાસ, સરસ્વતીચંદ્ર આદિ પાત્રોથી આજના ગુજરાતના વિવિધ અને ભિન્ન જનસમાજને આચરણમાટે અનુકરણીય આદર્શો સમર્પ્યો. બૌદ્ધ ધર્મના અવસાન વખતે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનરૂત્થાન થયું ત્યારે શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રભૃતિએ તત્વચિંતનથી દેશ જગવ્યો હતો અને ભવભૂતિ જેવા કવિએ " માલતી માધવ " અને "ઉત્તર રામચરિત" નામના બે નાટકો લખી પોતાના જમાનાની રૂહેણીકરણી સાથે પ્રાચીન આચારવિચારની તુલના કરી બન્નેની શ્રેષ્ઠતા કે નિકૃષ્ટતા માપવાની જોગવાઇ કરી આપી હતી. તેવીજ જોગવાઇ "સરસ્વતીચન્દ્રને" લીધે ગોવર્ધનરામે કરી આપી છે.

મણિલાલની ભાષામા સંસ્કૃત સાહિત્યનો પાસ બેઠો છે તળબદી ગુજરાતની છટા, મરોડ, રૂઢિ—જે નવલરામમા ખીલ્યા હતા તે મરી ગયા છે. શૈલિનુ જોમ, ઘટ્ટપણું અને વૈવિધ્ય આવ્યું છે. એ અરસામાં રા છગનલાલ હરિલાલ પંડયાએ બાણભટ્ટની કાદમ્બરીનુ ભાષાતર કર્યું. અને તે રીતે સંસ્કૃતની વાક્યરચના અને અલંકારો ગુજરાતીમા કેવાં દીપી નીકળે તે પ્રત્યક્ષ કર્યુ. ગોવર્ધનરામની ભાષાપર અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અભ્યાસની ઉંડી સ્થાયી અસર પડી છે.

" કલ્પના, પ્રતાપ, ભભક, જોમ, શુધ્ધિ, સ્પષ્ટતા (વાચન માળાની સરળતાને બદલે સ્પષ્ટતા)" એકાગ્રતા, વ્યસ્તતા, પ્રૌઢિ, રસિકતા, વિગેરેથી એમની બાની શોભી રહી છે. દેશજ રૂઢિ, મરોડ છટા નષ્ટ થયા પણ પરદેશથી અને પ્રાચીન ભંડારમાથી એટલા બધા અલકારો આવ્યા કે ખોટ પુરાઈ એટલુ જ નહિ પણ સમૃદ્ધિ વધી અને તે વિદેશી છે એમ ન લાગતા તદ્દન સ્વદેશી હોય એવી રીતે સત્કાર પામ્યા નવલરામના સર્વે ગુણો (ગુજરાતી દેશજ રૂઢિના પ્રયોગ શીવાયના) પુરેપુરા ખીલી બ્હાર આવી રહ્યાં.

" એક ઓરડીની દિવાલો, છાપરૂ બધુ જતુ રહે, અને પછી પ્રકાશ થઇ રહે એવું ભાષામાં થયું. દેહના બન્ધન તુટે આત્મા જેવો પ્રકાશના મહેરામણમા રમી રહે એમ વિચાર છુટો થઇ પ્રકાશના અને ભાષાના સાગરના મોજાઓમા ઉછળવા લાગ્યો. "

હયાત મૂર્તિઓ અચેતન જેવી પડી રહેલી ત્હેમાં નવા પ્રાણ ફૂંકી ત્હેમના ભક્તોને નવા આચારવિચાર તરફ ફેરવવાનો માર્ગ એમણે દાખવ્યો. "હિંદ અને બ્રિટાનીઆ" માં લગભગ ગો. વર્ધનરામના બધા ગુણો છે. ઘણા કાળ સુધી આ શૈલિનો પ્રભાવ ગુજરાતમાં રહેશે.

રા. છ. ડા. મોદીની "ઈરાવતી" પરક્ષાપામાંથી ભાષાંતર છે. નર્મદ અને નવલરામના સારા ગુણોવાળી એની ભાષા સુરતી-વેડાથી કંઇક દુષિત છે.

મહીપતરામે "અકબરચરિત્ર" લખ્યું અને આ વાર્તા માર-ફત એ શાહનશાહનું ચરિત્ર આપવા થયલા પ્રયત્ન શીવાય રાજ્ય અને ધર્મના પ્રદેશમાં તેણે બતાવેલી ઉદારતાનો અનુભવ થાય કે આદર્શરૂપ બને તેટલા ખાતર કોઇ લેખકે એના વિશે લખ્યુ નથી.

ડો. હરિલાલ ધ્રુવે ગદ્ય તેમ પદ્ય પુષ્કળ લખ્યું છે. એમનુ લખાણ ઉતાવળીયું, સ્થિર નહિ, ભાવાત્મક (sentimental) પણ નવઉત્સાહી, જુસ્સાવાળું ભભકતું છે. આ સર્વે અંશો "આર્યોત્કર્ષ" માં દેખાઈ આવે છે. "ચંદ્ર" ના લેખોમા, નાટકોમાં કે "ગુજરાતદર્પણમાં" લખેલી ક્ષણિક બનાવોની નોંધ, ચર્ચા અને યુરોપના પ્રવાસનો હેવાલ એ સર્વમા હોવો જોઈએ તેવો વિકાસ થયો ન્હોતો આલંકારિકોએ બાંધેલા લક્ષણ પ્રમાણે નાટકો લખવા ગયા એટલે સફળતા પામ્યા નહિ.

રા. રમણભાઇ, મણિલાલ નભુભાઇને લીધે લેખક થયા. સુધારાવાળાઓ ઉપર જે પ્રહારો એમણે કર્યા તે ઝીલવા અને સ્હામા પ્રહાર કરવા રમણભાઇએ ઝુંડો ઉપાડ્યો. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી એમનું લખાણ એક પક્ષના સિદ્ધાંતો સ્થાપવા અને બચા-વવા માટે જ છે. નવલરામ જેમ પોતાના યુગની બધી પ્રવૃત્તિના સારરૂપ હતા તેમ ત્હેમની—કેટલેક અંશે—ગાદીએ આવનાર રમણ-ભાઇ નથી. રમણભાઇનું ઘણું લખાણ ગેરસમજુતી દૂર કરવામાં અને ઉપાલમ્ભ તથા પ્રહારને પાત્ર થયલા પોતાના પક્ષનું ખરૂ સ્વરૂપ દેખાડવા માટે થયું છે.

આથી કરીને તે પક્ષજ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એમ સાબિત કરવા એમણે જબરો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને પોતાના પક્ષની અવગણના—

અવમાનના વિશેની ફરિયાદ કરતાં પોતાના દેશના, પ્રજાના ને સાહિત્યના અનેક શુભ અંશોનો એવોજ અતિથિસત્કાર કર્યો છે. પ્રાર્થનાસમાજના લેખકો શીવાયના લેખકોની કૃતિનું કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું કોઈ પણ રીતે ન્યાય્ય અને યોગ્ય પરીક્ષણ એમને હાથે થયુ નથી શબ્દયુદ્ધમા ઉતરવું પડયાથી એમની વિવેચન બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને સાધનસંપન્ન થયલી, એટલે નવલરામના કરતા સબળ અને વ્યાપક રસચર્ચા એમણે કરી છે. સુરતીઓની હસમુખી પ્રકૃતિ ખીલવી હાસ્યવિનોદ ઉપજાવી ચાબકા મારતુ સાહિત્ય પણ એમણે ઉપજાવ્યું છે. જ્ઞાનસુધામા છુટાંછવાયા લખાણો ઉપરાત મણિલાલ અને ત્હેમના અનુયાયીઓના દુષણો—ચારિત્ર્યો ઉપહાસપાત્ર કરવા ભદ્રંભદ્ર નામની ડીકન્સના ઓછા પ્રભાવ નીચે લખેલી કથા એમનાં એ પ્રકારના લખાણનો નમુનો છે. નવલરામ કરતા પણ હાસ્યરસ જમાવવાની એમની શક્તિ સારી છે એમના ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોને પણ અત્યાર લગી કરેલી ચર્ચા લાગુ પડે છે. વિષયચર્ચા કરવાની પધ્ધતિ ઘણી જ સરળ અને શૃંખલાબધ્ધ છે સ્હામાને ત્હેમા ચર્ચેલા સત્યની પ્રતીતિ કરાવે એવી છે.

સુરતના વતની છતા અમદાવાદમાંજ વાસ કરવાથી એમની ભાષામાં અમદાવાદી ચરણ (school) ના ગુણો આવ્યા છે. કવિ નર્મદના ઉત્સાહ, ઉન્માદ, સાહસ, ગોવર્ધનરામના પ્રતાપ, કલ્પના, તેજ, જોસ, વિગેરેને બદલે દલપતરામના ડહાપણ, ધીરજ, ઠંડાપણ, એમનામા છે. મહીપતરામનો ઉકળાટ કે ઉચ્છેદ પણ નથી, તેથી સરળતા અને ગંભીરતા આવી છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતની અસરો એમની ભાષામા એકરસ થયલી લાગે છે. સુરત, અમદાવાદ, નડિયાદથી પ્રથમ લેખકો જન્મ્યા, (મુંબાઈમા હૃદયના ઉકળાટવાળા કામ કરનારા લેખકો પોતાની કલમ ચલાવતા પણ લખાણ વચલા વડનું હોવાથી સાહિત્યના ઇતિહાસમા બહુ મ્હોટું સ્થાન નહિ) પણ કાઠીઆવાડમા એવાજ વિદ્વાન જન્મ્યા ન્હોતા. સુરતી ભરૂચીઓ ત્યા ગયા હતા. પંડિત ભગવાનલાલ અને મણિશંકર કીકાણી, કવિ હીરાચંદ વિગેરે ત્યાના વતની હતા પણ ત્હેમને મુંબાઇની મોહિની લાગેલી હતી કાઠીઆવાડના વીરત્વ, સાધુતા,

સ્નેહમાં;સમાયલા સૌંદર્યના અંશ કાન્ત, અને કલાપીએ પ્રત્યક્ષ કર્યાં. રા. મણિશંકર ભટ્ટે (કાન્તે) પોતાના લખાણોમાં ગોવર્ધનરામના વધારે પડતા ગુણો દૂર રાખી સુન્દરતા અને સરળતા કેળવ્યાં. આ સુન્દરતામાં પ્રતાપ અને કલ્પના હોત તો પરિણામ ઓરજ આવત. લાઠીના રાજવી કવિ સુરસિંહજીના લખાણમાં સુન્દરતા, સરળતા ઉપરાંત લાગણીનો પટ સારો લાગેલો છે. કાઠીઆવાડનું કોમળ સૌન્દર્ય એમનામા પ્રગટ થયું છે. પ્રખર તીવ્ર સૌન્દર્ય આવિર્ભૂત કરનાર લેખકની કાઠીઆવાડ રાહ જુવે છે. ત્હેની ભાષા, રૂઢિ [idioms] અને સંગીત હજુ અસ્પૃશ્ય પડયા છે. ત્હેના રાજ્ય ખટપટની મલિનતાથી વિદૂર રહેલા હૃદય અને મનની સમૃદ્ધિ, કદર વગર, ઉત્તેજન વગર અરણ્યના ફુલ જેવી પડી છે,

મુંબાઈમાં દક્ષિણી અને ઉર્દુ નાટક કંપનીઓ થતાં નાટકો તરફ લોકોનુ લક્ષ ખેંચાયું. પારસી અને હિંદુ નાટક મંડળીઓ સ્થપાઇ અને લય પામી. દક્ષિણી નાટક મંડળીઓના કાઠીઆવાડના પ્રવાસથી ત્યાના લોકોને એ ધંધો ઉપાડવાનું મન થયું. અને પરીણામે ઘણી મંડળીઓ ઉભી થઈ એટલુ જ નહિ પણ ગુજરાતના દરેકે દરેક મથકમાં આ વિનોદને માટે સામગ્રી હયાતીમાં આવી.

વાઘજી આશારામે ઇતિહાસ અને દંતકથાનો આશરો લઇ વૈરાગ્ય, રજપુતાઇ, સતીત્વ, વીરત્વ, વિગેરે ભાવો નાટકના તખ્તા ઉપર મૂર્તિમાન કરી બતાવ્યા. ત્હેની ભાષા જુની વાંચનમાળાના ગુણોવાળી છે.

અમદાવાદમાં રા. ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીએ નાટકોમાં કાંઇક પ્રસાદ આણ્યો. પોતાના સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જ્ઞાનથી ભાષા સંસ્કારી અને ભભકભરી આણી. નાટ્યકાવ્યના ને કલાવિધાનના ઉદ્દામ સદ્ગુણો વિનીત થયલા એમના નાટકોમાં જણાય છે. કવિ મૂળશંકરના ખેલોમાં જોઇએ તેટલો પ્રતાપ નથી પણ કાન્તની, સુન્દરતા અને કુશળતા છે. “ અજબકુમારી ” એનું ઉત્તમ નાટક છે.

આ શીવાય છુટા છવાયા નાટક લખનારા છે. સંસાર, રાજ્યખટપટ, રાજવી જીવન, અને ધર્મના વિષયો લઇ નાટકો લખાયા જાય છે અને નાટકના તખ્તા ઉપર ભજવાય છે

કેળવણીના પ્રચારને લીધે વાંચનનો શોખ વધતો ચાલ્યો તેમ જનસમૂહને માટે લખાણો લખવાની પ્રથા પડી. વેદાંતના ગહન સિદ્ધાત સરળતાથી સમજાવનાર "ચંદ્રકાન્ત", પ્રાચીન ધર્મ અને આચારનું પોતાના પંથના સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ સ્વરૂપ બતાવનાર શ્રીયુત છોટાલાલ તથા અન્ય શ્રેય.સાધકોના ભામિનીભૂષણાદિ ગ્રંથો, અને જીવન ઉન્નત કરવાના ઉપાય દર્શાવતા, અને જીવનની અધમતા ઉપર સખ્ત વજ્રપ્રહારો કરતા રા. રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆરના "સ્વર્ગો" આ પ્રકારના સાહિત્યના વિશિષ્ટ નમુના છે. મુંબાઇના વર્તમાનપત્રો અને જુની વાચનમાળાના સંસ્કાર નીચે લખાયલી જુસ્સાવાળી, ભભકાવાળી, લોકસમૂહને સચોટ જગાડનારી બળવાન ભાષા આ ગિરનારના દેશભક્ત અખંડ બ્રહ્મચારીએ લખી છે. નર્મદના બધા ગુણદોષ પણ એમાં છે.

એવોજ બીજો સાધુ, જીવનસમસ્ત ગુર્જરીનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવામા ગુંથાયલો નારાયણ હેમચંદ્ર પોતાના બંગાળી ગ્રંથોના ભાષાંતરો, રૂપાંતરોથી, અંગ્રેજી, બંગાળી ઉપરથી ઉપજાવેલા લેખોથી સાહિત્યમા નવુ જ સૌન્દર્ય, નવી જ પ્રતિભા, નવો જ પ્રસાદ લાવ્યો.

સાર*

" ૧ જુની વાંચનમાળા—શુદ્ધ, સ્વચ્છ, સરલ, પણ નબળી, પોચી, રૂઢી પ્રયોગ વિહોણી, ઉન્હાળાની નદી જેવી.

૨ કવિ નર્મદ—નવવર્ષાના પ્હેલાં જ ઝાપટામા વ્હેતાં જોસવાળાં ઉત્સાહી, પણ ગંદા મેલા પૂરનાં પાણી જેવી

૩ નવલરામ, ને ગોવર્ધનરામ—ભાદરવાના ભરપૂરનદ, સ્વચ્છ, સભર, તાણવાળા; પણ સૌન્દર્યના અંશ થોડા કલા નહિ જેવી.

---

* રા. રા ન્હાનાલાલ દ. કવિ 'ગુર્જરાતી ગદ્ય લેખનના ઇતિહાસની ટુંકી કથા " (રા. ન્હાનાલાલની આ ટીકા કવિતાના ગુણદોષયુકત છે એટલે એમાં સત્યતાના અંશ છે ખરા પણ અક્ષરશઃ યથાર્થ નથી)

૪ **મણિશંકર**—વર્ષાના નીતરેલાં પાણીથી ભરેલાં સ્વચ્છ સુંદર કમલોવાળા ન્હાનાં ન્હાનાં સુકલાથી બાધેલા શરદનાં સરોવરો.

૫ **અમૃતલાલ પઢીઆર**—ત્રીજા કે ચોથા મ્હોટા વરસાદના વ્હેણુ જેવું, બહુ ગ દુ નહિ, તોયે ધુળવાળું, જોમવાળું, મહાપૂર, ઉછળતું, ધસતું, અને કંઇ કંઇ પાળો તોડતું."

નવલકથાનું સાહિત્ય વિશેષ ખેડાય છે. રા. રા. **મોતીલાલ સટ્ટાવાળાની** "**વિક્રમની વીસમી સદી**" અને **અમદાવાદમાં બંધુ** સમાજ" તરફથી લખાતી કથાઓ સારી છે. આ કથાઓ સાંસારિક છે. **સંસારના** અનર્થો બતાવી ઉન્નતિએ લઇ જવાનો ઉદ્દેશ છે. ત્હેમાં રા. **ભોગેન્દ્રરાવની મૃદુલા** ને વિશેષે કરીને ઉપાક્રાન્ત બોધદાયક ને વાચવાલાયક છે. દિલગીરીની સાથે લખવું પડે છે કે **સરસ્વતીચંદ્ર** તેમજ બીજી તેથી ઉતરતી કથાઓમા કલાવિધાન, વસ્તુસ કલના, કે પાત્રાલેખન સ તોષપ્રદ નથી. ભાષામાં જેમ સૌન્દર્ય અને પ્રસાદ આવતાં જાય છે તેમ સાહિત્યના સ્વરૂપોમાં આવશે ત્યારે ઉક્ત અસ તોષ દૂર થશે.

શુદ્ધિપત્રિકા. ૨.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૮	dicating	dictating
૨૨	૨૬	વર્ષ	વર્ષ
૩૧	૫, ૨૫, ૩૧	હિદુસ્થાન	હિંદુસ્થાન
૩૪	૧	ઉતકૃષ્ટતા	ઉત્કૃષ્ટતા
૩૫	૨	વગમાં	વર્ગમાં
"	૨૫	માર્ગદશક	માર્ગદર્શક
૩૮	૨૬	ક્હેવાય	ક્હેવાય
૪૦	૧	શકરે	શ કરે
૪૬	૯	સાથેના	સાથેની

સાહિત્ય રત્ન.

પ્રથમ ભાગ.

પ્રેમાનંદ.

સુદામા ચરિત્ર. (સંક્ષિપ્ત.)

ઢાળ.

શુકસ્વામી કહે સાંભળ રાજા, પરીક્ષિત પુણ્ય પવિત્ર;
દશમસ્કંધ અધ્યાય એંશીમે, કહું સુદામા ચરિત્ર
સાંદીપન ઋષિ સુર ગુરૂ સરખા, વિદ્યાવંત અનંત,
ત્હેને મઠ ભણવાને આવ્યા, હળધરને ભગવંત.
ત્હેની નિશાળે વડો વિદ્યાર્થી, ઋષિ સુદામો કહાવે,
પાટી લખી દેખાડવા રામ કૃષ્ણ સુદામા પાસે આવે
સુદામો, શ્યામ, સંકરષણ, અન્ન ભિક્ષા માગી લાવે,
એકઠા બેસી અશન કરે તે, ભૂધરને મન ભાવે
સાથે સ્વર બાંધીને ભણતા, થાય વેદની ધુન્ય,
એક સાથરે શયન કરતા, મોરલિધર, બળ, મુન્ય.
ચોસઠ દહાડે ચૌદ વિદ્યા, શીખ્યા બેઉ ભાઈ,
ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપી, વિઠ્ઠલ થયા વિદાઈ.
કૃષ્ણ સુદામો ભેટી રોયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર,
મા'નુભાવ ફરીને મળજો, માગું છું એકવાર.
ગદ ગદ કંઠે કહે સુદામો, માગું દેવ મુરારિ,
સદૈવ તમારા ચરણ વિશે, મનસા રહેજો મ્હારી
મથુરામાંથી કૃષ્ણ પધાર્યા, પુરી દ્વારિકા વાસી,
સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડયો, મન જેનું સંન્યાસી.

પતિવ્રતા પત્ની છે પાવન, પતિને પ્રભુ કરી પ્રીછે,
સ્વામીસેવાનું સુખ વાંછે, માયાસુખ નવ ઇચ્છે.
દશ બાળક થયા સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરિયા,
શીતળાએ અમી છાંટો નાંખ્યો, થોડે અન્ને ઉછરિયાં;
અજાચક વ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઓડે,
આવી મળ્યુ તો અશન કરે, નહિ તો ભુખ્યાં સાથરે પોઢે.

વલણ.

પોઢે ઋષિ સંતોષ આણી, સુખ ન ઇચ્છે ઘર સૂત્રનું,
ઋષિપત્ની ભિક્ષા માગીને લાવે, પૂરું પાડે પતિ પુત્રનુ.

રાગ વેરાડી.

ભિક્ષાનું કામ કામિનિ કરે, કોના વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી ભરે,
જેમ તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોખે સ્ત્રીજન.
ઘણા દિવસ દુઃખ ઘરનું સહ્યુ, પુરમા પછે અન્ન જડતું રહ્યું,
બાળકને થયા બે ઉપવાસ, ત્યારે સ્ત્રી આવી સુદામા પાસ.
હુ વિનવું જોડી બે હાથ, અબળા કહે સાંભળીએ નાથ,
બાળક ભૂખ્યા કરે રુદન, નગરમા નથી મળતું અન્ન.
ન મળે કંદ મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયા લેઈ રહે જળ,
સુખ શય્યા ભૂપણુ પટકૂળ, પ્રભુ ક્યારે થશે સાનુકુળ.
ભૂખ્યા બાળક જુએ માતું મુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખ,
હું કહેતાં લાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુઓ આપણા ઘરભણી.
અન્ન વિના પુત્ર મારે વાગલા, તો ક્યાથી રોપી આગલા,
અબોટિયું પોતિયું નવ મળે, સ્નાન કરે છે શીતળ જળે.
નખ વાધ્યા ને વાધી જટા, માહિ ઉડે રક્ષાની ઘટા,
દર્ભતણી તૂટી સાદડી, નાથજી તેપર રહોછો પડી.
બીજે ત્રીજે પામોછો આહાર, તે મુજને દહેછે અંગાર,
હુતો દરિદ્રસમુદ્રમાં બુડી, હેવાતનમા એકજ ચૂડી.
સૌભાગ્યના નથી શણગાર, નહિ કાજળ નહી કીડિયાહાર,
નહિ લલાટે દેવા કંકુ, અન્ન વિના શરીર રહ્યુ સૂકુ.
હુ પૂછું છુ લાગી પાય, આવું દુઃખ ક્યા સુધી સ્હેવાય;
ત્હમે દહાડી કહોછો ભરથાર, માધવ સાથેછે મિત્રાચાર.

જે રહે કલ્પવૃક્ષને તળે, ત્હેને શી વસ્તુ નવ મળે,
જે જીવ જળમાં ક્રીડા કરે, તે પ્રાણી ક્યમ તરસે મરે.
જેને સ્નેહ શામળિયા સાથ, ત્હેનું ઘર નવ હોય અનાથ;
છેલ્લી વિનતી દાસી તણી, પ્રભુ પધારો ભૂધર ભણી,
તેછે ચૌદ લોકનો મહારાજ, બ્રાહ્મણને ભીખતાં શી લાજ.

વલણ.

લાજ ન કીજે નાથ મ્હરા, માધવ મનવાંછિત આપશેરે,
દીન જાણીને દયા આણી, દરિદ્રના દુમ કાપશેરે

રાગ ગોડી.

જઈને જાચો જાદવરાય, ભાવઠ ભાંગશેરે,
હુંતો કહુ છુ લાગીને પાય, ભાવઠ ભાગશેરે
ધન નહિ જડેતો ગોમતિમા જઈ, દર્શન ફળ નહિ જાય, ભાવઠ. ટેક.
સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાય,
પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતા જીવ જાય, મામ ન મૂકીએરે.
જાચવા ન જઈયે ને પડી રહિયે તો, ક્યમ જીવે પરિવાર,
એકવાર જાચો જાદવા, ત્હમને નહિ કહુ બીજીવાર. ભાવઠ.
સુદામો કહે નારને, ક્યમ ચાલે મ્હારા પાય,
મિત્ર આગળ મામ મુકિયે, ધિક્ક પડો મ્હારી કાય. મામ ન૦
કહેવુ નહિ પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજામી અજાણ,
ઘટ ઘટમાં વ્યાપી રહ્યા છે, પૂરણ પુરુષ પુરાણ. ભાવઠ.
ત્હમો જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઈ બેઠા, પંડિત ગુણભંડાર;
હું જુગતે જાચું ક્યમ કરી અબળાનો અવતાર, ભાંવઠ૦

વલણ.

અવતાર સ્ત્રીનો અધમ કહીને, ઋષિપત્ની આસુ ભરે,
દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછે સુદામોજી ઉચરે

રાગ રામગ્રી.

પછે સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરીરે,
શી કહુ હુ શીખામણ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જે નિરમ્યુ છે તે પામિયે, સુણ સુંદરીરે,
વિધિયે લખિ વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કોણે કરીરે.

પતિવ્રતા પત્ની છે પાવન, પતિને પ્રભુ કરી પ્રીછે;
સ્વામીસેવાનું સુખ વાંછે, માયાસુખ નવ ઇચ્છે.
દશ બાળક થયાં સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરિયા,
શીતળાએ અમી છાંટો નાંખ્યો, થોડે અન્ને ઉછરિયાં;
અજાચક વ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઓડે,
આવી મળ્યું તો અશન કરે, નહિ તો ભુખ્યા સાથરે પોઢે.

વલણ.

પોઢે ઋષિ સંતોષ આણી, સુખ ન ઇચ્છે ઘર સૂત્રનું,
ઋષિપત્ની ભિક્ષા માગીને લાવે, પૂરું પાડે પતિ પુત્રનુ.

રાગ વેરાડી.

ભિક્ષાનું કામ કામિનિ કરે, કોનાં વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી [illegible]
જેમ તેમ કરીને લાવે [illegible], [illegible]જીરે,
રુએ બાળક લાવા અન્ન, લાગુ પાયજીરે.
અન્ન વિના ચાલે નહીં ઋષિરાયજીરે,
મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગુ પાયજીરે
અન્ન વિણ ભજન સુઝે નહી, ઋષિરાયજીરે,
જીવે અન્ને આખું જગત, લાગું પાયજીરે
ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
જઈ જાચો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પાયજીરે.
વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, ઋષિરાયજીરે;
ઘોશે ધરણીધર તતખેવ, લાગુ પાયજીરે.

વલણ.

તતક્ષણ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્ર કેરા ઝાડરે,
નાથ પધારો દ્વારિકા, હું માનું તહમારો પાડરે.

ઢાળ.

જાવું પડશે સર્વથા, ઘણું રૂએ અબળા રાંક;
અન્નવિના બાળક ટળવળે, એમાં માતતણો શો વાંક.
પતિ પ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ્ય મારી વાત,
કહો ભામની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.

જે રહે કલ્પવૃક્ષને તળે, ત્હેને શી વસ્તુ નવ મળે,
જે જીવ જળમાં ક્રીડા કરે, તે પ્રાણી ક્યમ તરસે મરે.
જેને સ્નેહ શામળિયા સાથ, ત્હેનું ધર નવ હોય અનાથ;
છેલ્લી વિનતી દાસી તણી, પ્રભુ પધારો ભૂધર ભણી,
તેછે ચૌદ લોકનો મહારાજ, બ્રાહ્મણને ભીખતા શી લાજ.

વલણ.

લાજ ન કીજે નાથ મ્હરા, માધવ મનવાછિત આપશેરે,
દીન જાણીને દયા આણી, દરિદ્રના દ્રુમ કાપશેરે.

રાગ ગોડી.

જઇને જાચો જાદવરાય, ભાવઠ ભાગશેરે,
હુંતો કહું છું લાગીને પાય, ભાવઠ ભાગશેરે
[illegible] નહિ જઉંતો ગોમતિમા જઇ, દર્શન ફળ નહિ જાય, ભાવઠ. ટેક.
ઉપરાઉપરી [illegible] નિવાય.
રત્નની પેરે જતન કીધું, જયમ ચદે છોડતાં [illegible]
ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડા, કરીને રોતા મુખ,
પિતાજી એવુ લાવજો, જયમ જાય આપણી ભૂખ.
દીન વાણી સાંભળીને, મુનિયે મૂક્યો નિશ્વાસ,
સુદામો કહે પુત્રને, પરિબ્રહ્મ પૂરશે આશ
ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વોળાવી વળ્યો પરિવાર.
ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય,
જે મારગમા સામુ મળે તે, દેખી વિસ્મય થાય.

રાગ સારંગ.

ઋષિ કહે સાભળ નરપતિ, સુદામે દીઠી દ્વારામતી;
કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડ્યા કાંગરે.
ત્યાં તો ગોમતિ સંગમ થાય, ચારે વર્ણ ત્યા આવી ન્હાય;
પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તિપુરીમા મણા.
ઋષિ સુદામે કીધુ સ્નાન, પછી પુરમા પેઠા ભગવાન.
રૂપ જોઇ જોવા સૌ મળે, ખીજવે બાળક પુઠળ પળે;
જાદવ સ્ત્રી તાળી દઇ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે.
કીધાં હશે વ્રત તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર;
કોઇ કહે ઇંદુ કોઇ કહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવ રામ.

એ દેવતાને દુર્લભ દીસે, જાચે જાદવરાય,
જો પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો, તો ભવની ભાવટ જાય. સકળ.
ભગવાનની સ્ત્રીઓ ભ્રમમાં ભૂલી, જુએ મળી સમસ્ત;
અમૃત ફળ કે સંજીવન મણિ, હરિ હોડે છે હસ્ત. સકળ.
આમ હરિ જ્યારે હાથ લગાડે, ઋષિ ખસેડે આમ;
ભક્ત હેત પોતે દેખાડે, સઉને સુંદરશ્યામ સકળ.૨૫૦
અવલોકવા ઉભી સઉ નારી, કર ધરી કનકના પાત્ર;
જદુપતિને જાચે સઉ નારી અમને આપજો તિલમાત્ર. સકળ.
સુદામો ચિંતામાં પડિયો, લજ્જા મ્હારી જાશે,
ભર્મ ભાગશે તાંદુલ દેખી, કૌતક મ્હારૂં થાશે. સકળ.

સ્ત્રીને કહેથી હું થયો લોભી, તુચ્છ ભેટ અહિંયા આણી,
લજ્જા લાખ ટકાની ખોઈ, ઘર ઘાલ્યું ધણિયાણી. સકળ.
સુદામાના મનની શોચના, શામળિયે સઉ જાણી;
હસતાં ખસતા પાસે આવી, તાંદુલ લીધા તાણી. સકળ. ૨૬૦
હેડ઼ળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ,
છોડું છબીલો પાર ન આવે, ચીંથરાં દશવીશ. સકળ.
પટરાણિયો જોઈ અચરજ પામી, છે પારસ કે રત્ન,
અમર ફળ કે સંજીવન મણિ, આવડું કીધું છે જત્ન. સકળ.

કણ વેરાણા ને પાત્ર ભરાણું, જોઈ રહ્યો જુવતીનો સાથ,
તાંદુલના કણ હૃદયે ચાંપી, બોલ્યા લક્ષ્મીનાથ. સકળ.
સુદામા મેં આ અવનિમાં, લીધા બહુ અવતાર;
આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકેવાર સકળ.
મોટા મોટા મિત્ર મે જોયા, ધ્રુવ અંબરિષ પ્રલ્હાદ,
આ તાંદુલનો એકે મિત્રે, દેખાડ્યો નથી સ્વાદ. સકળ.૨૭૦
તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું ભગવાન,
સાત જન્મ સુધી સુદામે, નથી કીધા પુણ્યદાન સકળ.
જાચક રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદેમાં વ્યાપી,
મુખમાં મુષ્ટિ તાંદુલ મૂક્યા, દરિદ્ર નાખ્યા કાપી સકળ.
કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, સાયેથી દુઃખ મોડ્યા,
જેમ જેમ ચીંથરા છોડ્યા નાથે, ભવનાં બંધન તોડ્યા સકળ.
જ્યારે તાંદુલ મુખમાં મૂક્યા, ઉડી છાપરું આકાશ;

તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા, સપ્તભૂમિના અવાસ. સકળ.
ઋષિપત્ની થયા રુક્મિણી સરખા, શાંબ સરીખા પુત્ર,
એ વૈભવને કવિ શું વખાણે, જેવુ કૃષ્ણનુ ઘરસૂત્ર. સકળ
બીજી મુઠી જ્યારે મુખમાં મૂકે, ત્યાં ગ્રહ્યો રુક્મિણીએ પાણ;
એમા શું ઓછુ છે સ્વામી, અમને આપો ચતુર સુજાણ. સકળ.
અષ્ટ મહા સિદ્ધિ ને નવ નિધિ, તે મોકલી વણ માગી,
તે સુદામો નથી જાણતા, જે ભવની ભાવઠ ભાગી સકળ.

રાગ મેવાડો.

દ્વારિકાં આપવા ઇચ્છા કરી, વળિ મુઠ્ઠી શ્રીનાથે ભરી,
ત્યારે રુક્મિણીએ સાહ્યો હાથ, અમે અપરાધ શો કીધો નાથ.
સામું જોઇ રહ્યાં દંપતી, સોળ સહસ્રમા પ્રીછતી નથી,
સકળ નારીને કરુણા કરી, તાંદુલ વ્હેંચી આપ્યા હરિ.
ત્હેમા મૂકયો સ્વાદ અપાર, સ્ત્રી આગળ રાખ્યો મિત્રનો ભાર,
હાસ્યવિનોદ કરતા વહી શર્વરી, થયો પ્રાત સુદામે જાચ્યા હરિ
મને વિદાય કરો જગજીવન, હરિ કહે પધારિયે સ્વામીન,
વળી કૃપા કરજો કોઇ સમે, દાલે હાથે નરહરિ નમે
પ્રભુ પોળ લગી વોળાવા જાય, કોડી એક ન મૂકી કરમાય,
સત્યભામા કહે સુણો જાંબુવતી, કૃપણ થયા કેમ કમળાપતી.
બ્રાહ્મણ વળી મિત્ર પોતાતણો, દરિદ્ર દુઃખે પીડેલો ઘણો,
ત્હેને વાળ્યો નિર્મુખ ફરી, રુક્મિણી, કહે શું સમજો સુદરી.
ભેલડિયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જાતા કર્યો વિચાર,
એના વૈભવ આગળ વળિયો છેક, પણ મ્હને ન આપી કોડી એક.
સ્ત્રીની ચોરી મનમા ધરી, પણ કાંઇક ગુપ્ત મને આપશે હરિ;
માધવ માર્ગે વોળાવા ગયા, પછી સુદામોજી ઉભા રહ્યા.
વિઠ્ઠલજી હવે પાછા વળો, તવ ભેટિને રોયા શામળો;
વળ્યા કૃષ્ણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂકયુ નહીં.
ઋષિ સુદામે મૂકયો નિશ્વાસ, ચાલ્યો બ્રાહ્મણ થઈને નિરાશ,
ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિંદા કરવા લાગ્યો આપ.
હું માગવા આવ્યો મિત્રકને, તેપે મૃત્યુ શે નાવ્યુ મ્હને,
ભૂખે મરે બાળક ન્હાનડા, ખવરાવિયે સૂકા પાનડા.
પવન પ્રાશીને ભરિયે પેટ, નીચ પુરુષની કરિયે વેઠ,

કાષ્ઠ કે તૃણનો વિક્રય કરી, અથવા પરઘેર પાણી ભરી
અથવા વિષ પીને પોઢીએ, પણ મિત્રકને કર નવ ઓડિયે;
અજાચક વ્રત મૂક્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ.
દામોદરે મ્હને કીધી દયા, મૂળગા મ્હારા તાંદુલ ગયા;
કૃપણને ધન હોય ઘણું, એને નગર છે સોનાતણું.
એને આપતાં શું ઓછું થાત, હું દુર્બળની ભાવઠ જાત.
સામા મળી મ્હને ભેટયા હરિ, પાગ પખાળીને પૂજા કરી;
આસન વ્યંજન ભોજન ભલું, મુજ રાંકને કોણ કરે એટલું.
એ સર્વ ધૂર્ત કપટીની સેવા, લટપટ કરી મ્હારા તાંદુલ લેવા,
જેનું લે ત્હેનો નવ રાખે ભાર, હરિને નિંદુ તો મ્હને ધિક્કાર.
જો ભાજી પત્રનો કીધો આહાર, તો વિદુર તાર્યો સંસાર,
કૃપા કરી મ્હને જગદાધાર, પણ મ્હારૂં કર્મ કઠોર અપાર,
વિવેકજ્ઞાન સુદામે ગ્રહ્યું, ધન નાપ્યું તો સારૂં થયું,
ધને કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભુલી જાત,
કૃષ્ણે મુજને કરુણા કરી, દારિદ્રય દુ:ખ ન લીધું હરી.
સુખમા વ્યાપે ક્રોધને કામ, દુ:ખમા સાંભરે કેશવ રામ.

વલણ.

રામ સાંભરે વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનઘોડે ચડયા,
વિચાર કરતા ગામ આવ્યું, ધામ દેખી ભૂલા પડયા.

ઢાળ.

ઠામ ભૂલ્યો પણ ગ્રામ નિશ્ચે, ધામ કોઇ ધનવંતનાં
એ ભવનમાં વસતા હશે, જેણે સેવ્યા ચરણ ભગવંતનાં.
એવું વિચારી વિપ્ર વળિયો, બધું નગર અવલોકન કરી,
ઋષિ ઇચ્છા આણી સર્વ જોતા, તે ભવન પાછળ ફેરા ફરી.
પછિ સુદામો પડયા સાસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઇ,
આ ભવન કોણે કર્યાં હશે, પર્ણકુટી મ્હારી કયાં ગઈ.
એ વિશ્વકર્મા રચી રચના, મનુષ્ય પામર શું કરે,
કુટુંબ મ્હારૂં ક્યાં ગયું, ઋષિ વામ દક્ષિણ ફેરા ફરે
જોઇ સુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિના ઘર થયા,
આશ્રમ ગયાનું દુ:ખ નથી, પણ બાળક મ્હારા કયાં ગયાં.

હોમશાળા રૂદ્રાક્ષમાળા, મ્હારી પત્રકુશની સાદડી;
ગોપીચંદન સન્માર્જની ગઇ, વિપત્ય આવડી ક્યમ પડી.
તુટી સરખી ઝુંપડીને, લુટી સરખી નાર,
સડયા સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં બીજીવાર.
સંકલ્પ વિકલ્પ કોટી કરતા, ઋષિ આવાગમન હીડોળે ચઢયા;
બારીએ બેસી પંથ જોતા, નિજકંથ સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડયા. ૩૪૦
સાહેલી એક સહસ્ર લઇને, સતી ગઈ પતિને તેડવા;
જળ ઝારી ભરીને નારી જાએ, જાણે હસ્તિની કળશ રેડવા.
સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પદ્મિની લાગી પાય;
પૂજા કરીને પાલવ ગ્રહ્યો, તવ ઋષિજી નાહા જાય.
ઋષીપત્ની કહે સ્વામી મ્હારા, તહમે રખે દેતા શાપ;
દારિદ્રય ગયા નવા ઘર થયા, શ્રીકૃષ્ણ ચરણ પ્રતાપ.
એવું કહી કર ગ્રહીને ચાલી, તુ સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ,
સુદામો પેઠા પોળમાં, થયુ કૃષ્ણ સરખુ રૂપ.

રાગ ધનાશ્રી

નિજ મંદિર સુદામો ગયા, તતક્ષણ કૃષ્ણજી સરખા થયા,
દંપતી રાજ્ય શોભાએ ભર્યા, શ્રીકૃષ્ણે દુ:ખદોહલાં હર્યા ૩૫૦

બૃહત્ કાવ્ય દોહન.

દશાનનપ્રતાપ.

(રણયજ્ઞમાંથી.) ભુજંગીની ચાલ.

મહારાજ લંકા તણો એમ ભાખે, નથી મરણ થાતું લખ્યા લેખ પાખે,
ત્હારે મન હું સુંદરી નાથ ઘેલો, કીધો જ્ઞાન વિચાર મ્હેં સર્વ પ્હેલો.
પરિબ્રહ્મ એ રામ આનંદકારી, મ્હને મારવા માનવી દેહ ધારી;
જાણી જોઇને જાનકી હરણ કીધું, ઘેલી નાર મ્હેં મરણ માંગીજ લીધું.
એને પામવા અષ્ટ જે જોગ સાધે, ખટે દર્શનો માંહી ખોળ્યો ન લાધે.
તપે તીર્થસ્નાને જપે જજ્ઞદાને, નાવે રામ સ્વપ્નામા વૈરાગ્ય ધ્યાને;
ન પામે એનો પાર દાનવ દેવે, જેને પામવા શિવ શ્મશાન સેવે.
ધર્યું માનવી રૂપ તે મુજ માટે, આવી ઉતર્યા રામ સમુદ્ર ઘાટે.
ધન્ય તાત મ્હારો ધન્ય માત મ્હારી, મ્હારે કારણે અવતર્યા શ્રીમુરારિ,

ઘણું ખાધું પીધું ઘણા ભોગ કીધા. ઘણા રાય રાણા જીતી દંડ લીધા.
ત્હેને નાર મંદોદરી વાત પુછુ, મ્હારે ભોગ વિલાસમા શું છે ઓછુ;
હવે માયાના સુખથી મન ભાગ્યું, રઘુનાથને હાથ હું મરણ માગું.
શુણી કંથના મુખની ગુહ્ય વાણી, ઘણું રીઝ પામી નમી પાય રાણી.

* * * * * *

ત્યાં મંદોદરી માતને પાય લાગી, ચઢયો ઇંદ્રજીત રથે વેણ માગી.
અતીકાય કુમારની જોઇ માતા, વખાણે ભલી માતરે તુ વિધાતા.
કેવી જુક્તિથી આપ્યો ત્હેં તેજ ઘડિયો, મુજ રંક માતા તણે પેટ પડિયો
જઇ રામ સામોજ સંગ્રામ લેવો, ન જાણું સમાચાર પામીશ કેવો.
કહે પુત્રને માવડી શીખ છાની, રખે બાપ મ્હારા કરો પાછી પાની
રઘુનાથ સાથે રૂડું જુદ્ધ કરવું, ધરી દેહ ત્હેને એકવાર મરવું.
પ્રસૂતા તણી શીખ માથે ચઢાવી, અતી-કાય બેઠો પછી રથ આવી.
વાયુ વેગી તોખાર ત્યા ચાર જોડયા, કરે ઉડવા મન આકાશ ઘોડા.
નહિ નીર બોળે નહિ હિમ ગાળે, નહિ શસ્ત્ર ભેદે નહિ અગ્નિ બાળે.
પેસે સપ્ત પાતાળ આકાશ ઉડે, ઇંદ્રજીત બેઠો એવે રથ રૂડે.
રાજા રાવણે પાટવી પુત્ર નિરખ્યો, દીસે શૂર સોહામણો સુર્ય સરખો.
એતો મ્હે વખાણ્યું ઇંદ્રજીત રૂપ, હવે હુ વખાણું કુંભકર્ણ ભૂપ
જોજન દોઢનો રથ છે લાંબો પ્હોળો, અર્ધ કોશ ઉચો એક કોશ ચોડો.
મુખ આગળે કેસરી સોળ જોડયા, ત્હેણે ત્રેજિયા ત્રણસેં શ્રેષ્ઠ ઘોડા.
ખર જાતના સાતસે બેહુ પાસે, હાંકે જુજવા સારથિ હેમરાશે.
ખુખારે હોકારે બહુ નાદ ઉઠે, રથ ઠેલવા હાથી પચાસ પૂઠે
ગ્રહ્યા વાસલા વીજણા નિજ હાથે, શત એક સુથાર છે રથ સાથે.
ગદા ત્રણસેં પરિઘ પંચાસ ધરિયાં; ભાથા પાચસે માહિ બહુ બાણ ભરિયાં
ઘણા ચાપ ખાડા તણાં નાદ થાયે, છત્રીસે આયુધો ભર્યો રથ માહે.
બહુ અન્ન પકવાન્ન ભર્યા માંસ સાથે, લાગે રાયને ભૂખ સંગ્રામ થાતે.
કવચ લોહ પ્હેર્યું ધર્યો ટોપ માથે, ઇંદ્રચાપ જેવું ધર્યું ચાપ હાથે.
નમ્યો ભાઇને ભૂપ તે કાળભાથી, રથે તે ચઢયોછે કુંભકર્ણ હાથી.
કીધી ગર્જના ક્રોધશું મીટ માંડી, નાઠા વાદરાં લંકની પોળ છાડી.
રૂડું રૂપ ત્હેનું કવિ શું વખાણે, ચાલ્યો કુંભકર્ણ મેરશૃંગ જાણે.
લંકામાંહીથી મસ્તકે ટોપ જોઇ, નાઠા વાંદરા લોચને ચાસ્યા લોહી.
વિભીષણ પ્રત્યે રઘુનાથ પૂછે, મ્હારૂ સેન ન્હાસે તે કારણ શુ છે.

વિભીષણ કહે એ કુંભકર્ણ નામે, એછે વીર મ્હારો ચઢયો છે સંગ્રામે.
એતો મ્હેં વખાણ્યું કુંભકર્ણ રૂપ, વખાણું હવે રાય લંકેશ ભૂપ.
અણભંગ નવરંગ છે રથ સાર, જોડયા મન વેગી વડા અશ્વ ચાર
કવિતા કરીને કવિ કીર્તિ બોલે, નફેરી શરણાઈએ ચિત્ત ખોલે
વાગે તાન તાળી ગાયે ગીત સારા, ગજ ઘંટ બોલે નોબતો નગારાં.
સાથે લખ છત્રીસ વાજીંત્ર બોલ્યા, ચઢ્યો ચંદ્રને ઈંદ્ર આસન ડોલ્યાં.
ધરા ધ્રુજી ડોલ્યા છે પાતાળ સાતે, અસ્વારી કીધી જહા લંકેશ નાથે
તેહેના ફરફરે થરહરે સંગ ભાલા, કરી કડકડાટી કોટી જોદ્ધ ચાલ્યા.
ચતુરંગનું સેન સંગ્રામ જાયે, થઈ ભીડ ભારે લંકામા ન માયે.
રૂપે સુંદરી રાક્ષસી ગોખ આવે, દશગ્રીવને પુષ્પ મોતી વધાવે
ભાઈ પુત્ર દોહિત્ર ભત્રિજ સાથે, લીધા સાથ સંગ્રામ તે લંકનાથે
આવ્યા ભેટ લેવા સહુ દેવ આપે, રખે રામ હારે પછે એ સંતાપે.
વાયુ વાટ બુહારે છે બીક ધરતો, વળી આગળે મેઘ છંટકાવ કરતો.
આવ્યા સપ્ત રૂષિ મહા મોટમોટા, આશીર્વાદ દેછે પણ શબ્દ ખોટા
નાચે અપ્સરા ગીત ગાંધર્વ ગાય, અર્પે શારદા નારદ વેણુ વાય.
મહારાજ આવ્યો રઘુવીર સ્હામો, નાઠા વાદરા સાથ બહુ ત્રાસ પામ્યો.

દોહરો

ત્રાસ પામ્યા જોઈ વાદરા, શંકાણા રઘુરાય;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, યુદ્ધ કેઈ પેર થાય.

કાવ્યદોહન.

જસોદા વિલાપ

(દશમ સ્કંધમાથી.)

મ્હારૂં માણકડું રીસાવ્યું રે શામળીઆ.
ત્હારા મનમાં એ શું આવ્યુ રે શામળીઆ.
હું અપરાધણ માતાને મૂકી, શામાટે કંપલાવ્યુ રે—શામળીઆ. મ્હા.
કાલિન્દીનું કાળું પાણી, માહે વસે કાળો કાળી;
હવે આશા તે શી મળવાની, કેમ આવે વનમાળીરે—શા. મ્હા ૧
સંતાન રૂપી મોટું ધન તે, કરમે લીધું લૂટી,
મ્હે નવ જાણ્યુ જતન કરીને, રતન પડયુ કેમ છુટીરે.-શા. મ્હા. ૨

પુત્ર પામી હુ છેલ્લે આશ્રમે, ઉછેર્યો પ્રતિપાળી;
નીપનો રસ ઢળી ગયો હું, વિજોગ આગે બાળીરે.—શા. મ્હા. ૩
નાકે મોતી પાય ઘુઘરી, મોર મુગટ શિર ધારી.
ફરી રૂપ હું ક્યાંથી દેખું, હારે આવે ગૌચારીરે—શા. મ્હા. ૪
કાને કુંડળ મુખમાં મોરલી, સાંજે ગોકુળ આવે;
ભૂખ્યો છૌં કહી પેટ દેખાડે, મા કેહી મુને બોલાવેરે.–શા. મ્હા ૫
પીત પીછોડી કાછ કછે, મુજ કને નેતરૂ માગે,
હું ઘરડી માને થાકી જાણી, કોણ વળોવવા લાગેરે.—શા. મ્હા. ૬
તું પ્રાણેશ્વર, તું ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે;
બાળસખાની કોણ વલે, આ ગાયો હીસી હીસી મરશેરે.–શા. મ્હા. ૭
ઉંડા જળમાં વાસો કીધો, પાણીમા કેમ ગમશે;
મોર પોપટ ને પુતળી, ત્હારે રમકડે કોણ રમશેરે.—શા. મ્હા. ૮
કાંઇ તું ગયો ને હું જીવુંછું, ઓછા સગપણ માટે;
સાચું વાહાલજો તાંહાં જણાએ, સાભળતાં હૈડું ફાટેરે.–શા. મ્હા. ૯
કાષ્ટપે પાષાણ કઠિણ છે, તેપે કઠિણ છે લોહું;
વજ્ર તુલ્ય છે કાળજ મ્હારૂં, લોકને શુ દેખાડું મ્હોહુ રે.–શા. મ્હા.૧૦
ત્હેં મખાંતર દડાતુ કીધું, મનમાં દુઃખ કાંઇ આવ્યુ,
ઉખળતું બંધન આજ સંભાર્યું, તે માટે ઝંપાવ્યુંરે—શા. મ્હા. ૧૧
નંદ જસોદા ગાય ગોવાળા, વ્યાકુળ વ્રજની નારી;
ચાર ઘડી પુઠે સર્વે પડજો, હળધર રાખે વારીરે.—શા. મ્હા. ૧૨

શ્રીમદ્ભાગવત.

નરસિંહ મહેતો.

પદ—પ્રભાત.

૧

રાત રહે જ્યાહરે પાછલી ખટઘડી, સાધુ પુરૂષને સુઇ ન રહેવું;
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરી, એક તું એક તું એમ કહેવું.
જોગિયા હોય ત્હેણે જોગ સંભાળવા, ભોગિયા હોય ત્હેણે ભોગ તજવા;
વેદિયા હોય ત્હેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય ત્હેણે કૃષ્ણ ભજવા.
સુકવિ હોય ત્હેણે સદગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હોય ત્હેણે દાન કરવું;
પતિવ્રતા નારિયે કંથને પુછવું, કંથ કહે તેતો ચિત્ત ધરવું.
આપણે આપણા, ધર્મ સંભાળવા, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી;
નરસૈંના સ્વામિને સ્નેહથી સમરતા, ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

પદ—પ્રભાત.

૨

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરી, જુજવે રૂપે અનંત ભાસે,
દેહમાં દેવ તું, તેજમા તત્વ તું, શૂન્યમા શબ્દ થઈ વેદ વાસે.
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા, વૃક્ષ થઇ ફુલી રહ્યો આકાશે,
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે
વેદતો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડલ વિષે ભેદ ન્હોય,
ઘાટ ઘડિયા પછી, નામ રૂપ જૂજવા, અંત તો હેમનું હેમ હોય.
વૃક્ષમા બીજ તુ, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઉં પટંતરો એ જ પાસે;
ભણે નરસૈંયો એ, મનતણી શોધના, પ્રીત કરૂ પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

પદ—પ્રભાત.

૩

જ્યા લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્યો નહી ત્યા લગી સાધના સર્વ જૂઠી,
માનુષ દેહ ત્હારો એમ એળે ગયો માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.
શું થયુ સ્નાન સેવાને પૂજા થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે;
શું થયુ ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું લાલ લોચન કીધે.
શું થયું તપને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માલ ગ્રહી નામ લીધે,
શું થયું તિલકને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયુ ગંગજલ પાન કીધે.

શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગને રગ જાણે,
શું થયું ખટ દર્શન સેવા થકી, શુ થયુ વરણના ભેદ આણે.
એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિબ્રહ્મ નજોયો;
ભણે નરસૈયો કે, તત્ત્વ દર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો.

પદ.

૪

વૈષ્ણવ જન તો ત્હેને કહીએ, જે પીડ પરાઇ જાણે રે,
પર દુઃખે ઉપકાર કરે તે, મન અભિમાન ન આણે રે,
સકળ લોકમા સહુને વંદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે;
વાચ કાય મન નિશ્ચલ રાખે તો ધન્ય જનની ત્હેની રે.
સમ દૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે,
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન ન ઝાલે હાથ રે
મોહ માયા વ્યાપે નહિ ત્હેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
રામ નામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ ત્હેના તનમા રે.
વણલોભીને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધને નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈયો ત્હેનું દરશન કરતાં, કુળ ઇકોતર તાર્યા રે

પદ.

૫

જે ગમે જગત ગુરૂ દેવ જગદીશને, તે તણો ખરખરો ફોક કરવો,
આપણો ચિંતવ્યો, અર્થ કાંઈ નવ સરે, ઉગરે એક ઉદ્યોગ ધરવો.
હું કરૂં હુ કરૂ એજ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે,
સૃષ્ટિ મંડાણ છે સર્વ એણીપેરે, જોગી જોગેશ્વરા કોઇક જાણે.
નીપજે નરથી જો, કોઇ ના રહે દુઃખી, શત્રુ મારીને સૌ મિત્ર રાખે.
રાયને રંક કોઇ દૃષ્ટ આવે નહી, ભવનપર ભવનપર છત્ર દાખે.
ઋતુ લતા પત્ર ફળફુલ આપે થયા, માનવી મૂર્ખ મન વ્યર્થ શોચે,
જેહના ભાગ્યમા જે સમે જે લખ્યું તેહને તે સમે તેજ પ્હોચે.
સુખ સંસારી મિથ્યા કરી માનજો, કૃષ્ણ વિના બીજું સર્વ કાચુ,
જુગલ કેરી જોડી કરી નરસૈંયો એમ કહે, જન્મ પ્રતિજન્મ હરિનેજ જાચું.

પ્રભાત.

૬

શરીર શોધ્યા વિના, સાર નહિ સાંપડે, પંડિતા પાર નહિ પામો પોચે,
તાંદુલા મેલીને, તુપને વળગી રહ્યા, ભૂખ નહિ ભાગે એમ હાલે થોથે શ• ટેક.
રસના સ્વાદમા, સર્વ રુંધાઇ રહ્યા, વિગતિ ગુરુ જ્ઞાન વિનારે ગુથે,
વાણી વિલાસમા, વિવિધ વાણી વડે, પરહરી વસ્ત્રને વળગે ચુથે શ૦
શબ્દ શીખે ખરો, સકળ વિદ્યા ભણે, અધ્યાત્મ ઉચરે આવી ઓથે,
પ્રપંચ પિંડમા રહ્યા, અહંકાર નવ ગયો, આથડ્યો એમ અનંત કોઠે. શ૦
શાસ્ત્ર કથા કહે, રજનિમા આથડે, એમ અજ્ઞાનમા શીશ ગોઠે;
ભણે નરસૈયો જે, ભેદ જાણી જુઓ, મ્હેં તો રચી કહ્યુ પદ ચોથે. શ૦

પ્રભાત.

૭

જાગીને જોઉ તો, જગત દીસે નહી, ઉંઘમા અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રુપ છે, બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે જા૦
પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઉપજ્યા, અણુઅણુ માહિ રહ્યારે વળગી,
ફુલને ફળ તેનો વૃક્ષના જાણવા, થડ થકી ડાળ તે નહિ રે અળગી. જા૦
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખદે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ ન્હોયે,
ઘાટ ઘડયા પછી, નામ રૂપ જુજવા, અંત તો હેમનું હેમ હોયે જા૦
જીવને શિવતો, આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પરપંચ ચૌદ લોક કીધા.
ભણે નરસૈયોએ, તેજ તુ તેજ તુ, એને સમર્યાથી કંઇ સંત સીધ્યા જા૦

રાગ ભૈરવ.

૮

રઝળતી રાંડના રડવડે છોકરા, કોણ શિક્ષા દઇ ઠોર આણે,
અંધ ગુરુએ વળી નિરંધ ચેલા કર્યા, પરબ્રહ્મની વાત તે શુ રે જાણે
તું ના જાણીશ જો, હુ હરિજન થયો, વિષ્ણુપદ ગાઇને ભક્તિ ભવમે,
કરણી તો કાગની હોડ કરે હસની, એતો વાતો હરિ કાઢે લવમે
નિરગુણ નાથને નીરખી નવ શકે, સગુણ સુરતી ત્યારે કેમ જાણે,
ચૈતન્ય નિંદા કરે, જડને વંદન કરે, અચેત ભૂલ્યો ભિન્ન ભાવઆણે.
એકાકાર નિરાધાર જોયે જો નહિ મન ગળે, ભિન્ન સંસારની ભ્રાંત ભાગે.
દાસ નરસૈંઓ કહે તેહેને ચર્ણે નમુ, જ્ઞાન વિજ્ઞાનની જ્યોત જાગે

પદ.

૯

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણિયે, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં;
ટાળ્યાં તે કોઈના નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં સુખ દુઃખ–ટેક
નળ રાજા સરખો નર નહી, જેની દમયંતી રાણી,
અરધે વસ્ત્રે વનમાં ભમ્યાં, ન મળ્યા અન્નને પાણી. સુખ દુઃખ–
પાચ પાંડવ સરખા બધવા, જેને દ્રૌપદી રાણી,
બાર વરસ વન ભોગવ્યા, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખ દુઃખ–
સીતા સરખી સતી નહી, જેના રામજી સ્વામી,
રાવણ ત્હેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી. સુખ દુઃખ–
રાવણ સરીખો રાજીયો, જેની મંદોદરી રાણી,
દશ મસ્તક છેદાઇ ગયા, બાધી લંકા લૂટાણી. સુખ દુઃખ–
હરિશ્ચદ્રરાય સતવાદિયો, તારાલોચની રાણી,
ત્હેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભર્યાં નીચ ઘેર પાણી. સુખ દુઃખ–
શિવજી સરખા સતા નહી, જેની પારવતી રાણી,
ભોળવાયા ભીલડી થકી, તપમા ખામી ગણાણી. સુખ દુઃખ–
સર્વ દેવને જ્યારે ભીડ પડી, સમર્યા અતરજામી,
ભાવટ ભાગી ભૂધરે, મ્હેતા નરસૈંને સ્વામી સુખ દુઃખ–

નાગદમન.

જળ કમળ છાડી જાને બાળા, સ્વામી અમારો જાગશે;
જાગશે ત્હેને મારશે, મ્હને બાળહત્યા લાગશે.—ટેક.
કહેરે બાળક તું મારગ ભૂલ્યો, કે ત્હારા વેરીએ વળાવિયો,
નિશ્ચે ત્હારો કાળજ ખુટયો અહિયા તે શીદ આવિયો. જળ૰
નથી નાગણ હુ મારગ ભૂલ્યો, નથી મ્હારા વેરીએ વળાવિયો,
મથુરા નગરીમા જુગટું રમતાં, નાગનું શીશ હુ હારિયો.
રંગે રૂડો રૂપે પૂરો, દીસતો કોડીલો કોડામણો,
ત્હારી માતાએ કેટલા જણ્યા, ત્હેમા તું અળખામણો.
મ્હારી માતાએ બેહુ જનમીયા ત્હેમાં હું નટવર ન્હાનડો,
જગાડ ત્હારા નાગને, મ્હારૂં નામ કૃષ્ણ કહાનડો.
લાખ સવાનો મ્હારો હાર આપું, આપું રે તુજને દોરીઓ;

એટલું મ્હારા નાગથી છાનુ, આપુ તુજને ચોરીઓ.
શું કરૂ નાગણુ હાર ત્હારો શું કરૂ ત્હારો દોરીઓ,
શાને કાજે નાગણુ ત્હારે, કરવી ઘરમાં ચોરીઓ.
ચરણ ચાપી મૂછમરડી, નાગણે નાગ જગાડિયો,
ઉઠોને બળવંત કોઇ, બારણે બાળક આવિયો.
બેઉ બળિયા સાથે વળગિયા, કૃષ્ણે કાળિનાગ નાથિયો,
સહસ્ર ફેણા ફુંફવે જેમ, ગગન ગાજે હાથિયો
નાગણુ સૌ વિલાપ કરેજે, નાગને બહુ દુઃખ આપશે,
મથુરા નગરીમા લેઈ જશે, પછી નાગનું શીશ કાપશે.
બેઉ કરજોડીને વીનવે, સ્વામી! મૂકો અમારા કંથને;
અમે અપરાધી કાંઈ ન સમજ્યા, ન ઓળખ્યા ભગવંતને.
થાળ ભરી સૌ મોતીએ, શ્રીકૃષ્ણને રે વધાવિયો.
નરસૈંયાના નાથ પાસેથી, નાગણે નાગ છોડાવિયો.

બૃહત્ કાવ્ય દોહન.

શામળભટ.

મોત વિષે-છપ્પા.

કોઈ કહે આવ્યો તાવ, કોઇ કહે થયુ કોગળિયુ,
કોઇ કહે કરડ્યો નાગ, કોઇ કહે વાસી વળિયું,
કોઇ કહે વાધ્યો રોગ, કોઇ કહે શસ્ત્રજ વાગ્યું
કોઇ કહે મારી મૂઠ, કોઈ કહે પાપજ લાગ્યું
ઇશ્વિર માથે લેતા નથી, જગત માહિ મહિમા જુઓ,
શામળ કહેછે સૌ સાભળો, મોત આવ્યુ તેથી મુઓ.

પેસે અરણુવનીર, તીર ગંગાને બેસે:
ચઢે જો પર્વત મેર, કદી પાતાળે પેસે;
પર્વત માંહિ પ્રવેશ, કરે આપે એકાતે,
ઔષધ અમૃતાહાર, ભમે ભૂલ્યા બહુ ભ્રાતે,
કિંકર રાખે કોટિધા, સંચ પ્રપંચ ઘણા કરે,
શામળ કહે છે સૌ સાભળો, મોત આવ્યે નિશ્ચે મરે.

નાઠે ન મૂકે ભૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જાય,
નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે પણ થાય,
નાઠે ન મૂકે તાવ; પાપ નાઠે નવ છૂટે,
નાઠે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકેમ લૂટે
કદી નાઠે મોત મૂકે નહી, પ્રસવ્યો ત્યાથી પાશ છે.
કવિ **શામળભટ** સાચું કહે, નામ સર્વનો નાશ છે.

જે જાયું તે જાય, જેહ ફુલ્યુ તે ખરશે,
ભર્યું તેહ ઠલવાય, ચઢ્યું તે તો ઉતરશે,
લીલું તે સુકાય, નવું તે જૂનું થાશે,
આયુર્દાવશ સર્વ, કાળ સૌકોને ખાશે,
જો કિન્નર જક્ષને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વને દાનવી.
મઘવાદિક પણ મોતે મરે, કોણ માત્રમા માનવી.

ગયા **ઈંદ્ર** કઇ ક્રોડ, ગયા **બ્રહ્મા** કંઇ ભૂલ્યા,
ગયા કરોડો **કામ**, અડગ શૂરા પણ ડુલ્યા,
ગયા દેવ **દિગપાળ**, ગયા **માંધાતા** મહીપત,
ગયા **દિલીપ હરિચંદ્ર**, ગયા છાકેલ છત્રપત,
વળી ગયા **જનકને જાદવો**, જે વળી લાવ્યા **જાન્હવી**.
થિર થાવર કોઇ રહ્યા નહીં, કોણ માત્રમા માનવી.

રાખે લખ રખવાળ, લોહપિંજરમાં પેસે,
જાય જોરાવર શરણ, પ્રીતે પાતાળે પેસે
જાય **શેષ**ને શરણ, **રવિ**રથ આગળ ચાલે,
મંત્ર જંત્રના જાપ, કરી **મઘવા** સંગ મ્હાલે,
કદી સંચ પ્રપંચ કરે ઘણા, રવિમંડળ આખું અટે,
પણ **શામળભટ** સાચું કહે મરવાનુ તો નહીં મરે.

કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઇ દીવસે કોઇ રાતે.
કોઇ જોબન કોઇ વૃદ્ધ, બાળજન જુવતી જાતે;
કોઈ તાવે તરફડી, આપઘાતે કોઇ મરતા.
કોઇ ભોગ કોઇ રોગ, કોઇ તો સરપ કરડતા,
કોઇ વાસી વિકારકે, હડકવા, કોઇ મમતે લડીને મુઓ.
કાળ ન મૂકે કોઇને, **શામળ** કહે સમજી જુઓ.

ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા **માં**ધાતા મહીપત,
ચિરંજીવી નહિ કોય, ગયા વહી અગણિત અહિપત;
ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા અધિકારી ઈંદ્ર;
ચિરંજીવી નહિ કોઇ, ગયા કંઇ **સૂ**રજ **ચં**દ્ર;
વળી ગયા **રા**મને **રા**વણ, ગયા દેવને દાનવી,
સતવાદી સલક્ષણા ગયા, કોણ માત્રમા માનવી
કોઈ આજ કોઇ કાલ, કોઇ માસે ખટમાસે
કોઇ વર્ષે દશબાર, કોઇ પચીસ પચાસે
કોઈ સાઠ સિત્તેર, કોઇ પોણોસો એંસી,
જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેસી,
જે નામ ત્હેનો નાશ છે, ધર્મજ એવો ધારવો.
કવિ **શા**મળ કહે મૂરખ કરે, ગ દી દેહનો ગારવો.
ઘડી પલક કે પ્હોર, સાંજ સવાર કે વ્હાણું
એ દીપક ઓલાય, ન આવે સાથે નાણું
રહે ઘરમાં કે ગામ, દેશ પરદેશે પડશે,
જળ પરપોટો જેમ, એક દીન નિશ્ચે મરશે,
રાખી કોઇની રહેશે નહીં, દિવસ નકી નહીં દેહનો;
શામળ કહે કાચો કુંભ છે, તો ભરુંસો શો એહનો.

વચન પાળવા વિષે.

છપ્પા.

વચન કાજ **હ**રિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર ભરિયુ પાણી,
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુબ્જાને આણી,
વચન એકને કાજ, **હ**રે હલાહલ પીધું,
વચન એકને કાજ, દેવ વર દૈત્યે લીધું,
શુભ ધર્મ કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતા તે વહી ગયુ,
કવિ **શા**મળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો થઇ રહ્યુ.

એક વચનને કાજ, રંક **રા**વણ થઈ બેઠો,
એક વચનને કાજ, **બ**ળી પાતાળે પેઠો;
એક વચનને કાજ, વેચી **હ**રિશ્ચંદ્રે નારી,

એક વચનને કાજ, **પાંડવો** હાર્યાં પ્યારી,
વળી એક વચનને કારણે, ભડ પાચે વનમા ભમ્યા,
કહે **શામળ** વચનજ કારણે, સો કીચક સાથે શમ્યા

પાળે વાયક શૂર, જેહ રણમાં બહુ ઝુઝે
પાળે વાયક સિદ્ધ, જેહને આગમ સૂઝે,
પાળે વાયક ભકત, કરે ઇશ્વર વશ આપે,
પાળે દાતા વચન, વૃષ્ટિ જેને પરતાપે;
પાળે જે વાયક પ્રેમથી, વેદે વિવિધ વખાણિયો,
શામળ વાયક સંભાળતા, જશે જગતમા જાણિયો.

વચન પાળે તે રાય, બાકી તો રાડી રાડો,
વચન પાળે તે શાહ, બાકી ગુણહીણો ગાડો;
વચન પાળે તે વિપ્ર, ધર્મ સૌ ધાર્યો ત્હેણે,
વચન પાળ્યું તે વીર, જગત જશ લીધો જેણે;
પાળે સદવાયક પ્રેમદા, પાચે પૂરણ પક્ષણી,
શામળ કહે વચન ન સાચવે, લલના એજ કુલક્ષણી.

વિદ્યા વિષે.

છપ્પા.

લક્ષપતી તો લાખ, દીઠા નિર્માલ્ય પ્રમાણે,
જાય રાયનું રાજ્ય, રૂપ પણ રહે ન ટાણે,
કુળ પણ હોય કલંકી, જોર જોતામાં જાયે,
જોબન પણ વહી જાય, વંશ નિર્વંશી થાયે;
નહિ રાજ ચોર કે અગ્નિ ભય, માગ મુકાવે બહુ થકી,
સત પુરૂષો મન માનજો, સદવિદ્યા છે શુભ સહુ થકી.

વિદ્યા મુકાવે માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે,
વિદ્યામાહિ વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી,
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમા મોહિની જાણી,
સદવિદ્યા રત્ન વિશાલ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું,
સદવિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યાવિહિન નર તે પશુ.

પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જયમ બગ્ગા,
પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જયમ રાંક,
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જયમ ટાંકાં;
પંડિત પ્રાક્રમી પૂરા, પંડિત સઉ શિર મોર છે,
શામળ કહે પંડિત આગળે મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.

મૂરખને વાહન, પંડિત અડવાણો ચાલે,
મૂરખ મોતનમાલ, પંડિત ફુલમાળા ઘાલે;
મૂરખને બહુ માન, પંડિત કદી ગરીબ કહાવે,
મૂરખને અલખત મોજ, પંડિત ખડ ધાન્યજ ખાવે,
પણ મૂરખ કાચ કથીર છે, દીસતા તો દિલ હરે,
પણ પંડિત રત્ન અમૂલ્ય છે, **શામળ** ઝવેરી પરીક્ષા કરે.

પંડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી જાણીતો,
પંડિતને પ્રાક્રમ પૂર, મહિપતિનો માનીતો,
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે,
પંડિતને સન્માન, માન અનમીના મોડે,
જે અગમ નિગમ છે ગુણ ઘણા, લક્ષ કોટિધા તે લહે,
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, કવિ **શામળ** સાચું કહે.

પરચૂરણ.

લક્ષ્મી.

(છપ્પા.)

નાવે ડહાપણ કીધ. નાવે વિદ્યા ભણતે,
નાવે કરતે કૂડ, નાવે ગુણ જ્ઞાન ગણતે.
ના આવે ગયે વિદેશ, નાવે વેઠયે દેહ દુઃખે;
ના આવે જણાવે જોર, નાવે તજે સુખ ભૂખે.
ના આવે પરાક્રમ પરવશે, ના આવે લોભ લાલચ થકી;
શામળ કહે લક્ષ્મી લહરતો, આવે કર્મ સંચા થકી.

તેડી કહીં નવ જાય, ઘણું ઘણું મહેનત માગે;
ચિત્તમાં એને ચાહે, પ્રણીપત પાગે લાગે.
કસર કરે નવ રહે, નવ રહે વાવરતાં હ્હાડી,
પરપંચે નવ રહે, નવ રહે ઘરમાં ગાડી.
આશા કરો મા એહની, માની મમતા મર્મની;
શામળ કહે લક્ષ્મી રહે કબુલ રેખ જો કર્મની.

ગુણ.

ગુણની આગળ ભૂપ, સરીખા રહે કર જોડી;
ગુણની આગળ રૂપ, જુએ નિત્ય આધું ઓઢી,
ગુણની આગળ ગર્થ, ઘણેરા ફેરા ખાયે;
ગુણ આગળ દાતાર, માન માંગવા જાયે;
ગુણનાં માન ઘણા કરે, જે માન નહીં ભૂપને,
શામળ કહે ગુણે રાચજો, રખે રાચો કોઈ રૂપને.

હિંમત.

કોઇ દિન અમરત અહાર, કોઇ દિન લુખી ભાજી,
કોઇ દિન પળવું પાય, કોઇ દિન ચઢવા વાજી,
કોઈ દિન સુંદર સેજ, કોઈ દિન ભોમી સુવુ,
કોઇ દિન વિવા હોય, કોઈ દિન રીસે રોવું.
કોઇ દિન રળવુ ઘણી રીઝથી, કોઇ દિન ખોવા દામને;
શામળ કહે હિંમત ન મુકીએ, સંભારીએ **શ્રી રામને.**

છૂટક દોહરા.

નીચ દૃષ્ટિ તે નવ કરે જે મોટા કહેવાય;
શત લાંઘણ જો સિંહ કરે, તોય તૃણ નવ ખાય.
રત્ન જડિત હોય મોજડી, શીશ ન બાંધે નેટ;
કનક છરી હાથે ધરી, કોય ન મારે પેટ.
કમળ જળમા નિત્ય રહે, નિમેષ ન ભેદે નીર;
કામ ન ભેદે તેહને, જેનું શુદ્ધ શરીર.

જીભને ચીકટ અડે નહિ, સોને ન અડે શ્યામ;
ગુણને અવગુણ નવ અડે, જ્ઞાનીને ન અડે કામ.
નીરને અગ્નિ નવ અડે, દુષ્ટ હૃદે નહિ રામ,
લોભને લાજ અડે નહી, જ્ઞાનીને ન અડે કામ.
બ્રહ્મને કર્મ અડે નહિ, સંતોષીને ન અડે દુઃખ;
જોગીને ભોગ અડે નહિ, રોગીને ન અડે સુખ.
અરૂણને તિમિર નવ અડે, સિદ્ધને નવ અડે શાપ;
સિંહને શિયાળ અડે નહિ, પરિબ્રહ્મને ન અડે પાપ.
વેદને ભેદ અડે નહિ, ખળને ન અડે સત્ય;
સાચાને જુઠ અડે નહી, જો પ્રભુ રાખે પત્ય.
અગ્નિ બાળે સરવને, જીવ બાળ્યો નવ જાય,
મન્મથ જીતે સર્વને, જ્ઞાની નવ જીતાય.
વ્હાલાં પાખંડ અજાણને, હરિજનને વ્હાલા રામ;
સત્યને વ્હાલો ધર્મ છે, પાપીને વ્હાલો કામ.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

મીરાંબાઇ.

પદ.

મુજ અબળાને મોટી મીરાત બાઈ, શામળો ઘરેણું મ્હારે
સાચું રે—ટેક.

વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરિનો મ્હારે હઇએરે,
ચિત્ત માળા ચતુરભુજ ચૂડલો, શીદ સોની ઘેર જઈએરે—મુજ.
ઝાંઝરિયા જગજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કલ્લા ને કાંબીરે,
વિંછુવા ઘુઘરા રામ નારાયણના, અણુવટ અંતરજામીરે—મુજ.
પેટી ઘડાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રિકમ નામનું તાળું રે,
કુંચી કરાવું કરૂણાનંદ કેરી, તેમાં ઘરેણું મ્હારું ઘાલું રે—મુજ.
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે,
મીરાંબાઇ કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર હરિને ચરણે જાચુંરે—મુજ.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

ભોજો ભક્ત.

પદ.

દુનિયા દીવાની કહેવાશેરે, ભુંડી ભીંતોમા ભટકાશે.- ટેક.

પાપ જ્યારે એનું પ્રગટ થશે ત્યારે, ભુવા જતી ઘેર જાશે,
ધુણી ધુણી એની ડોકજ દુઃખશે, ને લેનારો લેઇ ખાશેરે;-દુનિયા૦

સ્વર્ગમાં નથી સુપડુંને, નથી ખાંડણિયોને ઘંટી;
દુધ ચોખાના જમનારા ત્હમે, કેમ કરી જમશો બંટીરે,—દુનિયા૦

ઢોંગ કરી ધુતવાને આવે ત્યારે, હાથ બતાવવા સૌ જાશે;
ક્યારે આના કર્મનું પાનું રે ફરશે, અને ક્યારે પુત્રજ થાશેરે;-દુનિયા૦

કીમિયાગર કોઇ આવી મળે ત્યારે, ધનને વાસ્તે ધાશે,
ભોજો ભગત કહે ભ્રમણામાં ભમતાં, ગાંઠની મૂડી ગમાશેરે;-દુનિયા૦

પદ.

મૂરખો રળી રળી કમાણોરે માથે મેલશે મોટો પ્હાણો—ટેક.

ધાઇ ધુતીને ધન ભેળું કીધું, કોટિધ્વજ કહેવાણો;
પુણ્યને નામે પા જૈં ન વાવર્યો, અધવચથી લૂંટાણોરે—મૂ૦

ભર્યાં કોઠાર ત્હારા ધર્યાં રહેશે, નહિ આવે સાથે એક દાણો;
મસાણની રાખમાં રોળાઇ ગયા કંઇક, કોણુ રંકને કોણુ રાણોરે–મૂ૦

મંદિર માળિયા મેલી કરીને, નીચે જઇ ઠેરાણો;
ભોજો ભગત કહે મુવા પુઠે જીવ, ઘણો ઘણો પસ્તાણોરે—મૂ૦

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

પ્રીતમદાસ.

પદ.

જગતનું સુખ ઝાકળનું છે પાણીરે, જાણી લે;
વણસી જાતાં વાર નહિ સત વાણીરે, જાણી લે;

ચોસાબાજી સંસારનો છે ખેલરે, જાણી લે,
એ વિચારી અહંકાર તું મેલરે, જાણી લે;
જોતાં જોતાં જાવું છે તતકાળરે, જાણી લે;
રૂહેંટ તણી ગેડયો જેવી ઘટમાળરે, જાણી લે;
એક ભરાયે એક ઠાલી થાયરે, જાણી લે,
એક અવતરે એક મરીને જાયરે, જાણી લે;
પરમારથને પંથે પગલાં માંડરે, જાણી લે;
કૂડ કપટને છળવિદ્યા તું છાંડરે, જાણી લે.
પાપ પુણ્યનો ઉત્તર દેવો પડશેરે, જાણી લે;
જમકિંકર જ્યારે આવી પડશેરે, જાણી લે.
માટે ગરવ તજી ગોવિંદ ગુણ ગાજેરે, જાણી લે;
પ્રીતમ પ્રભુને ભજીને પાવન થાજેરે, જાણી લે

બૃહત કાવ્યદોહન.

બ્રહ્માનંદ.

ધોળ.

આ તન રંગ પતંગ સરીખો, જાતાં વાર ન લાગેજી,
અસંખ્ય ગયા ધન સંપતિ મેલી, ત્હારી નજરો આગેજી
અંગે તેલ ફુલેલ લગાવે, માથે છોગા ઘાલેજી
જોબન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી
જેમ ઉદરડે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઇ ડોલેજી
મગરૂરીના અંગ મરોડે, જેમ તેમ મુખથી બોલેજી
મનમા જાણે મુજ સરીખો, રસિયો નહિ કોઈ રાગીજી
બહારે તાકી રહી બિલાડી, લેતા વાર ન લાગીજી
આજ કાલમા હું તું કરતા, જમડા પકડી જાશેજી
બ્રહ્માનંદ કહે ચેત અજ્ઞાની, અંત ફજેતી થાશેજી.

પદ.

કર પ્રભુ સંગાથે દૃઢ પ્રીતડીરે, મરી જાવું મેલી ધન માલ,
અંતકાળે સગું નહિ કોઇનુંરે—ટેક.
સંસ્કારે સંબંધી સર્વે મળ્યારે, એ છે જૂઠી માયા કેરી ઝાળ—અં૦
મ્હારૂં મ્હારૂં કરીને ધન મેળવ્યુંરે, તેમાં ત્હારૂં નથી તલભાર—અં૦
સુખ સ્વપ્ના જેવું છે સંસારનુંરે, ત્હેને જાતાં ન લાગે વાર—અં૦
માટે સેવજે તું સાચા સંતનેરે, ત્હારા ટળશે ત્રિવિધિના તાપ—અં૦
અતિ મોટા પુરૂષને આશરે રે, બળે પૂર્વ જનમનાં પાપ—અં૦
એવું સમજીને ભજ ભગવાનનેરે, સુખકારી સદા ઘનશ્યામ—અં૦
દેવાનંદનો વ્હાલો દુઃખ કાપશેરે, મન વાંછિત પૂરણ કામ—અં૦

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

તુલસી.

ધ્રુવ અને નેત્રવતી.

તૃષા તે તુજને લાગશે, સાંભળ મ્હારા વીર,
એકલડા વનમાં જશો, નહિ હોય પાસે નીર.
પુત્ર ધરણપર પોઢવું, નથીરે તિહાં પલંગ,
ચરણ ત્હારા કોણ ચાંપશે, નથી સેવક પણ સંગ.
બોરડી, બાવળ, ગોખરૂ, કઠણ કાંકરા ધરણ,
પંથપાળા કેમ ચાલશો, કોમળ ત્હારા ચરણ.
ગિરિ, જંગલ, બહુ ડુંગરા, માંહે વાનરના ઠાઠ,
પંથ આગળથી નથી દીઠો, કેમ તું જાણીશ વાટ.
સાદ કરૂં હું કેહને, પુત્ર પુત્ર કહી નામ,
સજ્જનડા ચાલ્યા પછી, ઉજ્જડ દીસે ગામ.
દૈવજ દુરબલ ઘાતકી, મ્હેં જાણ્યો છે તેહ,
શું પ્હેલું સુખ આપિયું, હવે કાં દીએ છેહ.
અંધા કેરી લાકડી, હું દુબલીનું ધંન,
હું વિદેશજ એકલી, કઠણ કરોછો મંન.
ધ્રુવ તો વળતો બોલિયો, મુખે એવી વાણ,
માતા મુજને શીખ દો, નહિ તો તજવા પ્રાણ.

કાવ્યદોહન.

ધોળ.

પ્રભુ ભજ્યા વિણ ગાફલ પ્રાણી, આમે ઉમ્મર ખોઇજી
મેડી મંદિર માલ ખજાના, કામ ન આવે કોઇજી
માયા માયા કરતો મૂરખ, તૃષ્ણા માંહિ તણાણોજી
લોક તણી લજ્જાનો લેઈને, કોટે બાંધ્યો પ્હાણોજી
ઉંચે કુળ અવતાર લઇને, કહે શું સારૂં કીધુંજી
લખ ચોરાશી કેરૂ લગડું, તાણી માંથે લીધુંજી
જીવ તણું કંઇ જતન ન કીધું, મન માયામાં મ્હોયુંજી
રાત દિવસ તત્પર થઇ રળિયો, દાલું નીર વલોયુંજી
લોક કુટુંબમાં મોટો થાવા, કામ બગાડયું ત્હારૂંજી
બ્રહ્માનંદ કહેરે પ્રાણી, હજી સમજ તો સારૂંજી.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

દેવાનંદ

પદ.

કાયા માયા કૂડીરે, રાખી ત્હારી રહેશે નહિ,
જોને તું વિચારીરે, ઘેલા કેમ અકકલ ગઇ.—કાયા—ટેક.
નંદ રાજાને અળગળ નાણું, ભરી સંચ્યા ભંડાર,
કોડી અંતે કામ ન આવી, જાતાં ન લાગીવાર;
ન ખાધી ન ખરચીરે, વેઠે મુઓ ભાર વહી.—કાયા.
રાવણ રિધ સિધ પૂરણ પામ્યો, ઇંદ્ર અધિક અભિમાન;
અજ્ઞાને અવરાણું અંતર, ભુલી ગયો પ્રભુ ભાન,
વાદળની છાયારે, જોતાં જોતા છેટે ગઇ.—કાયા.
ભજ ભગવાન માન તન મેલી, ખેલી કર બળવીર;
લાલચ રાખે લક્ષ્મીવરની, ધરજે મનમાં ધીર,
અધમ ઉધારણરે, અભેપદ આપે સહી.—કાયા.
મૃગજળ ભરવા મૂરખ માણસ, દોડે સઉ સંસાર,
વાત વિચારી પાછો વળજે, પામ્યા નહિ કો પાર,
વાનંદ કહે દેખીરે, વિવેકની વાત કહી.—કાયા.

પદ.

કર પ્રભુ સંગાથે દૃઢ પ્રીતડીરે, મરી જાવું મેલી ધન માલ,
અંતકાળે સગું નહિ કોઇનુંરે—ટેક.
સંસારે સંબંધી સર્વે મળ્યારે, એ છે જૂઠી માયા કેરી ઝાળ—અં૦
મ્હારૂં મ્હારૂં કરીને ધન મેળવ્યું રે, તેમા ત્હારૂં નથી તલભાર—અં૦
સુખ સ્વપ્ના જેવું છે સંસારનું રે, ત્હેને જાતા ન લાગે વાર—અં૦
માટે સેવજે તું સાચા સંતનેરે, ત્હારાં ટળશે ત્રિવિધિનાં તાપ—અં૦
અતિ મોટા પુરૂષને આશરે રે, બળે પૂર્વ જનમના પાપ—અં૦
એવું સમજીને ભજ ભગવાનનેરે, સુખકારી સદા ઘનશ્યામ—અં૦
દેવાનંદનો વ્હાલો દુઃખ કાપશેરે, મન વાંછિત પૂરણ કામ—અં૦

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

તુલસી.

ધ્રુવ અને નેત્રવતી.

તૃષા તે તુજને લાગશે, સાંભળ મ્હારા વીર,
એકલડા વનમાં જશો, નહિ હોય પાસે નીર.
પુત્ર ધરણપર પોઢવું, નથીરે તિહા પલંગ,
ચરણ ત્હારા કોણ ચાપશે, નથી સેવક પણ સંગ.
બોરડી, બાવળ, ગોખરૂ, કઠણ કાકરા ધરણ,
પંથપાળા કેમ ચાલશો, કોમળ ત્હારા ચરણ.
ગિરિ, જંગલ, બહુ ડુંગરા, માહે વાનરના ઠાઠ;
પંથ આગળથી નથી દીઠો, કેમ તું જાણીશ વાટ.
સાદ કરૂં હું કેહને, પુત્ર પુત્ર કહી નામ;
સજ્જનડા ચાલ્યા પછી, ઉજ્જડ દીસે ગામ
દૈવજ દુરબલ ઘાતકી, મ્હે જાણ્યો છે તેહ,
શું પ્હેલું સુખ આપિયું, હવે કા દીએ છેહ.
અંધા કેરી લાકડી, હું દુબલીનું ધંન,
હું વિદેશજ એકલી, કઠણ કરોછો મંન.
ધ્રુવ તો વળતો બોલિયો, મુખે એવી વાણ,
માતા મુજને શીખ દો, નહિ તો તજવા પ્રાણ.

કાવ્યદોહન.

નિરાંત ભક્ત.

પદ.

કૃષ્ણ કહો ને કૃષ્ણ કહો, આ અવસર છે કહેવાને;
વળતું સર્વે વણસી જાશે, રામ નામ છે રેહેવાને.
ખોટે પાએ ખેલ રચ્યો છે, જગત તણો તે જાણોને;
મહાસુખવાળા મિથ્યા થાશે, મન ભાવે તે માણોને.
રાવણ સરખા રદ મળ્યા છે, અંતકાળની આંટીમાં;
પળવારમા પકડી લીધા, પ્રાણી જમની ધાટીમા.
લખેસરી લાખો લૂટાયા, કાળે નાંખ્યા કૂટીને;
ક્રોડપતિનું કાંઈ ના ચાલ્યું, અંતે ગયા ઉઠીને,
એ સંકટમા સરવે આવ્યુ, બ્રહ્મા આદે નરખોને;
હરિ આશરાવાળા વચ્ચે, વેદ પુરાણે પરખોને.
એવું જાણી ભજ મન પ્રાણી ભાવ કરી ભૂધરનેરે;
એ કેહેવાતું રહ્યું તે કહીએ, નારી કો વા નરનેરે.
હરજી સાથે હેત ઘણેરૂં, નિશદિન તાળી લાગીરે;
નિરાંત કહે **નારાયણ** ભજતા, ભવની ભાવટ ભાંગીરે.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

દલપતરામ.

લક્ષ્મી.

(દોહરા.)

ઓ લક્ષ્મી તું અવનિમા, અદ્ભૂત દેવી એક,
મોટા તુજ મહિમા થકી, ઉપજે ખપે અનેક.

જીવન જેવી જગતને, તું પ્રિય પ્રાણાધાર;
તુજ અર્થે જન તન તજે, પામે કષ્ટ અપાર.

તું તોડાવે સંપને, તું જોડાવે સંપ;
તુજ કારણ ભમતા ભમે, જીવ ન પામે જંપ

પુત્ર પિતા સાથે લડે, પુત્રી સાથે માત;
લક્ષ્મી માટે લક્ષધા, લડે ભ્રાત ને ભ્રાત.

કૈંક કરે છે કાસદાં, કૈંક કરે વેપાર;
ચોરી કરવા ચોર જન, તુજ કારણ તૈયાર.

લાંચ ખાય છે લાંચિયા, સતી તજે છે સત્ય;
ધર્મી કરે અધર્મને, તે સૌ ત્હારૂ કૃત્ય.
પંડિત તો પાછળ રહે, મૂરખ પામે માન;
વખાણ પામે વિધવિધે, વિશ્વ વિશે ધનવાન.

તું તો તત્વ ત્રિલોકમાં, જબરૂં ત્હારૂં જોર;
સૌ તુજથી ક્હેવાય છે, સાહુકાર કે ચોર.

કોઇ ધરાય ન તુજ થકી, મળે લાખ કે કોડ;
ઘણી મળે તેમજ ઘણી, મારે દોડાદોડ.

મનસુબા મોટા કરી, સંગ્રહ કરે સદાય;
અણચિંતો પળ એકમાં, જીવ તજીને જાય.

બહુ લક્ષ્મી ત્યાં દુ:ખ બહુ, કાતો થાય કમોત,
જોતા જોતા જાય છે, ગોફણ ગોળા સોત.

જેણે શુભ કારજ કર્યાં, લઇને ત્હારો લ્હાવ,
જરૂર તે જીતી ગયા, દુનિયા મધ્યે દાવ
જેણે જર જોડી કરી, કર્યું ન રૂડું કામ,
વ્યર્થ ગયા તે વૈતરા, દાખે દલપતરામ
પૈસાનો વડી પદવીનો, વિશેષ શો વિશ્વાસ,
રાવણ કેરી રિદ્ધિ પણ, પળમા પામી નાશ.
અરે મહાશ્રીમંતથી, ભલો અલ્પશ્રીમંત,
દહન દેહ દિનકર કરે, શશી શીતળતાવંત.
ઉત્તમ સૌથી આજ છે, દુનિયા મધ્યે દામ,
જેની ગાંઠે દામ તે, ડાહ્યો દલપતરામ
સર્વ થકી શ્રીમંત કદી, કોઇ થયો કુંભાર,
ખર ઉપર અંબાડી શુભ, લાગે નહિ લગાર.

દેશાટન વિશે.

દોહરા.

વિદેશમા વિચર્યા વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય,
પશુઓ પણ પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
ઘેર રહે લક્ષ્મી ધણી, હોશે કેમ હમેશ;
રાજા રાજ્ય વધારવા, વિચરે દૂર વિદેશ.
વિદ્યા સદ્ગુણ વિનયતા, હોય ચપળતા હામ,
ડરે ન પરદેશે જતાં, દેખે તે નર દામ.
વિદેશમા વિચર્યા વિના, મળે ન મોટું માન,
સમુદ્રમા વખણાત શુ, સીપ તણાં સંતાન.
સુખે વિદેશે સંચરો, કરો ભલેરાં કામ,
પ્રેમ ધરી વિધિ પાળતાં, નિર્મળ કરવું નામ.
જો ધનની ઇચ્છા ધરો, તો ખરૂં માની ખચિત,
મહાસમુદ્ર મથન કરો, એજ અનાદિ રીત.
પ્રયાણ કરી પરદેશમાં, પરવરી લાખે પંથ;
કોટિ કળા કૌશલ્યના, ગુણીજન લાવો ગ્રંથ,

બોધ વચન.

તોટક વૃત્ત.

કરવા સુવિચાર સદા દિલમા, ભવસાગર ભક્તિ કરી તરવા;
તરવાર બહાદુર તેજ ખરો, દિલને નહિ દે દુઃખથી ડરવા.
ડરવાનું ગણે દિલ દુર્ગુણથી, હરખાય પરાઇ પીડા હરવા;
હરવા પર દ્રવ્ય કહે દલપત, ચહે નહિ ચિત્ત બુરૂં કરવા;
કરિયે પરમારથ પ્રીત સહીત, અને કૃત્તિ ઉત્તમ આદરિયે,
દરિયે દુઃખને ડુબતો જન દેખી, દયા દિલમા ધરથી ધરિયે,
ધરીએ-રથચક્ર ફરે ધરણીપર, તેમ દયાગુણ વાવરિયે,
વરિયે વર અન્ય નહિ દલપત, પતિ જગકારકને કરિયે;
મળશે નહિ જન્મ મનુષ્ય તણો, અઘટિત કર્યા કૃત ઉબળશે;
બળશે નહિ પાપ પછી સઘળાં, તુજ સંકટ કોઇ ન સાંભળશે.
ભળશે દુઃખ આવી અનેક બીજાં, ઉભરાની પઠે અતિ ઉછળશે;
છળશે જમદૂત કહે દલપત, પછી તુજ પાપ પૂરા મળશે.

ધરથી શુભ ધર્મ વિચાર કરો, ડરવું ન પડે જમના ડરથી;
ડરથી તજી ધર્મ ન દોષ કરો, નીપજે નહિ કાંઈ કદી નરથી.
નરથી નીપજે સુખ કે દુ:ખ તો, પછી સર્વ પીડાય પરસ્પરથી,
પરથી ન બને કશુંએ દલપત, બનેજ બધુ ધરણીધરથી.
ધનમાં મન ધારી ધમાધમ કીધ, રહ્યો નહિ નેહ નિરંજનમા;
જનમાં ધરી જન્મ જનાવર જેમ, ન કાઢી ઘડી કદી કીર્તનમાં,
તનમા તરૂણાઇ ઘટી દલપત, ઠરી વય વર્ષ અઠાવનમા;
વનમાં પકડે પશુ પારધિ તમ બખીલ પડયો જમ બધનમાં.

અરૂણોદય.

ઉપજાતિ.

ઘણો કરે છે નિધિ ધૂધવાટ, ગાજી રહ્યો છે બહુ સર્વ ઘાટ,
જાણે ગયું પુત્રનું રાજપાટ, ક્રોધે કરે ગર્જન એજ માટ.
પંખી મધુરા સ્વર ઉચરે છે, જુદી જુદી જાત અનેક જે છે;
જાણે થશે આજ નવીન રાય ગાંધર્વ ત્હેના ગુણ ગાન ગાય.
જનો સ્તુતિ ઇશ્વરની કરે છે; મહાત્મ્ય ત્હેનુ મનમા ધરે છે,
જાણે રવિનું શુભ રાજ્ય જાગે, પ્રભુ સમીપે મુખ એમ માગે.
ઉઠયા જનો અંચળ અલ્પ દીસે, જામો ન અંગે નહિ પાઘ શીશે,
જાણે થતા બે નૃપની લ્હડાઇ; લોકો તણી લક્ષ્મી ગઈ લૂંટાઇ.
રહે કુભાર્યા પતિ સાથ રૂઠી, પ્રભાતમાથી લડતીજ ઉઠી,
સુરાજ્ય થાતાં પણ બંડખોર, સુખે ન બેસે ઠરીને નઠોર
પતિવ્રતા કામ પવિત્ર જાણી, વદે પતિ આગળ પ્રેમ વાણી,
સુરાજયનો જોગ રૂડો જડે છે, સુજાણ સંપી સુખ ભોગવે છે.
શેહેરમાં માર્ગ જળે સિંચાય, જેથી પુરીમા ગરદી ન થાય;
જાણે રવિદૂત તણી સવારી, પધારશે જાણી પુરી સુધારી.
રાતે રહેલા જન ચોકીદાર, ત્હેમા કરે નાયક ફેરફાર,
જાણે જૂના રાય તણા સિપાઇ, વિદાય કીધા નવી ફોજ ધાઇ
દેવાલયોને વળી રાજ્ય દ્વારે, વાજા તણા ઘોષ ઉઠે સવારે;
જાણે પ્રજાએ સુણીને વધાઈ, સામા જવાની કરી છે સજાઇ.
મૂકયાં ઉઘાડા પુરદુર્ગદ્વાર, પ્રવસીઓ પંથ પળે અપાર,
છૂટે જીવોનો, જઠરાગ્નિ વાસ, હરે ફરે જેમ કરે વિલાસ.

પ્રવાસીઓ જાય અનેક રસ્તે, પ્રવાહની પેર દીસે સમસ્તે;
જાણે રવિથી હિમ પીગળીને, વહી નદીઓ બહુ નીકળીને.
ઉતાવળો કોઈ વહે અગાડી, અગાડી જનાર રહે પછાડી;
પૃથ્વી શનિ આગળ ચાલી જાય, જો જેમ તે વક્ર થયો જણાય.
ઉતાવળો જે જન પંથ ધાય, થાકી રહેને મનમાં મુઝાય.
ઉતાવળો થાય હરેક કામે, તે જેમ ત્હેમાં નહિ સિદ્ધિ પામે.

આળસ.

મનહર છંદ.

આળસથી અભિમાન એટલુ તો ઉત્તમ છે,
અભિમાનીને તો માન તાકવાનો ટેક છે;
લોભી પણ આળસથી લાયક લેખાય લેશ,
લાલચથી લઇ બેસે ઉદ્યમ અનેક છે,
ક્રોધીજન કડણ કથનથી કુચાલ ઢાંકે,
વધારે નહિ તો પણ એટલો વિવેક છે;
આળસને કેના જેવી કહુ દલપત કહે,
આળસ સમાન ભુંડી આળસજ એક છે.

ખોટી સમજ.

મનહર છંદ.

છોટા છોકરાં વરાવી ફાવી શું ફુલાવાનું છે,
ફુલાવાનું ફોક એ તો કાંટા છે કલેશના,
પ્રવાસની ના પાડે તે દેશના શું હિતસ્વી છે,
હિતસ્વી ન હોય એતો દુશ્મનો છે દેશના;
ધર્મનો ન મર્મ જાણે તે શું ધર્મગુરૂઓ છે,
ગુરૂઓ નહિ હરામખોર છે હમેશના;
વનિતાનો વિદ્યાભ્યાસ વારે તે શું વિદ્વજ્જન,
વિદ્વજ્જન નહિ મોટા વૃષભ મહેશના.

સમુદ્ર.

વસંતતિલકા.

પૃથ્વી સમુદ્રતળની નિધિ માત જાણે,
પૃથ્વી બીજી નિજ પ્રિયાવત તે પ્રમાણે;
માટે સમુદ્ર કદી સ્ત્રીધનને ન રાખે,
ઉગેલી ચીજ જળ તીર ઉછાળી નાખે.

મોતી પ્રવાળ નિધિ મધ્યસ્થળે વસે છે,
જો શંખલા છીપલિયો તટમા દીસે છે,
મોઘી ચીજો મનુષ્ય જેમ ધરે પટારે,
સોંઘી ચીજો રખડતી રહી જાય દ્વારે.

જો આ ગરીબ મચ્છ દૂર જઈ પડે છે,
પામી વિજોગ નિધિનો તન તર્ફડે છે,
સિંધુ દિલે ન સમજે નિજ હાથ દેવો,
મ્હોટા તણો જગતમા ઉર સ્નેહ એવો

લે છે નદી નદતણું વળી લે બીજાનું,
વર્ષાદનું જળ લઈ ભુવને ભર્યાનું,
પીવા તૃષિત જનને પળીએ ન દેવું,
સિંધુ શિખ્યો કૃપણ ભૂપનું કામ એવું.

દલપત કાવ્ય.

નર્મદાશંકર.

દેશાભિમાન.

જય જય ગરવી **ગુજરાત** !
જય જય ગરવી ગુજરાત,
દીપે અરૂણુ પરભાત,
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળળ કસુમ્બી, પ્રેમશૌર્ય અંકીત,
તું ભણુવ ભણુવ નિજ સંતતિ સઉને, પ્રેમ ભક્તિની રીત—

ઉંચી તુજ સુંદર જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

ઉત્તરમાં અમ્બા માત,
પૂરવમાં કાળી માત,
છે દક્ષિણ દિશમાં કરન્ત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ.
ને સોમનાથને દ્વારકેશ એ, પશ્ચિમ કેરા દેવ–
છે સહાયમાં સાક્ષાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

નદી તાપી નર્મદા જોય,
મહીને બીજી પણ જોય,
વળી જોય સુભટના જુદ્ધ રમણને, રત્નાગર સાગર,
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો, દે આશિશ જયકર—
સંપે સ્હોયે સઉ જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

તે અણ્હિલવાડના રંગ,
તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ.
તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ, થશે સત્વરે માત,
શુભ શુકન દીસે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઇ છે રાત—
જન ઘુમે નર્મદા સાથ,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

સ્મશાન.

(દોહરા)

નદી દરિયો મેદાનને, છે ગંભીર આકાશ;
દશદિશ ખાવા ધાય છે, શોક બ્હીકનો વાસ.
મસાણ દખમું નામ છે, ત્રીજું કબરસ્તાન;
જોતા શોકાતુર કરે, ભુલાવી દે સહુ તાન.
ઘોર ચિતાથી ગોર હું, કરૂં છું જ્યારે લોક;
અથાક ગુણ વિચારતા, થાકી પામું શોક.

રાતા પીળા રંગના, ભડકા ત્યાં દેખાય,
ધૂમાડો સિંદુર સમો, ગગન ભણી તે જાય.
ચોપાસે જોતાં મળે, જોતાં તો આકાશ,
શિક્ષા રૂડી વળી મુજને, કરકર પુણ્ય પ્રકાશ.
ભલા ભલા જાતા રહ્યા, જઇશું આપણ કાલ;
પવન લ્હેરપર આવનો, ફુલે ભમનો કાળ.
ભરૂસો નહિ ઘડી એકનો, ઝડપે જોતાં માહ્ય;
ઘણી ઘણી રીતે બાળતી, મોત તણી તો લાહ્ય.
ગુલ્લાલાસમ છોરૂઓ, ગાલ લાલી તજી દેહ,
તરૂણ વાટિકા થાય છે, જંગલ સરખી તેહ.
સમજ સમજ મન માનવી, મોત તણું ભય રાખ;
કાળ વિશે કર કાળજી, થવુ બળીને ખાખ.
થશે આમ કોદી ખરૂ, મરવુ નક્કી જાણ;
પાપ તજી કરૂં પુણ્ય હું, નહિ તો મ્હોટી હાણ.
શરીર મરે નહિ જીવરે, સમજી રહું હુંશિયાર;
પુણ્યથકી નહિ આપદા, ભય પાપીને ધાર.

ક્ષણિક સંસાર.

(દોહરા)

મોહરૂપ સંસાર છે, ક્ષણભંગુર વણસાડ;
માણસ નિત્ય ઠગાયને, પાપો કરે અનાડ.
હર્ષ હાસ્ય દુઃખ અશ્રુ તે, ખોટા ચળકે એહ,
સાચ વસ્તુ નહિ આહી કંઇ, સાચ હરિનો નેહ.
કીર્તિની કલગી તણી, તેજી જૂઠી થાય;
વાદળ રંગો સાજરે, જોતાંમાં ઝટ જાય.
પ્રીતિ આશા રૂપના, ખરેછ ખિલતા મોર,
ભૂખર વાયુ મોતનો, ત્હેનુ મ્હોટું જોર.
ભવના ભરદરિયા વિશે, તોફાનો બહુ થાય;
હેમા પામર પ્રાણિયા, ધસડાતા સહુ જાય.
દુખિયારી મુસાફરી, ઘોર અંધારી રાત,

અહીંથી તહીં મોંજાં વતી, ખાય પછાડા જાત.
બુદ્ધિ કીર્ણ રળિયામણો, તર્ક તણો ચળકાટ,
એજ કંઇ દરશાવતા, ભુલી પડેલી વાટ.
બ્રહ્મ નીતિને ધર્મ તે, શાંત ધીર નિરધાર;
નહીં કોઇપણ તે વગર, સ્થિર મનનું જન ધાર;
માટે પામર માનવી, રાખી રહે સત્સંગ;
નિશ દિન હરિની લેહમા, રમ તું રૂડો રંગ.

સાહસ.

(લાવણી)

સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યુગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે. ટેક.

કેટલાંક કરમો વિશે, ઢીલ નવ ચાલે,
શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે,
હજી સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
જન બ્હાનું કરે નવ સરે, અર્થ કો કાળે,
ઝંપલાવવાથી સિદ્ધિ, જોઈ બળ લાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૧

સાહસે કર્યો પરશુએ, પુરો અર્જુનને,
તે પરશુરામ પરસિદ્ધ રહ્યો નિજ વચને;
સાહસે ઇંદ્રિજિત શૂર, હણ્યો લક્ષ્મણે,
સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ જાણે,
થઈ ગર્દ જંગમા મર્દ, હક્ક નિજ માગે.
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૨

સાહસે કોલંબો ગયો, નવી દુનિયામાં,
સાહસે નેપોલ્યન ભીડયો; યુરપ આખામાં,
સાહસે લ્યુથર તે થયો, પોપના સ્હામા
સાહસે સ્કોટ દેવું રે, વાળ્યું જોતામા,

સાહસે સિંકદર નામ, અમર સહુ જાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૩
સાહસે જ્ઞાતિના બંધ, કાપી ઝટ નાખો,
સાહસે જાઓ પરદેશ, બ્હીક નવ રાખો.
સાહસે કરો વેપાર, જમે સહુ લાખો,
સાહસે તજી પાખંડ, બ્રહ્મરસ ચાખો;
સાહસે નર્મદાદેશ, દુ:ખ સહુ ભાગે;
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૪

પરદેશ ગમન.

રોળાવૃત્ત.

જવાય નહિ પરદેશ, ભ્રષ્ટ થવાને બ્હાને,
કર્યાં સ્વારથી શાસ્ત્ર, બીકણે ને નાદાને.
રખે કુવતની જાણ, થાય પર રાજાઓને,
રખે દોર નિજ જાય, ભમાવ્યા ક્ષત્રીઓને.
જુલમગાર બહુ જવન, સ્વારીઓ કરતા તેથી,
જાળવવા કુળ ધન, કર્યું કરવું બધ ભેથી
રસ્તાના દુ:ખ મ્હોટ, ઘણા મ્હોટા દરિયાના,
પ્રવાસ કીધા બંધ, કરે શું બીકણ માના ?
સુખિયાના શા ભોગ, દૂર પરદેશે જાયે,
વિચાર ટુંકા એમ, પછી ફળ ક્યાથી થાયે ?
(એમ) અટકે અટકી રહી, જ્ઞાન સપન ન વધાર્યા,
દેશાટનથી લાભ, થતા ઝાઝા અટકાવ્યા.
પરરાજ્યોની રીત, રીત લોકોની સારી,
ધંધાને વેપાર, હુન્નરો બ્હોળા ભારી.
નવ જોયા નવ જોય, દેશ કયમ તાજો થાયે,
દર્પણ વણ કયમ કરી, ખોડ ખાપણ તે જાયે.
વધે ઘણો ઉદ્યોગ, ગરીબડા સુખી થાયે,
પ્રવાસના ફળ મ્હોટ, ગર્વ આળસ તે જાયે.
નવું નવું જોવાય, સાર સહુનો લેવાયે,

ચરે ફરે જે જીવ, ઘણું સારૂં કહેવાયે.
પ્રવાસ કરતાં દુઃખ, કીધેથી સુખો વાધે,
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, દેશનું કારજ સાધે.
પ્રવાસમા જોવાય, ઘાટ અદ્‌ભૂત ઇશ્વરના,
પ્હાડ નદીને રાન, ઘોધ રંગો તરવરના.
સમુદ્ર સરવર તીર, જનાવર બહુ જાતોના;
ધન્ય ધન્ય પ્રભુ ! જંન, સુખી થાયે જોતામાં.
ઋહીકણ કાયરા હોય, વળી રેહ સંતોષી તે;
પ્રવાસથી બહુ ડરે, રણે શત્રુ શું જીતે. ?
જીવ્યા કરતાં જોયુ, ભલું કહેવાએ જનમાં;
જોવાની નહિ હોસ, મુવેલો જીવતો જગમા,
ઘણા વરસનો શ્રમ, ઘણી બુદ્ધિનો કીધો,
ફળો ચખાયે સ્હેજ, ધરંતા રસ્તો સીધો.
દેશાટનથી થાય, દેશમા પુષ્કળ માયો.
ચણો નર્મદા ક્ષેમ, નવોને મક્કમ પાયો.

સુરત.

રોળાવૃત્ત.

✓ આતે શા તુજ હાલ, ' સુરત સુનાની મૂરત ';
થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સૂરત !
ચકચકતુ તુજ રૂપ સોળશેં સત્તરશેંમા;
કિલ્લા લાતી કોટ, મચેલા રંગો જેમા.
રંગ રંગ નીશાણ, યુરપ વેપારી ધામે;
બંદર ફુરજા માહી ધામધુમો બહુ જામે.
જાત જાતનાં જંન જુજવા રંગો માથે,
ભાત ભાતના વેષ રસાલામા સુખી સાથે.
દેશ દેશનો માલ, વળી અહીના બંદરનો
રહે આવે ને જાય, બ્હાર લક્ષ્મી મંદિરનો.
બંદરમા જુથ વ્હાણ, જેહને જોતા રાચો,
દોલતની તે ખાણ, મણિ પારસ તે સાચો.

ધંધાધારી લોક, વળી કારીગર ઝાઝા,
ઉંચ નીચ સહુ કોય, થયેલા ધનથી તાજા.
નવાબ બક્ષી મીર, વળી બીજા સરદારો.
સોદાગર ને શેઠ, જાતરે જતા હજારો,
વખાર ને દુકાન, મ્હેલ હવેલી ને ઘર,
વાડી વજીફા બાગ, ઝગઝગ કરી રહ્યો જર.
હાથી ઘોડા ઉંટ, પાલખી રથના વાહન,
દોડાદોડી ખુબ, તકતકે તન મન ને ધન.
સુરત તું લંકારૂપ, સુતું ઉછળતું સઘે.
રાયરંક સહુ ભાઈ સંપમા રહેતા બધે.
તેહવારોના ઠાઠ જુદા જુદા લોકોમા,
શોભાનો નહી પાર વસ્તુઓના થોકોમાં.
અસવારી સોહાય, ફુલો સોના રૂપાના
વેરાતાં લૂંટાય, ગવાયે જશ હાકમના
બદર કેરો બ્હાર, અહા તાપી તટ કેવુ ?
વ્હાણોનો શો ઠાઠ, જોઇને ખુશ થઇ રહેવું !
કિલ્લા ડક્કા સ્હોય, વળી ઓવારા કેવા !
ખરે બપોરે તોય ઘાટ નહિ જેવા તેવા.
સુરત ત્હારી શી સૂરત, જનો કહાના લલચાવ્યા !
ફીરંગીને અંગ્રેજ, વલદા ફ્રાંસિસ આવ્યા
ઘુસ્યા જયમ અંગ્રેજ વલંદા ત્યમ બહુ બ્હેકયા,
પછી વંઠયુ બહુ કામ, સપને આઘે ફેંકયા.
ખટપટનો લઇ લાભ શિવાજીએ ભડ ભાળી,
ચોસટ ને સિત્તેર સોળનામા કરી ખાલી.
પછી પાછી તૈયાર થઇને ચ્હડી ચ્હડી બહુ,
માત્ર સેકડો એક, પછી પાછી પડતી કહુ.
ઉપરા ઉપરી માર, સુલતાની અસમાની,
પડવા માંડયો ખુબ, નિશાણી છે બહુ ધાની.
પડયાં ન ઉઠયા ભાઇ રાજ મ્હોટા મ્હોટાઓ,
આસિરિયાને મિસર, ગ્રીસને રોમ ગયાઓ !
કહા હસ્તિનાપુર, અરે કહુ દિલ્લી કહા છે ?
સિદ્ધપોર પાટણ, અરે તે પૂણા કહા છે ?

હતા ફીરંગી અહીં, ફ્રાંસિસ અને વલંદા,
તારા ખરતા તેમ, ગયા આજે કહાં સધા ?
નથી કોઈનું ચલણ, વલણ બહુજનો કરેરે,
સમયે ચ્હડતું કોઇ, સમયથી ઢળી પડેરે.

નર્મકવિતા.

નવલરામ.

સ્વદેશસ્તોત્ર.

ગરબી.

મ્હારી ભરત ભૂમિ !
રૂપાળી, રઢિયાળી, યશાળી, સુશીલ પુનિત !
તારા ચરણ ચૂમી, (૨)
આનંદે વંદું જય જય હરદમ નિત્ય ! } ટેક.

દુનિયામા દેશ અનેકજ છે,
સૌ સૌમા કાંક વિશેષજ છે !
પણ તું તો અલૌકિક એકજ છે !—
મ્હારી ભરત ભૂમિ

કોણ આવે હિમાલયની હારે !
કોહીનૂરે અન્ય હીરા હારે,
વણ શેલડી સરસ સાકર ક્યા રે !—
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

શી ફળદ્રુપતા સ્થળ સ્થળ સોહે !
નવરંગી રમણી મનડાં મોહે !
જાણે વાડી વિશ્વભરનીજ હોએ,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

સાથે વિશ્વભરવ્હાલી તું ઝાઝી;
સમૃદ્ધિ સ્વાભાવિક બધી સાજી.

ત્હને પ્રભુએ કરી પ્રિય પ્રમુખાજી,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

દેખી દુનિયા મરે છે દિલ દાઝી,
પણ ફીકર ન રાખ પ્રભુ તું રાજી ।
હાય । હાલ ત્હેનીં છે ઇતરાજી ।
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

ત્હારો વાંક નથીજ, તથાપિ એ,
અમે ભ્રષ્ટ કપૂત મૂઢ પાપીએ,
દેવ છેક દુભ્યો ।—દુભિયે હજીએ ।
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

મદ, આળસ, ઇર્ષા, ને અનીતિ,
મતિ મતલબી, આંધળી નીચ અતિ,
સુખ સાર્વજનિક સમજે ન રતિ,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

જાણી જન્મ ભૂ ભક્તિ નો નામે નહીં;
એક પેટની વેઠ અખંડ લહી,
ઉચી આડ બળદીએ કીધી નકહીં,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

એવા જનને ધિક ધિક ધિક જ છે,
કીડી કાગડા એથી નો ઠીકજ છે,
જેને જાતિની દાઝ અધિકજ છે ।
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

હોટેંટાટ, કાફીર જે કહો,
જંગલીમા જંગલી જે લોકો,
જન્મ ભૂમિ ભજન અનભિજ્ઞનકો,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

સ્ત્રીઓ પણ અબળા જે બાકી,
ત્હેણે દેશભક્તિ સબળા દાખી,
ઇતિહાસ છેજ એનો સાખી,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

જન્મ જન્મી જન્મ ભૂમિ જે ન ચહે,
સૃષ્ટિ ક્રમ વિરૂદ્ધ રાક્ષસ એ,
રે રાક્ષસે રૂડા, સ્વપક્ષે રહે,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

આવા ભ્રષ્ટ સંગે ભડાઇ માતા.
જે જગને સુજનતા મુળ દાતા;
જેનો જશ જશવંત હજી પણ ગાતા,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

તું તો સત્વગુણી તત્વજવેત્તા,
દેશ દેશથી પંડીત જ્યા વહેતા
થઇ શિષ્ય સહોત્સાહે રહેતા
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

ત્હારા કાર્યે ત્યારે યવને ભાળ્યા,
મહા શીળ નિર્મળ, બુદ્ધિવાળા;
અહા ! "દેવાં કમાડે પડે ન તાળાં,"
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

સેવું નિત્ય પુનિત તવ રજ ચૂમી,
ધન્ય ભાગ્ય નવલનાં તુ જન્મ ભૂમિ,
ત્હારી ભક્તિ રગેરગ રહીજ ઘુમિ,
મ્હારી ભરત ભૂમિ૦

બાળગરબાવળી.

વિજયાશંકર.

કવિની સ્થિતિ અને ત્હેનાં કારણ.

..કવિત

કવિનાં કવનનું મનન કોઈ કરે નહિ,
કવિજન કવે તેતો લોક જાણે લવે છે,
તન રોગ વૈદ્ય ને વકીલ દાખે ધન રોગ,
મનના વિકાર કવિજન કવે છે,

વૈદ્યને વકીલની જરૂર પડે જગતમાં,
કવિની જરૂર કો કવચિત્ અનુભવે છે;
જડબુદ્ધિ જમાનો બે જડ ચીજો જાળવે છે,
એજ અનુભવ વિજયનો થયો હવે છે ! !

સ્વર્ગ નર્ક પૃથ્વી વર્તમાન ભૂત અને ભવિષ્ય,
જ્ઞાનવડે કવિ સઘું સાનમાં બતાવે છે,
જ્યા ન પહોચે રવિ ત્યાં કવિની ગતિ એવી કહેતી.
વાસ્તવિક વિશ્વ પાસે કબુલ કરાવે છે,

માનસિક સ્થિતિઓનો કવિ અનુભવી વૈદ્ય,
કવિ આગે કોની કદી ઉસ્તાદી ન ફાવે છે,
જડ આ જમાનો ક્યાંથી જાણે ચૈતન્ય-પ્રતાપ;
અનુભવીનેજ કવિનું કવન ભાવે છે.

પૈસે કોઈ પૂરો ને અક્કલે અધુરો પોતાને,
માને નહિ નિશ્ચે કરી આખા આ ભુવનમા,
કવિને વખાણનાર થોડા ત્હેનું કારણ કે;
ઘણા પોતાનેજ કવિ માનનારા મનમાં,

ભૂતવાસ પીપળે સુથાર ચિત્ત બાવળીએ;
જડ આ જમાના તણું તન અને ધનમા,
જાગૃત કે સ્વપ્ન માંહ્ય વિજય કવિતા ગાય;
અહોનિશ કવિનું ચિંતન છે ચૈતનમાં,

કવિ થવા કો મન ન કરે ત્હેના બે કારણ;
ગાડતું ગોપીચંદન ઘસવાનો ખેલ છે,
વળી જેની પાસે ધન વિદ્યા ભણી કરે મન,
સંસ્કાર વિના કવન કરવું મુશ્કેલ છે,

શબ્દ રચનાને કો કો ચૂટકા અભ્યાસે આવે,
વ્યંગ્ય અર્થ ચમત્કૃતિ આવવી ન સ્હેલ છે;
વિજય જ્યા જડ ને ચૈતન્યનો વિવેક નથી,
ન સુઝે કીયો તમાકુ કે નાગરવેલ છે,

જ્ઞાન અને તર્ક તણી ખાણ જાણો કવિને,
લુટાવે ખોબે કાવ્યદાન કો કાળે ન ખોટ છે;

લુટો ભાઈ લુટો અંશી રસિક જનો સૌ લુટો,
કવિ સ્થિતિને ન કોદી ભરતી કે ઓટ છે;
એથી કો અમસ્તિ ન સરતી જાણો કવિતાને,
કિંમત કદર જાણી ભોજરાજે મ્હોટ છે;
જડ એ જમાના તુને ભોજરાજની છે આણુ,
વિજય વાણિને જાણુ ચૈતનની ચોટ છે.

વિજયવાણિ.

—o-o×o-o—

કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ.

કેવા પુરૂષને આ સંસાર સુખદ છે.

હરિગીત.

કાને કુશબ્દ ન સાભળે નરતું ન દેખે નયનથી,
ટાઢું અને ઉનું સદા સરખું ગણ્યામા ભય નથી,
જેને મને સરખા સદૈવ કદન્ન ને કંસાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

જે જગતની જંજાલમા રતિમાત્ર પણ રીઝે નહિ,
જે ભામિનીની ભમરથી ભુલાઇને ભીંજે નહિ,
સુખ રૂપ સર્વ સુગધ જેને સર્વદા નિ સાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

આ હુ અને આ આપણુ એવું મમત્વ મળે નહિ,
જે લોભને લાલચ તણા પાણી વડે પલળે નહિ,
જે મોહ મત્સર મૂર્ખતા ને મદનના પણ માર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

વિદ્યાવડે વિનયે વિવેકે વિશ્વમાં વખણાય છે,
સહુને સુખે દેખી હ્રદયમા રોજ રાજી થાય છે,
જેને ધરા ધન ધામના વૈભવ વિશે ધિક્કાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે,

આશા અને તૃષ્ણા તજી સંતોષ રાખીને રહે,
નેજ ધર્મની શુભ ધોંસરી જે કોડથી કાંધે વહે;
ઉપકાર કરવા અન્યને જેનો વડો વેપાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે

સત્સંગ સાચા સત ને ગુણવતનો જેને ગમે,
ખળ લોક ખાર કદી કરે અપરાધ ખાને તે ખમે,
જેને જગતમાં જન્મથી ઈશ્વરતણો આધાર છે;
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

આ જગતમાં જેને જડે અનુકુળ સુદર કામિની,
પ્રિય પુત્રના સતોષથી સેવા કરે જે શામની,
ધન જનતણો સમુદાય સારો સંપને ધરનાર છે;
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

ચિંતાચિતામા ચિત્ત જેનું લેશ પણ તપતું નથી,
પરધન અને પરધામ જેને જન્મથી ખપતુ નથી,
અતિદુષ્ટ દુર્ગુણ દોષથી જે હૃદયમા ડરનાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

ભય હોય ભારે તોય પણ જીભે ન ભૂંડું ભાખતા,
ચંચલ થતા પણ ચિત્તને વૈરાગ્યથી વશ રાખતા,
કલ્યાણકારક કામને જે કરવડે કરનાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

જેનાં કટાય ન કાળજા કદર્પના કારે કરી,
ચતુરા તણા ચાળાવડે જે ચતુર જાય ન ચાતરી,
જે દુઃખ દેખી દીનના હૃદયે દયા ધરનાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

રાખે ન રોષ હૃદય વિશે વિનયે સદા વર્ત્યા કરે,
સંસારના સુખ ભોગવી જે પૂર્ણ વય પામી મરે,
જેને પવિત્રપણા વિશે ને પુણ્ય માથે પ્યાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

આશા અને તૃષ્ણાતણા જે પાશમાં પડતા નથી,
જે દુઃખ દેખી દૃષ્ટિએ હૃદયે કદી રડતા નથી,
જેને મને અખિલેશરૂપે જગતનો આકાર છે;
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

મદ–મોહથી કે મત્સરે મદમા નથી આવી જતા;
વિષયોતણી વાતો સુણી શ્રવણે નથી વ્યાકુલ થતા,
જપ–તપ કરી જગદીશનું જે ધ્યાન શુભ ધરનાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

ધન ધામને ધરતી વિષે જેને જરા મમતા નથી,
સંસારના ગુણ દોષ જેને લેશ પણ ગમતા નથી;
રસના વડે રતિ રાખતાં જે રામને રટનાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

દર્શન કરે જે દેવના શાસ્ત્રો પુરાણો સાંભળે,
સત્પુરૂષની સેવા બને તેવો સમય જેને મળે;
શક્તિ પ્રમાણે દીનને ધન આપવા દાતાર છે,
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

વર્ણાશ્રમોના ધર્મને શુભ કર્મ પાળે પ્રીતિથી;
વ્યવહારને પરમાર્થમાં ચુકે નહિ જે નીતિથી,
જેને શરીરે સર્વદા સદ્ગુણ તણા શણગાર છે;
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

જેને સદા સુખ પામવાને સર્વ રીતે લાગ છે,
જેને ઉપર આસક્તિ પણ અંતર વિશે વૈરાગ્ય છે,
તન મન અને વાણી તણો જે વેગ વશ કરનાર છે;
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે,

રસનાતણો રસ જીતવા જે જગતમાં બલવાન છે,
જેને જગતમાં સર્વદા મ્હોટાઇવાળું માન છે,
નૌતમ નિવૃત્તિ વડે સદા સંસાર જે તરનાર છે;
એવા સદાચરણી પુરૂષને સુખદ આ સંસાર છે.

કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત.

આજ્ઞા અંતરમાં ન ધારણ કરે માતા અને તાતની,
આશા શું કરવી પછી પ્રતિદિને સેવા તણી વાતની;
ન્હે ત્હેના કરતાં અપાર અવળે પંથે સદા સંચરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમા અવતરી શું કામ સારા કરે ?

જાતિનું અભિમાન લેશ ન જડે કલેશો વિશેષે સહે,
કાયાથી મનથી અને વચનથી જે દીનને દુઃખ દે;
શક્તિ સર્વ પ્રકારની અવરને આડા થવા વાપરે;
કો' ત્હેવા નર વિશ્વમા અવતરી શું કામ સારા કરે. ?

સારૂ ખાય પીએ સદા સુખ સહુ સંસારના ભોગવે,
જાણે છે નિજનું સમગ્ર સુખ તે જે ભોગવ્યું આ ભવે;
જીભેથી જબરા સદૈવ પણ તે વાંદાવડે બ્હી મરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે; ?

કામ ક્રોધ તણા અતિ પ્રબલથી ને લોભ મોહે થકી,
લુચ્ચાઓ મદ—મત્સરે કુમતિમાં સર્વસ્વ માને નકી;
અંધા જે અદકાં દુરાચરણને પંથે ચઢીને મરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમા અવતરી શું કામ સારાં કરે. ?

જે દુષ્ટો યમને અને નિયમને વેરી ગણીને તજે,
વઠેલા વલખાં વડે વિષયને એકાગ્ર ચિત્તે ભજે,
જન્મીને શમથી અને દમ થકી હાથે કરી હીન રૂહે,
કો' તેવા નર વિશ્વમા અવતરી શું કામ સારા કરે. ?

વિદ્યા-ઉદ્યમ આદિ સર્વ સુખના હેતુ તજે હર્ષમા,
આ દેહે અગણિત આદર વડે આવે ન ઉત્કર્ષમા,
શાસ્ત્રોના ઉપદેશ લેશ મનમા જેને નહિ સાભરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમા અવતરી શું કામ સારા કરે. ?

નીતિને ન ગણે સદાચરણમાં જે પ્રીતિ રાખે નહિ,
બ્રહ્માનંદ તણા સમગ્ર સુખનો જે સ્વાદ ચાખે નહિ;
બીજાના ધન ધામને ધરણીને હેતે કરીને હરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમા અવતરી શું કામ સારાં કરે. ?

ધારે ધર્મ ન ધ્યાનમાં પ્રતિદિને જે શુષ્કવાદે વદે,
આર્યોના ઉપદેશને નહિ કદા કર્માં વદી કાન દે,
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિની યુવતિને જે જન્મ થાતાં વરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે. ?

વિદાય.

અમે તો આજ ત્હમારા, બે દિનના મેમાન
સફલ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન.
આવ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન;
પાછા કોઇ દિન નહિ મળીએ, ક્યાં કરશો સન્માન.
સાચવજો સબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન;
સંપી સદ્‌ગુણ લેજો દેજો, દૂર કરી અભિમાન.
લેશ નથી અમને અંતરમા, માન અને અપમાન;
હોય કશી કડવાશ અમારી, તો પ્રિય કરશો પાન.
કેશવ હરિએ કરુણા કીધી, ન ભમો ભૂલી ભાન;
તત્ત્વે તાન રહે છે ત્હેને, થાય ન જરીએ જાન.

કેશવકૃતિ.

બુલાખીરામ.

જે જાયું તે જાય.

દોહરો.

જે ઉગ્યું તે આથમે, ફુલ્યુ તે કરમાય,
એહ નિયમ અવિનાશનો, જે જાયું તે જાય.
અરે અબુધ આ આદમી ! મનમાં શું મલકાય;
ઘાટ થશે શો ઘડી પછી, જે જાયું તે જાય.
ધ્રુજાવતા ધમ ધમ ધરા, પડતા જેના પાય;
એવા નર ઉપડી ગયા, જે જાયું તે જાય.
ફુંકે પરવત ફાડતા, કઠણ વજ્રસમ કાય;
ખાયા કાળનાં ખપરમા, જે જાયું તે જાય.
રાવણ સરખા રગડમલ, બળિયા બળીસમ રાય;

કાળે તેને કૂટિયા, જે જાયું તે જાય.
ભોજ સુવિક્રમ ભૂપતિ, ગ્રંથે ગુણ ગવાય;
કાયમ એ કથને રહ્યા, જે જાયું તે જાય.
પરપોટો જ્યમ પાણીનો, કાચકળશવત કાય;
વાર ન લાગે વણસતાં, જે જાયુ તે જાય
અરધી આવરદા ગઇ, હૈયે ન ધરી હાય,
પછી થશી પસ્તૈશતું, જે જાયું તે જાય.
કોઇ ત્હેને કરનાર નથી, સર્વેશ્વર વિણ સ્હાય;
ખોળ તેહને ખાંત કરી, જે જાયું તે જાય.
તર્યું તેહ બૂડે ખચીત, ભર્યું તેહ ઠલવાય;
ક્યહાં ભરૂસો કાલનો, જે જાયુ તે જાય.
મરણ ફરે છે મલપતું, પરઠે જ્યા તું પાય;
કરે ન તોય વિચાર ક્યમ, જે જાયુ તે જાય.
પ્રતિ દિવસ તું પેખીલે, વાયુ મૃત્યુનો વાય;
ઝુલાખી તુજ બળ કેટલું, જે જાયું તે જાય.

કાવ્ય કૌસ્તુભ.

મલબારી.

કાલનો ભરોંસો નથી.

દોહરા

" આજ મ્હને અવકાશ કયાં ? કરીશ કામ એ કાલ, "
જે મુર્ખો આ'વું બકે, ત્હેના હાલ હવાલ.
એક ઘડીપર ભાવ કયા ? કોણે દીઠી કાલ ?
કાલ કાળ લઈ આવશે, ઉડી જશે વરાળ.
તરિયો તે તુજ બાપનું, આગળ ઘોર અખાત,
વાટ જોઈ બેસી રહે, રહીશ ઘસતો હાથ.
ભવ પાણી આવી ચઢે, તરવું અતિ મુશ્કેલ;
મોજાં ચઢશે જોસથી, સમજ વેઠીઆ બેલ.
નહિ કરતો તું વાયદા, કરજે સઘળું હાલ;
ભુંડા ભવિષ્યના પેટમાં, ગુપ્ત કાળ વિકરાળ.

જે કરવું તે આજ કર, કાલે શો અવકાશ;
વધુ કામ કાલે નડે, આજ થકી સુણુ ખાસ.
ટુંકી મુદ્દત માનવી, નિત્ય માગણી થાય;
વધે કામ ક્ષણુ ક્ષણુ જવે, આયુષ ઘટતું જાય.
માટે માગે સુખ જો, બન્ને ભવની મ્હાંય,
કાળ ભરોંસે ના સુઇશ, કર જે હમણાં થાય.
અગવડથી-સગવડ મળે, દુ:ખ વેઠથે સુખ હોય,
કામ કરી આરામ કર, નહિ તો પાછળ રોય.
ચસડી જઇ આ ઘર થકી, પુછશે જમ જવ સ્વાલ;
જવાબ શો એ'રામ દે, કીયા કામની કાલ.

નીતિ વિનોદ.

ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ.

રોળાવૃત્ત.

સુણુ, ગરવી ગુજરાત, વાત કંઇ કહુ હું કાને,
સમજુ છે તું સુજાત, સમજશે સહજજ સાને;
વસ્તી વસુ સુખ ત્હને, વળી વેપાર વણુજનું,
જ્ઞાન ધર્મે પણુ સુખી, દુ:ખ નહિ અધિક કરજનું.
નથી, તેમ તું રહિત અન્ય મ્હોટા સદ્ગુણુથી
વધો નામના હજી, વડીલ આર્યોના પુણ્યથી.
પણુ ક્યા બુદ્ધિ વિશાળ, કવિ—ઋષિ—વીર ગયા ક્યા ?
રણુ ગજવે, રંગ ભૂમિ—સર્વ એ સ્થિર થયા ક્યાં ?
પાડી દેહ પવિત્ર, ગયા ક્યા રક્ષક એવા ?
ક્યા તે સ્વદેશ દાઝ ? પ્રજા રાજાની સેવા ?
મહત્ પુત્ર ક્યાં ગયા, માત, તુજ ઉંચા કુળના ?
છોને નીકળ્યા બીજા ઘણાયે—ઓછા સુલના.
ક્યા પ્રાચીન ચાતુર્ય ? અસલતા ક્યા રે ત્હારી ?
નૌતમ નરની નાર, જાણ્યું શું વંશ વધારી ?
પુત્ર જણ્યા બહુ પેર, જણ્યા પણુ જોગવિયા નહિ,
સુખ સ્વપ્ને દીઠેલ, જાગી ત્હેં ભોગવિયા નહિ.

છયાસીલાખ નિજ પ્રજા, છતાં વંઝા રંડાણી—
આર્યપુત્રી અનુપમા, હિંદ સુંદરી હિંદવાણી.
એહી પનોતી, હાય! દુર્દશા આખે દેશે;
જ્યાં જોઉં ત્યાં સ્વાર્થ, ભટકતો ભિન ભિન વેષે.
ન મળે શૌર્ય ઉમંગ, આર્ય અભિમાન કશું રે;
દેશદાઝ વણ પડી, પરાધીન પ્રજા પશુ રે.
ત્રણ સૈકા વહી ગયા, વશ પડી રહી બીજાને,
જતા આવતા સર્વ યવનની આણ તું માને.
હાય! કેમ જીવાય, પરાધીન એ સ્થિતિમાં?
છુટી પડે અવતાર ગુલામી દેખીતીમાં.
માડી! ઉઠ, કર જોડ, ક્ષમા માગી લે વ્હેલી;
કર્તવ્યે પડ બ્હાર, હિંદમા સહુથી પ્હેલી.
રજપુત વીર જગાડ, રાજ્યકર્તા કર સાચા,
બ્રહ્મ બાળ વિદ્વાન, જ્ઞાન જિજ્ઞાસુ જાચા.
દેશ દેશ વગડાવ, શંખ તુજ સ્વાધીનતાનો;
બધે ઐક્યતા ભજવ, પરાજય કરી ભિનતાનો.
પીટવ દાંડી પરમાર્થ, સ્વાર્થ સંહારી, માડી,
સુધરે પુત્ર પરિવાર, પરસ્પર પ્રીતે ધાડી.
ઉતરે પનોતી હવાં, વખત આવે છે સારા;
તત્પર થા, ગુજરાત, હક્ક ભોગવવા તારા.
ગઇ ગુજરી જા ભુલી, શોક ત્હેના શા કરવા?
મરતાં ગઈ તું બચી, વળી કાં સુવે મરવા?
તજ મિથ્યા કલ્પાંત, હામ હૈડે ધર, માતા;
કર સજીવન નિજ વતન, શિર ઉપર છે સુખદાતા.
પૂર્વ જન્મનાં પાપ, નર્મદા જળ શુદ્ધ કરશે,
નવીન જન્મ શૂરવીર થઈ એ ખોળો ભરશે.
હુ ક્યા જોવા રહુ, નવીન એ જન્મજ ત્હારો?
માતા દુ:ખ મુઝવણે ગાળી નાખ્યો જન્મારો
હશે! ન મુજ મન દુઃખ, વિશેષે એહ વિશેનું;
અર્પી દઉં સો જન્મ, એવડુ, મા, તુજ લ્હેણુ.
સો આપુ લઇ એક, સહસ્ર આપુ હુ એકે,

ગુર્જર દેશ ફરી જોઉં, દીપતો સત્ય વિવેક.
પણ તે દિન હજી દૂર, નથી મ્હારા વારામાં;
મોડુ વ્હેલે, ભલે, જોગ પડતાં સારામાં.
નમન હાલ, ગુજરાત, માત ! આ સલામ છેલી;
સફળ થજો આશીષ, ભક્ત પુત્રે આપેલી.

ખબરદાર.

અમારો દેશ.

(દિવ્ય.)

અમે ભરતભૂમિના પુત્રો !
અમ માત પુરાણ પવિત્ર
રે જેના સુંદર સુત્રો,
ઝલકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર,
અમ અંતરને ઉદ્દેશી;
કરશું હોકાર હમેશ,
અમે દેશી, દેશી, દેશી !
ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
અંધાર વિષે અથડાતાં,
કે ફરતાં નિત્ય પ્રકાશ;
પડતાં રડતાં રગડાતાં,
કે કરતાં હાસ્ય વિલાસ;
પળપળ અમ ઉરનિધિ એ શી,
હા ઉછળે ઉર્મિ અશેષ ?–
અમે દેશી, દેશી, દેશી !
ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
ક્યા હશે હિમાલય જેવો ?
ક્યાં પુણ્ય પવિત્રજ ગંગ ?
ક્યાં મળે અલૌકિક એવા;
સહુ દેશ તણા બહુ રંગ

ક્યાં મુનિ ઇશ્વરજન બેસી;
    કરતા પ્રભુપંથ ઉજેશ ?—
અમે દેશી, દેશી, દેશી,
    ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !

ક્યાં રામ યુધિષ્ઠિર ઘુમ્યા !
    ક્યાં ગરજ્યા અર્જુન ભીમ ?
ક્યાં રજપૂત વીર ઝઝુમ્યા
    બલ દાખવવા અસીમ ?
રે ભુલિયે તે રીતે શી
    અમ અંતરથી લવલેશ !—
અમે દેશી, દેશી, દેશી !
    ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !

નથી રે જીવવું પરઆશે;
    છે પારકી આશ નિરાશ,
નથી કર ધરવો કો પાસે,
    સ્વાશ્રયનો છે ઉલ્લાસ;
કંઇ પુણ્યપ્રભા જ પ્રવેશી
    અહીં દે અમને ઉપદેશઃ—
અમે દેશી, દેશી. દેશી !
    ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !

ધમધમ ધરણી ધ્રુજવીશું,
    અમ દેશ તણાં કરી ગાન;
જયજય જયનાદ કરીશું;
    દઇશું મોંઘા અમ પ્રાણ !—
એ ભક્તિ વસી ઉર, તે શી
    દેજો શક્તિ પરમેશ !
અમે દેશી, દેશી, દેશી !
    ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !

પ્રકાશિકા.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ.

(મેવાડના પ્રતાપરાણાને મોગલ શહેનશાહ અકબરના મહાન્ સૈન્ય સાથે હલદીઘાટના રણમા થયલા ઘોર યુદ્ધનું અહીં વર્ણન છે. આ યુદ્ધસંગીતની રચના અંગ્રેજી બેલેડ જેવી રાખી છે.)

દિવ્ય.

" વીરા ! ચાલો ઝટ રણમાં, કાઢો તાતી તલવાર !
હર હર હર નાદે ઘૂમતા, કરિયે અરિનો સંહાર !
રણધીરા હે રજપૂતો, મુજ અંગ તણા શણગાર !
રે ચાલો હલદીઘાટે, શૂરા બાવીશ હજાર !

" વીરા ! શું શૌર્ય ગયું છે ? શું રજપૂત થશે ગુલામ ?
મેવાડ પરાધીન બનશે ? શું જશે શિશોદિય નામ ?
નહિ, નહિ, નહિ, ! રણમાં ચાલો! ઝળકાવો તમ હથિયાર!
રે ઘૂમો રાણા સાથે, શૂરા બાવીશ હજાર !

" વીરા ! તમ આજે રણમાં, વ્હેશે અસ્ખલિત પ્રવાહ;
રજપૂત-ગૌરવ હજી પણ છે, તે જોશે અકબરશાહ !
રે આજ પ્રતાપ પ્રતાપે, ઘુમી રહેશે રણ મોઝાર,
ને સાથે ઝુઝશે ત્હેના, શૂરા બાવીશ હજાર."—

ગર્જન કરી એમ પ્રતાપે, ઝુકાવ્યું રણે શરીર;
હોંકાર કરી ત્યાં ઉછળ્યા, રાઠોડ, શિશોદિય વીર,
ચંદાવત ક્ષંગાવત ને, ઝાલા, ચોહાણ, પ્રમાર;
રિપુને હણવાને કુદ્યા, શૂરા બાવીશ હજાર.

મોગલયુવરાજ સલીમને, અંબરપતિ મહાવીર માન
લઇ સૈન્ય અસંખ્યજ ઉભા, કંઇ સિંધુતરંગ સમાન !
પણ મૃગ ટોળામાં કુદે, વનરાજ કરી હોંકાર,
ત્યાં કુદ્યા તેમ પ્રતાપી, શૂરા બાવીશ હજાર !

ધડ ધડ ધડ થાય ધડાકા, ખુબ તોપ તણા ચોપાસ,
કડ કડ કડ તૂટી પડતું, નીચે આવે આકાશ !

રહેને ન જરા ગણકારી, ધરી અંતર શૌર્ય અપાર,
ત્યાં મૃત્યુ મુખે હોમાતા, શૂરા બાવીશ હજાર!

આજે નથી પાછું ફરવું, સમરાંગણ છે અવસાન;
રિપુને હણવું કે મરવું, છે એજ અમારી લ્હાણ!
એવું કહી સહુ ઝુકાવી, મોગલને મારે માર;
રે રેલ સમા ત્યાં રેલે, શૂરા બાવીશ હજાર!

રણવીર પ્રતાપ બધે ત્યાં, કરતો ઘુમી નાદ પ્રચંડ,
ખરૂં આજ પ્રકાશિત કીધું, રણમાં નિજ શૌર્ય અખંડ!
ભેદી અરિહાર ધસ્યો તે, ખુદ સલીમ હતો જે ઠાર,
હર હર હર કરતા ગરજ્યા, શૂરા બાવીશ હજાર!

આકાશ ધરા ત્યાં કંપ્યાં, ડોલ્યાં ચૌદે બ્રહ્માંડ!
રણક્ષેત્રે આરંભાયો, શો ભીષણ હત્યાકાંડ!
ઢગના ઢગ વીરો પડતા, નહિ શબનો કાંઇ સુમાર;
લડતા અગણિત મોગલ ને, શૂરા બાવીશ હજાર!

માર્યો રક્ષકને મ્હાવત, રાણાએ રાખી રંગ,
ને સલીમતણા ગજપર ત્યાં, નિજ અશ્વે મારી છલંગ,
પણ ગજ નિજ પતિને લઇને, ત્યાંથી નાઠો તે વાર;
રાણા સહ પાછળ દોડયા, શૂરા બાવીશ હજાર!

"અલ્લા હો અકબર" કરતા, ત્યા ક્રુધ્ધા મોગલ સર્વ;
નથી ભીરૂ બન્યા હજી કંઇ, નહિ રણમાં ખોશે ગર્વ;
ત્યાં ફરી વળ્યા ચોપાસે, કીધો પ્રભુનો ઉદ્ધાર
ને ઘેર્યા રાણા સાથે, શૂરા બાવીશ હજાર!

પણ વીર્ય અપૂર્વજ કાંઈ, છે પ્રતાપ કેરૂ આજ!
એકલડો સૌની વચ્ચે, તે ઘુમી રહ્યો સિંહરાજ,
અર્જુન શું આજે ત્હેનો, યશ પામ્યો છે વિસ્તાર!
હા ધન્ય પ્રતાપ! અને તુજ, શૂરા બાવીશ હજાર!

એ યુદ્ધ થકી ત્રણ વેળા, રજપૂત યોદ્ધા દઇ પ્રાણ,
ઉગારી લાવ્યા બળથી, નિજ રાણાને નિર્વાણ.

પણ જોઈ વીરો નિજ પડતા, ફરી ભેદી ધસ્યો અરિહાર !
નહિ જાણ્યું હવે નથી સઘળા શૂરા બાવીશ હજાર !

અતિ રોષ થકી બની ગાંડા, ઘેર્યો રાણાને ત્યાંય,
ઝબ ઝબ ઝબ ચપળા જેવી, ચમકી અસિયો રણમાંય.
જાણે ન પ્રતાપ હવે કંઇ, મોગલથી બચે લગાર,
નથી રહ્યા હવે સહુ ત્હેના, શૂરા બાવીશ હજાર !

એ સ્થિતિ રાણાની જોઇ, ઝાલાપતિ લઇ નિજવીર,
મૂકી છત્ર પ્રતાપનું માથે, રણમાં દોડયો રણધીર;
દિલ્લીશ્વર કેરૂ ઉલટયું, ત્યાં સૈન્ય અસંખ્યજ ત્યાર,
રે ટપ ટપ ધરણી ઢળતા, શૂરા બાવીશ હજાર.

પણ રિપુને હણતા પ્હોંચ્યા, વીર રજપૂત રાણાની પાસ,
છોડવી મૃત્યુમુખમાથી, લાવ્યા રજપૂતની આશ !
પણ ઝાલાવીર પડયો ત્યાં, નિજ ધર્મ બજાવી સાર,
ને રત્ન સહસ્ર ગુમાવ્યાં, શૂરા બાવીશ હજાર !

ધડ ધડ ધડ થાય ધડાકા, ખુબ તોપ તણા ચોપાસ,
કડ કડ કડ તૂટી પડતું, નીચે આવે આકાશ!
એ સૈન્ય અસંખ્ય વિશેથી, નીકળ્યા રજપૂત પછી બ્હાર,
નહિ ફર્યા અરે કંઈ સઘળા, શૂરા બાવીશ હજાર.

× × ×

રાણાએ તે દિન અંતે, છોડયું રણ હલદીઘાટ,
પણ જગતે જોયો ત્હેની, શૂરી અસિનો ચળકાટ.
નથી ભારતજન કદી ભુલ્યા, એ યુદ્ધ તણા ભણકાર,
સહુ સ્મરે પ્રતાપ અને તે, શૂરા બાવીશ હજાર !

હા ધન્ય વીરા રજપૂતો, છે ધન્યજ તમ તલવાર,
શું કીર્તિ ત્હમારી જગમા, કદી કરમાશે પળવાર ?
ઘર ઘર અહીં હરનિશ ગાશે, તમ શૌર્યગીતો નરનાર
રે ધન્ય પ્રતાપ અને ઓ, **શૂરા બાવીશ હજાર.**

પ્રકાશિકા.

તારાઓનું ક્રીડાગાન.

(ગરબી.)

પ્રિય ચાલો બંધુ સર્વ, રમવાને ચાલો,
આપણ તારલડા ખર્વ, આનન્દે મ્હાલો;
આખો દિન રવિ ગુરૂજીએ તો ગોંધી રાખ્યા ઘેરરે;
હવે ગયા ગુરૂજી તો આપણ રમીએ અહીં રસ ભેર
રમવાને ચાલો,
વિશાળ આ આકાશી મંડપ શુદ્ધ કરે ગુરુરાજરે,
એ મંડપના છાંય તળે અહી ચાલો રમવા કાજ
રમવાને ચાલો.
સંપીને રમીએ આપણ સૌ નહિ ગરબડનું નામરે;
ઠમક ઠમકતા હસતા હસતા કરીએ મોજ તમામ
રમવાને ચાલો,
જેવી તેવી રમત આપણી પણ રમિયે સુખ ચેનરે,
એહ રમત જોવાને પેલી આવે ચંદા બ્હેન
રમવાને ચાલો;
એ બ્હેનીની હાસ્યસુધા તો ઝીલી લઇશું સર્વરે,
ને એના રૂપેરી કર ધરી ગાશું બની ગંધર્વ
રમવાને ચાલો;
પેલી પૃથ્વીના બાળકડાં થાકયા આખો દિનરે;
તે શીતળ મુખડાજ આપણાં જોઇ રહે બની લીન
રમવાને ચાલો;
ભેદી જીવન જોઈ આપણાં બને ન વિસ્મય કેમરે;
એ સૌને ચક્ષુ ચમકાવી રીઝવિયે ધરી પ્રેમ
રમવાને ચાલો;
એ પૃથ્વીનાં કૈંક બાલુડા જગથી બને નિરાશરે;
તેઓનાં ઉરમા આપણ કંઇ પરોવિયે નવી આશ
રમવાને ચાલો;
ઉંચે રહી આપણ રમિયે તે હૃદય ઉછળતે જોયરે;
ને નિર્દોષ રમત આપણી આ જોઇ જોઇ બહુ મ્હોય
રમવાને ચાલો;

આપણુ તો બનિયે વેપારી ન્હાના મ્હોટા આજરે;
ને આ વિશ્વનગરીમાં ફરતાં બતાવિયે સહુ સાજ
રમવાને ચાલો;
પૃથ્વીનું કો કવિબાળક અહી આવે આપણી પાસરે;
ત્હેનું ઉર શણગારી દઇયે કરવા વિવિધ વિલાસ
રમવાને ચાલો;
એ શણગાર સજી ઉમંગે ગાશે તે કંઇ ગીતરે;
પૃથ્વી જનનું એ અમૃતને એજ આપણું વિત્ત
રમવાને ચાલો;
સ્વપ્ન સમો આ સર્વે આપણો વહી જશે વેપારરે;
કારણ ગુરુજી તો ફરી આવી રહેશે પૂર્વદ્વાર
રમવાને ચાલો;
રમો રમો બંધુઓ ત્યારે કરો વિવિધ અહીં ખેલરે;
રસ લૂંટાયો લૂંટીલ્યો સૌ, વહી જશે આ વેળ
રમવાને ચાલો,
રમવું ભમવું ખમવું નમવું જગમાં ચાલ્યું જાયરે,
સમય વિચારી સાચવિયે ત્યા વિષનું અમૃત થાય—
રમવાને ચાલો.
ચાલો ચાલો બંધુઓ, ઝટપટ દોડો, ગબડો, સર્વ રે;
રસમા રમતાં, લસતાં હસતાં, પાળો રસમય પર્વ,
રમવાને ચાલો;

વિલાસિકા.

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

બોધ.

(ગઝલ)

ગુજારે જે શિરે ત્હારે જગતનો નાથ તે સ્હેજે,
ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે.
દુનિયાંની જૂઠી વાણી વિશે જો દુઃખ વાસે છે,

જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
કચેરી માંહી કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગત કાજી થઇને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
જગતનાં કાચનાં યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
દીલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.
વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં ત્હેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઇની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂ એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઇની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઇ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મ્હોટું છે,
જગત બાજીગરીના તું બધા ઝલબલ જવા દેજે.
પ્રભુનાં નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પેહેરાવી પ્રીતે દેજે;
કવિરાજા થયો શી છે પછી પીડા ત્હને કાંઇ,
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મઝા લેજે.

અમો મસ્તાન.

(ગઝલ)

જીગરનો યાર જુદો તો બધો સંસાર જુદો છે,
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જુદો છે.
ગણું ના રાવ રાયાને ગણું ના આખી દુનિયાંને
પરંતુ જાન આ પર પ્યારીનો અખ્ત્યાર જુદો છે
હજારો બોધ મંદિરો મહી નિત્યે ભલે થાજો,
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જુદો છે.
બધા પરકાર તુકાને થઇ ચંચલ ચુકે નિશાન,

આપણ તો બનિયે વેપારી ન્હાના મ્હોટા આજરે;
ને આ વિશ્વનગરીમાં ફરતાં બતાવિયે સંહુ સાજ
રમવાને ચાલો;
પૃથ્વીનું કો કવિબાળક અહીં આવે આપણી પાસરે;
ત્હેનું ઉર શણગારી દઇયે કરવા વિવિધ વિલાસ
રમવાને ચાલો;
એ શણગાર સજી ઉમંગે ગાશે તે કંઇ ગીતરે,
પૃથ્વી જનનું એ અમૃતને એજ આપણું વિત્ત
રમવાને ચાલો;
સ્વપ્ન સમો આ સર્વ આપણો વહી જશે વેપારરે;
કારણ ગુરુજી તો ફરી આવી રહેશે પૂર્વદ્વાર
રમવાને ચાલો;
રમો રમો બંધુઓ સારે કરો વિવિધ અહીં ખેલરે,
રસ લૂંટાયો લૂંટીલ્યો સૌ, વહી જશે આ વેળ
રમવાને ચાલો;
રમવું ભમવું ખમવું નમવુ જગમાં ચાલ્યું જાયરે;
સમય વિચારી સાચવિયે સૌ વિષનું અમૃત થાય-
રમવાને ચાલો.
ચાલો ચાલો બંધુઓ, ઝટપટ દોડો, ગબડો, સર્વ રે;
રસમા રમતાં, લસતાં હસતાં, પાળો રસમય પર્વ,
રમવાને ચાલો;

વિલાસિકા.

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

બોધ.

(ગઝલ)

ગુજારે જે શિરે ત્હારે જગતનો નાથ તે સ્હેજે,
ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે.
દુનિયાંની જૂઠી વાણી વિશે જો દુઃખ વાસે છે,

જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
કચેરી માંહી કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગત કાજી થઇને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
જગતનાં કાચનાં યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
દીલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.
વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં ત્હેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઇની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂ એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઇ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મ્હોટું છે,
જગત બાજીગરીના તું બધા ઝલબલ જવા દેજે.
પ્રભુનાં નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પેહેરાવી પ્રીતે દેજે;
કવિરાજા થયો શી છે પછી પીડા ત્હને કાંઈ,
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમા મઝા લેજે.

અમો મસ્તાન.

(ગઝલ)

જીગરનો યાર જુદો તો બધો સંસાર જુદો છે,
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જુદો છે.
ગણું ના રાવ રાયાને ગણું ના આખી દુનિયાને,
પરંતુ જાન આ પર પ્યારીનો અખ્ત્યાર જુદો છે.
હજારો બોધ મંદિરો મહી નિત્યે ભલે થાજો,
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જુદો છે.
બધા પરકાર તુફાને થઇ ચંચલ ચુકે નિશાન,

અમારા ચિત્તનો ચારૂ અચલ પરકાર જુદો છે.
ઘડીભર બેશ બતલાવુ શીખાવું પ્રેમનો જાદુ,
અમો જાદુગરોનો યાર જો બાઝાર જુદો છે.
શીખે જો પ્રેમ પુરો તોજ અચલ અભેદ પામેતું;
નથી જ્યાં પ્રેમ છે જ્યાં ભેદ, એ વ્યવહાર જુદો છે.
ભલેને માહરા પંથે બધાએ દુઃખને દેખે,
મ્હને તો સુખ સાગર લ્હેરીનો કંઇ બ્હાર જુદો છે.
થયો જે પ્રેમમાં પુરો થયો છે મુક્ત સર્વેથી
મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જુદો છે.

"કલાપી"(લાઠીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહજી.)

અસ્વસ્થ ગૃહિણી. લલિત છંદ.

[મૃત્યુ શય્યાપર સુતેલી માતાનો વિલાપ.]

* * * *

અરરર ! બાલુડા ! બાપલાં અહો !
જનની આ હવે સ્વર્ગમા જતી,
સમજશો નહિ શું થઇ ગયું
રમકડું કયું હાથથી ગયું.
વિસરી શે જશો છાતી બાપડી
ઉપર જે તમે કૂદતાં સદા ?
વિસરી ના શકે બાલ માતને
રમત તો હવે રોઇને કરો !
તમ પિતા સદા વ્હાલ રાખશે
પણ ન માતની ખોટ ભાંગશે.
નહિ નહિ મળે મા ગઇ ફરી
જગતમાં નકી મા બને નહિ.
દિવસ બે સહુ લાડ પૂરશે
દિવસ બે દયા સર્વ રાખશે;
પણ ન છાતીએ કોઇની તમે
રઝળતાં હવે એકલાં રહો !

બહુ કરી શકી વ્હાલ હુ નથી
કદી રડાવતી હું ઘણું હતી,
તમ દિલો ક્ષમા આપશે મ્હને
પણ ન માતને ચેન કૈં પડે.

અરર ! બાપલાં ! બાલુડાં ! અરે !
તમપરે હવે ઢાલના રહી
રડતી દૂર જે બે ઘડી થતા
અરર ! તે હવે દૂર સર્વદા !

ત્યજી દઉં નકી સ્વર્ગ બાપલા !
ઘડીક તેથી જો હર્ષમા રહો !
સહુ હવે સદા બોલશે રડી
જનની છે જરા ગામ કો ગઇ !

અરર ! એ ત્હમે કેમ માનશો !
રડી રડી મુખો ના સુકાવજો !
નવ જવું ગમે ગામ એ મ્હને
પણ ન ઠેલી એ સાદ કો શકે !

અરર ના શકું શાન્તિમાં મરી !
હૃદય ઝીલતું ભાર આ નથી !
પ્રભુ તણી કૃપા પામજો સદા !
સહુ અનાથનો એજ નાથ છે !

જરીક મ્હો હવે જોઇ તો લઉં !
ક્યમ ભલા નથી આવતા અહીં ?
કદી ન ખેલમાં ખોટી હુ કરૂં !
તમ કને નહિ કોઈ દી રહું !

પણ મ્હને ત્હમે દેખતાજ કાં !
મૃદુ મુખો જરા ગાભરાં કરો !
દિવસ બે હવે હર્ષથી રમો !
પછી સહાયમાં માતની દુવા !

પ્રેમાનંદ.

શ્રીદામાની સફળ યુક્તિ.

(દ્વારકાંના શ્રીમાન્ જાદવ સત્રાજિતને કૃષ્ણ સાથે અણબનાવ હતો. સત્રાજિતની સુંદર સુતા સત્યભામાના દર્શન માત્રથી કૃષ્ણનો હેનાપર પ્રેમ બંધાય છે. કૃષ્ણ અને સત્યભામાના મેલાપની સત્રાજિતને ખબર પડતા તે હેને એક ઓરડામાં કેદ કરેછે. હેની ભાળ કાઢવા કૃષ્ણ પોતાના બાળસ્નેહી ચતુર ગોપ શ્રીદામાને મોકલે છે. શ્રીદામો જઇને સત્યભામાની સખી નાગરિકાને મળે છે.)

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ ! હવે મ્હારાથી કંઇ પણ થઇ શકશે નહિ. એ બિચારી સારિકા કોઈ પાંજરામા પુરાઇ રહી છે, કે નથી થતા દર્શન કે નથી સુણાતો શબ્દ. શ્રીદામા ! હું શું કરૂં. જે મ્હારાથી નથીજ બને એવું, હેને માટે મ્હારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે.

શ્રીદામો—પણ તે પીંજરાનું બારણું કેણીગમ છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? જો જાણતી હોય તો તું અને હું બે જણ જઇ બારણું ઉઘાડી નાખીએ.

નાગરિકા—સખા ! બારણું તો એજ કે મ્હારી સખીની માની કોટે જે કુંચી છે તે જો હાથ આવે તો હુ સત્યભામાને મળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઈ ન જાણે તેમ લઈ આવું. પણ એ તો ભોરંગના માથાના મણિ જેવું છે.

શ્રીદામો—ત્યારે તું જા અને ગમે તેમ કરી લઇ આવ્ય. પટરાણીની સખી તે કંઇ કષ્ટ વેઠયા વગર થવાય ?

નાગરિકા—મ્હારાથી તે આવેય નહિ અને હું તે લેવા જાઉએ નહિ !

શ્રીદામો—વારૂ હું જો હને તે આણી આપું તો ?

નાગરિકા—એડશી મારવી જવા દે; જો તું તે લાવી આપે તો હું સત્યભામાના મનની સહુ વાત પલકમાં ગમે તેમ કરી આણી આપ્યા વગર રહુ નહિ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યાં (કાનમાં) જો હું આમ કરૂં તો કેમ ?

નાગરિકા—ભાઇ! તું જાણે અને ત્હારૂં કામ જાણે! તું જો મ્હને કુંચી આણી આપીશ તો હું મ્હારે શિરસાટે પણ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઇક વિચાર કરી) વારૂ ત્યારે ચાલ્ય હવે ઉતાવળી. જે મ્હારાથી થાય છે તે હું કરવાને પાછી પાની કરૂં તેવો નથી. (એમ કહી બંને ઉતાવળા ચાલ્યાં જાય છે)

(પછે બે ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરે છે)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક! મ્હે તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દીધો કની કે એ બ્હામણાનું પાઘડું ઉડી સાઇ હેઠું પડયું એટલે ધડ ધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો.

ચાતુરક—ભાઇ! હું તો ત્હેં ઉડાવેલી ગીલ્લી લેવા આઘે સુધી ગયોતો તેથી મ્હને પહેલા શું થયું ત્હેની ખબર નથી. અબે! તે તું મ્હને કહી બતાવ્ય જોઇએ.

ચંદ્રક—(આમતેમ જોતો) અલ્યા! એમા તે શું ક્હેવું તું. મ્હેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ બ્હામણ મ્હને પુછવા લગ્યો કે ત્હે વિદરભવાળી વૈદરભીનું ઘર લહ્યું છે? બંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મ્હને ગાળ ભાડી એટલે મ્હેં આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાઘડું પડી ગયું તે તો દોસ! ત્હેં પણ દીઠું! પછે આપણે અહીં નાસી આવ્યા તે તો ત્હને ખબરજ છે.

(એવામાં કોઇ આવતું હોય એવો પડઘો સંભળાય છે.)

ચાતુરક—(પડઘા સાભળી) અલ્યા! નાસરે બાપ!! જો પેલો બ્હામણો મારવા આવ્યો. (એટલે બંને જણુ નાસવા માંડે છે અને **સત્યવ્રત** પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યવ્રત—**ચંદ્રક**! **ચંદ્રક**! અલ્યા! કેમ નાસો છો ?

ચાતુરક—(ત્હેને જોઈ) ભાઇ **ચંદ્રક**! નાસીશ માં; એ તો આપણો દોસ **સત્યવ્રત** છે.

સત્યવ્રત—ત્હમે એવું શું કર્યું છે કે બીધેલા જેવા જણાવ છો!

ચંદ્રક—(સત્યવ્રતના કાનમાં) ભાઇ આમનું આમ થયું!

સત્યવ્રત—હવેથી એવું કરતા માં હો; એવા મ્હાબ્રમણ તો બાળીને ભસ્મ કરી દે.

ચંદ્રક—અરે! પણ અમે એનું પહેલાં ઓછું નામ દીધું'તુ? અમને શું કરવા પુછવા આવ્યો? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઇએ? (એવે માથામાં મ્હોટું ટીપણું ઘાલી હાથમા લાકડી ઝાલી જોશીબુઆ પ્રવેશ કરે છે.)

જોશીબુઆ—(લાકડી ઠોકી) ઉભારયો ત્હમારી માંના છોકરા મારૂં! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે છોકરા નાસી જાય છે પછે જોશીબુઆ નિશ્વાસ નાખી), એ પ્રભુ! આટલું આટલું અથડાયા તોય વિદર્ભદેશવાળી મળી નહિ. હવે હુ તે શુ કરૂં અને કયા વાસો વસુ? [બ્રાહ્મણની આ સ્થિતિ જોઇ એક શત્રુજિત નામનો યાદવ ત્હેને પોતાની કને બોલાવે છે.]

શત્રુજિત—(મહારાજ કને આવ્યા જોઇ) ભગવંત! આજે આ પુરને ત્હમે પાવન કર્યું છે તેથી ત્હેના ધનભાગ્ય છે: વારૂ આપને કયાં જવાની ઇચ્છા છે અને કોને શોધો છો?

જોશીબુઆ—વત્સ! આ તે લોક કહે છે તે ઠઠ્ઠાપાટણ છે કે શું? હર હર! હું અહીં આવી કયા ચઢયો?

શત્રુજિત—ભગવંત? ત્હમારે કયા જવુ છે?

જોશીબુઆ—વત્સ! અમારા દેશની રૂક્મિણી અહીં પરણી છે ત્હેની કને જવું છે.

શત્રુજિત—અહો ભગવત! એ તો અમારા સ્વામિની થાય. શું કરૂં ઋષિરાજ! જો મ્હારાથી ચલાતું હોત તો હું ત્હમને અવશ્ય ત્યાં સુધી પ્હોચાડી આવત પણ નિરૂપાય. સાધુ! ત્હમે આ ગલીમાંથી આમ વળશો કે વિયત સાથે વાતો કરતો મેહેલ જણાશે, એજ પ્રાસાદમાં અમારા સ્વામિની બિરાજતા હશે.

જોશીબુઆ—ભદ્રંભવંતુ (એમ કહી ચાલવા માંડે છે અને થોડે જઇ ઘરને ઓટલે ચઢી પુછે છે કે રૂક્મિણીનુ ઘર કયાં?)

ચારૂમતી—(ઘર બહાર આવી પગે લાગી) ભગવંત ! હું સમજી નહિ કે ત્હમે મ્હને શું કહ્યું ?

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! અમારા વિદર્ભ દેશની રૂક્મિણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહૂર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કંઇ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો ત્હને ત્હેના ઘરની ભાળ હોય તો બતાવી દે, ત્હારૂં કલ્યાણ થશે.

ચારૂમતી—ભગવંત ! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. આ એમનુ ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મ્હારો હાથ જોતા જાવ તો મ્હારે ઘેર આવી ગંગા સ્નાન કરાવી ગયા જેવુ થાય ?

જોશીબુઆ—ઠીકસ્તો; જોશી, ડોસી અને વટેમાર્ગુ એ ત્રણે ફોકટીયા છેજ ? પણ ત્હેં અમારાપર ઘર બતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે ત્હારૂં હિત થાય તે અમારે કરવું જોઇએ. (પછે ત્હેને પગથી તે માથા સુધી જોઇ) બાઇ ! ત્હમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાન કરી) પૈસે ટકે ત્હમે પુર છો. (વળી હાથની રેખા જોઈ) ત્હમારે ત્હમારા સ્વામી સાથે બિયાબાર છે (પુન.નાસિકા ગ્રહણ કરી) હવડાં ત્હારૂં મન ઘણાજ ઉદ્વેગમાં છે અને કોઇ ઇષ્ટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી હે સૌભાગ્યવતી ! અમે કહી તે બધી વાત સાચેસાચી છે. અને જો તું જૂઠી છે એમ કહે તો ઉઠી ચાલ્યાજ જઈએ.

ચારૂમતી—દૈવજ્ઞ ? સર્વ સાચેસાચુ છે. પણ ભગવંત ? કહો જોઈએ મારી સુતાને (નિઃશ્વાસ નાખી) મન ગમતો સ્વામી મળશે કે નહિ ? મહારાજ એનું નામ સત્યભામા જો જો હો, ખરેખરૂં કે'જો હું ત્હમને ખુશી કરીશ.

જોશીબુઆ—ત્હમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે ત્હેનો સર્વ જોગ નક્કી કરી ત્હમને સમજાવુ, જોયા વગર કંઈ જણાય નહિ.

ચારૂમતી—(નિ.શ્વાસ નાખી) ભગવંત ? તે હવડા અહી છે નહિ. ઋષિરાજ ? ત્હમારા જેવાને તો સર્વ જણાય માટે ત્હેને સાસરૂં સારૂં મળશે કે શી રીતે ? એ બધું જો કહેવાય એવું હોય તો જોયા વગરજ કહો.

જોશીબુઆ—(વિચાર કરી) વારૂ ત્યારે ઠીક સાંભળજો હો ! (રાશીઓના નામ દઈ અને આગળીના વેઢા ગણી) અરે બાઇ ! ત્હમારી પુત્રી તો મહા ધુરંધર રાજપુરૂષની પટરાણી થાય એમ લાગે છે. જુઓ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જેના ગ્રહ આવા હોય ત્હેને આવું અવશ્ય મળે.

શ્લોક.

જો ચોથા ભુવને કદી શનિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મ્હોટું ભણ્યું,
પ્રાસાદો વસવા મળે મણિ સમા, સોનું ન જાયે ગણ્યું;
ગ્રામો કૈંક મળે ટળે દુઃખ સહુ, રાણી બને રાજની,
એવા યોગતણી સુતા તુજતણી, છે બાઇ એ કાજની !

શ્લોક.

સાતમે સ્થાનકે શુક્ર જો આવિયો,
ભાગ્ય ત્હેનું ભળ્યું, દેવને ભાવિયો—
સ્વામી એવો મળે સંશયે શેં રહું
કન્યકા ત્હારી તો, એ ગ્રહે છે કહું—.

ચારૂમતી—દૈવજ્ઞ ! એ તો ત્હમારૂં કહેવું જૂઠું પડે એવું જણાય છે.

જોશીબુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરૂ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારૂં વચન કદાપિ ચળે નહિ. માત્ર કંઇ દોષ હોય તો તે અમારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઇએ.

ચારૂમતી—ત્યારે ભગવંત ? કયો દોષ હશે કે મ્હારી સુતા હવડાં મહા કષ્ટને વેઠે છે. અને ત્હેનું ઇચ્છેલું ઉડી જઇ અણઇચ્છેલું મળવાની તૈયારીઓ થઈ ચુકી છે.

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! ત્હારા ખોટા ગ્રહ ત્હેને નડે છે. (કોટ સામી નજર કરી) તેમ ત્હારી ગ્રહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ એવી અવળી છે કે ન થતું હોય તે વિઘ્ન થાય.

ચારૂમતી—ગણક ? ત્યારે મ્હારા વશા ગણી જોઇ કહો કે મ્હને કયા ગ્રહ નડે છે ? અને તે નડતર હું કેમ કરૂં તો અટકે ?

જોશીબુઆ—(ધ્યાન ધરી) જો સાંભળ્ય; ત્હારે આટલા ગ્રહ વાંકા છે.

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્ય રાશિ જનમ તણી, વક્ર એ તો રહી છે,
માઠું તેથી બને છે તનમન તુજને, કષ્ટ ચિંતા કહી છે;
અંગો અંગે અતિશે અગનિ સળગતી, શાંતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
ત્હારા એવા બધા છે ગ્રહ નવ નરતા કાંતિ ત્હારી ન વાધે.

અપિચ—

શ્લોક.

છે શનિશ્ચર બારે જો, દુઃખ દે તુજને અતિ;
મ્હોટી પનોતી અર્પે એ, જેની ગહન છે ગતિ.

ચારૂમતી—ભગવંત ? એ દોષ નિવારણ થાય એવો કાંઇ ઉપાય હશે. ?

જોશીબુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુજ નહિ.

ચારૂમતી—ત્યારે ભૂદેવ ! બતાવો જોઇએ, જો અઘરામા અઘરૂં હશે તોપણ હું મારી લાડસયેલી કુંવરી માટે કરીશ.

જોશીબુઆ—બાઇ ! ત્હારે જે જન્મ રાશિથી સૂર્યની ચોથી દશા બેઠેલી છે તે તો ત્હારા ઘરમા અહો રાત્ર સૂર્યનુ પૂજન થાય છે એટલે બહુ બાધકારક નથી; પરંતુ જે બારમો શનિશ્ચર ત્હારે ચયો છે અને ત્હેની સાથે સાડાસાતી પનોતી બેઠી છે ત્હેનો તો પરિહાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

ચારૂમતી—મહારાજ ! જે કરવુ પડશે તે હું કરીશ. ત્હમે ક્હેતા ખંચાશો નહિ.

જોશીબુઆ—અમે શા સારૂ ખંચાઇએ ? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું. જો બાઇ સાભળ્ય; એક તો ત્હારે લોઢાએ અડકવું નહિ; બીજું જે ત્હારા ઘરનાં જુનાં માણસ હોય ત્હેને જોયા વગર ખાવું નહિ, જે ખખડાટ ભભડાટ થાય તે જોવા જવું નહિ; શનિશ્ચરના જાપ કરાવવા; કાળાં વસ્ત્ર દાનમાં આપવા તથા સારો બ્રાહ્મણ જોઇ ત્હેને નિત્ય સવારોર અડદ આપ્યા કરવા. એટલું યથાર્થપણે કરીશ એટલે ત્હારી જે લોઢાને પાયે પનોતી બેઠેલી છે તે બદલાઇને રૂપાને પાયે થશે.

ચારૂમતી—(સહર્ષ) અહો દ્વિજ દેવ ! એમા તે શું ! એ-

ટલું તો હું હાલતાં ચાલતાં કરૂ તેવી છું. હવડાંથીજ ત્હમે કહ્યું તેમ વગર ભુલે કરવા માંડુ છું.

જોશીબુઆ—અરે બાઇ ગ્રહ તો મ્હોટા મ્હોટાને ભુલાવે તેવા છે, જો (કોટભણી આંગળી કરી) ત્હારે હૈડે ચઢીનેજ લોઢાની પનોતી બેઠી છે અને તું તો ભુલ્ય ન કરવાનું કહે છે.

ચારૂમતી—હા હા મહારાજ ! ખરી વાત. (એમ કહી કોરેથી કુંચી કાઢી ગોખલામા મૂકે છે અને પછે દૈવજ્ઞને પાંચ મોહોરો આપવા જાય છે) લ્યો દ્વિજ દેવ ! આ દક્ષિણા. "ફુલ નહિ ને ફુલની પાખડી." (એમ કહી પગે લાગેછે.)

જોશીબુઆ—હે સૌભાગ્યવતી ! અમારે અજાચક વ્રત છે; અમે કોઇનું દાન લેતા નથી. વારૂ અમારા કહેવા પ્રમાણે કરશો અને તે વડે ત્હમારૂં કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. બેસો હવે અમે જઇશુ.

ચારૂમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે ત્હમે તો ખરેખરો પરમાર્થ કર્યો હો; ઋષિદેવ પધારજો. ઓ પેલું (આંગળી કરી બતાવે છે) ઉચું ઘર દેખાય છે ત્યાજ રૂક્મિણી દેવી ત્હમને મળશે.

જોશીબુઆ—શુભંભવતુ. (એમ કહી આશીર્વાદ દઇ ચાલ્યા જાય છે અને **ચારૂમતી** પણ પોતાના ઘરમા પેસે છે.)

(શોચનીય સ્વરૂપે **નાગરિકા** પ્રવેશ કરે છે.)

નાગરિકા—અરે ! **શ્રી**દામાને તે શું થયુ ! મુઓ પકડાઇ ગયો કે કેમ ? જો એમ કંઇ થયું હશે તો હું તો રઝળીજ મરવાની છું. જેમ "ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે નહિ ઘાટનો" તેવી મ્હારી દશા થવાની છે. (એવે કોઈ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દેછે.)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) કેમ **નાગરિકા** ! કંઇ ત્હારે દશા બશા જોવડાવવી છે ? અમે દાટેલા ધન પણ કહી શકીએ એવા છીએ.

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યુ ! જો જોશી થયા છો તો કહો જોઇએ, મ્હારી સખીને જે મેડીપર પુરી દાદરે તાળું વાસ્યું છે ત્હેની કુંચી હવડાં ક્યાં છે ?

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણુ દિશાના મ્હોટા તાકા કનેના ન્હાના ગોખલામાં છે. જા જઈ જો, અને કદાપિ ન જડે તો આવી ફટ કહેજે.

નાગરિકા—શીશી ને ફટાક. ના જડે તો ફટ કહેજે; એમાં કંઇ આપવું લેવું છે !

શ્રીદામો- (**નાગરિકાને** ગળે હાથ મુકી) જા જા ખચીત. (પછે કાનમાં વીતી વાત કહે છે) તું જઇ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યારે મ્હારાથી દેર કને જવાશે.

નાગરિકા—જો એમ તું કુંચીનું નક્કીજ કરી આવ્યો છું તો હું એક પલકમાં ખબર લઇ આવી જાણજે. મ્હને પણુ મ્હારી સખીના બાપ મનાવી તેડી જવા આવ્યા'તા પણુ હું ત્હારે કાજે ગઈ નહિ અને પછે જવાનો વાયદો કર્યો છે. જો જોશે તો મળીશું અને જો નહિ જુવે તો ત્હારૂં ધાર્યું કામ કરી પાછા વળીશુ. પણ તું આ ત્હારો વેશ કાઢી નાખી બેસજે હો. (એમ કહી ચાલી જાય છે અને **શ્રીદામો** પણ પોશાક બદલવા રવાને થાય છે.)

સત્યભામા રોષદાશકા આખ્યાન
પ્રાચીન કાવ્યમાળા ૨૬.

ગણુપતરામ રાજારામ.

ઝાલા રાજા માનસિંહની રાજ્યભક્તિ.

હલદીઘાટના યુદ્ધમાંનો એક પ્રસંગ.

માનસિંહ—શૂરા ઝાલાઓ ! જેમ ચંદ્રમા વાદળામા પેસી ગયો હોય ને નજર ન આવે, તેમ **મોગલ** દળમાં મહારથી જેવો આપણો **મહારાણો પ્રતાપસિંહ** ક્યારનો ઘુસી ગયો છે, તે ખોળ્યો જડતો નથી માટે ત્હમારા.ભાલા ચળકાવો ને એ ભાલાઓથી **મુગલ** દળનું વાદળ ચીરી આપણો પ્રતાપી **પ્રતાપ** શું કરે છે તે જુઓ ! આ વખત ત્હમારૂ પરાક્રમ દાખવવામા પાછી પાની કાઢશોમા !

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મ્હોટા તાકા કનેના ન્હાના ગોખલામાં છે. જા જઈ જો, અને કદાપિ ન જડે તો આવી ફટ કહેજે.

નાગરિકા—શીશી ને ફટાક. ના જડે તો ફટ કહેજે, એમા કંઇ આપવું લેવું છે!

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મુકી) જા જા ખચીત. (પછે કાનમાં વીતી વાત કહે છે) તું જઇ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યારે મ્હારાથી દેર કને જવાશે.

નાગરિકા—જો એમ તું કુચીનું નક્કીજ કરી આવ્યો છું તો હું એક પલકમાં ખબર લઇ આવી જાણજે. મ્હને પણ મ્હારી સખીના બાપ મનાવી તેડી જવા આવ્યા'તા પણ હુ ત્હારે કાજે ગઈ નહિ અને પછે જવાનો વાયદો કર્યો છે. જો જોશે તો મળીશું અને જો નહિ જુવે તો ત્હારૂ ધાર્યું કામ કરી પાછાં વળીશું. પણ તું આ ત્હારો વેશ કાઢી નાખી બેસજે હો. (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીદામો પણ પોશાક બદલવા રવાને થાય છે.)

સત્યભામા રોષદર્શિકા આખ્યાન
પ્રાચીન કાવ્યમાળા ૨૬.

ગણપતરામ રાજારામ.

ઝાલા રાજા માનસિંહની રાજ્યભક્તિ.

હલદીઘાટના યુદ્ધમાંનો એક પ્રસંગ.

માનસિંહ—શૂરા ઝાલાઓ? જેમ ચંદ્રમા વાદળામાં પેસી ગયો હોય ને નજર ન આવે, તેમ મોગલ દળમા મહારથી જેવો આપણો મહારાણો પ્રતાપસિંહ ક્યારનો ઘુસી ગયો છે, તે ખોળ્યો જડતો નથી માટે ત્હમારા ભાલા ચળકાવો ને એ ભાલાઓથી મુગલ દળનું વાદળ ચીરી આપણો પ્રતાપી પ્રતાપ શું કરે છે તે જુઓ! આ વખત ત્હમારૂ પરાક્રમ દાખવવામા પાછી પાની કાઢશોમાં!

ઝાલા યોદ્ધા—**હર, હર, મહાદેવ** ! ! !

(હાથીને હોદ્દે બેઠેલો **સલીમ** ને ઘોડે બેઠેલો **પ્રતાપ** પ્રવેશ કરેછે.)

પ્રતાપ·- (પોતાનો ઘોડો સલીમના હાથી ઉપર તલપાવી ભાલાથી મહાવતને હેઠો પાડતા) ઓ કાયર શાહના સુત **સલીમ** ! હાથી ઉપર ઓઠવેલી વજ્રની પેટીમાં શું પેઠો છે. ? બહાર નીકળી પ્રતાપના ભાલાના ફળનો સ્વાદ કેવો છે તે જરા ચાખી જો ? (એમ કહી ત્હેના હોદ્દામા ભાલો મારે છે પણ તે લોહ જડિત હોવાથી ત્હેનો હાથ જુદો પડેછે એટલે-) અલ્યા તરકડા ! તું લડવા આવેલો જણાતો નથી ! બેગમની પેઠે જુદ્ધમાં શું થાય છે તે જોવા માત્ર જનાનખાનામા રહ્યો ઝાખવા આવ્યો જણાય છે.

(મહાવત પડયો એટલે હાથી નિરંકુશ થતા પાછો નાસે છે. **પ્રતાપ** બાણ ગોળીને તરવારના સાત જખમ થયે છતે વકરાયલા વાઘની પેઠે ત્હેની પાછળ પડે છે. એ સ્થળે દારૂણયુદ્ધ મચે છે તે વેળે **પ્રતાપ**ને બચાવવા દેલવાડાનો ઝાલો રાજા **માનસિંહ** પોતાના જોદ્ધાઓ સાથે આગળ ધસે છે.)

માનસિંહ--ઓ સૂર્યવંશી રાણા ! ઇદ્રાસન લેવા ઉતાવળો થામાં ? હજી **મેવાડ**ને ત્હારા વડે મહિમાવાન થવા દે; ઇદ્રાસનનો ત્હારો હક **વિધાતા**એ પોતાની પોથીમા નોધ્યો છે, તે કોઇથી મિથ્યા થવાનો નથી, માટે ઓ મહારાણા ! આ ત્હારી આસપાસ ઉભરેલા તીડના ટોળા ઓછા થવા ત્હારૂ છત્ર અળગુ કરી જરા દૂરીને આ ત્હારૂ લુણપાણી ખાનારનુ પાણી જો ! (**પ્રતાપ** ત્હેનો પોકાર નહિ સાભળતા પ્રાણઘાતક સાહસ કરે છે, એવે પોતાના યોદ્ધા સામું જોઇ) શૂરા **ઝાલા**ઓ ! શુ જુઓ છો ? રાણાજી ઉપરનુ છત્ર તાણી લઇ આમ લાવો ! ને એ મરણિયા થયલા શૂરાને વિમાનમા પગ મુકતો થોભાવો ! એના વડે **મેવાડ** માનવતુ થવાનુ છે. આપણે એના સાહિત્ય છીએ, એ જતે આપણ સર્વ નકામા થઇ પડીશું. **મેવાડ**નો **સૂરજ ઇશ્વરે** ઉગાવ્યો છે, માટે એ છે ત્યા સુધી દિવસ જાણજો. પછી અંધારા ઉલેચવાના થશે, માટે આ વખતની કરેલી મર્દામી કામની છે. અજર ન કરો, રાણા ને અળગા કરો, ને ત્હેમનુ છત્ર આમ ધરો !

ત્હમારા રાજાને રાણાને જમણે હાથ બેસવાનો હક ત્હમારા ભાલાના જોરે આજ અપાવો ! આપણે રાણાના સહાયક છીએ એ વાત કલિજુગમાં ન ભુલાય એવી નિમકહલાલી જણાવી ગયલી બાજી પાછી લાવો ! આજે આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય કે જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય, ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં 'યાવતચ્ચંદ્રદિવાકરૌ' ન ભુસાય ત્યારે આપણે આજ મદદે આવ્યા પ્રમાણ ! રે, આ જીવતર શા કામનું છે ? ડાભને સાથરે સુઈ દેહ તજે તે ક્ષત્રી નહિ, પણ ખાતરી જાણવો! રજપુતે તો રણસંગ્રામમાં નામના કરી બાણની પથારીએ પોઢી આ ક્ષણભંગુર દેહ-દુઃખનું ગેહ-તજી દેવો, ને અચળ કીર્તિનો વારસો પોતાના પાછળ રહેલાં સંતાનને માટે દેવો, એજ જન્મ્યાનો લ્હાવ લેવાનું છે.

એક ઝાલો યોદ્ધો--ઓ બાપજી ! રાણાજીએતો મોગલ દળમાં રોળ વર્તાવ્યો છે ? લાંબી દાઢીવાળાઓનાં રઝળતા તુંબડા મ્હારા ઘોડાની હડફટે ચઢતાં મ્હેં જોયા છે; સલુંબરાજી રાજી થતા, રાણાજીના વખાણ પોતાના જોદ્ધાઓને સંભળાવતા જતા મ્હેં જોયા છે. રામસિંગજી પણ તરવાર તાણી તૂટયા છે. શીસોદિયાઓએ બાણની અખાડમાસ જેવી હેલી કીધી છે. ને રાણાજી મોગલોને ભાજીમુળા પેઠે લેખતા, સલીમશાહના હાથી ભણી ઉડી પડયા છે ! માટે આપણે આ વેળા વિસામો લેવાની નથી. થોડા વખતમા આપે પરાક્રમ ઝાઝેરૂં કીધું છે, પણ આ સમો પગ વાળવાનો નથી.

માનસિંહ—સાચી વાત છે મ્હારા વહાલા વીરા ! હવે આપણે એવી કારમી કીકિયારી કરી ઓચિંતો એવો હલ્લો કરો કે આકાશમાંથી વીજળી પડી પર્વત ફાડી નાખે છે તેમ મોગલદળનાં કાળજાં ફાટી જાય ! અને એ દુષ્ટ વાદળાં વેરાતાં આપણે આપણા પ્રતાપી રાણાને ભેટીએ, (બીજા યોદ્ધાઓ સામુ જોઈ) આપણા ઘોડાઓને અને આપણને થાક લાગતો નથી, રણમાં પડતાં રજપુતો આ કાયાનો ધર્મ ભુલે છે તેઓ પોતાના દેહને વાયુના ગોળાવત્ ગણે છે; માટે રે, વાયુવેગે સંચરી મેદાનમાં મળેલા મોગલનાં વાદળાં વિખેરી નાખો !

ઝાલા યોદ્ધા—**હર, હર, મહાદેવ ! ! !**

(હાથીને હોદ્દે બેઠેલો **સલીમ** ને ઘોડે બેઠેલો **પ્રતાપ** પ્રવેશ કરેછે.)

પ્રતાપ.- (પોતાનો ઘોડો સલીમના હાથી ઉપર તલપાવી ભાલાથી મહાવતને હેઠો પાડતા) ઓ કાયર શાહના સુત **સલીમ** ! હાથી ઉપર ઓઢવેલી વજ્રની પેટીમા શું પેઠો છે. ? બહાર નીકળી **પ્રતાપ**ના ભાલાના ફળનો સ્વાદ કેવો છે તે જરા ચાખી જો ? (એમ કહી હ્હેના હોદ્દામા ભાલો મારે છે પણ તે લોહ જડિત હોવાથી હ્હેનો હાથ જુદો પડેછે એટલે-) અલ્યા તરકડા ! તુ લડવા આવેલો જણાતો નથી ! બેગમની પેઠે જુદ્ધમા શું થાય છે તે જોવા માત્ર જનાનખાનામા રહ્યો ઝાખવા આવ્યો જણાય છે.

(મહાવત પડયો એટલે હાથી નિરંકુશ થતા પાછો નાસે છે. **પ્રતાપ** બાણ ગોળીને તરવારના સાત જખમ થયે છતે વકરાયલા વાઘની પેઠે હ્હેની પાછળ પડે છે. એ સ્થળે દારૂણયુદ્ધ મચે છે તે વેળે **પ્રતાપ**ને બચાવવા દેલવાડાનો ઝાલો રાજા **માનસિંહ** પોતાના જોદ્ધાઓ સાથે આગળ ધસે છે.)

માનસિંહ.—ઓ સૂર્યવંશી રાણા ! ઇદ્રાસન લેવા ઉતાવળો થામાં ? હજી **મેવાડ**ને હ્હારા વડે મહિમાવાન થવા દે, ઇદ્રાસનનો હ્હારો હક **વિધાતા**એ પોતાની પોથીમાં નોધ્યો છે, તે કોઇથી મિથ્યા થવાનો નથી, માટે ઓ મહારાણા ! આ હ્હારી આસપાસ ઉલટેલા તીડના ટોળાં ઓછા થવા હ્હારૂ છત્ર અળગું કરી જરા ઠરીને આ હ્હારૂ લુણપાણી ખાનારનું પાણી જો ! (પ્રતાપ હ્હેનો પોકાર નહિ સાભળતા પ્રાણઘાતક સાહસ કરે છે, એવે પોતાના યોદ્ધા સામું જોઇ) શૂરા **ઝાલાઓ** ! શું જુઓ છો ? રાણાજી ઉપરનુ છત્ર તાણી લઇ આમ લાવો ! ને એ મરણિયા થયલા શૂરાને વિમાનમા પગ મુકતો થોભાવો ! એના વડે **મેવાડ** માનવતુ થવાનું છે. આપણે એના સાહિત્ય છીએ; એ જતે આપણ સર્વ નકામા થઇ પડીશુ. **મેવાડ**નો **સૂરજ** ઇશ્વરે ઉગાવ્યો છે, માટે એ છે ત્યા સુધી દિવસ જાણજો. પછી અંધારાં ઉલેચવાના થશે, માટે આ વખતની કરેલી મર્દાઇ કામની છે. અજર ન કરો, રાણા ને અળગા કરો, ને હ્હેમનુ છત્ર આમ ધરો !

(પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી ત્હેને અળગો કરી, ઝાલો પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે, ત્હેને રાણો જાણી મુગલ યોદ્ધા ત્હેના ઉપર મધમાખોની પેઠે ફરી વળે છે. પૂર્ણ પરાક્રમ કરી ઝાલો સ્વર્ગે સંચરે છે, તેમજ રામસિંહ પણ શૌર્ય વર્તાવી ત્હેનો સોબતી થાય છે. હલદીઘાટના રક્ષણાર્થે મળેલા બાવીશ હજાર બખ્તરિયામાંથી માત્ર આઠ હજાર જીવતા પાછા હઠે છે, ને એ પ્રમાણે આ લડાઈનો અંત આવે છે.)

પ્રતાપનો ટેક.

(પ્રતાપ શરણે આવવાને ખુશી છે એવી ખોટી ખબર અકબરને મળી છે એવી અફવા પ્રતાપસિંહને કાને પડતા એ અટકારેકી વીરને ઉપજતા વિચાર)

પ્રતાપ—(પરિક્રમણ કરતાં) ઓ કર્તાર ! સૂર્યવંશી શીસોદિયાની આ વેળા લાવવી ત્હેને ઘટતી નથી. રે, સસલાએ સિંહને, કાગડાએ ગરૂડને ગાંજ્યો સાભળ્યો નથી, તેમજ શીસોદિયાના પાટવીને ત્હેના કોઇ પણ શત્રુએ નમાવ્યો સાભળ્યો નથી, પણ તે કલંકની ઘડી હે હરિ ! ત્હેં આ ભાગ્યહિન પ્રતાપને માટે આણી ત્હેના કુળનું પાણી ખોવાનો બનાવ બનાવ્યો. હાય હાય ! ! મ્હારે હવે આ જગતમા જીવ્યું જોયતુ નથી. રે ! જીવવુ તે શું માત્ર અપજશ જોવાને ? નાક કપાતા પહેલા ધડથી માથુ જુદું થવા દેવું હજારગણું સારૂં છે. સ્હાડાત્રણ મણની કાયામાથી ચણાપુર નાક ગયું તો પછી શુ રહ્યુ ? રે હાય ! તેમ થયુ ! પરિયાનું પાણી ગયું ! હવે જે રહ્યું તે મ્હારા ખપતું નથી. જવનના સામો જઈ નીચો વળી સલામ કરવાને પ્રતાપ કબુલ થયો, આ કલંક શુ જે તે છે ? અરે પ્રભુ ! જો ત્હારે આવો દી લાવવો હતો તો આ પેઢીના પુણ્ય પરવારેલા રાજકુટુંબને સવેળા સંકલી લેવુ જોઇતુ હતુ. રાણીઓ ને રાજપુત્રો એ સર્વેને એક ચિતામાં સુવાડવાનો જોગ એકી ઘડીએ લાવ્યો હોત તો એ સંકટ હુ સહી શકત, આ કાયામાં કારમો રોગ મુકયો હોત તો પણ વેઠી શકત. પણ આવા કાળા કલંકના કોવાઢા હું સહી શકતો નથી. હર ! હર ! હર !!

(ઉભો થઇ આકાશ સામુ જોઇ) ઓ જગતના સંહાર કરનાર, મહારૂદ્ર ! આ વેળા ત્હારો રૌદ્રરસ રેડી આ પૃથ્વીનો પ્રલય કર ! ને આ બગડેલી બાજીના સોગઠા ઉઠાવી લે ! ઓ મેઘરાજા ! ત્હારો મહા પ્રલયનો મહિમા જણાવી આ અવનિ ઉપર જામેલો પાપનો કાપ ધોઇ નાંખ ! (સૂર્ય સામુ જોઈ) ઓ સૂર્ય દેવ ? તું ત્હારી સોળે કળાથી તપી વિશ્વમાં વિસ્તાર પામેલા અનીતિના વેલા બાળી ભસ્મ કરી નાંખ ! (માથુ ધુણાવી) રે, સો ગંગા-જળ સ્નાન કરતે, ન ભુસાય એવા કલંકનો કાળો ડાઘ બેઠો, એથી વધુ દુઃખ બીજું કયુ આવવાનુ હતુ ? રે, 'જે જગોમા રહી લાજને માટે ન ખમાય એવા સંકટ સહન કરતે પણ આબરૂને આળ આવ્યું તો એવી ભૂમિમાં રહે આગળ ઉપર શો ભો નહિ આવે તે સમજાતુ નથી. હજાર ભય આવી ચુકયા, પણ તેથી આ પ્રતાપ ભીરૂ બન્યો નથી, પણ આ ભોએ તો કાળજુ એવુ હબકાવ્યું છે કે હવે આ દેશ છોડી પરદેશ જવુ એમાજ શોભા છે. સગા અને સામતોને ખબર કહાવવી કે પૂર્વજોની પૃથ્વીમા પાપીઓના પગ ફરવાથી તે દોષિત થઈ છે. માટે એમા નિર્દોષ રહી શકવાના નથી, કાઇ પણ ચાદુ આવ્યા વિના રહેવાનુ નથી. માટે જેને ઉજળા રહેવુ હોય તે સવેળા ઉચાળા ભરી હાલજો !

પ્રતાપ નાટક.

(પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી હેને અળગો કરી, ઝાલો પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે, હેને રાણો જાણી મુગલ યોદ્ધા હેના ઉપર મધમાખોની પેઠે ફરી વળે છે. પૂર્ણ પરાક્રમ કરી ઝાલો સ્વર્ગે સંચરે છે, તેમજ રામસિંહ પણ રોળ વર્તાવી હેનો સોબતી થાય છે. હલદીઘાટના રક્ષણાર્થે મળેલા બાવીશ હજાર બખ્તરિયામાંથી માત્ર આઠ હજાર જીવતા પાછા હઠે છે, ને એ પ્રમાણે આ લડાઈનો અંત આવે છે.)

પ્રતાપનો ટેક.

(પ્રતાપ શરણે આવવાને ખુશી છે એવી ખોટી ખબર અકબરને મળી છે એવી અફવા પ્રતાપસિંહને કાને પડતાં એ અટંકારેકી વીરને ઉપજતા વિચાર)

પ્રતાપ—(પરિક્રમણ કરતા) ઓ કર્તાર ! સૂર્યવંશી શીસોદિયાની આ વેળા લાવવી હને ઘટતી નથી. રે, સસલાએ સિંહને, કાગડાએ ગરૂડને ગાંજ્યો સાભળ્યો નથી, તેમજ શીસોદિયાના પાટવીને હેના કોઇ પણ શત્રુએ નમાવ્યો સાભળ્યો નથી; પણ તે કલંકની ઘડી હે હરિ ! હેં આ ભાગ્યહિન પ્રતાપને માટે આણી હેના કુળનું પાણી ખોવાનો બનાવ બનાવ્યો. હાય હાય ! ! મ્હારે હવે આ જગતમાં જીવ્યું જોયતુ નથી. રે ! જીવવુ તે શું માત્ર અપજશ જોવાને ? નાક કપાતા પહેલા ધડથી માથુ જુદું થવા દેવું હજારગણું સારૂ છે. સ્હાડાત્રણ મણની કાયામાથી ચણાપુર નાક ગયું તો પછી શુ રહ્યું ? રે હાય ! તેમ થયું ! પરિયાનુ પાણી ગયું ! હવે જે રહ્યું તે મ્હારા ખપનું નથી. જવનના સામો જઈ નીચો વળી સલામ કરવાને પ્રતાપ કબુલ થયો, આ કલંક શું જે તે છે ? અરે પ્રભુ ! જો હારે આવો દી લાવવો હતો તો આ પેઢીના પુણ્ય પરવારેલા રાજકુટુંબને સવેળા સંકલી લેવુ જોઇતુ હતુ. રાણીઓ ને રાજપુત્રો એ સર્વેને એક ચિતામા સુવાડવાનો જોગ એકી ઘડીએ લાવ્યો હોત તો એ સંકટ હુ સહી શકત, આ કાયામા કારમો રોગ મુકયો હોત તો પણ વેઠી શકત. પણ આવા કાળાં કલકના કોવાઢા હું સહી શકતો નથી. હર ! હર ! હર ! !

(ઉભો થઇ આકાશ સામુ જોઇ) ઓ જગતના સહાર કરનાર, મહારૂદ્ર ! આ વેળા ત્હારો રૌદ્રરસ રેડી આ પૃથ્વીનો પ્રલય કર ! ને આ બગડેલી બાજીનાં સોગઠાં ઉઠાવી લે ! ઓ મેઘરાજા ! ત્હારો મહા પ્રલયનો મહિમા જણાવી આ અવનિ ઉપર જામેલો પાપનો કાંપ ધોઇ નાંખ ! (સૂર્ય સામુ જોઈ) ઓ સૂર્ય દેવ ? તું ત્હારી સોળે કળાથી તપી વિશ્વમાં વિસ્તાર પામેલા અનીતિના વેલા બાળી ભસ્મ કરી નાખ ! (માથુ ધુણાવી) રે, સો ગંગાજળ સ્નાન કરતે, ન ભુસાય એવા કલંકનો કાળો ડાઘ બેઠો, એથી વધુ દુઃખ બીજું કયુ આવવાનુ હતુ ? રે, જે જગોમા રહી લાજને માટે ન ખમાય એવાં સંકટ સહન કરતે પણ આખરને આળ આવ્યુ તો એવી ભૂમિમા રહે આગળ ઉપર શો ભો નહિ આવે તે સમજાતુ નથી. હજાર ભય આવી ચુકયા, પણ તેથી આ પ્રતાપ ભીરૂ બન્યો નથી, પણ આ ભોએ તો કાળજુ એવુ હબકાવ્યું છે કે હવે આ દેશ છોડી પરદેશ જવુ એમાજ શોભા છે. સગા અને સામતોને ખબર કહાવવી કે પૂર્વજોની પૃથ્વીમા પાપીઓના પગ ફરવાથી તે દોષિત થઈ છે. માટે એમા નિર્દોષ રહી શકવાના નથી, કાંઇ પણ ચાદુ આવ્યા વિના રહેવાતુ નથી. માટે જેને ઉજળા રહેવુ હોય તે સવેળા ઉચાળા ભરી હાલજો !

પ્રતાપ નાટક.

નવલરામ.

બીરબલ ચાતુર્ય.

—o-o×o-o—

(અકબર બાદશાહનો માનીતો દિવાન બીરબલ જેના ટુચકાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે તે જ્યારે પ્રથમ દિલ્હી શહેરમા આવ્યો ત્યારે દરવાનને સંતોષવા જેટલું દ્રવ્ય એની કને નહિ હોવાથી બાદશાહની મુલાકાત થઇ શકી નહિ. અકબરશાહ હમેશાં સવારના ઝરૂખે બેસી દરેક ફરિયાદીનો ન્યાય જાતે ચુકવતો હતો ત્યા બીરબલે જઈ જાહેર કર્યું કે સરસ્વતી દેવીએ મ્હને આપેલો એક લાખની કિંમતનો એક દુહો ત્હમારા દરવાને ફાડી નાખ્યો છે. ત્હેમાના ત્રણ ચરણ બીરબલને યાદ હોવાથી ત્હેણે બાદશાહને વિનંતિ કરી કે દરબારના કવિયો કને એ ચરણ પુરૂ કરાવી જોવુ જેથી એને કદાપિ ચોથુ ચરણ યાદ આવે. દરબારમા તે દિવસે બીજી કાવ્ય ચર્ચા ચાલવાથી દુહો પુરો કરવાનો વખત રહ્યો નહિ તેથી સાજના દરબારપર એ કામ મુલતવી રાખ્યુ.)

દરબારમાથી ઉઠી બાદશાહ જનાનખાનામા જોધપુરવાળી બેગમના મોહોલ તરફ વળ્યા. વરદી પહોંચતાજ રાણી ધાઇને સામી આવી, અને લળી લળી મીઠા મીઠાં વચનો રૂપી મનોહર ફુલ વધાવતી પોતાના ઓરડામા તેડી ગઈ. ઘણા સત્કારની સાથે મખમલ જડેલા મિનાકારી સોનાના તખ્ત ઉપર બેસાડયા. દિવાલની વચમાં ઠેઠ ઉપરથી વાયુ આવવાની કરામત કરી હતી તે માર્ગે ફર ફર પવન આવી રહ્યો છે, ત્હેમાથી ગુલાબ જળના બુંદો આખા ઓરડાને શીતળ તથા સુગંધીમાન કરે છે, સુખડના સ્તંભો ઉપર પાણી પડવાથી તે અજબ રીતે બહેક બહેક થઈ રહ્યા છે, મેના પોપટ વગેરે પાળેલાં પક્ષીઓના કલ્લોલથી કલરવ થઈ રહ્યો છે, આઘેથી કોમળ સંગીતની ધ્વનિ મંદ મંદ આવે છે, અને મોરનું એક સુંદર જોડું પાદશાહના તખ્તની સામાજ આવીને કળા કરી થન થન નાચી રહ્યું છે, વગેરે અનેક સુખ સામગ્રીઓવડે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર થવાથી બાદશાહને તે દિવસ ખરા ઉન્હાળાના

હતા તોપણ ચોમાસાના જેવા લાગ્યા. ચંદ્ર જેવા મુખવાળી દશ દશ દાસીઓ દરેક બાજુ ઉપર કુંડાળે વળી છેડેથી વાયુ ઢોળવા લાગી, અને રાણી હાથમા રત્ન જડિત એક ન્હાનો વીંજણો લઇને તખ્તને ડાબે પગથીએ બેઠી. રાણીના એક ઇશારાની સાથે સોનાના થાળમા સ્ફાટિકના ખુમચાઓ પાદશાહની સામે આરસના મેજ ઉપર રજુ થયા. ત્હેમા દેશ દેશના ન્યામત મેવાઓ, ભાત ભાતની મીઠાઇ, અને બિલોરી કાચની શીશીઓમા રંગ બેરંગી, ઘણાજ ખુશબોદાર અને બર્ફના જેવા ઠંડા શર્બતો ભર્યા હતા રાણી ત્હેમાથી પોતાના કોમળ હાથવડે લઇ લઇને આગળ ધરે, તથા લીલા પાનાની નાની નાની ચલાણીઓમા એક એક જાતના શર્બતો ભરી "મ્હારા સમ આતો જરા ચાખો" એમ આગ્રહ કરી રાજાને મોહ પમાડતી જાય. આ સરભરાથી બાદશાહ ઘણોજ પ્રસન્ન થઇ બોલ્યો "હે પ્રિયે, જેવો આજે દરબારમા વિદ્યાનંદ જામી રહ્યા હતો, તેવોજ ત્હારા મહેલમા ત્હે વિલાસાનંદ જમાવી મુકયો છે." એમ બોલી સભાની સઘળી હકીકત કહી, બીરબલની ચતુરાઇના બહુ વખાણ કર્યા, અને રાણીને કહ્યુ, "તુ પણ કાવ્યકળાની વિનોદી છે, તેથી જો ! ત્હારાથી એ સમસ્યા પૂર્ણ થાય છે ?

अहो रात्र जागृत खडे, मम रक्षक महाशक्त
यों कह सुखे सुवे सदा? ... ..."

રાણીએ તે સમસ્યા સાભળીને હસીને કહ્યું કે મહારાજની ઇચ્છા છે તો હું પણ મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે પાદપૂરણ કરીશ, પણ એક બે ઘડી થઇ મ્હે આપણા બાળ શાહજાદાને સભાળ્યો નથી તેથી ત્યા જો આપ પણ પધારશો તો બાળલીલા જોઇને બેશક આનંદ થયા વિના રહેશે નહિ. એ માત્ર છ માસનુ બાળકજ હતું અને ત્હેના ઉપર પાદશાહની ઘણીજ પ્રીતિ હતી. તેથી તેઓ બને ત્યાં ખુશીથી ગયા. જઇને જુએ છે તો તે પારણામા લાબા હાથ કરી ભર ઉંઘમા પડયો છે, અને ત્હેનું હસતુ મ્હો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવુ ખીલી રહ્યું છે પુત્ર પ્રેમથી તે બંનેએ એના મ્હો તરફ કેટલી વાર જોયાજ કર્યું. થોડીવાર

વાદળું આવતુ હોય તેમ ત્હેની ભમર સંકોડાઇ, ત્હેણે પાસું ફેરવ્યું, અને જરા ઉકારો મ્હો બહાર નીકળ્યો જ નથી એટલામા તો રાણીએ ટપ પાદશાહની સોડમાથી ખસી ત્હેની આશ્વાસના કરી, પયપાન કરાવ્યુ, અને ત્હેનું મુખકમળ પાછુ પ્રફુલ્લિત થયું. પાદશાહ પાએક કલાક ત્યા ઉભા રહ્યા તેવામાં ત્હેણે જોયુ કે રાણીએ કરોડવાર તે બાળકની સંભાળ લીધી, અને તેતો મ્હારી સંભાળ લેનાર સદાકાળ હાજરજ છે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી નિશ્ચિંતપણે ઉંઘ્યાજ કરતો હતો. તેથી ત્હેણે રસમય કંઠે કહ્યું કે, ખરે જગતમા માનો બાળક ઉપર પ્રેમ, અને બાળકનો મા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ બને અપૂર્વ વસ્તુ છે. રાણીએ કહ્યું, કે મહારાજ બીરબલની સમસ્યા પૂર્તિ હવે આપના આગળ સાક્ષાત્કાર થઈ એમ કહી નીચે પ્રમાણે તે દુહો પુરો કરીને બોલી:—

"अहो रात्र जागृत रहे, ममरक्षक महाशक्त
यों कह सुखे सुवे सदा? बालक मातासक्त.

બેશક, બાળક જે માની પ્રીતિમા આસક્ત છે તે હમેશાં એમજ જાણે છે કે રાત દહાડો મ્હારી સંભાળમા એ જાગૃતજ છે. વળી મ્હારી મા મહા શક્તિમાન છે એમજ તે સમજે છે. એને જે દુઃખ થાય તે માથી ટળે એવું હોય કે નહિ, તોપણ બાળકતો એમજ જાણે છે કે મ્હારી મા તે દૂર કરશે. એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તે નિરાતે સદા સુખમા સુવે છે, એતો આપે પ્રત્યક્ષ જોયું, અને તેથી મ્હારી અબળા બુદ્ધિ પ્રમાણે તો એ સમસ્યા આ રીતે પુરાઈ."

અકબર તો આ સમસ્યાપૂર્તિ તથા તે સાક્ષાત્કાર કરવાની રાણીની ચતુરાઈ જોઈને ખુશ જ થઇ ગયો એ હર્ષથી બોલી ઉઠયો કે, ધન્ય છે રાણી ત્હારી રસિકતાને! ત્હમે રજપૂતાણીઓ ત્હમારી ચતુરાઈને માટે વખણાઓ છો એમા કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. મ્હને નિશ્ચય છે કે મ્હારી સભામાનો કોઇપણ પંડિત આવી રસભરી રીતે સમસ્યા પૂર્તિ કરવાનો નથી મ્હને લાગે છે કે સરસ્વતીનું ચરણ એજ હશે, અને કદાપિ નહિ હોય તો હું કહુ છુ કે, સરસ્વતી કરતા પણ રસવતી ચઢે. પાદશાહને આ સમસ્યાપૂર્તિ એવી મન માનતી લાગી, કે હવે સભાવાળાઓ એથી વધારે શું કહી

શકશે, તે જાણવાનીજ જિજ્ઞાસા એના મનમાં પળેપળ કુદકારા મારવા લાગી, અને તેથી હેણે સાજનું દરબાર રોજ કરતાં વહેલુંજ ભર્યું. દરબારમાં આવતાં જ પોતે બીજી કાંઈ વાત ન કાઢતાં પેલી સમસ્યા આગળ કરી, અને કહ્યું કે જોઉ હવે કોણ પુરી કરે છે? યાદ રાખજો કે એ સરસ્વતીકૃત છે અને તેથી જો હમે આળસમાં રહેશો તો હમારી અને આ સભાની શોભા રહેનાર નથી.

હવે અકબરની આ સભામા જે જે લોકો આવતા હતા તે સઘળા થોડા ઘણા તો વિદ્વાન હતા જ. એના દરબારમાં છાલકામાં છાલકા મીજલસીઓ પણ કાંઈ કવન કરવાની તો શક્તિ ધરાવતા જ હતા. અક્ષરશત્રુની તો અકબરના દરબાર તરફ ડોકીઉં કરવાની પણ હિમત ચાલતી નહિ. તેથી આ સમસ્યા સાભળી સૌ પોતપોતાના મનમા વિચાર કરવા લાગ્યા. અને સૌએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોઇ રીતે ચોથું ચરણ તૈયાર તો કર્યું. પણ અકબરે એના ઉપર આટલો બધો ભાર મુકયો હતો તેથી સઘળા રખેને આપણું ખોટું પડે એમ જાણી બોલવાને અચકાતા હતા. પરંતુ એ સભામા મિયાલબ્બે કરીને એક બહુબોલો, પતરાજી, અને ખુશામતીઓ અમીર બચ્ચો હતો તે તુર્ત બોલી ઉઠયો, કે જહાંપનાહ એમા શો ભાર છે? આપનો પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ હેના બાપની એ સમશ્યા મ્હારા જેવો એક નાદાન અને કમઅક્કલ માણુસ સાભળતાની સાથે પુરવાની તાકાત ધરાવે છે. લો એનું ચોથુ ચરણ હુ કહુ—

अकबरशाह, अब जक्त.

હમણા બેશક આખુ જક્ત નિરાતે ઉંઘે છે કેમ કે આપ જેવા મહા શક્તિમાન અને જાગૃત પાદશાહ હેમને માથે હાલ બિરાજે છે. બોલ બીરબલ!! હ્હારૂ ચોથુ ચરણ આજ કે બીજુ? મ્હારૂ ચરણ નહિ લાગુ પડતુ હોય તો હેનો સબબ બતાવો. શુ એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી?

અકબર બાદશાહને આ ખુશામતીઉ ચરણ બીલકુલ પસંદ પડયુ જ નહોતુ, કેમ કે એના મનમા તો જોધપુરવાળી બેગમનો રસમય અર્થ જ રમ્યા કરતો હતો તોપણ મિયાલબ્બેની તજવીજ

અકબરને આ અર્થ કેમ રૂચે ? એણે કહ્યું "રાજા સાહેબ આપના જેવા સરદારોની તો એમાં ખુબી છે, પણ પાદશાહોને માટે એ કંઇ સારી રાજનીતિ કહેવાય નહિ." એમ કહી અબુલફઝલના સામું જોયું કે તરત તે ચતુર કારભારી બોલ્યો, બંદેનવાજ, દાલડાલનો ફરકતો મોટા મોટા મુનશી પણ ગણતા નથી, માટે આપે પણ નજ ગણવો જોઇએ. એમ કહી એણે રાજા માનસિંગનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઉથલાવી નાંખ્યો.

बादशाह बदबख्त.

અબુલફઝલના આ શબ્દચાતુર્યથી પાદશાહ વગેરે સઘળાના મન પ્રસન્ન થયા, પણ રાજા માનસિંગને તો બહુ જ માઠું લાગ્યું. એ રાજા કંઈ હાલના જેવો અફીણી કે ગંડુ નહોતો. તે ખબરદાર, વિચારવંત, થોડાબોલો અને જે બોલે તે પ્રતિપાદન કરી શકે એવો હતો. તેથી આ પ્રમાણે પોતાના બોલનું ખંડન થવાથી ત્હેને ગુસ્સો લાગ્યો અને બોલી ઉઠ્યો કે મ્હારી સમસ્યાપૂર્તિમાં ઉત્તમ રાજ નીતિ રહેલી છે, અને જો તે આ સભામાં કોઇથી નહિ સમજાતી હોય તો તે સમજાવવા તૈયાર છુ. અકબરે જોયું કે માનસિંગને ખોટું લાગ્યુ અને તેથી કહ્યુ કે રાજાસાહેબને તસ્દી લેવી પડે એ તો ઠીક નહિ. આ સભામા કોઈ એમના વાક્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવો. બધા એક બીજાના મ્હો તરફ જોવા લાગ્યા. પાદશાહે જગન્નાથ પંડિત તરફ નજર કરી એટલામાં બીરબલે હિંમતથી બોલવુ શરૂ કર્યું. "સાહેબ! એ દુહાનો પ્રસંગ સમજ્યા વિના એની ખુબી નહિ સમજાય. આપના જેવા એક પ્રતાપી પાદશાહ વિક્રમાજિત એક સમે નગર ચર્ચા જોવા નીકળ્યા. અંધાર પિછોડો ઓઢી શયન ગ્રહમાથી નીકળે છે તેવાજ બારણા આગળના રખેવાળોએ " કોણ એ " કરી ગર્જના કરી. તેમજ મહેલની આસપાસ સો સો સુભટો હાથમા નાગી તરવારો લેઇને પહેરો ફરતા હતા તે પણ તેવાજ જાગૃત માલમ પડયા તેથી પોતે અદ્રશ્ય થઇને નગર ચર્ચાએ ચાલ્યા. જ્યા જુએ ત્યાં ચોકીદારો ખડાને ખડા. બારે દરવાજે ફરી વળ્યા પણ કોઈ રખવાળને ઉંઘતાં કે બેઠેલો જોયો નહિ. તેથી તેમણે બારમા દરવાજા આગળ પહોચતા આ પ્રમાણે કહ્યું:—

अहो ! रात्र जागृत खडे, गम रक्षक महाशक्तः

આ શબ્દ સાંભળતાજ ત્યાના ચોકીદારો તે શબ્દને અનુસારે ત્હેના ઉપર વાઘની પેઠે કુદી પડયા, અને કાહુ ઝાલી બંધન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હુ પાદશાહ છુ એમ સુચવવાને માટે ઉપલી લીટી પોતે ફરીથી બોલ્યા. ચોકીદાર સમજ્યા તો ખરા પણ સ્પષ્ટ બોલાવવાને સારૂ જવાબ આપ્યો કે.—

यों कह सुखे सुवे सदा बादशाह वडवख्त.

મતલબ અમારો પાદશાહ એમ સમજે છે તેથી તો તે નિરાતે આ સમે સુતો હશે અને ત્હમે તો કોઇ ચોરજ છો અમારા પાદશાહને પોતાના સરદારોનો આટલો અણવિશ્વાસ ન હોય એમ વ્યજના કરી પોતાની જાગતી બતાવી વિક્રમરાજા ખુશ થઇ ગયા અને ત્હેને સભામા બોલાવી સ્હવારે ઘણો શિરપાવ આપ્યો. માટે, મહારાજ, **બીરબલે** કહ્યુ કે આ રીતે પ્રસગ સમજતાં આ દુહામાં રાજનીતિનો કાંઈ દોષ આવતો નથી. એમા સરદારોની ભક્તિ તથા પાદશાહની કદરદાની જ વર્ણવી છે”

પાદશાહે કહ્યુ, શાબાશ ! રાજા સાહેબ, ત્હમારૂ બહુ બોલવું ગૂઢ છે. ઘણાને તો **બીરબલ** જેવાની સહાયતા વિના ભાગ્યે જ સમજાય વારૂ હવે કોઇ બીજાને આ સમસ્યા પુરવાનુ મન છે? એ ઉપરથી વિષ્ણુસ્વામી કરીને એક ગોસાઇ ત્યા બેઠો હતો તેણે કહ્યું

आस्थारुढ हरिभक्त.

‘હરિ’નું નામ સાભળી જનુનુદ્દીન મુલ્લા ચીડવાયા. કોઇ ભલા મુસલમાને કહ્યુ કે હરિ કહો કે **રામ** કહો, પણ અર્થ તો **અલ્લાજ** થાય છે. વસ્તુ એક છે તો નામને માટે શું લડવું જોઈએ? આ સાભળતાંજ મુલ્લાંજી હાથથી ગયા. **मुन्शी—ई— : तुं क्या समजता है ? दीनमे वस्तु है हिकिधर ? नामकी हि सब तकरार है.** આ બોલવાથી જનુનુદ્દીનમાં જનુન સિવાય ખરા દીનની કાઇ સમજ નહોતી એ સાફ જણાઈ ગયું અને તેથી શાણા લોકો કાંઈક કંટાળાની સાથે હસી એને

અકબરને આ અર્થ કેમ રૂચે ? એણે કહ્યું "રાજા સાહેબ આપના જેવા સરદારોની તો એમાં ખુબી છે, પણ પાદશાહોને માટે એ કંઇ સારી રાજનીતિ કહેવાય નહિ" એમ કહી અબુલફઝલના સામું જોયું કે તરત તે ચતુર કારભારી બોલ્યો, બંદેનવાજ, ઢાલઢાલનો ફરકતો મોટા મોટા મુનશી પણ ગણતા નથી, માટે આપે પણ નજ ગણવો જોઇએ. એમ કહી એણે રાજા માનસિંગનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઉથલાવી નાંખ્યો.

बादशाह बदबख्त.

અબુલફઝલના આ શબ્દચાતુર્યથી પાદશાહ વગેરે સઘળાના મન પ્રસન્ન થયા, પણ રાજા માનસિંગને તો બહુ જ માઠું લાગ્યું. એ રાજા કંઈ હાલના જેવો અફીણી કે ગંડુ નહોતો. તે ખબડદાર, વિચારવંત, થોડાબોલો અને જે બોલે તે પ્રતિપાદન કરી શકે એવો હતો. તેથી આ પ્રમાણે પોતાના બોલનું ખંડન થવાથી ત્હેને ગુસ્સો લાગ્યો અને બોલી ઉઠ્યો કે મ્હારી સમસ્યાપૂર્તિમા ઉત્તમ રાજ નીતિ રહેલી છે, અને જો તે આ સભામાં કોઇથી નહિ સમજાતી હોય તો તે સમજાવવા તૈયાર છુ. અકબરે જોયું કે માનસિંગને ખોટું લાગ્યુ અને તેથી કહ્યુ કે રાજાસાહેબને તસ્દી લેવી પડે એ તો ઠીક નહિ. આ સભામા કોઈ એમના વાકયનો ગૂઢાર્થ સમજાવો. બધા એક બીજાના મ્હો તરફ જોવા લાગ્યા. પાદશાહે જગન્નાથ પંડિત તરફ નજર કરી એટલામા બીરબલે હિંમતથી બોલવુ શરૂ કર્યું. "સાહેબ! એ દુહાનો પ્રસંગ સમજ્યા વિના એની ખુબી નહિ સમજાય. આપના જેવા એક પ્રતાપી પાદશાહ વિક્રમાજિત એક સમે નગર ચર્ચા જોવા નીકળ્યા: અંધાર પિછોડો ઓઢી શયન ગ્રહમાથી નીકળે છે તેવાજ બારણા આગળના રખેવાળોએ "કોણ એ" કરી ગર્જના કરી. તેમજ મહેલની આસપાસ સો સો સુભટો હાથમા નાગી તરવારો લેઇને પહેરો ફરતા હતા તે પણ તેવાજ જાગૃત માલમ પડયા તેથી પોતે અદૃશ્ય થઇને નગર ચર્ચાએ ચાલ્યા. જ્યા જુએ ત્યા ચોકીદારો ખડાને ખડા. બારે દરવાજે ફરી વળ્યા પણ કોઈ રખપાળને ઉંઘતાં કે બેઠેલો જોયો નહિ. તેથી તેમણે બારમા દરવાજા

ળ પહોચતા આ પ્રમાણે કહ્યું:—

अहो ! रात्र जागृत खडे, गम रक्षक महाशक्त॥

આ શબ્દ સાંભળતાંજ ત્યાંના ચોકીદારો તે શબ્દને અનુસારે ત્હેના ઉપર વાઘની પેઠે કુદી પડયા, અને કાકું ઝાલી બંધન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હુ પાદશાહ છુ એમ સુચવવાને માટે ઉપલી લીટી પોતે ફરીથી બોલ્યા. ચોકીદાર સમજ્યા તો ખરા પણ સ્પષ્ટ બોલાવવાને સારૂ જવાબ આપ્યો કે.—

यो कह सुखे सुत्रे सदा बादशाह वडवख्त.

મતલબ અમારો પાદશાહ એમ સમજે છે તેથી તો તે નિરાતે આ સમે સુતો હશે અને ત્હમે તો કોઇ ચોરજ છો. અમારા પાદશાહને પોતાના સરદારોનો આટલો અણવિશ્વાસ ન હોય એમ વ્યંજના કરી પોતાની જાગતી બતાવી વિક્રમરાજા ખુશ થઇ ગયા અને ત્હેને સભામા બોલાવી સ્હવારે ઘણો શિરપાવ આપ્યો. માટે, મહારાજ, **બીરબલે** કહ્યુ કે આ રીતે પ્રસગ સમજતાં આ દુહામા રાજનીતિનો કાંઈ દોષ આવતો નથી. એમા સરદારોની ભક્તિ તથા પાદશાહની કદરદાની જ વર્ણવી છે”

પાદશાહે કહ્યું, શાબાશ ! રાજા સાહેબ, ત્હમારૂ બહુ બોલવું ગૂઢ છે ઘણાને તો **બીરબલ** જેવાની સહાયતા વિના ભાગ્યે જ સમજાય વારૂ હવે કોઇ બીજાને આ સમસ્યા પુરવાનું મન છે ? એ ઉપરથી વિષ્ણુસ્વામી કરીને એક ગોસાઇ ત્યા બેઠો હતો તેણે કહ્યું.

आस्थारूढ हरिभक्त.

‘હરિ’નુ નામ સાભળી જનુનુદ્દીન મુલ્લા ચીડવાયા. કોઇ ભલા મુસલમાને કહ્યુ કે હરિ કહો કે **રામ** કહો, પણ અર્થ તો **અલ્લાજ** થાય છે. વસ્તુ એક છે તો નામને માટે શું લડવુ જોઈએ ? આ સાભળતાજ મુલ્લાંજી હાથથી ગયા **मुझी—ई— : तुं क्या समजता है ? दीनमे वस्तु है हिकिधर ? नामकी हि सब तकरार है.** આ બોલવાથી જનુનુદ્દીનમાં જનુન સિવાય ખરા દીનની કાંઇ સમજ નહોતી એ સાફ જણાઈ ગયું અને તેથી શાણા લોકો કાંઈક કંટાળાની સાથે હસી એને

તુચ્છ ગણવા લાગ્યા. પણ એના મનમા તો એ ડહાપણની વાત હતી અને દીનને નામે બાદશાહનું અપમાન કરવુ ત્હેને તો એ ગાઝીપણું સમજતો હતો તેથી બોલ્યો, **पादशाह, तु मुसलमीन है कि काफिर ? अफसोस ! अफसोस ! में अब मेरे जैफ चस्मोंसे क्या देखता हौं,** બીરબલે ધીમે રહીને જાણે જવાબ દેતો હોય તેમ કહ્યું, કે **कुच नहि देखते हो, अल्लाको नहि तो फिर दुसरा क्या देखोगे ?** બીરબલનુ આ હસકુ સાભળીને તથા મુલ્લા ચશ્માં ચઢાવેલી આખે ડોળથી આસપાસ રોહલુ રોહલુ જોતા હતા તે જોઇને સભામા ચોપદારથી તે બાદશાહ સુધી સર્વને ખડ ખડ હસવું આવ્યુ.

એવામાં રાજા **તોડરમલ્લ** સભામાં આવી પહોચ્યા. એ હિંદુ દિવાન બીજા સભાસદોના જેવોજ ચતુર અને વિદ્વાન હતો પણ પોતાના જમાબંદીના કામમા એટલો બધો ગુંથાએલો રહેતો હતો કે એને આવી વિદ્યા વિનોદની મંડળીઓમા આવવાનો કવચિતજ અવકાશ મળતો હતો તેથી બાદશાહે એને વિશેષ આવકાર દીધો અને અત્યાર સુધી જેટલી સમસ્યાપૂર્તિ થઇ હતી તે કહી સંભળાવીને પુછ્યુ કે રાજા ! તમે શું કહો છો ? **તોડરમલ્લે** પ્રથમ તો પોતાની દીનતા બતાવી આનાકાનીજ કર્યા કીધી, પણ એમ કરતાં જ્યારે વિચારનો પુરતો વખત મળી રહ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે ચોથું ચરણ ઉભું કર્યું:—

बालक, भूप सुभक्त.

અકબરે હસીને કહ્યું કે, દિવાન સાહેબ વિના સર્વાંબો કોણ બાધી આપે ? રાજા **તોડરમલ્લે** ખુબ કરી ! સઘળાની વાત આવી ગઇ અને કોઇની તકરાર રહી નહિ, જોઇએ, હવે **બીરબલ** શુ કહે છે? બોલ ત્હારૂં **શારદાકૃત** ચરણ શું છે. ?

બીરબલે નમ્રતાથી ઘણી કુર્નિસો બજાવી ઉત્તર આપ્યો કે જહાંપનાહ ! જ્યા આવા આવા વિદ્વાનો ભેળા થાય છે ત્યાં ત્હેમના તેજથી **શારદા** દેવી અહોનિશ હાજર જ હોય છે અને તેથી સાજે નિર્ણય થાય તે કેમ ખોટો હોય ? તથાપિ મ્હારૂ ચરણ કાંઇક

એથી જુદું છે, પણ ઝાઝો ફેર નથી. રાજા તોડરમલ્લ સાહેબ ! “બાલક” ત્હેને ઠેકાણે મ્હારા પાઠમા “બાલકુ” છે. બાદશાહે પુછ્યું, એ બે શબ્દોના અર્થમા કાંઈ ભેદ છે? તોડરમલ્લે જવાબ આપ્યો: “નાજી પણ બાલકુએ જુનું અને કાંઇક રસિકરૂપ છે તેથી મ્હારા કરતા એ સમસ્યાપૂર્તિ સારી છે એમ હું કબુલ કરૂં છુ ”

બીરબલે રાજા તોડરમલ્લને સલામ કરી કહ્યું, “આપ લાયક આદમી છો એટલે વિવેક કરો એમાં કાંઇ નવાઇ નથી.” પછી બાદશાહ તરફ નજર કરી બોલ્યો કે, પૃથ્વીપતિ ! રાજા સાહેબની સમસ્યાપૂર્તિ યથાર્થ છે, મ્હારા અને એમના શબ્દોમા કંઇ ભેદ નથી પણ મ્હારો શારદાકૃત દુહો છે તેથી વિચારીને જોશો તો કાંઇ બીજી પણ ચમત્કૃતિ નીકળી આવશે. બાદશાહે ચો તરફ જોયુ કે કોઇ બીજી ચમત્કૃતિ એમાથી કાઢી આપે છે? મિયાં ફૈઝીએ કહ્યુ, “હાજી આ દુહાની ખુબી એ છે કે રાજા માનસિંગ અને મુલ્લા અબુલફઝલની સમસ્યાપૂર્તિમા જે વિરૂદ્ધતાઓ આવી હતી તે બંનેનો સમાવેશ એમા થઇ જાય છે. જો

वाल, कुभूप, सुभक्त.

એમ શબ્દ તોડીને વાંચીએ તો જુદો અર્થ નીકળે અને નહિ તો સાધારણ રાજા લોકોને પસંદ પડતો જ અર્થ દેખાય

वालकु, भूप, सुभक्त.”

બાદશાહ આ સાભળી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને સર્વનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે મ્હારી સભામાં આવા રત્નો પરમેશ્વરે આપ્યા છે તેથી ત્હેનો હું ઉપકાર માનું છું. વારૂ પંડિત-રાજ ! તમે કાવ્યશાસ્ત્રી છો, તેથી નિર્ણય કરો કે આ સઘળા ચરણોમા સૌથી સારૂ કોને ગણવું. મ્હારી નજરમાં તો એ સઘળાં સારા લાગે છે જગન્નાથ પંડિતે ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો કે બધાએ ચરણ રસિક છે ખરા તો પણ કવિકૃત તો બીરબલનું જ કહેવાય.

ફૈઝીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો કે રસ છે તો કવિતા છે અને કવિતા કહી તો પછી તે કવિકૃતિ થઇ જ ચુકી. જગન્નાથે હસીને કહ્યું “મિયાં ફૈઝી, આજે ત્હમે સંક્ષેપમા વાદ ઠીક ગોઠવ્યો છે. **वाक्यं**

અબદુલફઝલ જેવા દિવાન જેનું કામ હમેશા સારી મસલત આપવાનું છે ત્હેને એમજ લાગે કે ગમે એવા સરદાર હોય પણ ત્હેની ઉપર ભરોસો રાખી બેસી રહે તો તે " बादशाह बदबख्त " જ જાણવો. વિષ્ણુસ્વામી ભક્ત છે એટલે એમને પરમેશ્વર ઉપર અચળ આસ્થા રાખવાનુંજ સુઝયું. એ પ્રમાણે એ સર્વે જણે તો પોત પોતાના નિત્ય વ્યવહારનીજ વાત કહી—એમાં કાંઇ કવિતા કરી એમ કહેવાય નહિ. તોડરમલ્લ રાજા બડા હિસાબી છે એટલે આ બધાની વાતો સાભળીને માત્ર ત્હેનો સર્વાળોજ કરી આપ્યો. પણ બીરબલ જેને એમાનો એકે અનુભવ નહિ તેણે એ બધાનો અનુભવ રસમય વાણી, છટાથી દર્શાવ્યો, માટે એજ કવિ એનીજ વાણી શારદાપ્રેરિત એવો મ્હારો તો અભિપ્રાય છે.

બાદશાહે રાજી થઇને બીરબલને " કવિરાય "નું પદ આપ્યું અને તે દિવસથી એને એજ નામે બોલાવવા લાગ્યો.

નવલગ્રંથાવલી. ભાગ ૧.

નંદશંકર તુલજાશંકર.

સંસાર સાગર.

આ સંસાર એક મ્હોટો વિકટ સાગર છે ત્હેમા કરોડો વહાણો હંકરાય છે. તે વહાણોમા ત્હેના ધણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઇને બેસે છે. આ દરિયામા અગણિત ન્હાના મ્હોટા ખડકો પાણીમા ઢંકાયલા છે તે ઉપર કેટલાએક વહાણો ગર્ભપુરી બંદરમાથી નીકળતાજ અથડાઇને ભાગી જાય છે. અને ત્હેમા બેઠેલા તમામ માણસો ગરક થઇ જાય છે. બીજાં કેટલાએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી ડુબે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણ એ ખડકોને લીધે ભાગતાં માલમ પડે છે. અને બીજા નવા ગર્ભપુરી બંદરની ગોદીમાથી દરિયા બહાર પડે છે. જ્યા સુધી વહાણો મુક્તિપુરી બંદરે પહોચે ત્યા સુધી આખે રસ્તે સાગરના મ્હોટા ઉછળતા તોફાની મોજાંથી તેઓ ઉંચા નીચા થાય

છે. અને હમણા ડુબશે હમણા ડુબશે એવી ત્હેમાં બેસનારાઓને દેહેશત રહે છે. દરિયામાં ડુબેલા ખડકો સિવાય બીજા અગણિત ઉંચા આવેલા પત્થરની સીધી બાજુવાળા બેટો છે. તે ઉપર લીલોતરી તથા રળિયામણા પર્વતો હોવાને લીધે ઘણા સુંદર દેખાય છે, વળી તે ઉપર દેખીતી ખુબસૂરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓ બેસીને મધુર રાગથી ગાયન કરે છે. કટાક્ષ બાણથી વહાણમા બેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ઈશારત કરે છે. વહાણધણીની સાથે જેઓ બેઠેલા હોય છે તેઓમાથી કેટલાએક ત્હેના ખરા મિત્ર હોય છે, કેટલાએક તો તે દુષ્ટ રાક્ષસીઓના સગાં તથા મદદગાર હોય છે, અને તેઓ વહાણધણીને તે બેટોમા જવાને નિરંતર સમજાવ્યાં કરે છે. જ્યાં સુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોય છે ત્યા સુધી સ્હામે પવને પણ તે સદ્ગુણની સાકડી નાળમાજ તે વહાણ ચલાવે છે. પણ તે રસ્તામા તે વહાણધણીને મઝા પડતી નથી. ત્હેના વહાણમાં બેસનારા તો પણ ત્હેના શત્રુઓ ત્હેના હમેશા કાન ભર્યા કરે છે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણ લઈ જાય છે તે રસ્તામા કાંઇ જોવા જેવું નથી, તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાની સઘળી મોજ ચાખીએ નહિ તો ફેરો મિથ્યા એવી શીખામણ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છીનવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનીનુ કામ સોપાવે છે પછી કામ ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરરૂપી સઢો ચઢાવવામા આવે છે, અને તૃષ્ણારૂપી પુંઠનો પવન જોરથી ફુંકતાં વારજ વહાણ સદ્ગુણની નાળમાથી ચસડાઇને બહોળા દરિયામા પડે છે. પછી જે રસીલો બેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણ હંકરાય છે. આ વખતે નાળમાના વહાણવાળાઓ બહાર પડેલા વહાણવાળાઓને મ્હોટેથી પોકાર કરીને બેટ પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે. તથા જે વહાણવાળા તે બેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેના વહાણો બેટના પત્થરની સીધી બાજુઓ ઉપર અથડાઇને કટકે કટકા થઇ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે. પણ મૂર્ખ વહાણવટી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો નથી. દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓના મદદગાર તથા જાસુસો ત્હેને સમજાવે છે કે જેઓ ભર દરિયામા પડયા નથી, તેઓ ત્હેની ખુબી જાણી શકતા નથી. તથા જેઓનાં વહાણ

અથડાયા છે તેઓના સુકાની સારા નહિ હોય. અથવા તેઓએ બેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડયો હશે, આપણને એમ થશે નહિ. અને એમ કરતા જો વહાણને જોખમ લાગે એવો જરાપણ સંભવ લાગશે તો તુરત સઢ વિટાળી લઇ વહાણ પાછું નાળમા ચાલી દઇશું પણ નુકશાન લાગશે એવી નકામી બીકથી એક સાકડી નાળમા ચાલ્યા કરવુ અને આ સાગરમાના અગણિત બેટોમા શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવુ ત્હેમા વહાણ ચલાવવાની ખુબી શી ? એવી સલ્લાહ માન્ય કરી વહાણ આગળ બેટ તરફ ચલાવે છે. અને રસ્તામા ડુબતા બીજાં વહાણો જોય છે, તથા તે બેટની પાસે લાખો વહાણો ભાંગતા ત્હેની નજરે પડે છે તો પણ તે બેધડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે એટલે સુધી કે ને વહાણ પણ બીજાઓની પેઠે તળીએ બેસે છે. તે વખતે તે રડે, શોક કરે કે પસ્તાય, તે શા કામનું ? જોત જોતામા વહાણ નીચે બેસતુ જાય છે. પણ કાંઈ ત્હેને લેખવતું નથી અથવા બચાવવાનો વખત વીતી જવાથી નાળમાના ઘણા એક વહાણવાળાઓ ત્હેની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા ન્હાના ન્હાના મછવા મુકાવીને તેઓને ઉગારવાને જે મહેનત કરે છે તે સઘળી નિષ્ફળ જાય છે ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણવાળાઓને કે આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલુ બધુ જોખમ વેઠીને, બલ્કે ડુબતા તથા ડુબવાની તૈયારીપર આવેલા વહાણવાળાઓની ગાળ ખાઇને, તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓને મુક્તિપુરીના સાચા રસ્તા ઉપર લઇ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે. એ પરોપકારી પરમાર્થી વહાણવાળાઓની મહેનત કાઇ હમેશા સફળ થતી નથી. અગર જો ઘણા વહાણો તેઓની તરફથી સહાયતા આવ્યા પહેલા અથવા આવ્યા છતા પણ ભાગે છે તો પણ થોડાએકને તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછા નાળમા ઘાલી દે છે. નાવ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસખ્ય છે, અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે કે જેઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે તેઓને ત્યા જવાનુ મન થાય છે પણ વિવેક સુકાનીનુ પ્રબળ તુટેલું ન હોય તો તેઓ પાછા નાળમા ઘસડાઈ આવે છે એ પ્રમાણે નાળમાના

વહાણ ઝોલાં ખાય છે. અને વખતે વખતે થોડીવાર નાળ બહાર જઈ આવી પાછાં રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળમાં છતાં પણ તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે. અને નાળમાથી જરા પણ ખસ્યાતો મુક્તિપુરીના બંદરમા પેસવાને ત્યાના ફુરજાના દારોગા તરફથી પરવાનો મળશે નહિ એવા ધાકથી કેટલાએક તે તુતક છોડી ભંડારમા જઈ ભરાઇ રહે છે. અને આગળ વહાણ લંગરવાર થાય ત્યા સુધી પોતાનું મ્હોડુ બહાર બતાવતા નથી. કેટલા એક તુતક ઉપર રહે છે તેઓ વહાણને નાળ બહાર ધસડાતું અટકાવવાને હમેશા ત્હેને નબળું પાડયા કરે છે એટલે તે મેદાન પડી શકતુ નથી. એ પ્રમાણેનો સંસાર છે. ત્હેમાની હજારો લાલચોના ફંદામા ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દોડે તેટલા માટે ઘણા માણસો દેહને કષ્ટ કરે છે. વળી દેહને અને મનને એવો નિકટનો સંબધ છે કે જો દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણ કષ્ટ પામે છે. અને તેમ થયાથી મોહ જાળમા ફસાઇ પડવાને ત્હેને કદાચ અટકાવ થાય છે. એ કારણ સિવાય બીજુ કાંઇ જડતું નથી.

કરણઘેલો.

નર્મદાશંકર.

મંદ દીસતા સુધારકોને બોધ.

એકવાર આપણો વિચાર એકદમ જાતિભેદ તોડી નાંખવાનો હતો ને ત્હેને માટે તૈયારીપર આવી રહ્યા હતા, એકવાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઇ જઇ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા, એકવાર આપણે વલ્લભમતને તોડી પાડવાને ખાઇ પીને મંડયા હતા, એકવાર આપણે નવુ મંદિર કહાડવાની તૈયારી કરતા હતા; એકવાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો ઉપર સુંદર ભાષણો કરતા હતા ને વર્તમાનપત્રોમા લખતા હતા. એકવાર આપણે ખોટે માર્ગે પૈસો મેળવવાને આહા! કેવા ધિક્કારતા હતા! એકવાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા

હતા, એકવાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમજવનના ઉપર મોટો ઘસારો કરવાની તજવીજમા ખંતે રહેતા હતા, પણ તે દહાડા કયા ગયા ? અફસોસ ! આજકાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યા કરીએ છીએ આજકાલ આપણે કહીએ છીએ કે ભાઇઓ જેમ બને તેમ પૈસા પેદા કરો ને પછે નચિંતે મનમાન્યો સુધારો કરીશુ, આજકાલ આપણે કોઈ કોઈને મળતા નથી, આજકાલ આપણામા કોઇની દાઝ નથી, આજકાલ આપણે કોઈકોઈના મિત્ર નથી, આજકાલ આપણામા વિવેક નથી, આજકાલ આપણામાં શૌર્ય, ઉદ્યોગ, ને ખંત નથી; (એકમાત્ર પૈસો કમાવાની વાતમા તે છે ખરા) ટુંકામા, આજકાલ આપણે માણસ નથી. 'સુથારનું ચિત્ત બાવળીએ ને ઉંટને મ્હોડે ઝાખરા' તેમ આપણા ચિત્ત પૈસા તરફ ને આપણા મ્હોડાપર પણ મુકયાની શરમ છે.

પૈસો મેળવ્યા પછી સુધારો કરીશું એ આપણુ બહાનું છે. આપણામાના જેઓને પૈસા મળ્યા છે તેઓમાના ઘણાક કરતા નથી, કરે છે તે આડી રીતના કરે છે, કરશે તો પણ આડી રીતના. જુવાનીના જોશમા થાય તે કામ ઘડપણમા કરવાની ઉમેદ બાંધવી ત્હેનું નામ તે બહાનું કે નહિ ? માત્ર પૈસાથીજ સુધારો થયો એવુ ઇતિહાસમા કોઈ ઠેકાણે જોવામા આવ્યુ નથી, નિયમતો સર્વત્ર આજ જોવામા આવે છે કે દેશનો સુધારો કરવામાં પ્રથમ વિદ્યા ને ઉંચી પ્રતિના સદ્ગુણો જોઇએ પછી દ્રવ્યની સહાયતા હોય તો સુધારો વહેલો પ્રસરે, ન હોય તો મોડો પ્રસરે અર્થાત્, લોકમા વિદ્યા અને પ્રેમ શૌર્યાદિક સદ્ગુણો હોય તો જ તેઓ સુધરેલા કહેવાય ત્હેમા સુધારાવાળા ઉપદેશકોમા તો એ ત્રણ વાત પહેલી જોઇએ. જે જે ઉપદેશકો થઇ ગયા છે તેઓ પ્રથમ નિર્ધન હતા, ત્હેમાના કેટલાકે પોતાના ઉદ્યોગમા રહીનેજ પૈસો પેદા કર્યો હતો, પણ આપણે તો 'શીરા સારૂ શ્રાવક થવું' એ કહેવત પ્રમાણે સ્વાર્થનો ને પરમાર્થનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઇ દેવ ટળી રાક્ષસ થયા છીએ. રાક્ષસ તો સારા કે શત્રુના ઉપર શૌર્ય વાપરે, પણ આપણે તો શૌર્ય વિના જનાની થઇ ગયા છીએ. વગર આવડતને લીધે ઉત્પન્ન થતી ન્હીકમા 'કમજોર શુ-

સ્સા બ્હોત ' તેમ માંહો માંહે એકેકને પોતાની પાસથી દૂર કરવામા (રખેને હવે સુધારેવાળો કહેવાઉં ને વહેમી મડળમાં અળખામણો થાઉ) અને એક બીજાને ચાવવામાં આપણું બાચલું રાક્ષસીપણુ વાપરીએ છીએ. ઉપદેશકોએ તો દ્રવ્ય–માનનો લોભ ન રાખતાં દેશના કલ્યાણને અર્થે ખતે પોતાનું કામ કર્યા જવુ જોઇએ. પૂર્વે આપણામા તેમ હતું. બીજા દેશોમા તેમ હતું ને આજ પણ છે. પેટને સાસા પડતા એવા યુરોપ ખંડના કેટલાક વિદ્વાનો જેમ તેમ ગુજારો કરી મ્હોટા પુસ્તકો લખે છે, જે પુસ્તકો તેઓના મરણ પછી લોકની જાણમાં આવે છે ને પછી કેટલેક વર્ષે ગ્રંથકારો પિતર રૂપે પોતાના યશસ્વી કૃત્યોની કીર્ત્તિની વાસના લેછે–ધન્ય ધન્ય ! વારૂ, પૈસો મળ્યો એટલે મદને આળસ ઘર ઘાલેજ. જેટલું જુસ્સાનુ બોલવું લખવુ છે તે દુઃખના વખતનું જ સારૂ હોય છે. પૈસાથી વિચારવાવાળું ને મહેનતવાળું કામ કરવાનું મન થાય નહિ. તેમ ન થાય તો કામ સારૂ પણ થાય નહિં, અર્થાત્ પૈસાથી અને પૈસા મળ્યા પછી સુધારો કરીશું એ કહેવુ કેવળ બહાનું છે. વળી એમ કરતા પૈસા કમાવવા પછવાડે રોજ ૧૨ કલાક ગાળવા તો અઠવાડિયામાં ૧ કલાક પણ મિત્રને મળવામાં અને આગળ થવાની મ્હોટી લડાઇને સારૂ કવાયત શીખવામાં ગાળવો.

ભાઇઓ જેમ આપણું જોર નરમ છે તેમ **વહેમજવન**નું પણ નરમ છે, પણ આપણે ઘણા જ પાછા હઠયા છીએ ને હઠીશું. **વહેમજવન** પણ હઠે છે, પણ તે કીડીની ચાલે. (બન્નેને હઠાડનાર પૈસાખાન છે.) પણ આપણામાના કેટલાએક જેઓ **વહેમજવન**ને નિંદતા તેઓ જ ત્હેની પૂજા કરે છે, તેથી જ્યારે પાછી લડાઇ શરૂ થશે ત્યારે **વહેમજવન** આપણા ઉપર ખુબ દોડ કરી આવશે. જે ઉમંગથી આપણે આરંભ કર્યો હતો તે ઉમંગને તે શ્રમ રાખી રહ્યા હત તો **વહેમજવન**ને દૂર નસાડયો હત પણ રે તેમ ન કરતાં આપણે આજ પાછે પગે દોડી પૈસાખાનના ગુલામ થઈ રહ્યા છીએ !

* * * * *

દુ:ખને અંતે જે યશ તેજ ખરો યશ છે. ધનબળે દેશનું

કલ્યાણ કરનારાઓના કરતા તનમન બળથી દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓનું માન ને કામ વધારે ઉંચી જાતનું ઘણીવાર રહે તેવુ અને મૂલ્યવાળું છે.

હવે ગમે તેવા છીએ, થોડી પુજીએ ઘણું દેખડાવીએ છીએ, કાયર છતે શૂરવીરના ડોળ ઘાલનારા થઇ પડયા છીએ, ગમે તેવા છીએ, તો પણ હવે જેવું આપણે ડોળ કર્યું છે તેવુ મરતા લગી રાખી રહેવું જોઇએ. રે ડોળ રાખી રહેવું એટલુંજ નહિ, પણ ઉપદેશની વૃષ્ટિયે મનરૂપી ખેતરોને સદ્બુદ્ધિથી ભરપૂર કરી નાંખવા જોઇએ મૂળ કુળના ધર્મ કોણ રાખી રહ્યા છે ? બ્રાહ્મણોમા બ્રાહ્મણપણું નથી ને ક્ષત્રીમા ક્ષત્રીપણું નથી રજપૂતે જ નોઇ ફેકી દીધા ને બ્રાહ્મણે માત્ર લોકલાજે રાખ્યા છે. ખરૂ જોતાં, દેશ, રાજ્ય, કુળ, ધર્મ, રૂઢી, વિદ્યા બધી વાતમા આપણા સેકડો રૂપાતરો થઇ ગયા છે–આપણે બધી વાતે સકર છીએ. હિંદરૂપી વહાણ સેકડો વર્ષ થયા દુર્દશાના દરિયામા તોફાન ખાઇ ખાઇને ખોખું થઇ રહ્યું છે,–એટલું છે કે હજી પુરૂ ભાગ્યુ નથી. અંગ્રેજી રાજ્ય છે એ યોગ રૂપી હોકાથી કંઇ દિશા માલુમ પડવા લાગી છે, પણ આપણે ખલાસીઓ એકસપે કામ કરતા નથી ભાઇઓ પ્રથમ ગરબડ હોય તો પછી સ્વસ્થતા થાય, ગાજવીજ હોય તો વૃષ્ટિ સારી થાય ને ધાન્ય પાકે. ભીલ પીંઢારાઓએ રાજ્ય મેળવ્યા છે તેમ આપણે આજ કાલ સુધારાવાળા ગર્જના કરીએ છીએ તે એવીની એવી જારી રાખીશું તો દેશમાથી વહેમજવનને હાકી કઢાવા સમર્થ કેમ નહિ થઇએ ? રે દીલગીર થવાનું એટલું જ છે કે આપણે એ ઉદ્યોગ જારી રાખતા નથી

ખરેખર આપણે ઘણું કરવાનુ છે. વિદ્યા જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો છે, શુદ્ધ ધર્મ ચલાવવો છે, ઘર સુધરાવટ કરવી છે, દેશી રાજ્યની ઉંઘ ઉરાડવી છે–ટુંકામાં નાના પ્રકારે દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો છે. આપણાથી તે કંઇ સઘળું થવાનું નથી તો પણ શું આપણા છોકરા પણ નહિ કરે ? જો આપણે અમુક મીમ બાધી જઇએ તો આપણા છોકરાઓને તેટલી તો મહેનત ઓછી ! તેઓ પછી ત્યાંથી આગળ વધશે.

રણમા પડયા પછી હવે બ્હીવું શું ? મહેનત કરતા લડતાં

મરવું એ સમાન પુરૂષાર્થ બજુ કીયું છે ? મરતાં લગી ધાથી રીબાયા તો પણ શું લીધેલું પણ મુકવું ? ખરૂ કહુછુ કે પાંચ-જ વીર નીકળે અને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મુકી દે અને રાત દહાડો સુધારો પ્રસારવાના ઉદ્યોગમાં રહે તો બેશક આપણે ઘણા આગળ વધીએ. રાજ્ય મદદમાં છે અથવા થશે, પણ 'ઓ દીન કહાં કે મીઆકે પાઉમે જુતી !' એ દહાડો કયાકે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ ! પાચ તે પાચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસારતૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થીઓથી શું થાય ? વિલાયત જવુ સહેલુ હોય તો વિલાયત જઇ આવનારને કોણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલીબધી ચુથાચુથ શાની થાય ? સંસારમા સર્વ વસ્તુ નાશ પામે છે. એક માત્ર કીર્તિ નાશ પામતી નથી માટે સુધારો કરી નામ કરવુ અને આવતી પ્રજાને રૂડો દાખલો આપવો એ આપણું પહેલુ કામ છે આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જુદી છે અલબત એકેકના વિચારમા અંતર તો હોયજ, પણ તેટલા ઉપરથી માહોમાહે વેર મત્સર રાખવા, દ્રવ્ય માનને અર્થે ખુશામતીઆ થવુ, લોભમા દોસ્તી બાધવી ને બાધીને ન નીભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કેઇ તો કે આગળથી જોઇ તપાસીને બાધવી, બાધી કે પછી ત્હેમા આગળ એકાદુ નઠારૂ નીકળ્યુ તો પણ ત્હેને નીભાવવું. જેની સાથે કામ પડયું, જેને માટે લોકોમા ગવાયા, જેને આપણે આપણુ પોતાનુ એકવાર પણ કહ્યુ, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યા, ત્હેને બાહે ગ્રહાની લાજ એ બહાને પણ હરગીસ મુકવુ નહિ પણ અફસોસ ! આપણે આજકાલ કોઇ કોઇના નથી ! હશે ! અગર ઘરમા ગમે તેમ ભાઇઓ ભાઇ લડીએ તો પણ બહાર તો એકજ છીએ એમ બતાવવુ જોઇએ. લાઇબલ કેસમા ભાઈ કરસનદાસ મૂળજીના કેટલાએક મિત્રો ત્હેનાથી જુદા વિચારના હતા,–જેઓનો વિચાર કોર્ટમા જઇ શાહેદી પુરવાનો નહતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડુ, પણ સુધારાની લાજ જશે એટલાજ માટે આગળ પડી ને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંપી શૂરવીરપણુ બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા જોગ છે. એવુ જ સર્વ પ્રસંગે હોવું. **નર્મગદ્ય.**

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ.

અજ્ઞાન કેફ.

આમ અચાનક વૈરાગ્ય થાય ત્યારેજ અજ્ઞાનરૂપી નિશો ઉતરી જાય છે. આપણે જે કે છીએ તેવાજ (મૂળ સ્વરૂપેજ) છીએ; પણ અજ્ઞાન રૂપી કેફને લીધેજ, આવા ભુલાવામા પડયા છીએ. એ અજ્ઞાન કેફ વિલક્ષણ છે એક મનુષ્ય કોઈ જાતનો નિશો કરીને ગંગાને પેલેપાર જવા નીકળ્યો. સ્હામે પાર જનારા બીજા મનુષ્યોની સાથે તે નાવડામાં બેઠો, ને નાવ ચાલતું થયુ. બને બાજુએ જળ જળ જોઈ ન્હેને નિશો વધારે ચઢવા લાગ્યો, ત્યારે તેણે નાવમાં બેઠાં બેઠા વિચાર કીધો કે વખતે મ્હને વધારે કેફ ચઢશે ને હુ કયાક બદલાઈ જઇશ તો કેમ ? આમ ધારી તેણે પોતાને પગે નિશાની સારૂ એક દોરો બાધ્યો. જેમ જેમ નાવ આગળ ચાલતું ગયુ તેમ તેમ તે વધારે કેફમા ગુમ થઇ બેભાન થઇને નાવમા ઘુમ થઈ પડયો. એટલે ખારવાઓ વગેરેએ જાણ્યુ કે આણે કેફ કીધો છે ને એને કશુ ભાન રહ્યુ નથી. થોડીવારે નાવ સ્હામેપાર પહોંચવા આવ્યુ એટલામાં એક અટકચાળા ખારવાએ પેલા કેફીના પગનો દોરો છાના માના છોડી લીધો સૌ માણસો કિનારે ઉતરી પડયા. પછી ખારવાએ તે કેફીને બેચાર હાક મારીને ઉતરી જવા માટે કહ્યું, ત્યારે તેણે ઘેનમાથી જરાક ઉચું જોયુ ને પોતાના પગમાનો દોરો ખારવાના પગમા જોઇને તે તુટક તુટક શબ્દે બોલ્યો, “ અરે ભાઇ, હુ તો ઉતર્યો છુ ! ” ખારવાએ કહ્યું “ રાંડના બેભાન, હોડીમા પડયો છે ને ઉતર્યો કહે છે એ શું ?” ત્યારે તેણે કહ્યું, “ પેલો પગમા દોરો છે એ હું છુ, કેમકે એ દોરો હું બદલાઇ ન જાઉં માટે બાધ્યો હતો. તે હું તો ઉતર્યો છુ માટે ઝાઝી ખટપટ નહિ કર ! ” આ સાંભળી સૌ લોકો હસી પડયા બીજા ઉતારૂઓને લઇ સામેપાર જવાની ઉતાવળ હોવાથી ખારવાએ ત્હેને ઉઠવા માટે ઘણુ ઘણું કહ્યું પણ તે ઉઠયોજ નહિ ત્યારે ક્રોધે ભરાઈ ત્હેના લમણાપર ખારવે એક તમાચો જોરથી ખેચી કાઢયો. એટલે તુરત ત્હેનું મસ્તક ઠેકાણે આવી ગયું કેફ ઉતરી ગઇ કે ને ઝટપટ કિનારે ઉતરી પડયો.

એક વખતે તે મધ્ય રાત્રે ચોરી કરવા નીકળ્યો. બીજે કોઈ ઠેકાણે લાગ નહિ ફાવવાથી ઘેર તરફ પાછો ફર્યો તે રાજ મહેલની પછવાડે થઇને જતો હતો, ઉંચી દ્રષ્ટિએ મહેલની પછવાડેની બારી અનાયાસે ઉઘાડી પડેલી જોઇ ચોકી પહેરાને ભુલવી તુરત ભીંત ઉપર પોતાની પાસેની પાટલાઘોને ચઢાવી અને બારી આગળ પહોચી કે તુરત દોરી પકડી તે ઉપર ચઢી ગયો અંદર પેઠો તો ત્હેનું ભાગ્ય ઉઘડી ગયેલું જોયુ. મોટો જવાહિરનો ખજાનોજ ત્હેના હાથમાં આવ્યો. ત્હેમાથી લેવાય તેટલુ દ્રવ્ય લઈ તેણે ગાસડો બાંધ્યો અને દોરી ફાસીને બારીએથી નીચે ઉતારી દીધો, પછી પોતે પણ તુરત નીચે ઉતરી પડયો. દ્રવ્ય પોતે ઉપાડવા જાય છે તો તે એકલાથી ઉપાડી ઘેર સુધી પહોચી શકાય તેમ નહોતુ ત્હેને કેવી રીતે ઘેર લઈ જવુ એમ વિચાર કરતો હતો, તેવામાં પાસેની દેવડીની પછવાડે એક ઉંટ બેઠેલુ ત્હેના જોવામા આવ્યું તુરત ગાસડાના બે ભાગ કરી પલાણની માફક ઉંટની પીઠપર બાંધ્યા, અને યુકિતથી ઉંટને ઉભું કરી છાનો માનો રાજવાડામાથી બહાર નીકળી આવ્યો ચોર લોકો ગુપ્તમા ગુપ્ત રસ્તો શોધી કાઢવામા બહુ કુશળ હોય છે. તેવી રીતે આણે રાજવાડામાંથીજ એવો માર્ગ લીધો કે જ્યાં ચોકી પહેરોતો શું પણ કાળું કુતરૂએ મળી શકે નહિ, અને એ રસ્તેથી ચોરીનો પગ નીકળી શકે નહિ. ઘેર આવી તુરતાતુરત દ્રવ્ય જમીનમા દાટી દીધુ, અને ઉંટને ચોરીનો પત્તો ન લાગી શકે માટે છુટું ન મુકી દેતા ઠાર કરી દીધુ.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમા ચોરી થયાની રાજ્યમા ખબર પડી, એટલે રાજાએ વિચાર કીધો કે, ' અરે જ્યારે ખુદ મ્હારે ત્યાજ આવી ચોરી થઇ, ત્યારે બિચારી રૈયતની શી ગતિ ? માટે ગમે તે રીતે પણ તે ચોરને પકડી આણી ત્હેને યોગ્ય શિક્ષા કરીને રાજ્યમા એવો દાખલો બેસાડવો કે જેથી ચોર લોકોના કાળજાં થથરી જાય અને હવે પછી કોઇ પણ વખતે ચોરી થતી અટકે. આવા વિચારથી તેણે નગરમા ઢંઢેરો પીટાવી ઠરાવ પ્રસિધ કીધો કે, "જે ધણી ચાર દિવસની અંદર ચોરને પકડી આણસે ત્હેને ચોરાયલા દ્રવ્ય કરતા સવાયુ ઇનામ મળશે" ઢંઢેરો આખા નગરમાં ફર્યો. પણ કોઇ તૈયારથયુ નહિ. છેવટે એક વેશ્યા ચોર પકડવા તૈયાર થઇ. આ

નગરનારીઓ બહુ યુક્તિબાજ અને ચતુર હોય છે. તેઓને ત્યાં હજારો લુચ્ચા લફંગાની જા આવ પણ હોય તેથી કોઈ વાત તેઓનાથી અજાણી રહેતી નથી. બીજે દિવસે તે વેશ્યાએ, પોતાનો સુંદર વેશ તજી એક કંગાલ ભીખારણનો વેશ ધારણ કીધો, અને હાથમા એકતારો તંબુરો લઇ ભજન ગાતી ને વચમા આસુ પાડતી કલ્પાત કરતી ચોર લોકોના મોહોલ્લામા આવી. ત્યા ઘેર ઘેર ફરી દયામણું મ્હો કરી કરૂણામય સ્વરે કહેવા લાગી કે "ઓ બાઇઓ હુ ગરીબ માણસ છુ, ને મ્હારો એકનો એક છોકરો છે, ત્હેને મચાણ રોગ થયલો છે, ત્હેને માટે મુવેલા ઉટનું જરાક માસ જોઇએ છીએ, માટે તે હોય અને આપો તો મ્હારા છોકરાને જીવનદાન આપ્યાનું પુણ્ય ત્હમને થાય હુ કગાળ છુ, લાચાર છુ અનાથ છુ અને રાંક છુ માટે બને તો એટલુ અભ્યાગત ભીખારણનુ કામ કરો" આવુ દયામણુ બોલવું સાભળી તે સ્ત્રીઓના મન પીગળી ગયા, અને એક ચોરની સ્ત્રીએ જે ઉટ આગલે દિવસે મારી નાંખ્યુ હતુ ત્હેનું થોડુક માસ ત્હેને આપ્યું. આ વખતે તે વેશ્યાએ ફલાણા ઘરમાથી માસ મળ્યુ છે, ત્હેની નિશાની રાખવા માટે તે ઘરના બારણાપર કંકુનો થાપો માર્યો, અને કોઇને સશય ન પડે તે માટે સ્ત્રીઓને સમજાવી કે, "હું મહામાયાની સેવકી છુ, ને ત્હેને પ્રસન્ન કરવા માટે ભોગ આપવા આ માસ લઇ જાઉ છુ. ત્હમે પરમાર્થ માટે મ્હારૂ કામ કર્યું છે તેથી ત્હમારે ત્યાં પણ માતાજી લીલા લેહેર કરશે એ માટે આ મગળ થાપા મારૂ છુ" એમ કહીને તે ત્યાથી તુરત વિદાય થઇ

જ્યારે પેલો ચોર બહારથી આવ્યો ને ઘરપર નજર કરી ત્યારે જોયુ કે બારસાખે થાપો મારેલો છે તે જોતાજ તેણે માન્યુ કે કોઇ ઉસ્તાદ મળ્યો પછી સ્ત્રીઓને પુછતા તેઓએ જણાવ્યુ કે, કોઇ સ્ત્રી આવી હતી તે ઉટનુ માસ લઇ ગઈ છે, અને બારણે દેવીના આશીર્વાદનો થાપો મારી ગઈ છે. આ વૃતાત સાભળીને ચોરે તુરત ને થાપો લીપાવી સાફ કરાવી નાખ્યો, ને રાત્રે દશ બાર ઘેર એવા થાપા કરી નાખ્યા કે તે ચોરનુ ઘર કીયુ તે જણાય નહિ. બીજે દીવસે વેષ પાલટી વેશ્યા ત્યા જોવા ગઈ તો, જે ઘરપર તેણે થાપો માર્યો હતો ત્યા કંઇજ ન હતુ, પણ બીજે

દશબાર ઠેકાણે થાપા મારેલા હતા તે જોઇ ‌હ્‌હેને નિશ્ચય થયો કે જરૂર જેણે થાપો લીપી નાખ્યો તેજ ચોર છે. આવું અનુમાન કરી લીપેલા થાપાની બરોબર નિશાની રાખીને તે ઘેર ગઇ, ને રાત્રે દેવીનું રૂપ લીધુ, બે હાથ કૃત્રિમ કરીને ચાર હાથ કર્યા, એક હાથમા બળતી સઘડી રાખી, એકમાં ખપ્પર, એકમા ઉઘાડી તરવાર, અને એકમા ત્રિશૂળ એમ આયુધ કરી કેશ છુટા મુકી ભવ્ય ચોગમાયાનુ સ્વરૂપ ધરી, પાડા ઉપર ચઢીને ઘરમાથી બહાર નીકળી. આ વખતે મધ્ય રાત્રિ વીતી જવા આવી હતી, ને ગામમા સોપો પડી ગયો હતો. પછી દેવીના રૂપમા રહેલી તે વેશ્યા ચોર વાડામા ગઈ અને પેલા ચોરના ઘર આગળ જઇ બારણુ ઠોકયું. ઘરમાંથી તેઓ બહાર નીકળી જુએ છે તો સાક્ષાત્ જોગણી ત્હેમને ત્યા પધારી છે એમ ધારી ઘરના સઘળા માણસો પગે પડી “ **માતાજીને** ઘણી ખમા ? જય **આશાપૂર્ણા** ? જય જય જગદબે ? ” વગેરે શબ્દોથી ત્હેને વધાવવા લાગ્યા, કારણ કે ચોર લોક દઢ દેવીભક્ત હોય છે. પછી તેઓની આગળ ગંભીર વાણીથી તે કહેવા લાગી કે, ‘ કેમરે નગણાઓ ! ત્હમારા મનમા શું ધાર્યુ છે. ? આઠ આઠ દિવસ થઈ ગયા મોજ કરો છો, છતા હુ કોઇને ત્હમારૂ નામ લેવા દેતી નથી, ને ચારે કોરથી ત્હમારી રક્ષા કરૂ છુ, છતા હજુ ત્હમે મ્હારૂ બલિદાન આપવું કેમ ભુલી ગયા ? ” દેવીના આ વચન સાભળીને ચોરો ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા ને માતા કોણ જાણે શુનું શુ કરી નાખશે, એવી બ્હીકથી તે ચોર, ત્રણે ભાઇ સાથે લાબો થઇને માતાને પગે લાગ્યો, અને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી કે અહો ? **માતાજી**! આપે અમારાપર બહુ કૃપા કરી કે, અમોને આજે દર્શન દીધા, એ **મા** ! ત્હારી કૃપાથી અમને જે કાઇ મળ્યુ છે, ત્હેમાથી હજુ સુધી એક પાઇપણુ અમે વાવરી નથી બધુ એમને એમ આ ઠેકાણે અકબધ દાટેલુ છે એ તો પહેલુ ત્હમને બલિદાન આપીને અમો લઇશુ, ત્યાં સુધી તો અમારે તે હરામ બરોબર છે. હજુ સુધી શેહેરમા તપાસ ચાલે છે માટે ત્હમને ભોગ અપાયો નથી. માટે ખમો કરો **મા** ? ”

આ કરતા બીજી કેવી તપાસ તે વેશ્યાને કરવી હતી ? આનાથી વધારે બીજી શી ખાતરી કરવી જોઇએ ? આમ પૂર્ણ

નિશ્ચય થયા પછી, તે વેશ્યા પોતાનું કામ થયું એમ જાણીને મનમા હરખ પામતી ત્યાથી વિદાય થઈને જતી વેળા કહેતી ગઇ કે, "ઠીક ત્યારે ભુલતા નહિ, નીકર આ ખપ્પર જોયુ છે કે ?" એમ ભય આપી ઝટ લઇને ત્યાથી ચાલવા લાગી. પરન્તુ હેના હાથમા બળતી સઘડી હોવાથી હેના અજવાળાને લીધે. તે જ્યારે ચાલી ત્યારે, હેના શરીરનો ઓળો પડયો, એ જોઇ પેલા ચોરને તુરત યાદ આવ્યુ કે, અરે ! આનો દેવી ન હોય ? કારણ કે દેવને છાયો ના હોય ને આને તો ઓળો પડે છે, માટે જરૂર કાંઇ દગો છે, તેથી રખેને એ રાડ હેવી કઇ ઉધુ મારશે એવો વિચાર કરી, સમયસૂચકતા વાપરી, તત્ક્ષણે હ્મોટો ચોર હેની પછવાડે દોડયો, ને તે વેશ્યાને પકડી ભોયરામા પુરી દીધી.

વેશ્યાની મુદત પુરી થઇ, ને ચોરની ભાળ જડી નહિ, તેથી રાજાએ બીજો ઠરાવ જાહેર કર્યો કે, "જે ચોર પકડી આપે, હેને મ્હારી દીકરી પરણાવુ, ને અર્ધા રાજ્યનો માલીક કરૂ." આ વાત જાણીને, બીજે દિવસે ચોર પોતેજ દરબારમા જઈ ઉભો ને રાજાને કહ્યુ કે, "આપનુ વચન પાળો, હુ પોતેજ ચોર છુ. તથા દ્રવ્ય સઘળું મ્હારી પાસે તૈયાર છે." તેજ ચોર છે, એમ ખાતરી થવા માટે ઘણીક વાતે પરીક્ષા કીધી પછી, રાજાએ પોતે પોતાના કહેવા પ્રમાણે હેને કહ્યુ કે "તુ કહે છે તે સત્ય છે, લે આ કન્યા પરણ ને ત્હારૂ અર્ધુ રાજ્ય સભાળી લે હુ એક વખત જે બોલ્યો છુ તે સત્યજ છે" આ સાભળી ચોરે વિચાર કીધો કે, "અહો ! કેવુ આશ્ચર્ય ? શું ચોરને તે ફટકાના માર અને બેડી હોય કે રાજ્યકન્યા સાથે લગ્ન તથા રાજવૈભવની પ્રાપ્તિ હોય ? શુ ચોરને તે મારો, તાડો, બાધો એમ હોય કે આ ત્હારૂ અર્ધું રાજ્ય લે અને આ કન્યા પરણ એમ હોય ? આહા ! અદ્ભુત ગતિ ! પણ એ સર્વ શાને લીધે બન્યુ ! ગણિકા અમને ઠગીને સહીસલામત ચાલી ગઇ હોત તો બીજેજ દિવસે અમારૂ મોત હતુ પણ હેનો છાયો જોઈ પેલા મદિર આગળ ઉભા રહેતા સંભળાયલુ કથાવચન યાદ આવ્યુ તેણેજ મ્હને ઉગાર્યો છે, ને મ્હને આવો ભાગ્યવાન બનાવ્યો છે અહો ! એકજ શબ્દ અને તે વળી વગર ઇચ્છાએ કષ્ટથી સાભળવામા આવ્યો હતો તેથી મ્હારો આવો ભાગ્યોદય થયો છે.

માટે એ સત્સંગ નિરંતર થાય અને કથા સંભળાય તો તેથી આ લોકમાં ને પરલોકમાં મ્હારૂ કલ્યાણ થવામા શી ન્યૂનતા રહે ? અરે ! મ્હારા મૂર્ખ પિતાએ કહ્યું કે, ‘ સત્સંગ નજ કરવો ’ પણ એ કેવા અજ્ઞાની, કેવા મૂઢ, કે પોતે પણ એમના એમ ટાટિયા ઘસતા કુવામાં (નરકમા) પડયા ને પાછળથી બીજાઓને પણ ત્હેમા પડવાનો ઉપદેશ દેતા ગયા છે. ” આમ વિચાર કરતા તે ચોર, પૂર્વ જન્મના સંસ્કારના યોગથી પરમ વૈરાગ્યમા ડુબી ગયા જેવો થઇ ગયો ને પછી જેમ ઉંઘમાથી જાગે તેમ એકાએક ઝબકીને બોલ્યો, “ રાજાધિરાજ ! આ રાજવૈભવ ! આ રાજકન્યા ! એને મ્હારે શુ કરવું ! રાજપુત્રી મ્હારે ભગિની સમાન છે, ત્હેને હું શું કરૂં ? હરિ ! હરિ ! એને પરણુ તે તો મ્હોટા અકલ્યાણની વાત થાય. કારણ કે એ કાર્ય કરવાથી મ્હારા હાથમા આવેલો અમૂલ્ય હીરો હું ગુમાવુ છુ માત્ર એકજ વચન, એકજ ક્ષણ, ઇચ્છા વિના અનાયાસે, એકજ શ્રવણ દ્વારા મ્હારા હૃદયમા પ્રવેશ્યુ ત્હેનાથી આ વો અદ્‌ભૂત અને અનભ્ય લાભ મળે છે, તો નિરંતર શાસ્ત્રશ્રવણ અને સત્સંગ કરવાથી શી વાતની ખોટ રહે ? માટે મ્હારે એ રાજ્ય વૈભવનું સુખ નથી જોઈતુ. હું તો હવે આ સંસારને પણ ચાહતો નથી, અસારના સેવનથી શો લાભ મળશે ? હું વૈરાગ્ય લઇ વનમા જઇ રહીશ, ને ત્યા રહી ઇશ્વર આરાધન કરી, મ્હારા આ દેહનું કલ્યાણ કરીશ. પછી આત્માને શોધી, પરમાત્મા જેને મેળવવાને અનેક ઋષિ મુનિયો મથે છે, ત્હેને મેળવવા મથીશ ” એમ કહીને તેણે તુરત સદ્‌ગુરૂ પાસે જઈ ઉપદેશ લીધો ને જ્ઞાન થતા વૈરાગ્યવાન થઈ પરમપદને પામી ગયો

એ પ્રમાણે હે વત્સ ! સત્સમાગમથી કેવા કેવા લાભ થાય છે તે ત્હારા જાણવામા આવ્યુ હશે અનેક સાધનો કરતાં જ્ઞાન એ મોક્ષનું પરમ સાધન છે અગ્નિ વિના પાક થતો નથી, જ્ઞાન વિના મોક્ષ મળતો નથી. એવુ જ્ઞાન પણ ક્ષણમા—એક શબ્દથી પણ મળી જાય છે, સત્સગ એજ સર્વ શુભ સાધનનું મૂળ, વૈરાગ્યનો માર્ગ, ભગવત્પ્રાપ્તિનુ કારણ અને મોક્ષની નિસરણી છે. એને માટે જેટલું કહીએ તેટલું થોડું જ છે.

એવી રીતે મનુષ્ય પણ પ્રભાતે પોતાનો નિત્ય નિયમ (ભ-

ગવદ્ધ્યાન—સ્વરૂપચિંતન) વગેરે કરી લઇ પછી આખો દિવસ અહીંથી તહીં ફરીને પોતાની આજીવિકાર્થ અનેક પ્રકારના કાર્યો કરે છે, ખાય છે, પીએ છે, ઘર રૂપી વૃક્ષની છાયામાં વસતા સ્ત્રી પુત્રાદિકરૂપ પોતાના ટોળામા બેસી, નિશ્ચિન્તપણે વિશ્રામ લે છે, અને પાછો (દોહોવાના વખત રૂપ) સંધ્યાસમય થતાં તુરત સજ્જ થઇને પોતાનું નિત્ય કૃત્ય (ભગવત્સ્વરૂપ ચિન્તન) કરવા મંડી જાય છે. એ પ્રમાણે સંસારના વ્યવહારોમા નિરંતર વિચરતાં છતા પણ સમય આવે ત્યારે ગાયની પેઠે જે મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય સાધવા ચુકતો નથી તે મનુષ્ય, મહાત્મા પુરૂષોની પાસેથી પરબ્રહ્મ સ્વરૂપના જ્ઞાનનું શ્રવણ કરી ત્હેનું મનન કરે છે. અને મનન પછી તેના નિદિધ્યાસથી પરિણામે ભગવત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ તે સંસારના બંધનોથી મુકત થઇ જાય છે, અને ત્હેને માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પોષ્યવર્ગને દુઃખે ટળવળતો મુકી વૈરાગી થઇ રાખ ચોળવાની, જરૂર પડતી નથી પ્રિયવ્રત રાજા જ્યારે સંસારનો ત્યાગ કરી વનમા જવાને તૈયાર થયા હતા ત્યારે, બ્રહ્માએ ત્હેમને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે, તું ધારતો હોઇશ કે ઘરનો ત્યાગ કરીને વનમાં રહેવુ એજ ઉત્તમ છે, અને તે વિના પ્રાણીને મોક્ષ મળતો નથી. પરંતુ ત્હેમા ત્હારી ભુલ છે. વિષયાધીન મનુષ્યને ઘર કે વનમા સંસાર છોડતો નથી. કારણ કે વનમા પણ કામાદિક છ શત્રુઓ ત્હેની સાથેના સાથેજ રહે છે, માટે મનુષ્ય જો ઘરમા પણ જીતેન્દ્રિય થઇને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમા નિમગ્ન રહે તો ગૃહસ્થાશ્રમમા પણ ત્હેનુ કલ્યાણ કરે છે ઇન્દ્રિયોને તથા કામાદિક શત્રુઓને જીતવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી કિલ્લામા રહીને, ધીરે ધીરે પ્રયત્ન કરવો, એજ સર્વથા, પ્રથમને ઉત્તમ કર્તવ્ય છે પરમાત્માની સર્વ આજ્ઞાનુ પાલન કરતો જે મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય સાધી લે છે, ત્હેનેજ ભગવાનનો ભકત જાણવો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે—

સંસારસુ સરસો રહે, ને મન મ્હારી પાસ,
લોક વિશે લોપાય નહિ, તે જાણ મ્હારો દાસ.

ચંદ્રકાન્ત

બોલ્યા કે "કોઇને કાંઇ કહેવું છે"—સર્વની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કોઇ બોલ્યું નહિ એટલે પોતે બોલ્યા "હવે હું પરવારી ચુક્યો. ચાલો હવે ઇશ્વર-સ્મરણ કરિયે,-નરભેરામ, Now be on your guard—સચ્ચિદાનંદ! દીનબન્ધુ! દીનાનાથ! આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતા રહી જઈ અંતરમા પ્રાર્થના કરવા માંડી અને અંતે બોલી ઉઠયા કે, "આનંદ! આનંદ! આથી તે વળી બીજો "કીયો આનંદ? હે પ્રભુ! તું જાણે છે કે મ્હે મ્હારા જન્મ પર્યંત કંઇ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું ત્હારી કૃપાને પાત્ર ન થાઉં-માટે, ઓ "પ્રભુ, આ મ્હારો હાથ પકડ!" વળી એક બે વાર મનમા સ્તવન કર્યું, અને પાછા આના આ શબ્દો મ્હોડેથી ઉચ્ચાર્યા એ સ્તવનમા ને સ્તવનમા જમણો હાથ ઉંચો થયો અને પાછો પડયો ત્હેની સાથે ત્રણ આચકા આવ્યા, અને દેહના બંધ છોડી છુટનાર અદશ્ય થઈ ગયો. વિદેહ પતિની આજ્ઞાને અનુસરનારી મણિગૌરીએ રોવા-કુટવાનું બંધ રાખી એ દશ દિવસ ગીતા વંચાવી. સંબંધી, મિત્રો, ઓળખનાર સર્વ, સ્નેહના પ્રમાણમા દુ:ખી થયાં. મરનારના વિદ્યાર્થિઓએ ગુપ્ત અને પ્રસિદ્ધ શોક કર્યો. કવિયોના ગુણ મધુકરની પાછળ કવિયો કવિતામા રોયા, અને વૃદ્ધ દલપતરામે કવિતા-અંગુલી શોક-વીણા ઉપર ફેરવી. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને બીજાં પત્રોએ ખેદ સાથે આ નવો બનાવ નોંધ્યો. નવલરામ આ સંસારમા કથાશેષ કીર્તિશેષ-ગ્રંથશેષ-થઇ ગયા, એમનું શરીર હતું નહતું ગઇ ગયું સંવત ૧૯૪૪ ના આષાઢ વદની અમાવાસ્યા એટલે સને ૧૮૮૮ ના આગસ્ટની સાતમી તારીખે મંગળવારે મધ્યરાતે આ બનાવ બન્યો. નવલરામ ધર્મકાર્યના અર્થે પોતાના સાધારણ દ્રવ્યનો કંઈ ભાગ મુકી ગયા છે, ત્હેની વીગત આ જીવન કથાને અંતે આપેલા પત્રથી જણાશે.

પ્રિય વાચનાર! નર્મદની જીવન કથા લખનારની આ જીવન કથા લખાઇ અને થઈ પણ રહી નવલરામ કોઈ રાજા નહતા, એમણે કંઇ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યાં, ગ્રંથકારરૂપે યુરોપમા પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી, લક્ષાધિપતિ ન હતા. ઇંગ્રેજ સરકારના રાજયના કોઈ મ્હોટા જજ ન હતા, દેશી

રાજ્યના દીવાન ન હતા, સી. એસ, આઇ ન હતા, અને સભાઓ ધ્રુજાવનાર ન હતા. જો આવા આવાઓની જીવન કથા વગર બીજાની કથાને તું કુથલી ગણતો હશે, તો આ વાંચી નિરાશ થશે. તું પુછીશ કે ત્યારે આ જીવનકથા કોની છે, નવલરામે શું કર્યું, આ કથામાં શો ચમત્કાર છે, અને આ કથા શા વાસ્તે લખી ? વાંચનાર ! જો તું મ્હોટાં માણસના જીવન સાંભળતાંજ તૃપ્ત થતો હોય તો સરત રાખજે કે મ્હોટાને માથે પણ મ્હોટા છે, આટલો મ્હોટો સૂર્ય પણ જ્યારે આકાશમા એક બિન્દુ જેવો છે, ત્યારે બિન્દુ જેવા આપણા ઘરના દીવા રાત્રે શા ખોટા ?

" મ્હોટા ન્હાનાં વધુ મ્હોટામા, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટા,
" વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ તો, ઘર દીવડાં નહિ ખોટા."

આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા ગ્રંથકારો જો, અને ત્હને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમા નવલરામ પણ ઠીક હતા ? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમા નવલરામનું કર્યું, બીજા કોણે કોણે કર્યું છે ? એના જીવન ઉપરથી બોધ અને દષ્ટાત લેનાર નીકળશે તો કેટલો લાભ થશે ? એના જીવનના પાના ત્હારી પાસે છે તે ઉપરથી વિચારજે કે એમાથી બોધ અને દૃષ્ટાત લેવાનું કેટલું જડે છે.

જુના હોલકરો વિશે કહેવાતું કે ત્હેમનું રાજ્ય ત્હેમના ઘોડાનાં પલાણ ઉપર હતું. તેમજ નવલરામનું જીવન ત્હેમના મગજમા અને હૃદયમાં હતું. વાચવું, વિચારવું, અને લખવું, એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમા નિરંતર પાણી ઉછળે છે એમ, ત્હેમના જીવનમાં ઉછળતી હતી. વેદાતના સંપ્રદાય પ્રમાણે વેદાત તેઓ ભણ્યા ન હતા, પણ ત્હેમના ગજા પ્રમાણે–બુદ્ધિ પ્રમાણે જે વેદાંત સમજતા હતા (ત્હેને આપણે વેદાત કહિયે કે ન કહિયે તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું એમનુ મરણ, એના જેવું મરણ પામવાનો બીજાઓને અભિલાષ કરાવે એવુ સુંદર હતું. ઇશ્વર અને બ્રહ્મ ઉભયનું સ્વરૂપ સ્વીકારતા, ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા છતાં આત્મા, ઇશ્વર અને બ્રહ્મનું ઐક્ય માનતા આવું છતા પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા. અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થે–આ દેશના કલ્યાણ અર્થે–રાખતા. કેટલાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મ્હોટી

ગણે છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જુના વર્ણા-શ્રમના પ્રધ્વંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી: પણ પ્રવૃત્તિ એજ એક આશ્રમ છે. બીજા સર્વ આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાંથી ઘડી કહાડવાં જોઇએ. ગુજરાતના વિદ્વાનો પેટ ભરવાનો ધંધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહિ અને ઇંગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહિ તો વાચે કયાંથી ?–વાંચે નહિ તો લખે કયાંથી ? –એ સઉ કરતા નવલરામનો અહોનિશ નિરંતર મરણ પર્યંત કરેલો ઉદ્યમ રમ્ય અને સફળ નથી ? હાલ તો પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ એજ ધર્મ છે એમ આખું યુરોપ માને છે, તે નહિ માનનાર દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિ-રાધાર થશે. માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમ છે, માનશે ત્હેનો પણ એ અને નહિ માને ત્હેનો પણ એજ આશ્રમ છે; સુઇ રહિયે તોયે શરીરમા લોહી ફરે છે અને અત્યંત બેસી રહિયે તોયે સતત ગતિમતી પૃથ્વી અહોનિશ હજારો ગાઉ દોડયાં કરે છે ત્હેની સાથે આપણે પણ મરજી હોય કે ન હોય તોયે ઘસડાઇએ છીએ, તેજ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં–પર રાજયમા, પ્રવૃત્તિ, એજ આશ્રમ છે, અને શાણા માણસો એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહપાત રાખી ત્હેમા વેઠિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવું, એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ કહેનારે કહ્યોછે જ.

નવલ ગ્રંથાવલીની પ્રસ્તાવના.

સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહત્યાગ.

[મુબાઇના ધનાઢ્ય વેપારી લક્ષ્મીનંદનના પુત્ર સરસ્વતીચં-દ્રનો વિવાહ રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની પુત્રી કુમુદસુંદરી સાથે થયો હતો. વિવાહિત જોડાં વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો. સરસ્વતીચંદ્રની ઓરમાન મા ગુમાનની ભંભેરણીથી શેઠે નિર્દોષ પિતાવત્સલ પુત્રને ઘણાં કઠણ વચન કહ્યાં ને વહુઘેલા થયાનો આરોપ મુકયો. પિતાનો મ્હારાપર હવે પ્રેમ નથી ને કુમુદ મ્હને

પરણી આ ઘરમાં આવી સુખી થશે નહિ, એ વિચારથી સરસ્વતી-ચંદ્રે પિતાના દ્રવ્યને શિવનિર્માલ્ય ગણી ઘર છોડવા નિશ્ચય કર્યો ને પોતાના પરમમિત્ર ચંદ્રકાંતને જણાવ્યો. આવા ઉચ્છૃંખલ કાર્યમાં ચંદ્રકાંત સંમત નહિ થવાથી "હમણા જા, સ્હવારે ત્હને તેડવા ગાડી મોકલીશ" કહી સમજાવી ત્હેને ઘેર મોકલ્યો.]

પ્રાતઃકાળ થયો, સાત વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહિ ત્હેના પેટમા ફાળ પડી ભાડે ગાડી કરી બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના કોઇ મળે નહિ. માળી કહે, "ભાઇ ગાડીમા બેસી ચોપાટી પર મળસ્કાના ફરવા ગયા છે." ચંદ્રકાંતે ચોપાટીપર ગાડી દોડાવી. મુંબઇના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિયસ્થાન છે. અર્ધે સુધી સમુદ્રતટ અને ત્હેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં "રેલ્વે" ની સડકનુ "ક્રોસીંગ" આવેછે તે ઓળંગતાં "ચર્નીરોડ" સ્ટેશન છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાન્તને સમુદ્રતટપર ઉભેલી મળી. ગાડીવાન કહે "ભાઈ આગળ પગે ફરવા ગયા છે. પણ ક્યારના પાછા ફર્યા નથી. મ્હને આ ચીઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે ત્હારી પાસે રાખી મુક, ઘેર જઇને ચંદ્રકાંતને આપવાની છે."

ચંદ્રકાંતનો જીવ ઉડી ગયો. ચીઠી લેઈ વાચી.

"પ્રિય ચંદ્રકાંત"

"તું મ્હને શાંત કરી રાત્રે ગયો હતો. હુ શાંત થયો હતોજ.
"પણ આખી રાત મ્હેં વાડીમા ફર્યા કર્યું છે. ઘણા વિચાર કર્યા
"આખરે મ્હારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરૂ છું."

' મ્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજે. ત્હેમાના
" સામાનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. મ્હારે ત્હેનો સંબધ નથી. પિ-
" તાજીને મળજે સાથેનો પત્ર ત્હેમને આપજે અને યોગ્ય લાગે
" તે ત્હેમને કહેજે, ત્હેમને દુઃખ થવા દેઈશ નહિ "

" મ્હારા વિયોગનો શોક કરીશ નહી મૃત્યુ પાછળના અંધ-
" કારમા એકલા પ્રવાસ કરવા પ્રાણી માત્ર નિર્માયલા છે. મૃત્યુ
" પ્હેલાંજ અંધકારમાં ફરવુ એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવુંછે.
" માયાનો જુઠો પ્રકાશ મુકી આવા નિમિત્તે હુ આ અંધકાર
" શોધુ છુ તે રજ પણ શોચનીય નથી."

ગણે છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જુના વર્ણાશ્રમના પ્રધ્વંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી: પણ પ્રવૃત્તિ એજ એક આશ્રમ છે. બીજા સર્વ આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાથી ઘડી કહાડવાં જોઇએ. ગુજરાતના વિદ્વાનો પેટ ભરવાનો ધંધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહિ અને ઇંગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહિ તો વાંચે કયાથી ?–વાંચે નહિ તો લખે કયાંથી ? –એ સઉ કરતા નવલરામનો અહોનિશ નિરંતર મરણ પર્યંત કરેલો ઉદ્યમ રમ્ય અને સફળ નથી ? હાલ તો પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ એજ ધર્મ છે એમ આખું યુરોપ માને છે, તે નહિ માનનાર દેશમા ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે. માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમ છે; માનશે ત્હેનો પણ એ અને નહિ માને ત્હેનો પણ એજ આશ્રમ છે, સુઇ રહિયે તોયે શરીરમાં લોહી ફરે છે અને અત્યંત બેસી રહિયે તોયે સતતં ગતિમતી પૃથ્વી અહોનિશ હજારો ગાઉ દોડયા કરે છે ત્હેની સાથે આપણે પણ મરજી હોય કે ન હોય તોયે ઘસડાઈએ છીએ, તેજ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં–પર રાજયમાં, પૃવૃત્તિ, એજ આશ્રમ છે, અને શાણા માણસો એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહપાત રાખી ત્હેમા વેઠિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવું, એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ કહેનારે કહ્યોછે જ.

નવલ ગ્રંથાવલીની પ્રસ્તાવના.

સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહત્યાગ.

[મુંબાઇના ધનાઢ્ય વેપારી **લક્ષ્મીનંદનના** પુત્ર **સરસ્વતીચંદ્રનો** વિવાહ રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની પુત્રી કુમુદસુંદરી સાથે થયો હતો. વિવાહિત જોડાં વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો. **સરસ્વતીચંદ્રની** ઓરમાન મા ગુમાનની ભંભેરણીથી શેઠે નિર્દોષ પિતાવત્સલ પુત્રને ઘણા કઠણ વચન કહ્યાં ને વહુઘેલા થયાનો આરોપ મુકયો. પિતાનો મ્હારાપર હવે પ્રેમ નથી ને કુમદ મ્હને

પરણી આ ઘરમાં આવી સુખી થશે નહિ, એ વિચારથી સરસ્વતી-ચંદ્રે પિતાના દ્રવ્યને શિવનિર્માલ્ય ગણી ઘર છોડવા નિશ્ચય કર્યો ને પોતાના પરમમિત્ર ચંદ્રકાતને જણાવ્યો. આવા ઉછૃંકલ કાર્યમાં ચંદ્રકાત સંમત નહિ થવાથી "હમણા જ, સ્હવારે ત્હને તેડવાગાડી મોકલીશ" કહી સમજાવી ત્હેને ઘેર મોકલ્યો.]

પ્રાતઃકાળ થયો, સાત વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહિ ત્હેના પેટમા ફાળ પડી. ભાડે ગાડી કરી બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના કોઇ મળે નહિ. માળી કહે, "ભાઇ ગાડીમા બેસી ચોપાટી પર મળસ્કાના ફરવા ગયા છે." ચંદ્રકાતે ચોપાટીપર ગાડી દોડાવી. મુંબઇના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિયસ્થાન છે. અર્ધે સુધી સમુદ્રતટ અને ત્હેની જોડે બાધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં "રેલ્વે" ની સડકનુ "ક્રોસીગ" આવેછે તે ઓળંગતાં "ચર્નરોડ" સ્ટેશન છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાન્તને સમુદ્ર તટપર ઉભેલી મળી. ગાડીવાન કહે "ભાઈ આગળ પગે ફરવા ગયા છે. પણ ક્યારના પાછા ફર્યા નથી. મ્હને આ ચીઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે ત્હારી પાસે રાખી મુક, ઘેર જઇને ચંદ્રકાતને આપવાની છે."

ચંદ્રકાતનો જીવ ઉડી ગયો. ચીઠી લેઈ વાંચી.

"પ્રિય ચંદ્રકાત"

"તુ મ્હને શાત કરી રાત્રે ગયો હતો. હું શાત થયો હતોજ.
"પણ આખી રાત મ્હેં વાડીમા ફર્યા કર્યું છે, ઘણા વિચાર કર્યા
"આખરે મ્હારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરૂ છું."
' મ્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજે. ત્હેમાંના
"સામાનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. મ્હારે ત્હેનો સબંધ નથી. પિ-
"તાજીને મળજે સાથેનો પત્ર ત્હેમને આપજે અને યોગ્ય લાગે
"તે ત્હેમને કહેજે, ત્હેમને દુઃખ થવા દેઈશ નહિ"

" હુ ત્હને નહિ ભુલુ. પ્રસગે ફરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી " જણાઇશ. "

" હુ ત્હને છોડુ પણ હૃદય કેમ છોડશે ? "

" મ્હારી શોધ કરીશ નહિ. ગંગાભાભીને આશ્વાસન આપજે. " હુ ત્હેમને ભુલી શકનાર નથી."

(શિખરણી.)

" રહી ઓછુ વત્તુ, વિષય સઉ જાશે તજી મ્હને,
" તજુ હુ ત્હેને તો, પ્રિય સુહૃદ,ના દોષ કંઇએ ! " ૧
" જશે મેળે જ્યોત્સ્ના, ઉડુગણ જશે, રાત્રિય જશે,
" કલેન્દુ સાઝે એ નીરખી ઉગતાં આથમી જતો. " ૨

" સ્નેહથી બધાયલો તું મ્હને છુટવા ન દેત માટે સાહસ " કરી છુટુ છુ. "

લી. નામે સરસ્વતીચંદ્ર–બીજુ શું કહુ ? "

ઉંડો નિઃશ્વાસ મુકી, કપાળે હાથ દઈ, વ્હીલો પડી જઇ, ચંદ્રકાંત લક્ષ્મીનંદનપરનો કાગળ વાચવા લાગ્યો.

" પ્રિય પિતાજી,

" આપને સુખનો માર્ગ હુ ખુલો કરી આપું ત્હેમાં અપરાધ " તો નથી તે છતાં અપરાધ લાગે તો પિતા પાસે ક્ષમા માગતાં " પુત્ર નિરાશ નહિ થાય. "

" ધૂર્તલાલને સૂત્રયત્રનું સર્વ કામ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે " બતાવી સમસ્ત ભાર ત્હેમને સોંપી સર્વ પદાર્થ આપને બતાવી " દીધા છે. "

" બ્રહ્માને ઘેર કોઇની ખોટ નથી. મ્હારી ખોટ પડવાનું આ- " પને કારણ નથી. ધનભાઇથી આપને સતોષનું કારણ મળો એ " ઇશ્વર પ્રાર્થના છે. આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય ત્હેના કલ્યાણ અર્થે " યોગ્ય લાગે તેમ રાખો આપને હુ કોઇ પ્રસંગે સાભરી આવીશ " તો એજ મ્હારે મન દ્રવ્ય છે. "

" મ્હારે માનસિક વૈરાગ્ય લેવામા આપની ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિ- " કૂળ નહિ થાય એવો નિશ્ચય થવાથી હુ તે સ્વીકારૂ છુ અને " સસાર સાગરને અદશ્ય તળીયે જઇ બેસુ છુ સન્યસ્તાર્થે " કોઇને જણાવવાની જરૂર નથી લાગતી. જનાર " જાઉ છું "

" કહેવા રહે એમ હોતું નથી. ગુમાનબાને હું નિર્દોષ છતા મ્હારો
" દોષ વસ્યો હોય તો ક્ષમા અપાવશો. "

" મ્હારા જવાથી આપના રોષનું સર્વ કારણ જતું રહેશે.
" મ્હારી ચિંતા કરવાનું આપને કારણ નથી. વિદ્યાચતુરના કુટું-
" બની પરીક્ષામા આપ છેતરાયા એ શલ્ય આપના ચિત્તમાથી
" હવે નીકળી જશે. આપની નિશ્ચિંતતા હવે અમર રહો ! "

" પિતાજી હવે મ્હારી ચિંતા કરશો નહિ, મ્હારી પાછળ
" ખેદ કરશો નહિ. સર્વ કોઈ મોડુ વ્હેલુ જવાનું છે અને પાછુ
" ન મળે એવુ થવાનું છે. ચંદ્રબા ગઈ તેમ હુ પણ જાઉ છુ.
" એ એક દિશામા ગઇ, હું બીજીમા જાઉ છુ. એ સ્મરણમાથી
" ખસી તેમ મ્હને પણ ખસેડજો. સસારમા ડાહ્યા માણસોનો માર્ગ
" એ છે કે ગયલુ ન સભારવું. "

" પિતાજી, હવે તો

(ગઝલ.)

" સુખી હુ તેથી કોને શુ ? દુ ખી હુ તેથી કોને શુ ?
" જગતમા કંઇ પડયા જીવ, દુ:ખી કંઇને સુખી કંઇક !
' સહુ એવા તણે કાજે, ન રોતા પાર કંઇ આવે !
" કંઇ એવા તણે કાજે, પિતાજી, રોવુ તે શાને ?
" હુ જેવા કંઈ તણે કાજે, પિતાજી, રોવુ તે શાને ?
" નહિ જોવુ ! નહિ રોવુ ! અફળ આસુ ન કયમ લ્હોવુ ?
' ભુલી જઇને જનારાને, રહેલુ ન નદવુ શાને ?
" સુખી હુ તેથી કોને શુ ? દુ ખી હુ તેથી કોને શુ ?

" પિતાજી બીજુ શુ લખુ ? મ્હારા ગયાથી આપના ઘરમા
" હુ સિવાય કંઈ ચીજ ઓછી લાગે તો ચંદ્રકાત આપશે ત્હેને
" કહેજો. "

"લી હવે આપના ચિત્તમાથી પણ
"–આપને સુખી કરવા સારૂજ ખસી જવા ઇચ્છનાર
" સરસ્વતીચંદ્ર "

એ કાગળો વાચી શોકસાગરમા પડી, માથે હાથ દઇ ચંદ્ર-
કાત સમુદ્ર તટપરના એક પત્થર ઉપર બેઠો.

સરસ્વતીચદ્રના ગાડીવાળાને કહ્યું કે " જા અને ત્હારા

" મ્હોટા શેઠને ખબર કરકે ભાઇ તો ગયા. "

ગાડીવાળો ચમક્યો. " હે ક્યાં ગયા ? "

" તેતો કોણ જાણે. જા, જઇને કહે કે ક્યાંક પરગામ ગયા ?"

" કાગળમાં શુ લખ્યું છે ? "

" એજ " ગાડીવાળો વિચારમાં પડી ઘોડાની લગામ લીધી અને ગાડી સાથે ચર્નીરોડ સ્ટેશન આગળનાં ઝાડો પાછળ અદૃશ્ય થઇ ગયો. ચંદ્રકાંત ઉઠ્યો, ભાડાની ગાડીમા બેસી સ્ટેશનપર જઇ પોતે તપાસ કરી, પણ કોઇએ પત્તો ન આપ્યો. સ્ટેશનમાસ્ટર્, ટીકીટ માસ્ટર્, સર્વ એની આસપાસ ગુચળુ વળી ભરાયા, મેલ અને પેસેંજર ટ્રેનની ટીકટોની જાવક જોઈ, પણ કાંઈ સમજાયું નહિ. નિરાશ બની ચંદ્રકાત ઘેર ગયો ત્યાં એકલો શયનગૃહમાં બેઠો, લેખનપીઠ (ટેબલ) પર માથું મુકી અશ્રુપાત ખાળી ન શકાતાં ત્હેને રોકવો છોડી દીધો, ગંગાને સમાચાર કહ્યા, એક દુઃખના બે ભાગીયા થયાં અને આખરે આંસુ લ્હોઇ શુ કરવુ ત્હેના વિચારમાં એ પડયો અને ગંગા આગળ હૃદય ઉઘાડું કરવા માંડયું.

" શું કરૂં ? અ-હ-હં-હં ? ગયાજ ! સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું
" સુઝયું ? શેઠના ઉપર રોષ ન્હડે પણ મ્હારા ઉપર શું ! ગરીબ
" બીચારી કુમુદસુંદરીની શી વ્હલે થશે ? હુ ક્યાં શોધુ ? અપ્ત-
" રગી માણસનો ભરોસોજ નહિ-હેં ? "

વાયે વાત ચલાવી અને ઘડીમાં સર્વ સમાચાર લોકવિદિત થઇ ગયા એટલામા લક્ષ્મીનદનનો ગુમાસ્તો ચંદ્રકાંતને બોલાવવા આવ્યો. ચંદ્રકાતે શેઠ ઉપરનો કાગળ ફરી વાંચી જોયો. " આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય ત્હેના [ધનનંદનના] કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો " એ શબ્દો જોયા. કાગળ શેઠને તરત તો નજ આપવો એ વિચાર કરી ઉઠ્યો અને શેઠને ઘેર ગયો.

ગાડીવાને શેઠને સમાચાર કહ્યા તે વખતે ગુમાન અને ધૂર્તલાલ પાસે બેઠા હતાં. સમાચાર સાંભળી ગુમાન ઝંખવાણી પડી ગઈ, અને શેઠ બ્હેબાકળા બની ગયા. ધૂર્તલાલે ગુમાનના કાનમા સૂચના કરી " જો જે, કાંઈ ગોટા વાળી ન ગયો હોય ? પાકો છે. " ગુમાનને જોર આવ્યુ ને બોલી ઉઠી " ઘરમાં બધી તપાસ કરાવો " શેઠ બોલ્યા, " ઘરમાં શાની તપાસ કરાવે-પર-

ગામ જાય ત્હેની ઘરમાં શી તપાસ કરાવે ? ”

“ જુવો ભાઈ કાંઈ ફીકર નથી. આતો બધાને ડરાવવાને “ વેષ કહાડયો, કોણ જાણે ક્યાં ભરાઈ પેઠા હશે અને આપણી “ પાસે શોધાશોધ કરાવી મુકશે. એલાખ રૂપીઆનો ધણી નાસી “ જાય નહિ. ભલું હશે તો સસરાને કે વહુને મળવા ગયા હશે “ પણ ઘરમાં ગોરો ન ઘાલ્યો હોય ત્હેની તપાસ પ્હેલી કરો. આ “ તો મ્હારા ભાઈને ત્હમે ઘાલ્યો તે કહડાવવાની યુક્તિ. પણ “ આપણેએ એટલુ સમજીયે કે નાકે છી ગંધાતી નથી.”

રાતી ચોળ આંખ કરી શેઠ શેઠાણીના ભણી જોઈ રહ્યા અને આખરે બોલ્યા. ‘ જો, આજ હુ ત્હારો નથી, હો ! ત્હારા પેટમાં ન બળે પણ મ્હને તો બળે ”

આ નાટક ભજવાતું હતુ અને કણકની પેઠે શેઠને કાંઈક નરમ કરી દેવામાં ગુમાન ફાવી શકી એટલામા ચંદ્રકાંત આવ્યો.

શેઠ ઉઠયા અને એક એકાંત ખંડમા ચંદ્રકાંતને લઈ ગયા. ગુમાન પાછળ આવી. શેઠે ત્હેને બારણે કહાડી બારણે સાકળ દેઈ પાછા આવી ચંદ્રકાંત પાસે બેઠા. ત્હેમનું હૈયુ ભરાઇ આવ્યુ. પુત્રના ગુણ સાભરી આવ્યા. ધૂર્તલાલને તથા પોતાને હવાલો સોપી દેવામા તેણે જે ઉતાવળ કરી હતી તે સાભરી આવી પોતે ત્હેને કઠણ વચન કહ્યા એમ લાગવા અને સાલવા માડયુ.

“ ચંદ્રકાંત, તુ બધુ જાણતો હઇશ—હા—ત્હારા મ્હો ઉપ- “ રથી લાગે છે. ત્હને ખબર હશે-મ્હને કહે-આ એને શું સુઝયુ ? “ એના વિના હુ ઝેર ખાઇ મરીશ, હોં ! ” શેઠે ટેબલ ઉપર “ માથું કુટયુ ચંદ્રકાંતે શેઠને ત્હાડા પાડયા ડોશીવાળો લેખ કેમ થયો, તે લેખ કરવામાં સરસ્વતીચંદ્રે કેવી હરકત કરી હતી અને લેખની બાબતમા તે કેવો અજાણ્યો હતો, શેઠનાં જ વચનથી ત્હેના મનમા કેટલું ઓછુ આવ્યું હતું, ઇત્યાદિ સર્વ વાત કહી. વાત કરતા કરતા સરસ્વતીચંદ્રવાળો કાગળ હવે આપવો કે નહિ તે વિચાર કર્યો. ન આપવો તે અપ્રમાણિક લાગ્યુ. આપવા પછી પાછો માગવો તે ઠીક ન લાગ્યું. આપતા હરકત એ કે ચિત્ત ફરી જતા શેઠ એ કાગળને ફારકતીરૂપ ગણી દે અને વહુની રીસ અને સાસુનો સંતોષ થઇ જાય-હેતુ શું કરવું એ વિચાર

થયો, અંતે " જોઇ લેઇશું " કરી કાગળ શેઠના હાથમા મુકયો. ભોજે લોહીના અક્ષર મોકલ્યા તે વાંચી મુંજને થયો હતો તેવો જ વિકાર કાગળ વાચતાં શેઠને થયો. ખરી વાત જાણ્યાથી, પુત્રની નિર્મળ વૃત્તિ અનુભવ્યાથી, આખમાથી ખરખર આંસુ ચાલવા માડયાં, ગુમાન અને ધૂર્તલાલ ઉપર તિરસ્કાર અને ધિક્કારની વૃત્તિ થઈ, અને કાગળ એક પાસે મુકી દીન વદનથી ચંદ્રકાંતને કહેવા લાગ્યા. " ચંદ્રકાંત, ભાઇને બતાવ, તું જાણે છે–ગમે તે " કર, ભાઈને આણ, નહિ ચાલે. " ચંદ્રકાતે કાગળ હાથમા લેઈ લીધો અને ફાડી શેઠના દેખતાં જ ચીરા ઉરાડવા માડયા અને લાબા ચીરા કરી પાછા ત્હેના કડકા કરતાં કરતાં બોલ્યો.

" શેઠ, મ્હેં કહ્યું કે મ્હને ખબર નથી તે સાચી વાત છે." કાગળ ફડાતો શેઠે દીઠો, પણ સર્વવ્યાપારરોધી ચિત્તવિકાર મનોવ્યાપી થઈ જવાથી તે વિશે વિચાર ન કર્યો, પ્રશ્ન ન પુછયો. ચંદ્રકાત ઉકળતા હૃદયમાંથી ઉભરા ઉપર ઉભરા કહાડી બાકી ન રહે એમ ડર વગર બોલવા લાગ્યો અને કાગળના ચીરા કર્યા તેમ જ શબ્દેશબ્દથી શેઠના અંતઃકરણના ચીરા કરવા લાગ્યો.

" શેઠ, આપ તો મ્હોટા માણસ છો. પણ આપણાથી ન્હાના " માણસ હોય ત્હેની ચિંતા પણ કરવી જોઇએ. પુત્રને પરણાવવા " ઇચ્છો તો પરણનાર જોડું એક બીજાપર પ્રીતિ વધારી સુખી " થાય તે પણ આપે ઇચ્છવુ જોઇએ. નિર્મળ કુમુદસુદરીપર " આરોપ મુકી પુત્રના હૃદયમાં કટાર ખોસ્યા જેવુ કર્યું—ત્હેની વેદ" ના એ દમ્પતીને હવે કેટલી થશે તે ઈશ્વરજાણે ! વર કન્યાની " પ્રીતિ વધે ને માબાપથી ન ખમાય એ તો વિપરીત જ. પણ " આપ શું કરો ? ઇશ્વરનું કર્ત્તવ્ય એવુજ. અપર માતાના હાથ" માં ગયેલા પિતાનો પુત્ર સુસ્થ રહ્યો સાભળ્યો નથી. ખરી વાત " છે કે છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે હોય જ. સરસ્વતીચંદ્ર કેટલો " નિર્દોષ છે તે આપના મનમા શાનું વસે ? પિતાની મ્હારાપર " પ્રીતિ નથી એ વિચારે ત્હેને ઘેલો બનાવી મુકયો અને ઘર છોડી " તે ગયો, બે ઘોડાની ગાડીમા બેસનારો, બુટ મોજાં વિના ન " ચાલનારો, આપની શ્રીમંતાઈના વૈભવમા વસનારો–તે આજ " સાધારણ વેષે નિરાધાર એકલો અપ્રસિદ્ધ કોણ જાણે ક્યા ભટ-

" કતો હશે ? સભાઓ ગજાવનાર, વિદ્વાનોનો માનીતો, મ્હારા
" જેવા કેટલાક નિરાધારનો આધાર, તે આજે કયા હશે ? શેઠ !
" એને ધ્રુવજીના જેવું થયુ. અરેરે, કુમુદસુંદરી જાણશે ત્યારે ત્હેનું
" શું થશે ? શેઠ, આપના ઘરમાથી દીવો હોલાઈ ગયો. પણ
" આપને શું ? "

" એક વાત આપને કહેવા જેવી છે. એક **બાણુ** અને ત્હેની
" સ્ત્રીને ઘણી પ્રીતિ હતી. એક બીજાથી ત્હેમના ચિત્ત જુદાજ ન
" હતાં. ત્હેમના ઘરમા એક થાભલાપર ચકલીનો માળો હતો, ત્હેમા
" ચકલો ચકલી રહે અને આનદ કરે. ચકલીએ ઈંડા મુકયા અને
" બચ્ચા થયાં ત્હેની બે જણ બહુ સભાળ રાખે એક દિવસ ચ-
" કલી મરી ગઇ. ચકલે બીજી ચકલી આણી. બે જણાએ મળી
" બચ્ચાને ધકકેલી કહાડયા અને ઉડવા સરખુ ન શીખેલા બચ્ચાં
" જમીનપર પડી મરી જાત પણ પેલી સ્ત્રીએ ઝાલી લીધાં
" ત્હેમનો વિચાર કરીને પોતે રોવા લાગી. બચ્ચાને છાતી સરસા
" રાખે ને રૂવે "

" એટલામાં **બાણુ** આવ્યો. સ્ત્રીને રોવાનું કારણ પુછ્યું.
" તેણે ન કહ્યુ. ઘણું કર્યું ત્યારે બચ્ચા બતાવ્યા, ત્હેમનો ઇતિહાસ
" કહ્યો, અને બોલી–આ પક્ષીઓમા બન્યું તેવુ જ માણસમાં
" પણ કેમ ના બને ?. દેહનો ભરોસો નથી અને ત્હમારી આજ
" મ્હારાપર પ્રીતિ છે પણ મ્હારા પછી આ કુમળા બાળકનું
" શુ થશે તે વિચારથી મ્હને રોવુ આવે છે. ધણીએ ઘણ આ-
" શ્વાસન કર્યું પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસ નજ આવ્યો. "

" પળે પળ જાય તેમ સ્ત્રી રોતી જાય અને આસુ તો આ
" ખમા માય નહિ ! " હાય, હાય ! આ બાળકનુ શું થશે?"
" એજ વિચાર ભરાયો "

" આખરે ધણીએ કહ્યુ કે ન કરે **નારાયણ** ને એવો સમય
" આવે તો છોકરાને કહેજો કે આ થાભલા આગળ મ્હને આણી
" આ વાત સભારી આપે–શુ ત્હારી પ્રીતિ ભુલાય એવી છે ? "

" દિવસ ગયા અને બાઇ ભાગ્યશાળી તે સૌભાગ્યવતી ગુજરી
" ગઇ. **બાણુ** ફરી પરણ્યો, પ્રથમની સ્ત્રીથી એક છોકરો ને
" છોકરી હતા. "

" નવી વહુએ હળવે હળવે કાન ભંભેરવા માંડયા. નવી તો
" ફરીયાદી કરે–છોકરાનું ખોટું બોલે, પણ નમાયા બાળક–ત્હેમનાથી
" માનું ખોટું કેમ બોલાય–ફરીયાદી કેમ થાય ? આખરે નવીએ
" બાપને ભેરવ્યો અને કહે કે આ છોકરા ભેગા મ્હારાથી નહિ
" રહેવાય, ગમે તો એ કે ગમે તો હું. "

' ખરૂ ! સ્ત્રી હોય એટલાં નમાયા છોકરા હોય ? છોકરાંનુ
" તો ગમે તે થાઓ ! સ્ત્રી કયા જાય ? બાણુએ બાળકને બોલાવી
" કહ્યું કે મ્હારે હવે ત્હમે નહિ–બસ જાઓ. "

" છોકરાંનાં મ્હો દયામણા થયાં પણ દયા કોને આવે ?
" બાપા કયા જઇએ ? " કરી બ્હીલે મ્હોયે પુછ્યુ. બાપા કોના ?
" રાક્ષસે કહ્યું મ્હને શું પુછો છો જાઓ ગમે ત્યાં. પડો
" ખાડામા. "

" રોતાં રોતા નિરાધાર છોકરા બારણા આગળ આવ્યાં.
" દૈત્યને દયા નજ આવી. "

" એટલામા છોકરી જરા ડાહીલી હતી ત્હેને માનું કહ્યું
" સાભરી આવ્યું અને ભાઇને રોતી રોતી કહે " ભાઇ, ચાલ
" આટલું માનું કહ્યું કરીયે " બે જણ પાછા આવ્યાં. "

" કેમ પાછાં આવ્યા–જાઓ ! " બાપે ધાટો કહાડયો. "

" બ્હીતી બ્હીતી થરથરતી બાળક બોલી:–"બાપા, અમે જઇયે
" પણ માયે કહ્યુ હતું કે આ વખત આવે તો બાપાને એક વાત
" કહેજો તે કહિયે તો સાભળશો ? "

" દૈત્યને દયા આવી અને સાભળવા હા કહી. "

" છોકરાએ ચકલીની વાત અને મા રોઇ હતી તે કહી બ-
" તાવ્યું, બાપનુ અંત.કરણ ઓગળ્યું, ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો;
" આપેલુ વચન મન આગળ તરી આવ્યુ, છોકરાને રોતો રોતો
" બાઝી પડયો અને ઘરમાં રાખ્યા. "

" શેઠ ! આપને પણ આ બાણુના જેવુ થયુ છે. પણ સર-
" સ્વતીચંદ્રને ચંદ્રલક્ષ્મીએ કાંઇ કહી મુકયું નથી–તે બિચારા
" ગયા. અને મનાવાનો અવકાશ પણ ત્હમારે નથી. "

"આપના મનમા એમ આવ્યુ કે એ પૈસાને લીધે આપનો
"સગો છે. હવે એ સગપણુ નથી. આપ એને મન બાપ છો.
"આપને મન એ પુત્ર નથી. હોય, એમજ હોય તો !"

"શેઠ! આપના ઘરમાંથી એ ગયો ત્હેની ફીકર કરશો નહિ.
"એને સોપેલી અને બીજી વસ્તુઓ–ઘરની–સભાળજો. ઘરમાથી
"કંઈ ગયું લાગે તો મ્હને કહેજો. હું ભરી આપીશ"

"શેઠજી, જાઉં છું. આપ મ્હોટા માણસ છો વધારે ઓછુ
"બોલાઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. રજા લેઉં છુ."

બોલતા બોલતા ચંદ્રકાંતે પાઘડી પહેરી ઉઠ્યો, અને ચાલવા માડ્યુ.

શેઠે હાથ પકડી ત્હેને બેસાડયો.

"ચંદ્રકાંત, ચંદ્રકાત, આમ શું કરે છે? મ્હને એનો પત્તો
"આપ, ત્હે મ્હારૂ ખસી ગયલુ કાળજુ ઠેકાણે આણ્યું છે. હવે
"પુત્ર વિયોગથી ફરી ખસશે તો પછી ઠેકાણે નહિ આવે–હો"

"શેઠ, ઘરમા છે ઠેકાણે લાવનાર. હું ખરેખર કહુ છુ કે
"મ્હને ભાઈની ખબર નથી, મ્હને ખબર હત તો હું આમ જવા
"ન દેત. હું મ્હારી મેળે હવે એને શોધાશે એટલુ શોધીશ,
"એના જેવો થઇને આથડીશ, મરજી પડે તે કરીશ એમા કોઇ-
"ને શું? આપ હવે આનદ કરો—ઘરમાથી કાટો ગયો—એની
"ફનવા કહાડી નાખો. મ્હારૂ હૈયુ ભરાઇ આવ્યું છે–બસ હવે
"મ્હને જવાદો." શેઠનો હાથ તરછોડી નાંખી બારણું ફડાક
ઉઘાડી ચાલતો થયો. ગુમાન બારણામા પેઠી.

શેઠ ઘેલા બની લવતા હતા—"દુ:ખી હું તેથી કોને શુ?
"હેં! શું એમજ? શું તું દુ:ખી ત્હેનુ મને કાંઈ નહિ?"
"દુ:ખી હુ તેથી કોને શું? હેં!"—"નહિ જોવુ—નહિ રોવું
"અફળ આંસુ નશીદ લ્હોવું?" "પિતાજી રોવુ તે શાને?–"
"ભુલી જઈને જનારાને—" "દુ:ખી હુ તેથી કોને શુ?"
"હેં મ્હારો જ વાકસ્તો— "ચંદ્રકાત મ્હારો ભાઇ મ્હને આ-
"ણી આપ" જુએ તો ચંદ્રકાત ન મળે.

"ભાઇ, ભાઈ?"

ગુમાન પાસે આવી ઉભી—“—ભાઈ તો ગયા ” ગુમાનને દેખતાં જ શેઠ ઉઠયા અને એક બે લાતો એવી મુકી કે ગઇ ગરબડતી આઘે. બારણા ઉપર અથડાઇ પડી ગઇ. “ હાં, હાં, ” કરતો ધૂર્તલાલ અને બીજાં માણસો અંદર આવ્યા.

હાથથી વાત ગઇ જાણી ભાઇ બ્હેન શેઠની વૃત્તિને અનુકુળ થઇ ગયાં અને **સરસ્વતીચંદ્રની** શોધ બાબત શેઠની સર્વ આજ્ઞાઓ દેખીતી પળાવા લાગી. પવનના ઝપાટા આગળ નમી જઇ ઝપાટો પાછો વળતાં ઉભું થતાં ઘાસની વૃત્તિ સર્વેએ અનુસરી. તરત સઉ શેઠને વશ થઈ ગયા. દિવસ જવા માડયા, માણસો ઉપર માણસો શોધમાં રોકવા છતા અને દ્રવ્યનો વ્યય નિરંકુશ થયા છતા પત્તો ન લાગ્યો અને એવી રીતના ઘણા કારણોથી શેઠ હળવે હળવે શાંત થયા અને ગુમાન નિર્ભય બનવા લાગી. શેઠ જે માણસો મોકલતા ત્હેમને દ્રવ્ય આપી, લાલચ આપી, સમજાવી, છેતરી, શેઠની ઇચ્છાનો અમલ કરવામા શિથિલ કરી દેતી અને શેઠને કાને એમ જ જતુ કે અદ્દભૂત શોધ નિષ્ફળ જાય છે.

ચંદ્રકાંતે પણ શોધ કરવામા બાકી રાખી નહિ. પોતાનો ઉભરો નરમ પડતા શેઠપર દયા આવી, પણ ત્હેના ઘરનો તાલ જોઇ પોતાની જ શોધ ઉપર આધાર રાખ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૧ લો.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

સાહિત્ય રત્ન.

દ્વિતીય ભાગ.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

પ્રેમયોગી

(રાગ ઓખાહરણનો.)

"જોગીરાજ ! ઉભા રહો જરી, મ્હને વાટ બતાવોની ખરી,
પડી વનમા આ રાત અંધારી, ભમુ એકલો ઘરને વીસારી
નથી પગલા ઉપડતા મ્હારા, થાકે આવે છે આખ અધારા
પંથ પુરો થતો નથી આજ, વાધ્યુ હુ ત્યા વધે વનવાટ !
દીવા જેવુ મ્હણે દેખાય, જવા ત્યા મુજ મન લલચાય,
ત્યા તો ર્‌હેતા હશે કોક સંત, મ્હારા દુઃખનો આણશે અંત.
જોગીરાજ એ વાટ બતાવો, દયા એટલી મુજપર લાવો."
જોગી બોલ્યા· " બેટા, રખે જાતો, એણી પાસ રખે લલચાતો,
એતો ભુતનો ભડકો જાણ, બોલાવેને કરે પછી હાણ.
ભુખ્યા તરસ્યાને આદર આપે, લુખુ સુકુ મળે તે જમાડે,
એવી આછે ગુફા મુજ રંક, બેટા, ત્હેમા તુ આવ નિઃશંક.
ફળને વણુ ખેડેલુ ધાન, શય્યા કાજ ફુંલા ઘાસ પાન,
રુડા ઝરણતું નિર્મલ પાણી, સુખ, શાન્તિ,ને આનંદ વાણી.–
એવુ અક્ષય પાત્ર છે અહી, હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે સહી
બેટા, એવા આશ્રમમા તુ આવ્યો, ગયો સમજ ચિન્તાતણો વારો.
દુઃખ સંસારના નથી સાચા, મન માનવના એક કાચા,
મળે કોળીઓ ઉદર ભરાય, તસુ પૃથ્વી સારે સુવા કામ;
પળ વાર છે કરવો સમાસ, ત્હોય મન ન હરે કરી હાશ.

પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ, । મન મનનું બોળી લે છે દુઃખ."
નિશાકુસુમ સરે શાંત શાંત, તેમ જોગી બોલ્યા શબ્દ દાંત,
આગળ પાછળ ચાલ્યા બેય, ઝાંપો ઉઘાડી પેઠા છેય,
રાત વાધી, વ ઠેલા ખેલે, અન્ય સૌ પડયા નિદ્રામાં મેળે;
તેવે સમે જાગે જોગીરાજ, ધીમે તાપે કરે સ્વય પાક.
તપે અંગારા એકાંત શાંત, રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ,
ધીમે ધીમે બળે છે કાષ્ઠ, ધીમો ધીમો બોલે એનો તાપ;
બોલે તોરી ભરાઇ ભીત માલ્ય, દોડે અહી તહીં ખેલે માર્જાર;
દ્વાર વાગે વાંસળી-સમો વાય, પ્હોર રાતના ચાલ્યા જાય.
ગી આ સઉ શાંતિ જોલેઝી છે, શાંત વાતો કરતા ખીલે છે,
ધીમુ ધીમુ બોલે ને હસાવે, થાકેલાનો થાક નસાડે.
કથા ગોષ્ઠી કંઇ કંઇ કહાડે, બોધ આપે ને શાંતિ પમાડે.
અન્ન મધુરું જમે ને જમાડે, એપર અતિથિને રુચિ કરાવે,
પંથી ખાધુ ન ખાધુ કરે છે, પંથી શુણ્યું ન શુણ્યું કરે છે,
ઉંડા વિચારમાં પડી જાય, ગાલે ઉતરે છે આંસુની ધાર
એની દેખી દશા એવી જોગી, દયા આણી થયા દુઃખ ભોગી.
અન્ન પડતું મુકી પાસે આવ્યા, ફરી ફરી વળી પુછવા લાગ્યા:-
"બોલ બેટા ત્હને શું થાય ? ત્હારે હૈયે શાનો પડયો ઘાય ?
ઘરનો વૈભવ ત્યજી અહીં આવ્યો। ઓછુ આવ્યું કે કોઈએ કહાડયો?
દગો દીધો કો મિત્રે શું, ભાઈ? મળી કઠણ હૃદયની શું નારી?
બેટા, વાત વિચાર તું સાચી, માયા સંસારની બધી કાચી.
કહાવે લક્ષ્મી તો ચંચળ નારી, ન્હાસી જાય દઇ હાથ તાળી;
સુખ એનું કરે ચમકાર, જોતા જોતામા થાય અંધાર;
સુખ એનું તો મૃગજળ જેવું, થતા સમીપ પડે ખોટું એવું.
મિત્રતામાં એ મળે ન કોઈ, એ તો સ્વાર્થની છેજ સગાઇ;
એને નામે ભુરકાય તે ભોળા, એને વિશ્વાસે રૂહે તે તો રૂહોળા;
લક્ષ્મીને કીર્તિ જ્યા જ્યા જાય, છાયા જેવા મિત્રો પુઠે થાય.
જે એ છાયાને ઝાલવા જાય, ધસે હાથને ખત્તા તે ખાય.
સ્ત્રીની પ્રીતિતો એથીએ ખોટી, મોહજાળ નાખે જોતી જોતી;
જાળ નાખે, જોતામાં ફસાવે, ફાવે ત્યાંજ એ ધુતકારી નાંખે,
કહાવે અબલાને નરને નચાવે, ગોરી ગુમાન ભરી પછી રાચે,

નરના દુઃખની મશ્કરી કરતી, નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
પ્રીતિની હુંફ પંખી ધરે કો, સુરલોકમા હો કે નહિ હો.
પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ, નારી નરને કરે છે ખાખ;
મોહમાયા ને જોગણી કહાવે, નારી નરને ન જપે સુવા દે,
બેટા, શાને વેઠવી એની શૂળો ? એની પ્રીતમા મુકની પુળો ! ”
જોગી બોલતો ઉશ્કેરાય, પંથી સાભળતો શરમાય,
નીચુ જુવે, ને ડસડસી રુવે, ગાલે નારંગીનો રંગ ચુવે.
વ્હાણે નાજુક વાદળી ચાલે, રગ ઉજળા પળે પળ ફાલે,
સુદરતાના લલિત ચમકાર, અગે ઉઠતા તેવા જણાય;
જોગી જુવે છે, આભો બને છે, પન્થી નવો નવો વેષ ધરે છે,
આખો ચંચલ થઇ ચળકે છે, ઓઠ કુંપલો પડે ઉઘડે છે,
પંથી સુંદરી રૂપ થઇ જાય, જોગી ભડકે, ઉચો નીચો થાય !
હાથ જોડી રોતી બોલી બાળા– “ક્ષમા કરજો મ્હને, જોગીરાજા !
જગપાવન ને નિર્વિકાર, શાત દાત વસો યોગીરાજ,
એવા દિવ્ય આશ્રમની માહ્ય, પગ મુકયા પાપણીએ આજ.
તમ દર્શનનો અધિકાર, નથી જેને, એવી હુ છુ નાર.
ક્ષમા કરજો મ્હને, યોગીરાજ, કહી દઉં મ્હારા વીતકની વાત.
સુણી અબળા તણા અપરાધ, કૃપા કરજો, અહો કૃપાનાથ !
*“તાપી તટે સૂર્યપુર સ્થાન, વસે તાત મ્હારા ધનવાન,
“લાડ ઘેલી હુ એકની એક, દ્રવ્ય યોગ મ્હને અઢળેક.
“ભજ્યા તાત સુધારાને ટોળે, મ્હને વર્ષ થયા પુરા સોળે;
“આવે માંગા જાણે ફાટયું વ્હાણુ, ખરાં ખોટાં કરે પ્રેમ ગાન.
“કરે વાતો ખ્યાતો સઉ વડેરી, નિશો હેમનો શુન્ય અનેરી.

---

* સદ્‌ગત સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામભાઇએ ગોલ્ડસ્મિથની આ પ્રેમકથાનું ભાષાતર અત્રેથી અધુરૂ મુકી પોતાની વાર્તાના પ્રવાહને અનુસરતી નવીન કવિતા રચી છે. એ સુદર નાનકડાં કાવ્યનું ભાષાતર પુરૂં કરવાના ઉદ્દેશથી સદ્ગતની શૈલીનું યથાશકિત અનુકરણ કરી બાકીના ભાગનુ ભાષાતર આ ‘સાહિત્ય રત્ન’ને અર્થેજ કર્યું છે ને તે સવત ૧૯૬૩ના જયેષ્ઠ માસના વસંતના અંકમા છપાવ્યું હતું.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ.

પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ, । મન મનનું ભોળી લે છે દુઃખ."
નિશાકુસુમ સરે શાંત શાંત, તેમ જોગી બોલ્યા શબ્દ દાંત,
આગળ પાછળ ચાલ્યા બેય, ઝાંપો ઉઘાડી પેઠા છેય,
રાત વાધી, વઠેલાં ખેલે, અન્ય સૌ પડયા નિદ્રામાં મેળે;
તેવે સમે જાગે જોગીરાજ, ધીમે તાપે કરે સ્વયપાક.
તપે અંગારા એકાત શાત, રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ,
ધીમે ધીમે બળે છે કાષ્ઠ, ધીમો ધીમો બોલે એનો તાપ;
બોલે તોરી ભરાઇ ભીત માંહ્ય, દોડે અહીં તહીં ખેલે માર્જાર,
દ્વાર વાગે વાંસળી-સમો વાય, પ્હોર રાતનાં ચાલ્યા જાય.
ગી આ સઉ શાતિ જોલેઝી છે, શાંત વાતો કરતા ખીલે છે,
ધીમુ ધીમુ બોલે ને હસાવે, થાકેલાનો થાક નસાડે.
કથા ગોષ્ઠી કંઇ કંઇ કહાડે, બોધ આપે ને શાતિ પમાડે.
અન્ન મધુરું જમે ને જમાડે, એપર અતિથિને રુચિ કરાવે,
પંથી ખાધુ ન ખાધુ કરે છે, પથી શુણ્યુ ન શુણ્યું કરે છે,
ઉંડા વિચારમાં પડી જાય, ગાલે ઉતરે છે આસુની ધાર.
એની દેખી દશા એવી જોગી, દયા આણી થયા દુઃખ ભોગી.
અન્ન પડતું મુકી પાસે આવ્યા, ફરી ફરી વળી પુછવા લાગ્યાઃ-
"બોલ બેટા ત્હને શું થાય ? ત્હારે હૈયે શાનો પડયો ઘાય ?
ઘરનો વૈભવ ત્યજી અહી આવ્યો। ઓછુ આવ્યું કે કોઈએ કહાડયો?
દગો દીધો કો મિત્રે શું, ભાઈ? મળી કઠણ હૃદયની શું નારી?
બેટા, વાત વિચાર તું સાચી, માયા સંસારની બધી કાચી.
કહાવે લક્ષ્મી તો ચંચળ નારી, ન્હાસી જાય દઇ હાથ તાળી;
સુખ એનું કરે ચમકાર, જોતા જોતામાં થાય અંધાર;
સુખ એનુ તો મૃગજળ જેવું, થતા સમીપ પડે ખોટું એવુ.
મિત્રતામા એ મળે ન કાંઈ, એ તો સ્વાર્થની છેજ સગાઇ;
એને નામે ભુરકાય તે ભોળા, એને વિશ્વાસે રૂહે તે તો રૂહોળા;
લક્ષ્મીને કીર્તિ જ્યા જ્યાં જાય, છાયા જેવા મિત્રો પુઠે થાય.
જે એ છાયાને ઝાલવા જાય, ઘસે હાથને ખત્તા તે ખાય.
સ્ત્રીની પ્રીતિતો એથીએ ખોટી, મોહજાળ નાખે જોતી જોતી;
જાળ નાખે, જોતામાં ફસાવે, ફાવે ત્યાંજ એ ધુતકારી નાખે,
કહાવે અબલાને નરને નચાવે, ગોરી ગુમાન ભરી પછી રાચે;

નરના દુઃખની મશ્કરી કરતી, નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
પ્રીતિની હુક્ર પંખી ધરે કો, સુરલોકમા હો કે નહિ હો.
પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ, નારી નરને કરે છે ખાખ,
મોહમાયા ને જોગણી કહાવે, નારી નરને ન જંપે સુવા દે,
બેટા, શાને વેઠવી એની શૂળો ? એની પ્રીતમા મુકની પુળો ! ”
જોગી બોલતો ઉશ્કેરાય, પંથી સાભળતો શરમાય,
નીચુ જુવે, ને ડસડસી રુવે, ગાલે નારંગીનો રંગ ચુવે
વ્હાણે નાજુક વાદળી ચાલે, રંગ ઉજળા પળે પળ ફાલે,
સુદરતાના લલિત ચમકાર, અંગે ઉઠતા તેવા જણાય,
જોગી જુવે છે, આભો બને છે, પન્થી નવો નવો વેષ ધરે છે,
આખો ચંચલ થઇ ચળકે છે, ઓઠ કુંપલો પેઠે ઉઘડે છે,
પંથી સુદરી રૂપ થઇ જાય, જોગી ભડકે, ઉચો નીચો થાય !
હાથ જોડી રોતી બોલી બાળા- “ક્ષમા કરજો મ્હને, જોગીરાજા !
જગપાવન ને નિર્વિકાર, શાત દાત વસો યોગીરાજ,
એવા દિવ્ય આશ્રમની માહ્ય, પગ મુકયા પાપણીએ આજ.
તમ દર્શનનો અધિકાર, નથી જેને, એવી હુ છુ નાર.
ક્ષમા કરજો મ્હને, યોગીરાજ, કહી દઉ મ્હારા વીતકની વાત.
સુણી અબળા તણા અપરાધ, કૃપા કરજો, અહો કૃપાનાથ !
*“તાપી તટે સૂર્યપુર સ્થાન, વસે તાત મ્હારા ધનવાન,
“લાડ ઘેલી હુ એકની એક, દ્રવ્ય યોગ મ્હને અઢળેક.
“ભળ્યા તાત સુધારાને ટોળે, મ્હને વર્ષ થયાં પુરા સોળે,
“આવે માંગા જાણે ફાટયું વ્હાણુ, ખરાં ખોટા કરે પ્રેમ ગાન.
“કરે વાતો ખ્યાતો સઉ વડેરી, નિશો હેમનો ધુન્ય અનેરી.

---

* સદ્દગત સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામભાઇએ ગોલ્ડસ્મિથની આ પ્રેમકથાનું ભાષાતર અત્રેથી અધુરૂ મુકી પોતાની વાર્તાના પ્રવાહને અનુસરતી નવીન કવિતા રચી છે. એ સુંદર નાનકડા કાવ્યનુ ભાષાતર પુરૂં કરવાના ઉદ્દેશથી સદ્ગતની શૈલીનું યથાશકિત અનુકરણ કરી બાકીના ભાગનું ભાષાંતર આ ‘સાહિત્ય રત્ન’ને અર્થેજ કર્યું છે ને તે સંવત ૧૯૬૩ના જ્યેષ્ઠ માસના વસંતના અંકમા છપાવ્યું હતું.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ.

"એક સ્નેહી અમારો ચતુર, ન્યાળે નેહે મ્હને રહી દૂર,
"રૂપે ગુણે વિદ્યાએ સંપન્ન, માન્યો યુવક એ મ્હારે મન્ન;
"સાદો શાણો નહિ અહંતાન, નહિ સત્તા સુવર્ણનું ધ્યાન;
"સરસિજ સમાન વિશુદ્ધિ, જળ ઝાકળ શી શુદ્ધ બુદ્ધિ
"બિંદુ સુંદર પુષ્પ સુહાય, શોભે સુકે ખીલે કરમાય.
"એણે સુંદરતા એક સાધી, ત્હેની ચંચળતા મ્હને લાધી,
"એણે ભુરકી બાળા ભોળી, મ્હારે હૈયે જાગી પ્રેમહોળી.
"પણ ચંચળ મ્હારો સ્વભાવ, લાગ્યા પ્રેમી પંખીને કંઇ ઘાવ
"પ્રીતી દાખવું બીજે, એ ખીજે, પ્રેમી સીઝે મ્હારૂં મન રીઝે.
"મ્હારા ઢંગ જોઇ મુકી મામ, વન સેવ્યુ તજી ગ્રામ ધામ
"પામ્યો પ્રેમી મ્હારો હરિશર્ણ, માગું માગું હવે હુંય મર્ણ,
"માર્યો અભાગણીએ મ્હે કાન્ત, વને રવડીને શોધું દેહાન્ત.
"મ્હારે કાજે ગયા સ્વર્ગ પ્રાણ, એને કાજે તજુ હુંય પ્રાણ."
જોગીરાજ વદ્યા "શાન્ત! શાન્ત!", ભુજયંત્રે ભીડી બાળા કલાન્ત
મુગ્ધા આકુળ વ્યાકુળ જોય, જોગી ગાઢ આલિંગે ને રોય.
"મ્હારી મીઠી મેધાવિનિ ચપળા, પ્રીતિમૂર્તિ પવિત્ર હે પ્રમદા.
"ન્યાળી લે આ ચતુરનું ગાત્ર, પામ્યો પ્રેમ અને પ્રેમ પાત્ર,
"મ્હારૂં રંકનું તું વ્હાલી રત્ન, પ્રીતે પાળીશ હું કરી જત્ન;
"કરી ચિંતા ચિંતા દેશપાર, રહેશું આનંદે નાર ભર્થાર;
"શુદ્ધ નિર્મળ સ્નેહમાં વ્હેશુ, લ્હાવ સંસારના સર્વ લેશું;
"ત્હારે દુ:ખે મ્હને દુ:ખયોગ, હરિ રાખે અખંડ સંયોગ."

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

હિન્દુ લગ્નની કૃત્રિમતા.

(પ્રવાસે નીકળેલા એક પરદેશી પતિ પત્ની કોઈ હિંદુ બાળાને સતી થતી બચાવે છે. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી પુછ્યાથી તે બાળા પોતાનો સવિસ્તર હેવાલ આ દયાળુ દંપતીને કહે છે.)

હરિગીત.

મુજ વૃત્તમા નથી કો નવાઇ, શીવાય પણ હું શું કહુ ?
પુછ્યું તથાપિ ત્હમેજ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?

મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાકનું શુણુશો પુછયે આ દેશમા,
પરદેશી સજ્જન ! હિન્દુઓ ગાળેજ જીવન ક્લેશમા !
નર જાત સુખી હશે અહીં કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી,
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજુ કંઇ.
પણ્ડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઇ હું તાત પ્રતાપથી;
મન વિકસિયુ, ઉર મ્હોટિયુ સદ્ગુણ વિશે બહુ ભાવથી.
હુ ન્હાનપણુથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણુતી,
પણ હાય ! હિન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણુતી.
શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને,
ઉદ્વાહના જ કરારમા સહી કીધી મુજ મુજ ગુરૂજને.
તાતે કહ્યું, " તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે,
પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે. "
હુ બોલી, " કાન્ત ગણાય છે ઉર વારિધિના ચંદ્રમા,
મુજ ચિત્તમા આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના,
સન્ધિ થયો નથી, છે નહિ, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
અમ ચિત્તનો, તો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ મુજ કાન્ત એ ?
તમ પાસ ભણુતા હુ ભણી, મન જોડવા વિધિ હાથમા,
વિકસેજ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમા
સંસાર માહી પ્રયાણુ કાજજ પાન્થ ચેતન સર્વ છે,
બે એકથી જ ભલા પ્રવાસ વિશે વળી, કહ્યુ એવુંયે.
એ મિત્રતાનો હેતુ, પણુ રસ ઐક્ય વિણુ નહિ મિત્રતા,
નહિ ગ્રહે ઉરપારો વિગુણુ ચિત્તસ્થળીપર સ્થિરતા,
રસ ઐક્ય વણુ મન ઐક્ય નહિ એ સૂત્ર શીખવ્યુ તે દિને,
મનઐક્ય વણુ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરૂજી કો રીતે
સ્ત્રી પુરુષ કેરૂ લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે,
ઘણીવાર આપની પાસથી મ્હે, તાત એવુ જ શુણ્યું છે.
અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પુરે અનુગુણુ દમ્પતી,
વિનિમય કરે નિજ રસ તણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી.
સંસાર સ્વાર્થ અભિન્ન થાતા ભેદનું કારણુ નહિ;
સ્ત્રી પુરૂષની તેથી જ સઉમા મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દમ્પતી ભાવનું

રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઇ રસઐક્યને જ વધારતું.
રસ ઐક્ય તો નહિ હોય ત્યાં ક્યમ મિત્રતા એ સંભવે ?
રસ ઐક્ય વળી વિધિ વણુ નહિ કદી ઇતર કો સરજી શકે.
હે તાત ! તે સૃજના તણી આજ્ઞા કરી આપે મ્હને,
તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
હું કિંકરી છું તમ તણી, કરૂં હોય શકિતસાધ્ય જે;
શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું, શકિત એટલી સાધ્ય છે.
વિધિહસ્તગત ઉરતંત્ર પણ ક્યમ કરી કરૂં ગતિવાળું હું ?
મુજ ઉર તણું પર ઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ? ”

માલિની.

શુણી વચન સઉ આ, તાત દિઙ્ મોહપાન્યા,
ખરખર જળ ધારા, ત્હેમને નેત્ર ચાલી;
નીચું ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિ:શ્વાસ મુકી,
કર દઇ જ લલાટે, બોલિયા દીન વાણી

“મ્હારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ! પ્રિય પ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી !
તુજ ઉર મ્હેં ખોસી—અરે—અજાણ્યે—ખરે ! કટાર જ સાહી.
હું ભુલ્યો વૃદ્ધ થઈ આજ કીધો ચુકી ઘાવ, હાય, તુજપર મ્હેં !
ઓ દુષ્ટ હિન્દુ આચાર ! ભુલાવ્યો મુજને.
આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો.
જઇ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો.
ઘનતિમિર તુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ, તેથી થઇ જાયે,
જન લોચનવન્તા અંધ—હાય ! જગ માંહે.

મ્હેં દીઠો ન સવળો પન્થ !
હું બની ગયો મતિ મન્દ !
મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન
પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન,

તે જઇ મેપની પેઠે લોકની પુઠે નાખ્યું દુ:ખ દરિયે !
એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક—વૈરિયે.
પ્રિય પુત્રી ! કહે તું સત્ય, કર્યું જ અકૃત્ય કૃત્ય મ્હેં આજે,
ત્હારા જીવન માંહે ઝેર ભેળિયું ! સાચે.

ત્હારો જનક થયો તુજ શત્રુ–હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
મ્હારૂં થશેજ પ્રાયશ્ચિત હવે તો મરણે.

નહિ હવે નિષ્કૃતિ કાંઇ સુઝતી મુને ! રોઇને રહેવું;
ત્હારે જનકે પાયું ઝેર મરણ સુધી સ્હેવું.

હું જીવી કરું શું હવે ?
મુખ દેખાડું શું ? કહે,
સહુ હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
રોઈ રોઈ મરીશ તું વીત્યે !

હવે જેમતેમ દિન ક્હાડું કૃતક પતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
બહુ સમજુ મ્હારી તું બાળ મુકીશ તે આળ દૈવ શિર મનમાં.

પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મ્હારો !
નહિ જીવે–હવે નહિ જીવે–પિતા કાંઇ ત્હારો ! ! ! ”

ઉપજાતિ.

નૃશંસ મ્હારા વચનો શુણીને
પિતાજી આવી રીતભાન પામ્યા;
પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મ્હારે,
પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મ્હને છે,

નીહાળી એ સર્વ, ન ચિત્ત મ્હારૂં
ફાટયું, નવા પ્રાણ વિરામ પામ્યા !
પાષાણની કીધી મુને વિધિયે,
રોઇ રહી મુખ કરીજ કાળું.

અહો પિતાજી ! નવનીત–ચિત્ત !
દૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરું
દાક્ષિણ્ય ખોટું નીરખી હશોજ
નિઃશ્વાસ ઉંડા મુકતા હજીયે !

સ્નેહ મુદ્રા

દૂર ક્ષિતિજમાં સમુદ્ર ગર્જન.

(કટાવ.)

નષ્ટ થતુ નથી, કંઈ જગતમા ! નાશ તણો,
આભાસ માત્ર છે, ભાન માત્ર છે. અગાધ ઉદધિ,
ઉપર તરંગો, જતા આવતા, ચ્હડતા ત્યેમે,
શાત થતા વળી, ભરતી ઓટમાં, ભિન્ન દેશમા
ઉભરાતુ ને, ઘટતું દીસતુ, જળધિ તણુ જળ,
પણ તે સર્વ જ, ખોટુ ! ખોટું ! જળધિ તણુ જળ,
હતુ તેટલુ, છે ને રહેશે ! ચંદ્ર અને રવિ,
ઝંઝાને ઘન, જોવા સાથે, યુદ્ધ કરે ને
ખેલે ત્યારે, થાય ઉંચોને, નીચો ઝાઝો,
પડે, ઉઠે, સ્થિર, થાય, કમ્પતો, ધરા ભોગમા.
ભરી ગર્જના, શાત થાય. પણ અંતે એકજ,
હતો તેટલો, અગાધ ભરપૂર, નાથ સલિલનો, રહેતોને,
આભાસ માત્ર, દીસે નાશનો! હતુ તેજ હજી છે!
પૃથ્વી તણા પડ, જળધિ તણા જળ, બંધાયા નહિ,
હતાં, તથાપિ, તત્વ રૂપાન્તર, હતાજ ત્હેના,
હજીય એછે, જે કુકથી, પ્રેરાતા તે, હજી,
પ્રેરે છે, ને, જતા હતા ત્યા, હજીય જાય છે,
હતાજ ત્યા છે, એ કરી સન્ધિ

અભેદ એ દોડે સતત ગતિ ! ઉભુ ન રહેતુ એ !
દોડતું કિયા કાળથી એ ? અને વળી કિયા પ્રદેશથી એ ?
જનારું ક્યાજ સુધી એ ? રહી વળી જશે જતું ક્યારે ?
મનુ ! એ વિચારજે જો જે !

દૃષ્ટિ મનુની કેંકાઇ નાવસમી તીર ઉપરથી,
ગણતી તરંગો, તરંગમાલની ઉપર સરી જતી,

થતી લીન સલિલે !
થાકતી મળી જતી સલિલે !
થતું લીન સઉ અનંત વિશે !

જનન-મરણને રડવું હસવું,
થશે લીન અંતે
અનંત પ્રવાહમાં મધ્યે !

સ્નેહમુદ્રા.

વિવેકભ્રષ્ટનો વિનિપાત.

શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હર-શિરે,
પડવા માંડેલી પડી પાછી ! ટકી ન, હર ! હર-શિરે. શુભ્ર.
પડી ! ગિરિપર, ઉચ્ચ ગિરિવર મુકી પડી એ પાછી—
અવનિપર આળોટતી ચાલી ધુળવાળી ઘણી થાતી, શુભ્ર.
મલિન ગંગા ! ક્ષારસમુદ્રે પેઠી અંતે એ તો !
ભ્રષ્ટ થયું જરી ત્હેનો શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો !
ભ્રષ્ટ થઇ મતિ ત્હેનો શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો !

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

કુમુદની સ્નેહયાચના.

અવનિપરથી નભ ચ્હડયું વારિ પડેજ પાછું ત્યાંને ત્યાં,
ટુંકું કર્મ ટુંકું રહેવાને સરજેલું આ ધરતીમાં.
નભ વચ્ચોવચ રંગીન થાતાં ગરુડરાજની પાંખ થકી,
સુભગ ઘડીક એ બન્યું, નવાઇ ન, એ દશા જો નાજ ટકી.
પણ ઉંચા નભના સંચારી પક્ષીરાજ તું આવ્યો હ્યાં,
ધરતીપર ત્યાંથી ઉડ પાછો, પક્ષ-હીનનો દેશજ આ
ફફડાવી પાંખો સોનેરી, રચ રસયંત્ર તું રસધરમાં !
વિશાળ વ્યોમ માપી લેને ન્હા સૂર્યકિરણના સરવરમાં !
ગિરિ શિખરે, ઘનમાં, ને નભમાં ઉંચો તું ઉડશે જ્યારે,
સૂર્ય બિમ્બથી સળગી ઉતરતા કરઅંબાર વિશે જ્યારે
સુવર્ણપક્ષની જશે ભભક ભળી, તે સમય તુજ કીર્તિને,
જોઇ જોઈ પૃથ્વીપરથી પૂજીશું ઉરમર્મથી અનુમોદીને
નહિ ઉડાયે પોતાથી પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જોઇ,
રાચવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહીશું રોઇ

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

ચંદ્રકાંતની રંક અવસ્થા જાણી સરસ્વતીચંદ્રને થતા વિચાર.

પ્રિય ચંદ્રકાંત, પ્રિય ભ્રાત, તુજ સંસાર દુઃખમય ભાસે,
મ્હારી આજજ ઉઘડી આંખ જુવે છે દુ:ખ તુજ મુજ પાસે !
દુઃખ દૈત્ય સમુ દેખાય,
તુજ કોરી કાળજું ખાય;
દુખ, અનેક ધરતું વેષ,
ત્હને વીંટી વળે ચોમેર,
તે મધ્ય ઉભો તું સૂર !
નથી દુખને ગણતો શૂર !
નથી ગણતો વિધિનો દોષ,
નથી ધરતો કોઈપર રોષ.
દુખ-પશુની મૃગયા કાજ જગત–વનમાં તું ધસે એકાત,
મન વ્યાયામે અમુઝાવી શરીર કૃશ કરે સુહ્રદ વિદ્વાન !
પ્રિય ચંદ્રકાત !૦

ધનબિંદુ કાજ તપ કરતો,
ધન આપું તો ન કર ધરતો,
ધન સંગ્રહ કાજે મથતો,
પ્રિય જનના દોષ ન ગણતો !
એ સ્વાર્થી જનોના લોભ તૃપ્ત કરવા તું બને ઉદાર
ધન-રૂધિર ચુસાયે ત્હોય અધન વિદ્વાન ધરે ઉત્સાહ !
પ્રિય ચંદ્રકાત !૦

તુજ કુટુમ્બ કૃમિનું જાળ,
ધરતું તુજ દુખનું ન ભાન,
કરતુ કોલાહલ નાદ
દેતું ન સ્વસ્થતા દાન,
છે સ્વાર્થી સગાં, ને નારી સ્વાર્થની સગી ત્હારી, ઓ ભાઈ !
તે પર તું વત્સલ રહે, દેહને દમે, તપસ્વી તું ભાઇ,
પ્રિય ચંદ્રકાંત !૦

નથી મ્હને મર્મ આ કહેતો,
અંતર્ગણુ અંતર રહેતો.
ધિક ધરતો હું અવતાર, ધિક ભંડાર ભર્યા ધનના મ્હેં !
ધિક કીધ સાહસથી ત્યાગ, ધિક ન રંકતા જોઈ ત્હારી મ્હેં !
મુજ દેશ હાથ તું રત્ન
દીધું વિધિયે, કરીને યત્ન.
તે ઉદરયાતના કાજ
ધુળ—ઢગલામાં ઢંકાય !
ઓ ભાઇ ! ભાઇ ! મુજ ભાઇ ! દુ:ખ તુજ જોઇ હૃદય મુજ ફાટે
હું થી થતો સુહૃદનો દ્રોહ; દેશનો દ્રોહ; જોઈ રહું આ તે !
પ્રિય ચંદ્ર૦
ધનવાન દેશમા ઝાઝા
ન ધરે અજ્ઞાનની માઝા
ધન ધુળ વિષે તે ભેળે
ધન જઇ સમુદ્રે રેડે
ધન પાપ પુંજમા પીણે
ધન ધુવે મૂર્ખ રસ હીણે !
ધનવાન સઉનાં માપ માપતી લક્ષ્મી નાચ નચવી આ
ગણવંતુ ગણિકા દઇ તાળી, નાચતી પછી ન્હાસતી પળમા !
શો ક્હાડું મૂર્ખનો દોષ ?
શીદ શોધું મૌર્ખ્યના કોપ ?
મુજ ભણ્યા ગણ્યા વિદ્વાન ઘણા ધનવાન તેય છે કેવા ?
ધન મળતા જડતા નવી ધરી ભણ્યું ભુલ્યા હોય બધું તેવા !
(પણ) શો ક્હાડું અન્યનો દોષ ?
શીદ ભરૂં પરનિન્દા કોપ ?
મુજ છેજ લક્ષ્મી આસન્ન
છે સરસ્વતી સુપ્રસન્ન
નથી ત્હોય કર્યો વિચાર
હજી સુધી તો મનની માહ્ય !
જગ જોવા ગૃહ તજી આવ્યો
પ્રિય સુહૃદ ન પણ પરખાયો !

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

વિધવાનો વિલાપ.

(ચોપાઇ)

ચાંદની દશ દિશ ચળકી રહી, સરિતામા જાતી એ વહી,
રમે રમત લહરીની સંગ, સુતી રેત્યમા ઉજ્જવળ અંગ.
તટતરૂ નિરખંતા નિજ છાય, સુતો જે સરિતાની માંહ્ય,
ખેતર સઘળાં હાસ કરંત, દૂર ઝાડી બહુ ઘોર દીસંત,

ભુતડાં શાં વડવૃક્ષ અનંત, ઉભાં જ્યા દૃષ્ટિ તણો અંત
ત્યાં ચાદની કંઇ નવ ફાવતી, અથડાઇ પાછી આવતી,
ચંડ પવન શું વડજૂથડું, જુદ્ધ કરતું જ્યારે વડું
ઘોર ઘુઘાટ કરતું તેહ, સુણી કંપે સરિતાની દેહ.

કંપે તટતરૂ જળમા પડયાં, કંપે ઉપર તરૂ પાનડા
કંપે સઘળી શાન્તિ તહીં, ને કંપે ચંદા જળમાહીં
તોપણ એ સ્થળ રમ્યજ દીસે, રમવા જોગું સુર યુવતિને
પણ, જો ! પેલા વડઝુંડથી, ચંદા જેવી ઘનવૃન્દથી

નીકળી આવે દૈવી દેહ, શકે હશે વનદેવી એહ !
કેમ સંભવે માનવરૂપ, ગાત્ર આવુ ને કાન્તિ અનુપ ?
પણ, જો ! ધીરા પગલાં ભરી, આવી સમીપ વળી સુન્દરી
જો, ઢંકાઈ ગઇ તરૂ વૃન્દ, પાછી નીકળી જો, ગતિમન્દ

ને પાછી એતો નવ દીસે પાછી ચાલે ખેતર વિશે
એમ આવી પ્હોંચી એ અહી, નદી રેત્ય ચળકંતી જહી
ને આ ઉભી નદીને તીર, ને બેઠી જ્યા નિર્મળ નીર
માંહીં નીરખિયુ નિજ મુખડું, જેમા સ્પષ્ટ વસે દુખડું

હશે, હશે, એ માનવ ખરે, જો નેનથી આસુડાં ઢળે
ને ન્હાનકડુ આ શું દીસે, બાળકડું કંઇ ખોળા વિશે
છુટા કેશ અનિલમાં રમે, ને આખડી શી ચોગમ ભમે !
હા ! પણ, જો, કંઇ મધુર સ્વરે, વિલાપ એ સુન્દરી શો કરે?

ગરબી.

[આસો માસો શરદ પૂનમની રાત્ય જો, એ ઢાળ]

હા દૈવ ! શું વિપરીત દુખડું દીધલું
કાં ન પડી હુ પ્હેલી રે મુખ્ય મોતને ?
જમડા ! ત્હેં મુજ જીવન લુંટી લીધલું
ઝડપી લીધો નાથ, અનાથ મુકી મ્હને.
મોત ઘડયું શીદ માનવને શિર ઇશ ત્હેં ?
ઘડિયું તો શીદ તરૂણ ઉપર પહેલું પડે ?
ને મોતે હરી લીધા તે શું કો સમે
વાતલડી કરવાનો મારગ કહી જડે ?
ઓ ચંદા ! તું જાણે સઘળી વાતને
જે મોતતણા દાસ અમે નવ જાણિયે
વિનવી કહેજે આટલું મ્હારા નાથને
" દાસી દીન ઉપર કંઇ રોષ ન આણિયે
ભુલી ન જશો નિજ દાસીને કંથ જો
સ્વર્ગ સુખે રહી એકલડા આનંદમા
મુજને દાખવજો એ સ્થળનો પંથજો
બોલાવી દોડી વળગીશ તમ કંઠમા "
અનિલ ! ત્હને કા ગમે રમત મુજ કેશ શું ?
નિર્દય જગના જનને એ નવ પાલવે
તો અળગી હુ સહુ થકી કોરે વસું
ન પડે રસ મુજને જગમાં કાંઈ હવે.
ઓ ઉચા, ઉચા, આકાશ ! તું કા મ્હને
ઉચકી લઈને નવ રાખે નિજ અંગમાં ?
છુટું ક્રૂર જગતના જનથી હું, અને
વસું સુખે આ તારલિયાની સંગમાં.
સરિતા ! તુજ હઇડે કેવો આ ચાંદલો ?
વસિયા તેવા મ્હારે હઇડે નાથજી
મ્હેં ન કીધો અપરાધ કદીએ આટલો
તોય ગયા રીસાઇને મુજને તજી.
તજી વળી આ બાળકડી જો બાપડી

કાં બાપુડી ! કોણ ત્હને પીડા કરે ?
નાણી દયા તુજ તાતે બેટા આપડી
વ્હેતાં મુકયાં આપણને દુખ સાગરે.
ઓ શીળી ચંદા ! ઓ સરિતા કોમળી
ઓ આકાશ ઉદાર ! અનિલ સુકુમારઓ !
ત્હમે નહી નિર્દય થાવાનાં કો ઘડી
મ્હાગાને મુજ બાળકીના આધાર છો.
જો આ અનિલ કુળો કર તુજપર ફેરવે
ચંદા ચૂમે તુજને પુરા પ્રેમથી
હાલેડાં ગાય નદી મુજથી મીઠે રવે
અહીં જગજન કેરી પીડા તુજને નથી.
આપણુ બે એકલડા અહી વાસો વસી
રહીશું સુખમા સ્મરણ કરી તુજ તાતનું
રમજે નદી લહરી સંગે મીઠું હસી
થાજે મોટી એમ રહી દિન રાત્ય તું.
ને મુજ લાડકડી જ્યારે મ્હોટી થશે
જગત બધું ધુમીશ ત્યારે નિજ જાત્ય હું
કદી મરે નહી એવો નર પછી ત્યાં હશે
પરણાવીશ મુજ લાડકીને તે સાથ હુ.

કુસુમમાળા.

મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.

ગરબી (અસોમાસો શરદ...એ ચાલ)

"સન્ધ્યા રંગિત સરિતા—ઉર સ્વચ્છન્દમાં
નાચી રમતી લહરી છુ હુ વિલાસનીરે લોલ;
રમતી નાચતી કાલ્યે સિન્ધુ તરંગમા
ગુંથાઇ સુંદરા ગાતી શુચિહાસિનિરે લોલ.
વિસાળ વ્યોમજળે તરતી આનન્દમા
મુગ્ધ કપોતી છું હું ઉચ્ચવિહારિણીરે લોલ;
ચિન્તા નમ ધરૂ જરીએ શું ક્ષણ અન્યમાં
શિકારી કો મુજને કરશે ક્ષતધારિણીરે લોલ.

લીલાં વનમાં મનમાં આવે તેમ હું
દોડી રમતી મૃગલી છું જ મનોહરીરે લોલ;
સ્વચ્છન્દવિહારરતા કદીએ કેમ હું
પારધીના પાશ વિશે પડું મુદ હૃદ ધરીરે લોલ ? ”

અનુષ્ટુપ્ ગીત ગાતી મીઠું મુગ્ધા, સુન્દરી માછીની સુતા,
નચાવી નાવડું આવે, એકલી એહ કન્યકા.

વસંતતિલકા કો કોકિલા વનવને ઉડતી જ હર્ષે.
માધુર્ય કંઠ મહીંથી અવિરામ વર્ષે;
એવો ભર્યો મધુર આ રવ આમ રેલે,
માધુર્ય આ સરિતના જળમાહિ રેડે.
સન્ધ્યાનું તેજ સરિતા જળમાં પુરાયું,
ચંદ્રાનું તે ઉપર કાંઇ ઝીણું છવાયું;
એ તેજ સંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;
ને તીર કુંજ છુપી શાન્તનુ પાન કર્તો

દ્રુતાવલંબિત કુદતું નાચતું નાવડુ આવતું,
અતિ મનોહર સુન્દરી લાવતું;
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું.

અનુષ્ટુપ્ નાવડું તટને સ્પર્શ્યું, સહસા તીર કુંજથી,
રાજા પાસે ધસી આવ્યો, મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી.
લજ્જાએ રંગ પુરીને, ગુલાબી મૃદુ ગાલમાં;
સન્ધ્યાના મુખની શોભા, હરી છે ક્ષણવારમાં.
નદી પાર જવા કેરી રાજાની પ્રાર્થના તહી,
કર્તવ્યવશ એ બાળા, તુચ્છકારી શકી નહિ
જાતા મધ્ય નદી રાજા, હલેસું કરમા ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા, અંતઃકરણની કહે.

શિખરિણી “ કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું,
વહે છે આજે ત્યાં, ઉછળી મધુરૂ પ્રેમ ઝરણું,
ફરી સ્વચ્છન્દે એ, વન મહીં મૃગી તું વિહર્યને;
મહીં એ નાચંતા, ઝરણતણું તું પાન કર્યને.
કપોતી ! આકાશે, ઉડતી મન માની તું ભમતી,

પરંતુ ત્યાં ગાજ્યો, ઘન કદી અને વીજ ચમકી;
ખરે તે વેળા તું; થરથરી જઇ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી, મુજ હૃદય કુંજે સ્થિર વસે.
રમન્તી સ્વચ્છન્દા, સરિત લહરી ઓ મધુરી તું !
અરે શાને કાલ્યે, જલ નિધિ તરંગે ભળી જવું !
અહી આવ્યો પોતે, કુદી ઉદધિ મોજો તુજ કને,
ભળી જાને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ એ એકુજ બને"

અનુષ્ટુપ્ મુગ્ધા મૂઢ બની ઉભી, અબોલા ક્ષણ વાર એ;
ક્યાં ? કોણ ? શું ? આ બોલે, જાણે નહિ લગાર એ

વસંતતિલકા નીચું નિહાળતી રહી જળ માંહી બાળા,
શું એ ગણતી તરતા પ્રતિબિમ્બ તારા !
આકાશ, તીર, તરૂવૃન્દજ આસપાસે
મુગ્ધાની આંખ્ય સમીપે તરતાંજ ભાસે.

અનુષ્ટુપ્ દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચળ જો ઉભી;
પોતે નાહિં જુવે એવા, વિચારોદધિમાં ડુબી.
સ્થિતિ આ નીરખી રાજા, અર્ધમીલિત લોચને,
મધુરૂ મધુરૂ જોતો, સુન્દરી વદને હવે.

દ્રુતવિલંબિત અલી અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
હૃદયની કહું વાત ત્હને ખરી;
હૃદય આ ઉછળી ઉછળી દમે,
તુજ કૃપા વિણ એહ નહિ શમે.

અણગણ્યા નભ તારક આ બધા,
વળી સનાતન વ્યોમ ઉદાર આ;
સ્થિર ઉંડા મુજ પ્રેમની સાક્ષી દે;
સુખનું પાન હવે મધુરાક્ષિ ! દે.

અલી ! તું જો,–મુજ પ્રાર્થનને પુરૂ,
દઇ રહી અનુમોદન ઉજળું
વિમળ વ્યોમ ફરંતી અતન્દ્રિતા,
સ્મરસખી હસતી નવચન્દ્રિકા "

વસંતતિલકા
ફીકી ઉડી જઇજ ચાંદની વ્યોમમાથી,
આવે ઉષા મૃદુ-કપોળ ધરી ગુલાબી;
એવી મનોજ્ઞ લહરી સ્મિત કેરી ઝીણી,
મુગ્ધા તણા વદનમાં ઉગી જો ! નવીની.
મીંચ્યા કંઇ કંઇ ખીલ્યા નયને અતન્દ્ર,
મુગ્ધા જુવે જળ વિશે તરતો જ ચન્દ્ર;
ને દર્શનો વિવિધ જાગૃત–સ્વપ્ન કેરાં;
જોતી તરત જળમાં કંઈ ચીતરેલાં.

અનુષ્ટુપ્
પાસે પાસે જતો રાજા, સ્પર્શિયો, સ્પર્શિયો નહિ,
બોલી બોલ ન મુગ્ધા એ, સ્વસ્થાને જ ઉભી રહી.
લજ્જા રેખા કપોલે જો ! મધુરી મધુરી પડે,
એજ સંમતિ માનીને નૃપ સુન્દરીને અડે.

દ્રુતવિલંબિત
હૃદય સુન્દરીનું ધબકી રહ્યું,
ઉછળી લોહિ રગે રગમાં વહ્યું;
અનુભવીજ નવી સ્થિતિ સાધ્વસે,
જહી કુતુહલ હર્ષ વળી વસે,
વિકસી રોમ રહ્યા મૃદુ ગાલમાં,
અધર કાંઇ સમીપ જ આવતાં,
સ્મિત મનોહર સુંદરીએ કર્યું,
નૃપતિ શાન્તનુનું ચિતડું ઠર્યું.

હૃદયવીણા.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુષ્ટુપ્.
" ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ, ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી
લવતી ઝબકી જાગી, નવોઢા આંસુ ઢાળતી.

વસંતતિલકા.
"મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોણે ત્હને મધુર નીંદર માહિં ડારી ?
સુતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ
તે ભુલી કોણ રમતો અહીં મૃત્યુ સંગ !

એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ.
હાથે ધીરે ધબકતુ ઉર ઉર સાથ,
ખીલી ગુલાબ કળી ઝાકળ બિન્દુ ધારે,
એવા કપોલપર આસુ ધીરે સમારે,
ને સ્પર્શી ત્યહાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
પુછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી;—
" શુ છે ? મીઠી ! થયુ શું ? આવડી કેમ કાંપી ?
મુગ્ધા ફરી હૃદય સાશ ધીરેથી આપી.

અનુષ્ટુપ.

ઉખેડી ભૂમિથી નેનો, રોપિયા પતિ નેનમાં,
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં, આંસુડા ગૂથીને નવાં.
ફરી કંઠ ઉંચો કાંઇ, અબોલા ક્ષણ એ રહે;
પછી દીન બની સ્વપ્ના,તણી વાર્તા બધી કહે.—

ઉધોર.

" આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,
ત્હમને તે કહુ શી રીત્ય ?
જાણે પુરૂષવેષ જ ધારી,
મ્હે અશ્વે કરીછ સવારી;
ધારી ધનુષ બાણ હું ચાલી
મૃગ્યા કાજ વનપથ ઝાલી;
સુન્દર એક ત્યા સહકાર.
તે પર બેઠું છે સકુમાર,
જુગલ કપોતકેરૂ મીઠું,
કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
મૂર્ખી હુ ખરે બની કાંઇ.
બીજું કાંઈ સુઝયું નાહિં.
ને શર ફેકી નર તરૂડાળ—
પરથી પાડિયો તત્કાળ,
સહસા ત્યાંહીં અગ્નિ જ્વાળ
ઉપની કપોતી કેરે ભાળ;
કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ
આવ્યો મુજકને ભરી ફાળ;
જીવ્હા તીવ્ર નચવી અનેક

મુજને વીંટી વળિયો છેક.
છોડી સર્વ બીજાં અંગ
અંબોડો ધર્યો નિઃશંક,
છળીને એકદમ પછી જાગી
કરવા રૂદન હું તો લાગી."

સોરઠો. એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતીઃ—
"સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથઓ ?
અભાગણી હુ મોઈ ! ઉંધી મતિ શાણે સુઝો !
બીજાું જડયું નહી કોઈ ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો !

વસંતતિલકા. "શાને મીઠી ! તું ગભરાય અરે અતીશે ?
આ સ્વપ્નમાંહી નવ વાસ્તવ કાંઈ દીસે—
જો ! પેલી વાગી રણ દુંદુભિ રમ્યઘોર !—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડય"

ઉધોર. "વ્હાલા ! ન્હોય દુંદુભિનાદ
એતો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બધન કંઠનું કયમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઇ થોડું;
પેલી અગ્નિ કેરી ઝાળ
આવે એ ! જુઓ, શી કરાળ !—

શિખરણિ. "અરે ઘેલી ! એ શું, બકતી ?
બધી એ સ્વપ્ન ભ્રમણા—

દ્રુત વિલંબિતઃ તુરંગ જો ! મુજ કાંઈ ખુંખારતો.
'રણ ચઢો' કંઇ એમ, પુકારતો;
નહિ વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે !
કદીજ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રિયે."

ઉધોર. "ક્ષત્રિય ધર્મ જો પ્રિય થાય
તો તો કરી કોટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અબળા રક્ષવી એ રીત
પેલી તીવ્ર અગ્નિ જ્વાળ

મુજ પુંદ્દળ ફરે ચિરકાળ
ત્હેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો તજો નવ હાથ."

વસંતતિલકા. " છે એક જો સબળ નિર્બળનોજ પાતા;
વ્હાલી ! હવે સ્થિર થઇ ધર ચિત્ત શાતા.
જો દેખું આ અસિપ્હણે ચમકે અનંત
ને ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત."

દ્રુતવિલંબિત. અધર વેગથી અધરે અડી
નૃપકુમાર પ્રિયા અળગી કરી
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે,–
તુરગનાં પગલાં યુવતિ સુણે.

અનુષ્ટુપ્. દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદધ્વનિ ગયો ડુબી
ભુલી ત્રિકાળને મુગ્ધા, અનિમેષ રહી ઉભી.

હૃદયવીણા.

માનવબુદ્બુદ.

રોળાવૃત્ત.

જન સમુદાય વિશાળ સિન્ધુ ત્હેમા બુદ્બુદ હું
શો કરતો ફફડાટ ! મદે ભર્યું શુ વળી કુદવું !
તરંગરાજ અનંત, નાવ મ્હોટા જે ગળતા,
તે પણ ક્ષણમા પડે, ત્યા મુજ તે શી ગણના ?
ક્ષણપર હું ઉપન્યો, ડુબીશ બીજી ક્ષણ જાતાં,
પણ તે અરસામાહી રંગ વિધવિધ મુજ થાતા,
કોવેળા આ વ્યોમવરણ ભુરો મુજકાયે,
કોવેળા ગભીર રંગ ઘનતણો છવાયે,
ને વળી કદી સહુ રંગ ભળે ઇન્દ્રધનુષ કેરા,
પીળા, ભુરા, લાલ, બધા આછાને ઘેરા,
તે સહુનું પ્રતિબિમ્બ પડે મુજપર કો સમયે,
તે ધરી લહું આનંદ, અકથ સુખ ત્યા મુજ હૃદયે,

ને કદી ઉજ્જવળ અંગ કનકશું ધારી હરખું,
જ્યારે રવિનું બિમ્બ ઉપર લટકંતું નિરખું;
કદી ચન્દ્ર નિજ શાન્ત નજર કરી મુને નિહાળે,
ત્યારે તો મુજ કાન્તિ રુપેરી રંગે મ્હાલે.

કુસુમમાળા.

મધ્યરાત્રિયે કોયલ.

વિષમ હરિગીત.

શાન્ત આ રજની મહીં મધુરો કહીં રવ આ—ટુહૂ—
પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહીં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું ?
મન્દ વાઇ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,
નહિ સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.

મધ્યરાત્રિ સમે ત્હને અલી કોકિલા ! શું આ ગમ્યું ?–
હાં, મેહુલો વરસી રહ્યો તેણેથિ તુજ મનડું ભમ્યું;
દુઃખ નવ સ્વપ્ને દીઠું ને સુખ મહીં તું રેલતી,
આ રમ્ય રાત્રિ મહીં અધિક આનંદ ગાને ખેલતી.

નીતરી રહી ધોળી વાદળી વ્યોમમાં પથરાઈ આ,
ને ચાંદની ઝીણી ફીકી વરસી રહી શી સહુ દિશા ?
ગાન મીઠું અમીસમું તેણે ભર્યું તુજ કંઠમાં,
આ શાન્તિ અધિક વધારતું તે જાય ઉભરી રંગમાં.

નગર બધું આ શાન્ત સુતું, ચાંદની પણ અહીં સુતી,
ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી,
અનિલ ધીરે ભરે પગલાં પળે શાન્તિ રખે સહુ,—
ત્યાં ઉછળતી આનંદ રેલે કોકિલા બોલે—ટુહૂ !

સૃષ્ટિ સઘળી શાન્ત રાખી મુજને જ જગાડતો
ટહુકો મીઠો તુજ પવન લહરી સંગ જે બહુ લાડતો;
ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઇ અવનવી,
ભુલી ભાન, તજી મુજ રમ્ય શય્યા, હઇડું દોડે તવ ભણી,

દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સગે રંગમા,
આનંદ સિંધુ તરંગમાં નાચતું એ ઉછરંગમાં;—
હા ! વિરમી પણ ગયો ટહુકો, હૃદય લલચાવે બહુ,—
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય, મીઠી ! કુહૂ, કુહૂ !

કુસુમમાળા.

કાળચક્ર.

રોળાવૃત્ત.

મહા નદીનો ઓઘ ઘુઘવતો ચાલ્યો જાએ
કાળચક્રનો ત્યહાં પડે ચીલો ન જરાએ;
ગગન ચુમ્બી ગિરિરાજ ધડયો કઠ્ઠણ પથરાએ,
કાળતણું ત્હા ચક્ર ઘસાઇ ખાંડું થાએ.
ધ્યાન ધરતો ઉંડું પડયો નભભણી નિહાળે
સિન્ધુરાજ ગભીર ઘોષ કરતો કંઈ મ્હાલે,
કાળચક્ર જે ઘુમે ન્હાનુશું ત્હેની નજરે
હસી મંદ તે ભણી લગીરે મન તે ન ધરે.
ને છેદી ગિરિશીશ ચણે મંદિર મ્હોટા જે,
નિજ આજ્ઞા અનુસાર ખેંચી નદીઓને ગાજે,
નાચે સાગર પીઠે, ન જાણી મહિમા ત્હેનો,
બેસી કાચલા માંહી જગતધણી માનવ તે તો,
તે તો માનવરાજ, ઘુમે જે ગર્વે ભરિયો,
લઈ મંદિર નિજ સાથ સાથ લઈ નાવ નગરિયે.
ચક્ર અડંતા વાત કાળતણું, થાએ ચૂરો,
ને જાણ્યુ નવ જાય જાય ક્યા ઉડી શૂરો.

કુસુમમાળા.

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

ઇંદ્રજીત મંદોદરી સંવાદ.

ઉપજાતિ.

રામા રમે ખેલ નવા નીરાતે, જઇ ઠર્યો ત્યાં યુવરાજ ખાંતે
પગે પડીને કરવા પ્રણામ, નીચો પડયો પાદપ પાટ ઠામ.
વૃતાંત ચેતી જઇ સર્વ શાણી, જોઇ રહી અર્ધ ઘટીક રાણી
સંકોચ વક્ત્રામ્બુજમાં ભરાય, જાણે નિશાચાર થકી ગ્રહાય.
માતા અતિશે ગભરાઈ ત્રાસે, સમૂળગી એ કરમાઈ જાશે
કલ્પાન્તથી ચિત્ત કરે વિલાપ, પુષ્પે પડે છે વડવાગ્નિ તાપ
એ વાતને તત્ક્ષણ ચિત્તધારી, બોલ્યો ગિરા એ રણધીર સારી
સ્તુતિ કરી વાત કરે નમીને, ગણેશ જાણે સતી પાર્વતીને
"થતાં મ્હને જોઇ સદાય રાજી, ઉદાસ દેખું પણ આજ માજી
નિર્માલ્ય ફુલ્લામ્બુજ વક્ત્ર શાથી? ચિંતા વધી શી અવળી ક્રિયાથી?
નથી જરાએ ઉતપાત કીધો, સંગ્રામ માગી મનથી ન લીધો
વાગ્યો ચઢી શત્રુ નિવારવાને, બીડું લઇ હર્ષ દીધો પિતાને
ખાળી ગયો લંક પ્રદેશ એક, વાલીસુતે ગાળ દીધી અનેક;
પાડી પિતા મુકુટ લીધ નાક, કયા છે અમારો તલભાર વાંક?
પાછા જતા હોય હજી કદાપિ, ફુટેલ કાકો મુજ હાથ આપી,
સીતા તણી કોઇ ચઢે ન વ્હારે, છારો નથી રીસ પછી અમારે.
હાથે કરીને પણ રાઢ માગી, પછાડવા દે તવ એ અભાગી;
વિદેહ કિષ્કિન્ધ ન આ અયોધ્યા, લંકા વિશે એ જડશે ન શોધ્યા.
સંગ્રામ ઈંદ્રાદિ સમીપ કીધો, ત્હેમાં નથી સંશય લેશ લીધો;
તરી મહાસાગર આવવામાં, ડુબીશ શું હું હલકા ધરામાં.
રાખો જરા હિમ્મત માત મ્હારી, પાળો ચણ્યામાં નહિ હોંશિયારી,
શું થાય એવી દશબાર બાધ્યે, દોઢા જનોને લઈ જાઉ કાંધે.
કરાવતો સ્નેહ કદાચ શંકા, સૈનિક તો જો વિરલા અટંકા;
વળી જુઓ આ તતબીર મ્હારી, છે અંબિકાની પણ મ્હેર સારી.
લીધો જીતી મેં સુરવર્ગ સર્વ, હણ્યો રસાતાલનરેન્દ્ર ગર્વ;

જો રામ મ્હામે જીત માત થાશે, ત્રિલોકમા કીર્તિ ઘણી ગવાશે.
નિઃશંક થાશે જય આજ મ્હારો, અન્યોન્ય કેરા બળને વિચારો,
ક્યા બાળ બે વાનર રીછ સાથ, ક્યા વીર સેનાન્વિત લંકનાથ.
જતો યદા શત્રુ મહાન સામે, આજ્ઞા કરી બ્હીક ધરો ન નામે,
થઈ દયા આ વખતે તમારી, બે બાળનો બ્હારવરો વિચારી.
સુતો જગાડી યમ, મોત માગે, ત્હેને હણ્યામા નહિ પાપ લાગે;
અમસ્તકા શું કરવા મુઝાઓ, લેવા મ્હને ઘો જગજીત લ્હાવો.
જેણે ગ્રહ્યો છે જય વાવટાને, દયા અને ભીતિ ધરે ન ત્હેને,
સત્તા અને દુશ્મન દાવ જાતા, ફરી ફરી હાથ ચડે ન માતા,
માથે રહ્યો છે અરિ આમ ગાજી, આજ્ઞા વિના ના ફરકાય માજી,
આપો વિચારી જનની ! કરારે, આજ્ઞા અને આશિષ વારવારે.
સંગ્રામનો સંનિધ કાળ આવે, મ્હને મહા ઉત્સવ તુલ્ય ભાવે,
ફરી ફરીને નહિ લાગ આવે, જો માત ત્હારા મનને મનાવે.
મંદોદરી માત હુ પાય લાગુ, ફરી ન ત્હારા સમ કાંઇ માગું;
પુલાય ધાલી અરિ આમ ઘેરો, આજ્ઞા કરો આટલી આજ કેરો."
એ રીતિના નમ્ર વદી વચંન, ઉભો રહ્યો માત સમીપ તન,
ત્વરા વધી છે રણમા જવાની, પ્રભુ રૂઠ્યે બુદ્ધિની થાય હાનિ.
અનીતિને નીતિ વિવેક ધારી, ઐશ્વર્ય સીતાપતિનું વિચારી,
જાણી હઠીલા પતિ દૈવજાત, સંતાપથી કંપિત માત જાત
સમી શિળે સીત ન આપવાના, બની ગયા પુત્ર પિતા દિવાના,
બેદાન મેદાન થઇ જવાના, તથાપિ કે'નાર નથી જ "માન્યા."
છઠ્ઠી તણા લેખ ન થાય કોક, ભલે ધરે કો હદપાર શોક,
રણાગણે જો અવસાન થાશે, લંકા જતા સ્વર્ગ નિવાસ થાશે.
ખરો કરી નિશ્ચય એ પ્રકાર, બોલી મૃગાક્ષી મનનો વિચાર,
ચિંતા છટા ન્યાય દયા સહિત, જતાં જતાએ જયમ થાય હિત.

"ભરી તમે અંતક સાથ બાથ, જાણી ધર્યા પાવક મધ્ય હાથ,
પડે તમારા સહુ વક્ર પાસા, તોએ કહો શી જીતવાની આશા.
પીડ્યા સખા સામદને પ્રજાને, સસાર્થ કે'તા કનડ્યો સગાને,
સતી તણા શાપ ખરા થવાના, આ યુદ્ધમા તો નહિ ફાવવાના.
સીતા હરી ઝેરનુ બીજ વાવ્યું, કુદષ્ટિ પાણી કડવુ સિંચાવ્યુ,
ઝેરી ફુકાર્યા અભિમાન વાત, મીઠા ફળોની કરવી ન વાત.

કપિ કપિ તો પણ રોળ વાળી, ગયો ત્હમારી નગરી પ્રજાળી;
એવા મળ્યા આ રણમા અપાર, જશે અલ્યા ભાઇ ! ખચીત ભાર.
સુવર્ણ લંકા મણિયુક્ત મ્હેલ, સુપુતને કુળવધૂ ઠરેલ,
સ્વધર્મ ખ્યાતિ અધિકાર સાજ, બેઠું જવા એ સરવસ્વ આજ.
લીધા ઘણા માન વિમાન મધ્ય, ખાધાં પીધાં લાડ કર્યા અવદ્ય,
નથી રહ્યો વૈભવ એક ન્યૂન, આજે બધુએ પરવાર્યું પુન્ય.

પ્રત્યક્ષ જોવા કૃતિ પુન્ય પાપ, અયોગ્ય ચેષ્ટા રીતભાત આપ;
આવી ધરી સીતનું રૂપ છાની, શાને ધરો હિમ્મત અબિકાની.
મહેશને જે અધિકાર આપે, બ્રહ્માણ્ડ સ્થાપી પણ જે ઉથાપે;
તે રામની આમ રખાય રામા, સંકલ્પ એ શા કરવા નકામા ?
વળી થશે તુ કુળનું કલંક, જો ખોઇ આવ્યો રણ મધ્ય લંક,
હારી રહ્યો જો મુખ તુ બતાવા, અત્યારથી તો નહિ દેઉ જાવા.
ચેતાય તો તો હજુ ભાઇ ચેતો, દેશે ક્ષમા રામ કૃપાળુ એતો;
જો ના ઉગે ચિત્ત ન તો ઇલાજ, ભલે રણે સિંહ સમાન ગાજ.
જો રાઢ થાતા જય પૂર્ણ પામે, કરીશ ના તો અપમાન નામે.
બેસારજે તું રથ મધ્ય રામ, સ્તુતિ કરીને કરજે પ્રણામ.
હારી જતાં પુઠ રખે બતાવો, દેહાર્થ બેટા ! શિર મા નમાવો;
જીવ્યા છતાં જ્યાં અપકીર્ત્તિ મર્ણ, થજે રઘુનાયક બાણ શર્ણ.
ખોવાઇ જાશે કદી પુત્ર વ્હાલો, થઇ જશે એ કદી કેર કાળો;
લંકાપુરી જીર્ણ અરણ્ય થાશે, તથાપિ ત્હારો જીવ શિવ થાશે.
નથી કરી ત્હેં કૃતિ એક સારી, અન્યાયની બુદ્ધિ હમેશ ધારી,
પુણ્યૌધના પૂર્વજના પ્રભાવે, પ્રભુ મળ્યા તે પણ વેરભાવે.
માટે હવે શો કરવો વિચાર ? સંભારતા ઇષ્ટ થવું તૈયાર,
થઇ જજો લક્ષ્મણ રામ સામે, સુકીર્ત્તિ કે મુક્તિ સદૈવ પામે.
લક્ષેન્દ્ર વજ્ર સમાન બાણ, શ્વસુરની ફેણ સમો કૃપાણ,
કામાસ્ત્રની તુલ્ય કુલિશ ધાર, ત્હને હજો લાખ હજારવાર.

વસો કરે કાર્તિક પર્શુરામ, છાતી થજો હિમ્મત કેરૂં ધામ,
રેજો દિલે પૂર્વજ વીર્ય ધારી, ત્રિમૂર્તિ રક્ષા કરજો ત્હમારી.
રૂંવે રૂંવે રૂદ્ર રહો નિહાળી, વસો લલાટે પણ ભદ્રકાળી,
રખે ખુવો લંકતું પુત પાણી", એવાં વદી આશિષવેણ રાણી.
અંતર્વ્યથા અંતર મધ્ય રોકી, કરામ્બુજે પુત્રની પીઠ ઠોકી,

માથે મુક્યા બે કરને વશેક, ગંભીરતાથી ધરી લેક ટેક,
આજ્ઞા અને આશિષ ચિત્ત ધારી, શક્રારિ લાવ્યો મનમા ખુમારી,
કરે નમસ્કાર ફરી ફરીને, જોવી નથી જેમ પુનઃ સતીને.
હજી લગીયે સુઝ ના લગાર, અફાળતો હાથ ગયો સુરાર,
થશે ફરી બંધન એ ભયેથી, શું સિંહ છુટયો નિજ પાંજરેથી.
કાલે સ્હવારે સતીએ જણેલો, હજી લગીતો દૂધથી ભરેલો,
ચાલ્યો કરાવા સતીધર્મ ભંગ, બલિષ્ઠ ત્યારે જગમા કુસંગ.

ઈંદ્રજીતવધ કાવ્ય.

લોભ.

ભુજંગી.

જવુ એક દ્હાડે યદા જો મરીને, પછી કામ શું દામને સંગ્રહીને,
પછી પ્રીત દારાતણી હોય કેવી, પછી શી સગાઇ સગા સાથ લ્હેવી ? ૧
થવાના જનો કાળના સર્વ ચારા, પછી પાપના બાંધવા કેમ ભારા?
પછી શા દગા વેર વિશ્વાસઘાત, પછી કેમ માયા વિશે સન્નિપાત ! ૨
યદા નામનો થાય છે સઘનાશ, પછી આશ પર્યંત શી જાય આશ,
પછી કીર્ત્તિ પૃથ્વીતણો મોહ કેવો, પછી ભાર આભાર શા કાજ લેવો ?૩
નથી ફાવવાના યદા કાળ સ્હામે, પછી આદરે સાહસો કેમ હામે,
પછી રાત દ્હાડો નહિ શે વિરામે, ભજી લક્ષ્મીને ઇષ્ટનું દેન નામે ૪
રમાનો લગારે કરીને ભરૂસો, રખે ભુલભુલામણી મધ્ય ઘુસો,
ધરે ના અજંપો ગતપ્રાય સારૂ, નથી આપણુ ત્યા કશું મ્હારૂ ત્હારૂ ૫
નથી દેહ પોતાતણો તોય હાથે, પછી ખેંચવો કેમ સંસાર માથે,
પછી ધારવુ કેમ દેહાભિમાન, ચલા લક્ષ્મીનું ધારવુ કેમ ધ્યાન ? ૬
જવાનું જવાનું જવાનુ જરૂર, પછી રાખને કુમળું કાક ઉર,
પછી આકળો લોભમા શું ફસાય, પછી આમ બ્હેબાકળો કેમ થાય ? ૭
ફરે છે યદાકાળનુ શીશ ચક્ર, પછી શુ ગળે પારકું દ્રવ્ય, નક્ર,
પછી રોજ સુઝે નવા કેમ ચાળા, પછી શે કરે કર્મ ના છેક કાળા ! ૮

બળી ભસ્મ થાશે સુરૂપી શરીર, નહિ હોય તેને મહામૂલ્ય ચીર,
નહિ હોય ત્હેને જરા લાડપાડ, રહે શ્વાનને ચાટવા માત્ર હાડ. ૯
ધરે કીટને કર્મના વીંટ કાયા, નથી રાખતા તે વિશે સુજ્ઞ માયા,
નથી આપણી સાથ ત્હેને સંબંધ, નથી યોગ્ય, જાણી થવું છેક અંધ ૧૦
ધરે શ્લેષ્મને નર્કને રક્તસ્થાન, ધરે તેહને આટલું શાનું માન !
ધરે કેમ ગંધાણને મોગરેલ, ધરે જ્ઞાન ત્હેનો કર્યો ક્ષુદ્ર મેળ. ૧૧
કશી છે શરીરે કહો ભાઇ શોભા, પડ્યા રોમના જેટલા યત્ર ગોભા,
કશું છે ધનીના વપુ કેરૂં મૂલ્ય, રહે શેષમાં કાજળી અસ્થિ ધૂળ ૧૨
બન્યુ માટીમાંથી વપુ થાય માટી, પછી શું રમા જોઈને જાય ફાટી,
પછી શી અનુકૂલતા ભાતભાત, ધરે માટીનો સુજ્ઞને ના ઉચાટ. ૧૩
બન્યો પંચમહાભૂતનો દેહ એક, પછી શો પરાયા વિશે હોય ટેક,
પછી આત્મા કારાગૃહે મોહ કેવો, પછી દૈન્ય ધારી રમા શાની સેવો ! ૧૪
નથી કોઇ અદ્યાપિ પર્યંત ફાવ્યો, નથી દેવને ઘેરથી કોઇ આવ્યો.
વળી કાળથી ઇંદ્ર તોએ ચવાયો, અરે ! તું ન સંસારથી તોય કાયો ૧૫
હતું ના હતું થાય જોતાં હમેશ, નહિ નામ કે ઠામનું સ્મર્ણ લેશ,
પછી લોભથી શું ભમે દેશ દેશ, ઝપાટે ઉડી આ જશે ભવ્ય વેષ. ૧૬

સુમન ગુચ્છ.

અભ્ર.

૧

[પશુ ! ક્‌હોને આ છૈયા ક્‌હોના રે, કોઇ મ્હોટા અને કોઇ ન્હાનાં.
આ છૈયાં ક્‌હોના રે ટેક

રસદારને શ્યામ સ્વરૂપ રે, ચંચળતામા મનના ભૂપ—આ છૈયાં
ઘડી સામાસામી અથડાય રે, પડે જુદાં ને ભેળાં થાય—આ છૈયા.
કરે સાથે મળી કીકીઆરી રે, દોડવામાં બહુ હુશિયારી—આ છૈયા.
શિરે ગાગર જળની ધારી રે, જાણે સિંચે શકુંતલા વારિ—આ છૈયાં.
કોઇ તેજોમય થઈ જાય રે, સ્નેહે શોભિત દુષ્યંતરાય—આ છૈયા.
બહુરૂપી ધરે બહુ રંગ રે, ક્ષણમા થઇ જાય અનંગ—આ છૈયાં.
સૂર્યરાયથી યુદ્ધ ચલાવે રે, એવા છૈયા મ્હને મન ભાવેરે—આ છૈયા

૨

અલિ ! જોને આ બાળ રૂપાળા રે, ત્હારા અંગ સમાં રઢિયાળાં.
આ બાળ રૂપાળાં રે. ટેક.
અલિ ! અંબુધિનાં એ છોરા રે, કોઇ શ્યામલડાં કોઈ ગોરાં—આ બાળ.
કરે તાતથી એ તો સવાઇ રે, ન્હાયે સ્વર્ગ વિશે ધાઇધાઈ—આ બાળ.
તાત ખારો ને મીઠા સુજાત રે, કરે સ્વાતિમાં મોતીના પાત-આ બાળ.
કરે ગર્જના તાતથી ભારે રે, અભ્ર સપ્તભુવન સંભારે—આ બાળ.
લેશ આળસનું નહિ નામ રે, અષ્ટ જામ કરે શુભ કામ—આ બાળ.
શૂર શાણા અને સપીલા રે, પરમારથમા મમતીલા—આ બાળ.
ભલા "આભલા" નામ ધરાવે રે, જાણે કૃષ્ણ અનેક સુહાવે રે-આ બાળ.

સુમન ગુચ્છ.

ઉદ્યોગ.

હરિગીત.

ઉદ્યોગ કેરો યોગ લ્હેરો ભોગ કેરી આણશે,
ઉદ્યોગ દઇ આનંદ જનનાં કષ્ટ સર્વે કાપશે,
ઉદ્યોગથી શ્રી, વિજય, ભૂતિ, ઘેર ચાલ્યા આવશે,
ઉદ્યોગથી જન કેસરી સમ જગત મધ્યે મ્હાલશે.

ઉદ્યોગથી યશપૂર્ણ દુષ્મન ચૂર્ણ જગમા થાય છે,
વ્યાધિ ઉપાધિ આધિ ટળતા પાપ પણ બળી જાય છે.
છે લોહ જેવો દેહ ચઢશે કાટ જો નહિ વાવરો,
પેસી સજો નિખેરશે પછી લેશ રૂહે નહિ પાધરો,

જર્જર થશે ને સત્ત્વ જાશે, ધારશે નિર્માલ્યતા,
ઉદ્યોગના જળ રહિત છે રસહીન શુષ્ક વપુલતા.
ઉદ્યોગ સાથે લગ્ન વક્ષ્મી અચળ, ચળ તોપણ, કરે,
ઉદ્યોગની સાથે વસે, ઉદ્યોગ સાથે સંચરે.

ઉદ્યોગથી કીડી તથાપિ ધાન્યનો સંગ્રહ કરે,
ઉદ્યોગથી મધમાખ ઉત્તમ મધુતણો સંચય ભરે,

બળી ભસ્મ થાશે સુરૂપી શરીર, નહિ હોય તેને મહામૂલ્ય ચીર,
નહિ હોય ત્હેને જરા લાડપાડ, રહે શ્વાનને ચાટવા માત્ર હાડ. ૯
ધરે કીટને કર્મના વીટ કાયા, નથી રાખતા તે વિશે સુજ્ઞ માયા,
નથી આપણી સાથ ત્હેને સંબંધ, નથી યોગ્ય, જાણી થવું છેક અંધ ૧૦
ધરે શ્લેષ્મને નર્કને રકતસ્થાન, ધરે તેહને આટલું શાનું માન !
ધરે કેમ ગંધાણને મોગરેલ, ધરે જ્ઞાન ત્હેનો કર્યો ક્ષુદ્ર મેળ. ૧૧
કશી છે શરીરે કહો ભાઇ શોભા, પડયા રોમના જેટલા યત્ર ગોભા,
કશું છે ધનીના વપુ કેરૂં મૂલ્ય, રહે શેષમાં કાળી અસ્થિ ધૂળ. ૧૨
બન્યું માટીમાંથી વપુ થાય માટી, પછી શું રમા જોઇને જાય ફાટી,
પછી શી અનુકૂલતા ભાતભાત, ધરે માટીનો સુજ્ઞને ના ઉચાટ. ૧૩
બન્યો પંચમહાભૂતનો દેહ એક, પછી શો પરાયા વિશે હોય ટેક,
પછી આત્મા કારાગૃહે મોહ કેવો, પછી દૈન્ય ધારી રમા શાની સેવો. ! ૧૪
નથી કોઇ અદ્યાપિ પર્યંત ફાવ્યો, નથી દેવને ઘેરથી કોઇ આવ્યો.
વળી કાળથી ઇંદ્ર તોએ ચવાયો, અરે! તું ન સંસારથી તોય કાયો ૧૫
હતું ના હતું થાય જોતાં હમેશ, નહિ નામ કે ઠામનું સ્મર્ણ લેશ,
પછી લોભથી શું ભમે દેશ દેશ, ઝપાટે ઉડી આ જશે ભવ્ય વેષ. ૧૬

સુમન ગુચ્છ.

પેટની વેઠ.

પડી પેટની વેઠ, સરવને પડી પેટની વેઠ,
બીજું એથી હેઠ, સરવને, ટેક.
નૃપ, પ્રધાન, ગરીબ, તવંગર, મજૂર, ચાકર, શેઠ, સરવને.
યોગી ને સંન્યાસી વિલાસી, કરે પેટનો વેત, સરવને.
અવર ઋણનો કરી ઉધારો, દેવી પેટને ભેટ, સરવને.
અવર પીઠ હત પેટ બદલ તો

૨

અલિ ! જોને આ બાળ રૂપાળાં રે, ત્હારા અંગ સમા રઢિયાળા.
આ બાળ રૂપાળાં રે. ટેક.
અલિ ! અંબુધિનાં એ છોરાં રે, કોઇ શ્યામલડાં કોઈ ગોરાં—આ બાળ.
કરે તાતથી એ તો સવાઇ રે, પ્હોંચે સ્વર્ગ વિશે ધાઇધાઈ—આ બાળ.
તાત ખારો ને મીઠાં સુજાત રે, કરે સ્વાતિમાં મોતીના પાત-આ બાળ.
કરે ગર્જના તાતથી ભારે રે, અભ્ર સપ્તભુવન સંભારે—આ બાળ.
લેશ આળસનું નહિ નામ રે, અષ્ટ જામ કરે શુભ કામ—આ બાળ.
શૂર શાણા અને સપીલાં રે, પરમારથમા મમતીલા—આ બાળ.
ભલા "આભલા" નામ ધરાવે રે, જાણે કૃષ્ણ અનેક સુહાવે રે-આ બાળ.

સુમન ગુચ્છ.

ઉદ્યોગ.

હરિગીત.

ઉદ્યોગ કેરો યોગ લ્હેરો ભોગ કેરી આણશે,
ઉદ્યોગ દઇ આનંદ જનના કષ્ટ સર્વે કાપશે,
ઉદ્યોગથી શ્રી, વિજય, ભૂતિ, ઘેર ચાલ્યા આવશે,
દરદ દિલ રોવું ત્યાર્યત ''મ જગત મધ્યે મ્હાલશે.
વહે આખો ગળી ધારે-ધુવે દીલ ડાઘ·· ~ ગ છે
ખુદાઇની મીઠાઇમા ભરી ખારાઈ કયા કીસ્મત ! કહા.
મુંડાવી કે રંગાવીને કરાવ્યો ત્યાગ ત્હેં કીસ્મત !
તથાપિ ત્યા બઝાડી શી ! ઉપાધિ એવડી કીસ્મત ! કહીં.
મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પુરૂં કીસ્મત !
કવિતા આ બકાવાનું કર્યું શું દ્વૈત ત્હેં કીસ્મત ! કહીં.
કહીં કહી આ દગાબાજી કરે હા ના તું શુ કીસ્મત !
મ્હને માલીકનો કાને પડે ભણકાર ત્યા કીસ્મત ! કહીં.
રમાડયો આ દગાબાજી વિશે છુ બહુ ખુશી કીસ્મત !
મળ્યો માલીક વેચાયો, કરી લે ચાહે તે કીસ્મત ! કહીં.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

—o-oo-o—

શૂરતરંગિણી.

લાવણી.

એ ભૂમિ અમારી, મૈયા અમારી, કોણ અવર કહેશે નિજની !-
ન દેઉ ઉચરવા !
એ સ્વદેશ માટે કો રણ યજ્ઞે, પ્રાણ આહુતિ દઉ સજની,
ન ચાહુ ઉગરવા. એ ભૂમિ૦ ૧
પરાધીન થઈ ટપલા સહેવા, ટાલ પડે શિર શરમ ભરી ।
ભલુ એથી મરવુ ।।
ગુલામ, કાફર, કાયર પદવી, હિંદુ કાળા નામે ઠરી ।
ભલુ એથી મરવુ ।। એ ભૂમિ૦ ૨
શકે ન કાંઇ કરીએ બાળક, મરદમૂછ મુખ હજુ ન ખિલી !-
હાયે શા મેહેણા ?
વણુછામાં ઉછર્યા તે ફાલે ફળે બળેથી ક્યાં ઉકળી ?
હાયે શા કહેણા ! એ ભૂમિ૦
નથી રાંકડા, નથી બાયલા, નથિ રે'વા નિતદાસ સર્જ્યા
ક્યમ ગાજી ન કહિયે.
છઉ સ્વધર્મ રંગી, સ્વકર્મ સગી, સ્વદેશ જંગી, પ્રેમ ભીન્જ્યા ।
હરિ એકજ હઇએ. એ ભૂમિ૦ ૪

ભરત દુઃખાર્ત્તિ ચિંતામણિ.

ગઝલ.

અમો દાઝુ દિલે દર્દી—અમારી હિંદ આજારી ।
ગઈ સત્તા જનેતાની અમારી કર્જે બાજારી ! અમો.
અમો શૃંગાર—રસરંગી, અમો શૂરવીરના સગી ।
દશા કરૂણા વળી ક્યાથી ? કરે તગદીર ના યારી ! અમો.
અમારા શૂર ક્ષત્રિય ધન્ય ! અમારા વીર રજપુત ધન્ય !
હવે રહ્યું કોણ જે નાખે સિપાહી લોહી ઓવારી ! અમો.

ઉઠાવું હાથ ? શું કરવા ! ચલાવું પાય ? ક્યાં ધરવા !
જીગર ઓસવાઈ ઉંડું જતુ ! જખમ ઝર્યા રહ્યા કારી ! અમો.
ન મળશે વૈદ કો વારૂ ? ન જડશે જન્ત્ર કો જાદુ !
રીબાશે રાકડી ક્યાં સુધી ? હશે હરિ ક્યારે હુશિયારી ? અમો

પદ.

મ્હારી હિંદને કોણ ઉદ્ધારે ? કોણુ કોણુ એને ઉર ધારેરે ? મ્હારી
કલિકાળે કલહમા ઝડપી ! દુઃખ જાળે ચોપાસે ચડપી !
કોણુ ઉગારે–મ્હારી ગૈયાં એ પાર ઉતારે ! ? મ્હારી.
કામ શસ્ત્ર કે શાસ્ત્રે નાવ્યાં ! શૂરવીર–પ્રયત્ન ન ફાવ્યા !
કઈ રીતેરે ! અમ અમૃતફળા અહિં હારે ! મ્હારી.
બળ બુદ્ધિ, પ્રભાવ, પ્રપંચ, નહિ, નહિ, નહિ ચાલ્યા રચ !
હરિ હાર્યારે ! હવે અરિ વધતા કો નિવારે ? મ્હારી.
આશા દળવાદળ વિખર્યાં ! ભાવિભગિ તરંગીએ વિફર્યા !
વૈરાગ્યે રે ! જડ ઘાલી નિરાશા વિકારે ! મ્હારી.
હવે ક્યા જઇએ ? ક્યાં રહિયે ? કોનું શરણુ સબળ જઇ લહીયે ?
મુખ મુગે રે ! શું સેહેવું સંકટ વણુ આરે ? મ્હારી.
આ પછી સસાર અસાર, ક્યમ લાગે ન લવણુ શું ખાર ?
જન છાંડેરે ! નિજ ધર્મ ન ! શું અવિચારે ! ? ! મ્હારી.

વિશ્વદર્શન માલિકા.

સંસાર વૈચિત્ર્ય. ભાવિ–પરીણામ.

પદ.

ભાવિ નહિ ફીટનાર—કદાપિ, ભાવિ૦
કોમળ કુંદ જાઈ તણા ફુલડા ખીલી ખરી પડનાર ! કદાપિ ભાવિ૦
શીત સુવાસિત મદ પવન વહી–લ્હેર લલિત જાનાર ! કદાપિ૦
ગમન કરે ગગને શશિ સૂરજ છાયા ગ્રહણુ ગ્રસનાર ! કદાપિ૦
ઘાટ હજાર ઘડો ઘટ ભીતર, હોય થવાનું થનાર ! કદાપિ૦
છો દળવાદળ આગળ આવો, તેજ ઝગે ઝાતકાર ! કદાપિ૦
હરિ હરિ ખેદ કરે શુ વળશે ? શાન્તિ સુખદ સ્વીકાર ! કદાપિ૦

કુંજવિહાર.

કલાપી.

(લાઠીના સદ્ગત ઠા. સા. શ્રી સુરસિંહજી)

ભરત.

અનુષ્ટુપ્.
ભરત ઉમ્મરે પ્હોચી, છોડી વૈભવ રાજ્યને,
વનમા ગંડકી તીરે આશ્રમ બાંધીને રહ્યો. ૧

વસંતતિલકા.
ઓંકારના રટનમા દિન જાય ચાલ્યા,
એકાગ્ર ચિત્તથી ભજે પરિબ્રહ્મ રાજા;
આહાર કન્દ ફલનો કરતો સદા એ,
એકાન્ત શાન્ત સ્થલમાં સુખથી વસે છે. ૨

હૈયું સદા સહુ પરે સમતા ધરે છે,
જેના પ્રભાવથી વને ખીલતું રહે છે,
એ યોગ તેજ તરુમાં ચળકી રહ્યું છે,
તિર્યંચ ત્યા અધિક હર્ષ મહીં ફરે છે. ૩

શિખરિણી.
જટા પીળી શીર્ષે, કૃશ અવયવો ઉપર રહી,
દિસે છે તે મ્હોટી, મધુર ફુલના પુજ સરખી;
સમાધિ વેલાએ, જલશીકરથી સિક્ત બનતી,
અને એ મોતીડા, વિખરી ખરતાં કેશપરથી. ૪
વિભૂતિના સ્પર્શે, સુરખ દિસતા આર્દ્ર વિપુલ,
રહે ઘેરાયેલાં, પ્રણવપ્રણયી દિવ્ય નયનો;
મટી ત્હેના તેજે, કુદરત તણી સૌ વિષમતા,
સુખે નેત્રો જોતા સતતગતિની બ્રહ્મરચના. ૫

મંદાક્રાન્તા.
રે સસારી! નિમિષ ભર તું ફેંકજે દષ્ટિ આહી,
આ દષ્ટિનું, અનુકરણ કૈં, રાખ સસાર માહીં,
ભોળા! ત્હારી, ધડમથલમાં, શાન્ત થા શાન્ત થા કૈં,
સ્થિતિની તુ, ઉપર ચઢી જો, ત્યાગની દષ્ટિ આહી. ૬
આ ત્યાગીનાં નયન ફરીથી જોઈ લે એકવાર,
શું ત્હેમા, ના, સતત વહતી પ્રેમની એક ધાર;
હા! તૈયારી, સહુ અરપવા, ત્યાગમા એ નથી શુ?
બીજાનાં કૈં દુ:ખથી ગળી એ, નેત્ર જાશે નહીંશું? ૭

ઉપેન્દ્રવજ્રા. તપસ્વીના આ તપમા રહી છે
મહા દયાની અતિ તીવ્ર રેખા,
ફુલો, લતાને તરુ મેઘ માહી
આનન્દ પીતા નયનો સદા છે. ૮
પ્રભાત કાલે નભની સુનેરી,
સન્ધ્યા સમેની સરની લહેરી;
વાયુ તણા શીતલ ગન્ધથી એ
આભારી હૈયું ઋષિનું દ્રવે છે ૯

અનુષ્ટુપ્. સન્ધ્યાકાલે પ્રભાતે એ, તપસ્વી નદીએ જતો,
સ્નાનાદિ ત્યાં કરી નિત્યે, ટેલતો વનમા હતો

ઉપેન્દ્રવજ્રા. નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી,
ફુલો તણાં ગીત હજાર ગાતી;
ગાયત્રીનો મન્ત્ર જપે નદીમા
ઉભો રહીને ઋષિ એક દી ત્યા ૧૧

મંદાક્રાન્તા. ત્યા ઘુઘુઘુ, ગિરિ નદી મહી ગાજતો નાદ આવે,
મોજાં ત્હેના, પ્રતિધ્વનિ તણા, ભેખડે આથડે છે,
વારિ કમ્પ્યુ, ડગમગી ગયા શૃંગ અદ્રિતણાં, ને
ત્રાસે ન્હાસે વનચર બધા, કોઇ ધ્રૂજી પડે છે ૧૨

ઉપેન્દ્રવજ્રા. સિંહ ધ્વનિથી જય ગર્જનાથી
ડરી મૃગો કૈં ઋષિ પાસ આવે;
ફ્લંગ મારી હરણ્ કુદેછે,
તપસ્વી તે ચિત્ર ઉભો જુવે છે ૧૩

વસન્તતિલકા ત્યાં એક બાલ મૃગકો હજુ જે અશક્ત
કૂદી જતા ઝરણ તે જલમા પડયુ, ને
એ પૂરમાં તરફડી ઘસડાતુ જોઇ
લાગ્યુ ઋષિહ્દય એ અનુકમ્પવાને. ૧૪

અનુષ્ટુપ્. ઉપયોગી થવા પ્રેરે, તપસ્વી દિલને દયા,
પડે છે વારિમાં તેથી, યોગી તે મૃગ ઝાલવા. ૧૫

માલિની. બલ કર મહી આવ્યું, પૂરને વીંઝવાને,
ગરીબ મૃગ બચાવા, કાંઇ ચિન્તા દિલે છે,

ઋષિપદ ગ્રહી ત્હેનો, ખેંચીને બ્હાર લાવ્યો,
હરિણ ઉગરવાથી કાંઇ આરામ આવ્યો. ૧૬

શિખરિણી. જરા મીચાયેલાં, નયન મૃગના સુન્દર દિસે,
અને ત્હેના ભાવો, ઋષિ તરફ કેવા મૃદુ દીસે !
ઋષિનુ હૈયુ આ, નિરખી શકતુ તુ રસિકતા,
થતું જોઈ ઘેલું, કુદરત તણી આ મધુરતા. ૧૭

અનુષ્ટુપ. પપાળ્યુ પાણી પાયુ ને આશ્રમે ઉચકી ગયો.
તૃણાદિ ત્યાં દઈ ત્હેને ફ્રદતુ ઋષિએ કર્યું. ૧૮

શિખરિણી. રમે છે, કૂદે છે, ઋષિ ચરણ ચાટે જીભવડે,
અને એ યોગીની, મૃગપર અમીની નજર છે,
ઉગી ત્હેને શિરે, ચળકતી રૂપાળી શીંગડીઓ,
ઋષિની પીઠે એ, કરતી ચળ ન્હાની કુમળીઓ. ૧૯

ઋષિની છાયા શુ, ફરતુ દિનરાત્રિ ઋષિ કને,
પિતા માતા બન્ધુ, સહુ મૃગ ઋષિને સમજતું;
ઋષિ ત્હેને દેતો, કુમળુ તૃણને પર્ણ કુમળા,
અને બાંધે માલા, કુસુમ કલીની ડોક ઉપરે. ૨૦

ઇન્દ્રવજ્રા. સ્નાનાદિ ક્રિયા કરીને ઋષિએ
આશિષ દેતા મૃગ બાલને, ને
"તું જીવતો રહે," વદતો દયાલુ,
ચુમ્બી લઇને હસતો દયાલુ. ૨૧

આભાર ભૂલી મૃગ ના ગયું'તું,
જોતા ઋષિને દિલ રીઝતુ'તું;
કે ગેલથી તે ઋષિને હસાવે,
ને એ મહાત્મા દિલને હલાવે. ૨૨

મંદાક્રાન્તા. દૂરે જાતાં, મૃગ વન મહી, યોગી બેચેન થાતો,
ખોવાતું તો, શ્રમ લઇ વને. શોધવા દૂર જાતો,
પીઠે ત્હેને, ઉચકી વળતો, આશ્રમે હર્ષભેર,
સુખી ત્હેને, નીરખી વહતા, નેત્ર આનન્દ રેલ. ૨૩

અનુષ્ટુપ. અહોહો ! અલ્પ જીવોના, પ્રેમમાં બલ છે બહુ !
ખેંચાતા પ્રેમથી તે સૌ, ખેંચી પ્રેમવતી શકે. ૨૪

મંદાક્રાન્તા. યોગી ચાલ્યો, જપ તપ ભુલી, પ્રેમ ખેંચાણ માંહી,
આવ્યો ને તે, અટકી ન શકે આટલે દૂર આવી;
ધક્કો દેતા, હૃદય પીગળે, આર્દ્રતાને, અરેરે !
એચે ત્હેને હૃદય કુમળું કોણ ઠેલી શકે છે ? ૨૫

અનુષ્ટુપ્. ભીના નેત્રે ઋષિ ધીમે, ક્યારે ક્યારે કહી જતો, ૨૬
"દૂર થા ! દૂર હુંથી થા !, રે વ્હાલા મૃગ બાલ તુ"

મંદાક્રાન્તા ખેચે છે તે, પ્રણયી દિલને, ઠેલવુ, હાય ! શાને,
ધક્કો દેવા, મૃદુ હૃદયને, યોગી ! તુ કેમ ઇચ્છે !
ત્હારા આવા, નિયમ સઘળા, શુષ્ક લાગે મ્હને તો,
મીઠી વૃત્તિ, કુદરતી અરે !, બાળવા ઇચ્છતો ક્યાં? ૨૭

વ્હાલુ છે તો, કયમ દૂર કરે ? નેત્રમા કેમ અશ્રુ ?
ધક્કો દેતા, પ્રણયી દિલને, શ્રેય હુ તો ન માનુ,
આવાને શું, તુજ હૃદયને, ચાહતા પાપ થાય ?
સ્વાર્થી તું છે, પણ પ્રણયથી, કાંઇ ત્હારૂ ન જાય ૨૮
સાક્ષી પૂરે, તુજ જિગર જો, આંસુથી વાતને આ,
ત્હેની સામે, કઠિન બનીને, થાય છે આગ્રહી કાં ?
પીવા ત્હેને, હૃદય ઝરણુ, ટેવ છે ત્હેંજ પાડી,
બીજે ક્યાં તે, જનહૃદયની, પામશે લ્હાણ આવી ? ૨૯
એ તો ત્હારા, સમિધ ફુલને, સ્પર્શતાએ ડરે છે!
તું ખીજે તો, મૃદુ મૃદુ થઈ, ગેલ કેવા કરે છે !
તું રીઝે તો, તુજ તરફ એ, હાશથી દોડી આવે !
એ નેત્રો શા, તુજ જિગરથી, વાત છાની કરે છે! ૩૦
કિન્તુ યોગી ! તુજ ફરજ તું, કાંઇ જૂદીજ માને !
આ પ્રીતિ કૈં, તુજ હૃદયને માર્ગ જૂદા બતાવે !
હું સંસારી, નવ કહી શકું, યોગ્ય આ, વા નહી આ,
તોયે આવી, તુજ મગજની, શુષ્ક રીતિ રુચે ના. ૩૧

અનુષ્ટુપ્. રાગને ત્યાગની વચ્ચે, હૈયુ એ ઝુલતું હતું,
એક દી યોગી ઉરે આ, ઉદ્ગારો નીકળે કંઇ:—૩૨

વંશસ્થ. " કંઇ દુઃખે છે ! દુઃખ તો જણાય છે !
" કહી દુઃખે શું ? પણ ના કળાય તે !

" મ્હને રુચે આ મૃગ છોડવું નહી !
" કહીય આસક્ત થવું રુચે નહી ! ૩૩

" બ્રહ્માંડ આંખું નિજ માનનાર જે
" બને ન વ્યક્તિ કદી પાળનારતે
" ન ન્યૂન કોઇ નવ કો વિશેષ વા,
" ન દ્રષ્ટિએ ઉર્મિ ચઢેપડે ન વા. ૩૪
" ન ઓટ ત્હેને ભરતી નહીં હશે,
" તળાવ જેવો ઉદધિ રહે ભલે;
" દયા ભલે કૈં ઉપયોગની થતી,
" દયાથી આસક્ત થવુ ઘટે નહી. ૩૫

અનુષ્ટુપ્. " બચાવ્યું મ્હે ભલે ત્હેને, હવે છો કુદતું ફરે,
" પડે જો સિંહપજે તો, નિર્માચુ તે ભલે બને. ૩૬

શાર્દુલવિક્રીડિત " ચાલે સૌપર જેમ ચક્ર ફરતું, નિર્માણનું સૃષ્ટિએ,
" તેવું તે મૃગ ઉપરે સુખથી છો, એ ચક્ર ચાલે હવે,
" રોકાશે મુજથી નહી, કયમ પછી, ચિન્તા નકામી ધરૂં
"જે મ્હારૂ, જગનું અને સહુ તણું, તે છો બને તેતણું.૩૭

માલિની. " ફર સુખથી હવે તુ, શોધીને કોઈ ટોળું,
" ફરી કદી પણ મ્હારા, આશ્રમે આવવું ના,
" જપતપ કરનારો, પાળશે આ ત્હને ના,
" અરર ! પણ સુખે તું, છોડશે કેમ સ્નેહ ?" ૩૮

અનુષ્ટુપ્. ઋષિ ! ત્હારી સ્થિતિ જોઇ, આવે છે મુજને દયા,
આવશે વ્હાલથી ત્હેને, પપાળીશ હવે ન શું ?૩૯

ઇન્દ્રવજ્રા. નેત્રો રમે આ તુજ વાદળીથી,
ક્રીડા ગમે છે કઇ માછલીની,
સન્ધ્યા સમે કૈં વધુ હર્ષ આવે,
તો કેમ ત્હારૂ મૃગલું તજે છે ! ૪૦

વંશસ્થ. રમાડ ત્હેને પણ લુબ્ધ ના થજે,
ઋષિ ! ન એ શું તુજથી બની શકે ?
દયા વધુ છો ઉપયોગની થતી,
દયા બતાવે હજુ ઉચ્ચ માર્ગ કૈં ૪૧

અનુષ્ટુપ. પડે જો સિંહપંજે તો, નિર્માયું તે ભલે બને;
રડજે તું નહી ત્યારે, કિન્તુ હાલ રમાડજે. ૪૨

મંદાક્રાન્તા. છોડી દેવા, રસ મધુર સૌ, સાધ્ય લાગે ત્હને જો,
તો ના શાને, પ્રણયી બનતા સાચવે ત્યાગ ત્હારો ?
હું સંસારી, મુજ હૃદય આ, ખીલતા હર્ષ પામું,
તું યોગીને તુજ હૃદયને, બાળવું યોગ્ય લાગ્યું. ૪૩

માલિની. સુખ અનુભવનારો, કિન્તુ આસુય પાડે,
જરૂર સ્થિર નહી તે, કમ્પતો તાર ચાલે;
રૂદન નહિ તજાતું, હાસ્યના ત્યાગ પ્હેલા,
કટુ નકી કટુ લાગે, સ્વાદનું ભાન થાતા. ૪૪

અનુષ્ટુપ. બને તે કેમ કોઇથી, ચાહવુ ને ન ચાહવુ ?
બને તો તુ ભલે ત્હેને, છોડી દે જે રમાડવું ! ૪૫

× × × × × ×

શિખરિણી. વહ્યા કૈં દ્હાડાને, મૃગ પ્રિય હજુ છે ઋષિદિલે,
વહેશે કૈં દ્હાડા, મૃગ પ્રિય રહેશે ઋષિદિલે;
અહાહા ! બન્ધાયો, જગત તજનારો મૃગ મહી,
અરે ! છુટયો ફાસો, સમજણ છતા એ કદી નહી ! ૪૬

મંદાક્રાન્તા. ધીમે ધીમે, શરીરપર એ, મૃત્યુના હસ્ત લાગ્યા,
કિન્તુ ઓછી, નવ થઇ અરે ! બન્ધની કાંઇ પીડા,
પંપાળે છે, શિથિલ કરથી, યોગી ત્હેનુ કુરંગ
નિત્યે નિત્યે, વધુ વધુ હજુ, યોગમા થાય ભગ ૪૭

અનુષ્ટુપ. જટાથી ટેકવી માથું, સુતો છે ઋષિ એક દી,
મૃત્યુથી તૂટતી નાડી, જોરથી ધબકી રહી ૪૮

ઇન્દ્રવજ્રા. પાસે ઉભું છે દુખિયું કુરંગ,
શું થાય છે ને સમજ્યુ હતુ તે,
ચાટે ઋષિના કર ને કપાલ,
ને નેત્ર નેત્રે મળી દર્દ રોતા ૪૯

ભીના હતા ગાલ ઋષિ તણાએ,
અશ્રુ હતુ એક તહી રહેલું,
બોલ્યો ઋષિ, " રે ! મુજ બાલ બાપુ !
" આ આશ્રમે હા કયમ જીવશે તું ? ૫૦

" તું એકલાની સ્થિતિ શું ? અરેરે !
" રોળું હવે શોધીશ ક્યાં નવું તું ?
" રે ! શું થશે મૃત્યુ અકાલ ત્હારૂં ? "
પંચત્વ પામ્યો વદી એમ યોગી. ૫૧

અનુષ્ટુપ્. કથા એવું કહે છે કે, જન્મશે મૃગ એ ઋષિ !
વાંછના જે રહી તે તે, પૂરી સૌ કરવી પડે. ૫૨

એક આગીઆને.

(હરિગીત)

તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં ઝુંડો મહીં ચક્રો રચી,
બ્રહ્માંડને પોષી રહી તે દૃષ્ટિ અહીં એ છે નકી;
તુજ ઉદર પોષણમાં ત્હને તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કૈં શ્રમ વિના દેખાડતું.
વળી કોઈ કન્યા પાતળી તુજ તેજ ઉપર મોહતી,
જે ભાલને ચોંડી ત્હને ત્યાં હર્ષથી ચળકાવતી;
વળી કોઇ વિસ્મિત સ્મિત ભરી તુજ તેજ માત્ર નિહાળતી,
ના સ્પર્શતી એ બીકથી તુજ રજ રખે જાતી ખરી.
અદૃશ્ય ના ધનથી અને ના ધૂમસે મેલું થતું,
તુજ તેજ તે મુજ ઉપવને હું નિત્ય જોવા જાઉં છું;
મમ પ્યારીનાં ફુલડાં અને મુજ વૃક્ષ જ્યારે ઉંઘતા,
તું જાગતો રાત્રિ બધી ત્યારે રમે છે બાગમા.
તું જાગજે, તું ખેલજે, ને પત્ર પત્રે મ્હાલજે,
ચળકાટ ત્હારો એજ પણ તુજ ખુનની તલવાર છે;
તું કેમ એ માની શકે આધાર ત્હારો એજ છે,
એ જાળ તું જાણે નહીં હું જાણું ને રોઉં અરે.
રે ! પક્ષી કોની દૃષ્ટિએ તું એજ ચળકાટે પડે,
સંતાઇ જાતાં ન્હાસતા એ કાર્ય વૈરીનું કરે,
દ્યુતિ જે ત્હને જીવાડતી, દ્યુતિ તે ત્હને સંહારતી,
જે પોષતું તે મારતું એવો દીસે ક્રમ કુદરતી.

આ પ્રેમ સંસારી તણો તુજ તેજ જેવો છે નકી,
એ અમૃતે શું ઝેરનાં બિન્દુ ભર્યાં વિધિયે નથી ?
અમ એજ જીવિત, એજ મૃત્યુ, એજ અશ્રુ ને અમી;
જે પોષતું તે મારતું શું એ નથી ક્રમ કુદરતી ?

શિકારીને

અનુષ્ટુપ્.

રહેવાદે ! રહેવાદે ! આ સંહાર યુવાન તું,
ઘટેના ક્રૂરતા આવી, વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું,
પંખીડાં, ફુલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં, તરૂ,
ઘટેના ક્રૂર દૃષ્ટિ ત્યાં, વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.
તીરથી મારવા પક્ષી, વ્યર્થ આ ક્રૂરતા મથે
તીરથી પક્ષી તો ના ના, કિન્તુ સ્થૂળ મળી શકે
પક્ષીને પામવાને તો, છાનો તું સુણ ગીતને
પક્ષી ત્હેના પ્રભુ સાથે, હૈયામાં મળશે ત્હને
સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે
સૌન્દર્યો પામતા પ્હેલા, સૌન્દર્ય બનવું પડે.
સૌન્દર્યે ખેલવું, એતો, પ્રભુનો ઉપયોગ છે
પોષવું, પૂજવું એને એ એનો ઉપભોગ છે
રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું
બધે છે આર્દ્રતા છાઇ, ત્હેમાં કૈં ભળવું ભલું.

મ્હને જોઇને ઉડી જતાં પક્ષીઓ.

મંદાક્રાંતા.

રે પંખીડાં ! સુખથી ચણજો, ગીત વા કાંઇ ગાજો,
શાને આવાં, મુજથી ડરીને, ખેલ છોડી ઉડાછો !
પાસે જેવી, ચરતી હતી આ, ગાય તેવો જ હું છું.
ના ના કો દી, તમ શરીરને, કાંઈ હાનિ કરૂં હું.
ના પાડી છે, તમ તરફ કૈં, ફેંકવા માળીને મ્હેં,

ખુલ્લું મ્હારૂં, ઉપવન સદા, પંખીડાં સર્વને છે,
રે રે ! ત્હોયે, કુદરતી મળી, ટેવ બ્હીવા જનોથી,
છો બ્હીતાં તો, મુજથી પણ સૌ, ક્ષેમ ત્હેમાં જ માની.
જો ઉડો તો, જરૂર ડર છે, ક્રૂર કો હસ્તનો, હા !
પ્હાણો ફેંકે, તમ તરફ રે ! ખેલ એતો જનોના !
દુઃખી છું કે, કુદરત તણા, સામ્યનું ઐકય ત્યાગી.
રે રે ! સત્તા, તમ પર જનો, ભોગવે ક્રૂર આવી.

કેકારવ.

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર.

મેઘને.

(મિશ્ર હરિગીત.)

(૧)

ઓ મેઘ વૃષ્ટિ લાવજે,
તુજ રેલ અહીં રેલાવજે !
ગડગડ કરી,
ભડભડ ભરી.
રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે !—
ધરણી વિશે કંઇ તાપના સંતાપ છે,
પુઠે પડયાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે.
એ સર્વને તુજ રેલમાં ઘસડી જઇ હોમાવજે;
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! દૂર દૂર સર્વ એ વ્હેવડાવજે !

(૨)

આકાશને સહુ છાઇ દે,
તુજ સફળ દળની વધાઈ દે;
સર સર સરી
રસ રસ ઝરી
જગને અમીરસ પાઈ દે !—

નિર્દોષ કંઇ જગ બાળકો અથડાય છે,
જીવન નિરસ ગણીને નિરાશ જ થાય છે.
તું હેંમનાં ઉર છાઇને આશા નવી અંકાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! રસ રસ અંતરે ઉછળાવજે !

(૩)

તુજ બાણ રંગીન તાણજે,
મહી રંગ હસતા આણજે;
દિનકર તણા
મુખ સદ્મના
હયનાં ખુંખાર પ્રમાણજે !—
શુદ્ધ પ્રેમને જગમા હું જોઉં રીબતો,
બહુ શોકઘેરા રંગમા ડૂબી જતો,
એ પ્રેમમા તુજ બાણના રંગો મુદિત રંગાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજ શીત હાસ્ય માહિ હસાવજે !

(૪)

અયિ ! કૂદતો કંઇ આવજે !
ભર સિંધુને ઉછળાવજે !
જળ પૂરમા
ખુબ શૂરમાં
નદીને જરા દોડાવજે !
આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું,
ઉડયું તેજ કાળપ્રહાર સહીજ રડી રહ્યું,
ત્હેને જગાવી મંત્ર ફૂંકી ઉર્મિઓ ઉકળાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! હર હર વીરહાક પડાવજે.

(૫)

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે !
પશુ પંખીને હરખાવજે !
તુજ રવ ભરી
છળ છળ કરી
ઉર ગાનમા છલકાવજે !
કવિ અંતરે કદી શુષ્કતા આવી વસે,

નીરસ કદરહિણુ જગતથી મંદજ થશે;
ત્હેને ફરી તું જગાવીને, તુજ ગાનપાન કરાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજશું કલ્પના ન્હેવડાવજે.

(૬)

રસધર ! ઉતર આકાશથી !
રમીયે અહીં ઉલ્લાસથી
જગ અણદીઠા
અદ્‌ભૂત મીઠા
કંઈ ખેલ રાસ વિલાસથી !
મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવી દે !
રસ દિવ્ય ધામ થકી ઉડા લાવી દે !
રે આવ ! કુદિયે નાચીએ, કંઇ વિવિધ ભાવ જગાવિયે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસ રસે ન્હવડાવિયે.

'હિંદના દાદા' નું સ્વદેશાગમન.

[તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૬]

(મિશ્ર હરિગીત)

૧

આ દિવ્ય ગાન ગવાય ક્યાં ?
આ પુષ્પ વૃષ્ટિ થાય ક્યાં ?
ધમ ધમ થતા,
ધુનમાં જતા,
જનપદ અહો રેલાય ક્યાં ?
આ સ્મિત ગૂંથ્યા સોહંત સ્નેહ સુહાગ ક્યાં !
હેમંત માંહિ વસંતના આ રાગ ક્યાં !
શીદ ઉર જગવતી આ પ્રભા ? રસરંગ આ શા કારણે ?
રે આજ ભારતનો પનોતો પુત્ર આવે બારણે.

૨

ઓ સ્નેહ થાળી લાવજો !
મહીં પુણ્ય કંકુ દીપાવજો !
સુખ મીઠડું
શોભિત રૂડું
અમૃત શ્રીફળ સોહાવજો !
મહીં અમર કીર્ત્તિ કુસુમ વળી પમરાવજો !
મોંઘા અલૌકિક મોતીડાંય જમાવજો !
રે ધન્ય ભારત માત આજે જાય પુત્ર વધાવવા !
આવો મધુર ગાતાં સહુ તમ વીર ધન્ય સજાવવા !

૩

વીરા ! પધારો બારણે !
ઉભા સહુ તમ કારણે !
હસતે મુખે
અમ સુખ દુ:ખે
ધાઓ સદા અમ તારણે
નથી કંઇ કીધું તમ અમૃત પદ સરખુ કદી,
નથી કંઇ કીધુ તમ દિવ્ય અંતરશું કદી;
પણ ' વીર દાદા છે અમારા ' એમ કહી ઉર ફુલિયે !
વીરા ! પધારો બારણે ! તમ દર્શને દુ:ખ ભુલિયે !

૪

પ્રિય દેશકાજ ઝઝુમીને
પરદેશમા નિત્ય ઘુમીને,
સેવા કરી
કીધી ખરી
આભારી ભારતભૂમિને !
નથી સુખ બીજુ જાણ્યુ તમે વીરા અરે !
નિત્ય દેશયજ્ઞે જીવન હોમ દીધો ખરે !
હા, એ મહાવ્રત તમ તપો નિશદિન અખંડ પ્રકાશમા !
ઋષિરાજ ! એ તમ આત્મવ્રત ગુંથો અમારા શ્વાસમા !

૫

નહિ ભય કદી ધાર્યો ઉરે,
વીરા ! વહ્યા ભક્તિ પૂરે,
અરિ દળ વિશે
રે દશ દિશે
કીધો વિજય એકલશૂરે !
એ અભય વિભૂતિ લગાડજો અમને વીરા !
એ ભક્તિગીતા શીખવજો અમને વીરા !
તમ મહાભાવ તણી પ્રભા અમ હૃદયમા કંઈ મૂકજો,
અમ પ્રાણમાં ઋષિવીર એ તમ મહા મંત્રજ ફૂંકજો. !

૬

વીરા ! હસન્તા આવજો !
સંદેશ મીઠા લાવજો !
શુચિ સાધુતા
મધુ બંધુતા
અમ અંતરે પ્રકટાવજો !—
ઘેરી ઘટામાં ઘટ ઘણા ગુંચવાય છે,
અમ યજ્ઞવેદી ઉડા ભયે ઘેરાય છે;
ઓ વીર ! વ્હારે આવીને તમ પાંખમા લ્યો પ્રેમથી,
અમ હૃદયમાં તમ બંધુતાળા પ્રોઈ દ્યો વર નેમથી !

૭

વીરા ! પધારો બારણે !
ઉભા સહુ તમ કારણે !
ફુલ વેરતી
હર્ષે અતી
આ જાય ભારત વારણે !
અધુરા નમન અમ આત્મનાં સ્વીકારજો !
તમ ભાવ પૂર્ણ સુછત્ર અમપર ધારજો !
ઓ **નાથ** ! અંગીકારજો અમ પ્રાર્થના દિનરાતની;
જુગ જુગ જીવે **દાદા** અહો ! જયજય શ્રી **ભારત** માતની;

પ્રકાશિકા.

મણિશંકર રત્નજી ભટ.

અતિજ્ઞાન.

વસંતતિલકા ઉદ્‌ગ્રીવ દૃષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે,
ઝાખી દિશા પણ જણાય અનિષ્ટ પાસે,
જામી ગઈ તરત ઘોર કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુર માહિં વાત.

અનુષ્ટુપ્ ઇન્દ્રપ્રસ્થજનો આજે, વિચાર કરતા હતા,
એક બાબતને માટે, શંકા સૌ ધરતા હતા

ઉપજાતિ સુયોધન પ્રેષિત દૂત એક
દેખાવમા ઘાતક દુષ્ટ છેક
જતો હતો અંધ થતી નિશામા
સુગુપ્ત રાજગૃહની દિશામા.

અનુષ્ટુપ્ શાને આવ્યો હશે ત્હેની, કલ્પનાઓ ચલાવતા
ભય સંદેહ દર્શાવી, શિર કોઈ હલાવતા.

વંશસ્થ નિગૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ
જરાય નિષ્કારણ તો નહોતી વા.
કરેલુ આમંત્રણ ધર્મરાજને
રમાડવા દ્યૂત અનિષ્ટભાજને.

અનુષ્ટુપ્ હા—કહીને રજા આપી, યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે
બોલાવ્યા ત્રણ બંધુને, મળવાને પછી હવે.

ત્રોટક શિશુ સમાન ગણી સહદેવને
ખબર આ કંઇએ ન કર્યાં હતા,
અવર સર્વ ગયા નૃપની કને
પરમ દુઃખિત અંતરમા થતા.

અનુષ્ટુપ્ કનિષ્ઠ દ્રૌપદી સાથે, પોતાના વાસમા હતો
સતી ખેદ હતી જોતી, વદને વધતો જતો

વંશસ્થ ત્રિકાળનું જ્ઞાન હતું કુમારને
નજીક આંખે નિરખે થનારને
સ્વપક્ષનો દ્યૂત વિષે પરાજય
વળી દીસે દ્રૌપદી માનનો ક્ષય

અનુષ્ટુપ્ જાણે બધું તથાપિ કંઇ, કહેવાની રજા નહિ
શમાવી ન શકે તેથી, મુંઝાય મનની મહીં.

વંશસ્થ નહીં શકું છેક બચાવી કોઇને
અશક્ત જેવો રહું બેસી રોઇને
ખરો દીસે દુઃખદ શાપ આ મ્હને
નિહાળું છું ભૂત ભવિષ્ય જે કને.

અનુષ્ટુપ્ “ હા ! ધિક્ હા ! ધિક્ કૃતઘ્ની હું, આમ મૌન ધરી
આવતું વાદળું દેખી, મુખથી ન કંઈ કહું ”

વંશસ્થ વિચારતા નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છે,
લઈ જઇને પ્રિય વક્ષની સમી,
ગ્રહી કરે મસ્તકથી રહ્યો નમી.

અનુષ્ટુપ્ રહી જરા ફરી પાછો, છૂટો થાય શરીરથી—
પ્રિયે, સ્પર્શ કરૂં શું હું ? અધિકાર જરા નથી.

વંશસ્થ “ કરાય શું નિષ્ફલ જ્ઞાન સર્વ આ,
થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા,
સદૈવ ચિન્તા દિલમા વલ્યા કરૂં.
અનેક હું એકલડો સહ્યા કરૂં.

પુષ્પિતાગ્રા રજની મહીં સખી ઘણીક વેળા.
નયન મળે નહિ, ઉંઘ જાય ચાલી,
કરી તુજ શિર કેશ સર્વ ભેળા.
વદન સુધાકરને રહું નિહાળી. ”

ઉપજાતિ આવું કહ્યું ત્યાં શિર શૂળ ચાલ્યુ
રહ્યું નહી મસ્તક જાત ઝાલ્યું,
મારી કુમારે અતિ આર્ત–હાય,
કહ્યું “ હવે એકજ છે ઉપાય, ”

ચાલી જરાને ગ્રહી એક શીશી,
પ્યાલી ભરી દતથી ઓષ્ઠ પીસી;
ખાલી કરી કંઠ વિશે ત્વરાથી,
ગયો બધો એ બદલાઈ આથી,

અનુષ્ટુપ્ સતી બેભાન શય્યામા, ગંધથીજ પડી ગઈ
સુતો જ્યોતિષી પ્યાલી ને, છાતી સાથે-જડી દઈ !

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

વીરની વીદાય.

મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
સિધાવો જી રણવાટ. ટેક
આભ ધ્રુજે, ધરણી ધમધમે, રાજ !
ઘેરા ઘોરે શંખનાદ;
દુંદુભિ બોલે મહારાજનાં, હો !
સામન્તના વીરવાદ;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
આગણ રણધ્વજ રોપીઓ હો !
કુંજર ડોલે દ્વાર,
બંદીજનોની બિરદાવલી હો !
ગાજે ગઢ મોઝાર,
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
પુર પડે, દેશ ડુલતા હો !
ડગમગતી મ્હોલાત;
કીર્તિ કેર કારમી, રાજ !
એક અખંડિત ભાત,
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો
નાથ ! ચઢો રણઘોડલે રે,
હું ઘેર રહી ગુંથીશ

બખ્તર વજ્રની સાંકળી હો !
ભર રણમાં પાઠવીશ
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
સંગ લેશો તો સાજ સજું હો !
માથે ધરૂં રણમ્હોડ;
ખડગને માડવ ખેલવા,
મ્હારે રણલીલાના કોડ;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !

આવતાં ઝાલીશ બાણને હો !
ઢાલે વાળીશ ઘાવ;
ઢાલ ફુટે મ્હારા ઉરમાં, રાજ !
ઝીલીશ દુશ્મન દાવ;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !

એક વાટ રણવાસની રે,
બીજી સિંહાસનવાટ,
ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતે,
હો ! શૂરના સ્નાનનો ઘાટ,
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !

જયકલગીએ વળજો, પ્રીતમ !
ભીંજશું ફાગે ચીર;
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશુ,
હો ! સુરગંગાને તીર;
મ્હારા ! કેસરભીના કન્થ હો !

રાજમુગટ ! રણરાજવી ! હો !
રણઘેલા ! રણધીર !
અધીરો ઘોડીલો થનગને, નાથ !
વાધો રણે, મહાવીર !
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !

સુન્દરી સુબોધ.

ફૂલડાં—કટોરી.

ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યા રે બ્હેન !
ફૂલડાં કટોરી ગુંથી લાવ્ય,
જગમાલણી રે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમા નહિ ઝીલું રે બ્હેન !
અંજલિમા ચાર ચાર ચારણી રે બ્હેન !
અંજલિયે છુદણાંનાં ડાઘ,
જગમાલણીરે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમા નહિ ઝીલું રે બ્હેન !
ઝીલુ નહી તો ઝરી જતુ રે બ્હેન !
ઝીલું તો ઝરે દશધાર,
જગમાલણી રે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલુ રે બ્હેન !
ફૂલડાંમાં દેવની હથેલીઓ રે બ્હેન !
દેવની કટોરી ગુંથી લાવ્ય,
જગમાલણી રે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે બ્હેન !

"જ્યોતિ" ઓગષ્ટ ૧૯૦૬.

અહાલેક.

પ્રભો ! તુજ દ્વારમા ઉભી જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક,
જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક—પ્રભો !
નથી લીધી પ્રભો ! દીક્ષા, નથી અંગે ધરી કફની;
નમી તુજ પાવ હું ત્હેવો જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક—પ્રભો !
કમંડલ માહરૂ ખાલી, ભર્યું તુજ અક્ષય પાત્ર;
દીઠી ભંડારમા ભિક્ષા, જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક—પ્રભો !
ઘટા ઘેરી પડી નભની, ન મુજ નયનો ભેદે,
શ્રવણુ તે ભેદશે ત્હારા ? જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક—પ્રભો !
વિરાજે છે તું દીલ દરિયાવ, અયિ વીરવર યજમાન !
અણુ શું તો અમીકણુ દે, જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક—પ્રભો !

ચઢાવી પાવડી મ્હેં રાજ ! પ્રવૃત્તિ કેરી;
ચઢી તે પર જીવન ધપતાં જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક—પ્રભો !
નહીં કાંઇ મલે તોયે મળ્યું દર્શન સૌભાગ્ય;
મળી-સળગી મીટે મીટને જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક—પ્રભો !
ઉડી ઝોળી રહી અધુરી, ન તલ પણ ભીંજાયું.
જડયો પણ સ્હોડમાં સાથી, જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક— !
જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક— !
પ્રભો ! તુજ દ્વારમાં ઉભી જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક— !

કેટલાંક કાવ્યો.

લલિત.

મજા કયાં છે?

(ગઝલ)

કયાં છે મજા ? કયાં છે મજા ? કહે તું મુસાફર ખલ્કના !
દુનિયાંમહી કયાં છે મજા ? માની લઉં શામાં મજા ?
છે કયાંઇ ખાણુ ખુશાલીની આ ખલ્કને કોઈ ખુણે !
દેખાડી દે ! જો હોય તો, ખોદી લઉં ત્યાંથી મજા !
આલમ સુણે ખ્હેરી ન ગાણું જ્ઞાનના દરિયા તણું
તે દુ:ખ પોતાનું રડે તો માની લઉ શેમાં મજા ?
રોવે હસે અસ્થિર ભૂત શોધે ન " શુ કયાં સત્ય છે ? "
દુ:ખભાર લઇ મુંગી ફરે ધરતી લઉં શેમાં મજા ?

× × × × × × × ×

થીજાય શિયાળા મહી સીઝાય ઉનાળા મહી;
દુનિયા બધી એમજ પીડાતી દેખું છુ,—તો કયાં મજા ?
ખુબસુરતી આલમ તણી રસતી ખીલે જે કારમી
દેખું હું, પણ કરમાય ક્ષણમાં ! માનું તો શામા મજા ?
શુણવા કહે, અવલોકવા કો, વાચવા કોઈ કહે;
હુ મ્હાવરો રાખું ઘણો, ત્હેમાં ન આવે પણ મજા !

આલમ તણી મ્હેં ચોપડીનાં ફેરવ્યા પાના ઘણા,
આલીકના ડહાપણ થકી સ્હમજુ થયો પણ ના મજા !
હું ગાન દુનિયાનું શુણું અવલોકું સારી ખલ્કને !
જાણી લઉ છુ ભેદ સઘળો તોય ત્હેમા ના મજા !
જીગર વિના તનહા ફરૂ તેથી ન આવે રે ! મજા ?
ઉડી ગયેલા નૂરથી ઝાખો ફરૂ જન મંડળે
ધારી ફકીરી હુ પુકારૂં "નૂર ! ઓ ! મુજ નૂર ક્યાં ! "
શુણે ન કો ! રડવુ જુવે ના મુજ હાલત આલમે !
દેખું જ ત્હેને રડતી હું તો દુનિયામાં ક્યા મજા !
દુનિયા મહી ભાઇ ! નથી–ક્યાઇ નથી–કાંઇ મજા !
ગમગીનીનો ભંડાર આ છે,–માનું તો શેમા મજા ?
જીંદગી છે જ્યા સુધી સ્હેવું બધું રે ત્યાં સુધી.
આ જીદગી પુરી થશે તો આવશે ઉચી મજા ?

અનેરી આશા.

૧

સ્મિતભરી સહચરી નિરંતર કાર્યધુરધર બનશે;
અંતરના કૈં હેત અનેરાં ઉર છલોછલ ભરશે,
ત્યારે અમી ઝમશે; શાતિમાં દુઃખડા શમશે,

૨

સજાત જોડા જાતભોગથી પરહિતમા પરવરશે,
અડગ ધૈર્યને શૌર્યભર્યાં સતાન હિંદમા સરશે,
ત્યારે દેવો અવતરશે, વિરલા નરવીર તરવરશે;

૩

પોતાના પ્રિય દેશીજનનાં દુઃખ પરસ્પર ધરશે,
જન્મભૂમિના ભોળાં ભાંડુ ભેળા હળશે મળશે,
ત્યારે પ્રભુતા સંચરશે, સ્વર્ગસમ સુન્દર હિન્દ થશે,

૪

હિન્દજનો અર્ણવ ક્ષુબ્ધવશે ને બ્રહ્માડ નચવશે;
ડગમગતા ડુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,
એવું ઐકય થશે, એવી લલિત લીલા ખીલશે.

વસન્ત પૌષ ૧૯૬૨

દુઃખિયાંનાં બેલી.

(" દા' લાગ્યોરે દીલડાંમાં કહાના ! ક્યાં જઈ વસિયે. "
ભગવતી મીરાંબાઈના એ ભજનની ધુનમાં)

ધા સુણિયે દુઃખીયાંની વ્હાલાં ! બંધુ બનિયે.
બંધુ બનિયે, રે ! એનાં બેલી બનિયે,
એકજ જનનીનાં જાયાં—
એકજ શિરછત્ર છવાયાં—
રંક ભાડુનાં રખવાળાં લેઈયે !
બેલડીયાં બાલ બરોબર—
સ્હેવા સર્જ્યા શું સહોદર ?
દુઃખે દુઃખિયારાં આળાં અંતર ચાંપિયે !
દુઃખિયાનાં ફેડી બન્ધન—
રચિયે ઉર–આંગણ નન્દન,
દીનનેદ્વારે દયાસાગર રેલિયે !
દુઃખિયાંનાં દેવ સહાયક;
દીનનાં તો સંતન સેવક;
રંકને પગલે પ્રભુ–લીલા ન્યાળિયે !
સૈયારી મીજલસ ભરિયે
હૈયાને હેલે ચઢિયે
વિભુના વ્હાલપ્રનાં રૂડા જ્યોતિ વન્દિયે
ધા સુણિયે૦

———o———

દા. ખુ. બોટાદકર.

પ્રેમ અને સત્કાર. (ગઝલ)

લખ્યુ ત્હેં પત્રમાં પ્યારા ! " નથી સત્કાર મ્હેં કીધો
ખબર વિવેકની મુજને, નથી તો તું ક્ષમા કરજે. "
અહો ! સત્સ્નેહને અંગે, સુહૃદ ! એ બોલવુ છાજે !
ચહે જો પ્રેમ આદરને નહિ એ પ્રેમ પ્રેમીનો
અખંડિત પ્રેમને, બંધુ ! જરૂર શું હોય આદરની ?
" પધારો, આવજો, બેસો " વૃથા એ વાદ શા સારૂ ?
હૃદય સત્કાર જ્યા થાતો ઉભય ઉરમા વિના માગ્યો,
નયન સત્કાર નવ ઇચ્છે, વદન સત્કાર શાને તો ?
વિનય રસના તણો એવો બતાવે પ્રેમમાં ખામી
પ્રપંચીકાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમના પાત્રો.
હશે દિલ પ્રેમના ભરિયા, રહે જુદા છતે સંગે
વિનય સત્કારને એમા નથી અવકાશ મળવાનો.
પધારો એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના
નિમંત્રણ પ્રેમીને શેના ? અનાદર પ્રેમીને શાનો ?
મળ્યાં છે ચિત્ત વિણ યત્ને, શરીર તો જોડવા છે ક્યા ?
કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલા છે.
સુહૃદનું આગમન થાતા ઉઠે સત્કાર કરવાને,
અરે એ તો જનો જુઠા, ખરેખર બાહ્ય પ્રેમી તે.
ભલે એ થીંગડા દેવા, હજો અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટોને
સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી જનો તે ત્હેની કયમ રાખે ?
વિનયની પૂરણી માગે, અધુરી તેટલી પ્રીતિ.
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા, નથી અધિકાર આદરને.

નર્મદાશંકર.

કબીરવડ.

શિખરિણી.

ઝુરે ભાસ્યો ઝાંખો, દુરથી ધુમસે પ્હાડ સરખો,
નદી વચ્ચે ઉભો, નિરભયપણે એક સરખો;
દીસ્યો હાર્યો જોદ્ધા, હરિતણું હૃદે ધ્યાન ધરતો,
સ્હવારે એકાંતે, કબિરવડ એ શોક હરતો.
કદે દેખાવે એ, અચરતિ જણાયે જગતમા,
ખરે એ મ્હોરાનો, મગરૂબ રહે દેશ નવ કાં ?
મનાયે સત્સંગે, પવિતર કબીરા ભગતમાં,
પ્રજાની વૃદ્ધિયે, નિત અમર કહેવાય નવ કાં ?
જતાં પાસે જોઉ, વડ નહિ વડોનું વન ખરે,
મળે આડા ઉભા, અતિ નિકટ નીચે ઉપરજે;
વડો ઝાઝા તોયે, સહુ ભળી ગયે એક દીસતો,
વળી સંધાઓનું, અસલ જીવનું એક મૂળ તો.
કિયું ડાળું પ્હેલુ, કંઈ ન પરખાયે શ્રમ કરે,
ઘસેડયો પાડીને, અસલ વડ રેલે જન કહે;
તણાયા છે ભાગો, ઘણી વખત જો એ વડતણા,
તથાપિ એ થાયે, કુટ વિસ ગુણ્યા સો પરિઘમાં.
ફુટી ડાળોમાથી, પ્રથમ તરૂકેરી નીકળતા,
ખુંચે તેવા તંતુ, વધી જઈ નીચે જે લટકતા;
જટાની શોભાથી, અતિશ શરમાઇ શિવ ઉઠયા,
જટાને સંકેલી, વડ તજી ગિરિએ જઈ રહ્યા.
ઉનાળાનો ભાનુ, અતિશ મથી ભેદી નવ શકે,
ઘટા ઉચે એવી, જન શિતળ છાયા સુખ લીએ;
ખુલી બાજુઓથી, બહુ પવન આવી જમીનને,
કરે ચોખ્ખી રૂડી, પછી મિત થઈને ખુશી કરે.
ઘણાં જંતુ પંખી, અમળ સુખ પામે અહી રહી,

ઘણા જાત્રાળુઓ, અહીં ઉતરતા પુણ્ય સમજી,
ઘણા શીકારીઓ, ગમત કરતા રૂહે બહુ અહીં,
હજારો લોકોને, અડચણ સમાતા અહીં નહીં.
ઘટા થાળાં લીધે, ઘણીક ફરવાને ગલી થઇ,
બખોલો બધાઇ, રમણિય બહુ બેઠક બની;
નિરાંતે જેમા તો, ખુશી થકી રમે લાલ લલના,
નિરાતે જેમા તો, ખુશી થકી રહે જોગી જપમા
ઠરી મ્હારી આખો, કબિરવડ તુને નિરખીને,
ખરી પાપી બુદ્ધિ, ખરીજ રૂડી જાત્રા થઇ મ્હને,
વિશેષે શોભે છે, ગભિરવડ તુથી નરમદા,
કૃતાર્થી મ્હોટો હું, દરશન વડે છુ નરમદા.

અવસાન સંદેશ.

પદ.

નવ કરશો કોઈ શોક–રસિકડા, નવ કરશો કોઇ શોક—ટેક.

યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યુ, સેવા કીધી બનતી—રસિકડા૦
પ્રેમી અંશને રૂદન આવશે, શઠ હરખાશે મનથી—રસિકડા૦
મર્મ ન સમજે બકે શંખશઠ, વાકું ભણે બહુ પણથી—રસિકડા૦
એક પીડમા બીજી વ્હીડથી જળશે જીવ અગનથી—રસિકડાં૦
હતો દુઃખિયો થયો સુખિયો, સમજો છુટયો રણથી—રસિકડા૦
મુઓ હુ ત્હમે પણ વળી મરશો, મુક્ત થશો જગતમથી—રસિ૦
હરિકૃપાથી મમ લેખ ચિત્રથી જીવતો છઉ હુ દમથી—રસિકડા૦
વીર સત્યને રસિક ટેકીપણુ, અરિ પણ ગાશે દિલથી—રસિકડાં૦
જુદાઇ દુઃખ તેનથીજ જવાનુ, જાયે માત્ર મરણથી—રસિકડાં૦
મરણ પ્રેમીને ખચિત મોડુ છે, દુખ વધેજ રૂદનથી—રસિકડાં૦
જગતનીમ છે જનન મરણનો, દઢ રહેજો હિ મતથી—રસિકડાં૦
મ્હને વિસારી રામ સમરજો,સુખી થાશો તે લતથી—રસિકડા૦

નર્મ કવિતા.

છોટમ્ કવિ.

પદ.

આજ અનુપમ જ્ઞાન ઉપન્યુ ભલી રચના ભાળી;
અદ્દ્ભૂત ખેલ અખિલ કરતાનો, મ્હેં નજરે જોયો ન્યાળી. આજ. ૧
ઉંચુ જોઉ તો અવની જેવા, અગણીત અધર ફરે ગોળ;
કોઇ એક તાતા કોઈ એક શીતળ, ભેદ ન ભણે જન ભોળ. આજ. ૨
ભુતળ ઉપર ભાત ભાતની, અગણિત જીવ-તણી જાતિ;
નરનારી નાડ રૂપ અવનવા, નામ જુજવાં બહુ ભાતી. આજ. ૩
ચર્મ પુતળાં ચૈતન્ય દોરી, ખેલણુ હારને હાથ ખરી;
જેમ નચાવે તેમ સહુ નાચે, કળ તુટે તે જાય મરી. આજ. ૪
સરજનહારને જાય શોધવા, ઘંટમાં જેની બુદ્ધિ ઘણી;
પોત પોતાનું કલ્પિત કહે છે, ભાત-ભાતની વાતભણી. આજ. ૫
એક પુતળું એમ વદે છે, સહજ થાય છે સૃષ્ટિ સહુ;
અળગો કોઇ નથી કરનારો, ઉપજે આપો આપ બહુ. આજ. ૬
એક કહે સહુ રૂપે સ્વામી, આપ ઇચ્છાએ જીવ થયો;
સ્વર્ગ નર્કમાં પોતે વિલસ્યો, અરૂપ હતો તે રૂપ થયો. આજ. ૭
એક કહે સહુ કરમે ઉપજે, જેના કર્મ હશે જેવાં;
નીચ ઉચને સ્થાવર જંગમ, છે કરમે બનિયા તેવાં. આજ. ૮
કોઇ કહે સહુ કામ ઇશનાં, માયા સંગે મોજ રમે;
માયામાથી રૂપ બનાવે, અંત્યે માયા માહિ શમે. આજ. ૯
એમ અનેક મતો જગમાહિ, કલ્પિત વાત કહે સાચી;
ઉપનિષદ્દનો અરથ વિચારે, તે જન વાત લહે સાચી, આજ. ૧૦
નિજ ઇચ્છાએ સૃષ્ટિ સરજે, નિજ ઇચ્છાએ નાશ કરે,
આદ અંત્ય પ્રભુ એક બિરાજે છોટમ એ સિદ્ધાત ધરે. આજ. ૧૧

પ્રભાત સંગ્રહ.

નરભેરામ.

છપ્પા.

નથી નીપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,
નથી નીપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ગાધી દોશીને હાટે,
નથી મળતો કાંઇ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;
નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં, ગુજરી ગામો ગામની,
કહે નરભો પ્રેમ પુરો મળે, કૃપા હોય શ્રીરામની.

ખારાં જળનો જીવ, મીઠા જળમાંહી મરે છે,
મિસરી મીઠી ઘણી, ગધાના પ્રાણ હરે છે;
સિંહણ કેરૂ દૂધ, કનકને પાત્રે જામે,
બીજી ધાતુ બહુ, માંહી વિરામ ન પામે,
છે એમ હરિ રસ આકરો, પ્રેમીને દિલ બહુ ઠરે,
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી, દુરજનને વિસ્મય કરે

નથી મૃત્તિકામા પ્રભુ, નથી પિત્તળમાં પેઠો,
કનકની મૂર્ત્તિ કરે, નથી ઈશ્વર મહી બેઠો;
નથી ગોરોમા પીર, નથી જૈનોને દહેરે,
અસલ જુવે નહિ કોય, સઉ નકલોને હેરે;
છે **રામ** નામ અક્ષર અસલ, બીજું નકલ કહેવાય છે,
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી, પ્રેમે પ્રગટજ થાય છે.

શાસ્ત્ર પુરાણો વેદ, કમાવા કારણ શીખે,
આઠ પહોર દિન રાત, જઇને ઝીકણું ઝીકે;
વાણી મધુરી વદે, મોરના જેવી કહીએ,
સર્પ વીંછીને ખાય, ઝેર એવું છે હૈયે;
જો **રામ** રટણ કાંઈ નહિ કર્યું, તે ગવાર છે તૈડિયા,
કહે નરભો ખરને લાભ શો, મિસરી ભરકે મૈડિયા.

મેગળ નિસરી બહાર, ચાલતો મહાસુખ માણે,
નહિ શત્રુ નહિ મિત્ર, વિશ્વને સરખું જાણે,

પુઠે ભસે બહુ શ્વાન, કેટલાં બેસી રહે છે,
મેગળને મન નહી, માન અપમાનજ દેછે,
એમ હરિજન મેગળ રૂપ છે, જેને હરિનું ધ્યાન છે,
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી, દુરિજન સઘળા શ્વાન છે.

કરજોડી કહું કૃષ્ણ, સાભળો અક્ષર મ્હારો,
મનુષ્ય દેહ દઈ ભલો, શીદ બ્રાહ્મણ અવતાર્યો,
અણસમજુને એમ, જન્મ બ્રાહ્મણનો મ્હોટો,
મુજને ભાસે એમ જન્મ બ્રાહ્મણનો ખોટો;
જે જમે ઉધાર સાથે થયું, ત્હેનો ધરૂંછુ શોકરે,
કહે નરભો હાથ ધરી સહુ, સાધન સોપ્યું લોકને.

કોઈ કેહેશે રે એમ, હાથ તો શીદને ધરિયે,
હાથ ધર્યે જીવાય, નહી તો પેટ ન ભરિયે,
ધરિયે નહી જો હાથ, નવસ્ત્રાં કેમ ફરાય,
હાથ ધર્યા પરતાપ, ટાઢ તડકો તે જાય;
જે હાથ ધર્યા વણ મહેનતે, જીવવુ તે તો ઠીક છે,
જન નરભે તો નિશ્ચય કર્યું, હાથ ધર્યામાં ધિક છે.

વગર મહેનતે ખાય, પારકા માગી મેવા,
વગર મહેનતે ખાય, હરાયા સાઢા જેવા;
જીવે પારકું ખાઇ, એહ અવતાર ન સારો,
જોતો નથી વિચારી. લાભ લુટાયે મ્હારો;
જે માલ પારકો ખાઇને, મૂર્ખ હૈયે હરખાય છે,
કહે નરભો લાભ બધો ખુવે, નાગો શું લુટાય છે.

ખારતણી ભૂમિમા, સો મણે બાજરી વાવી,
ખાર બધુ ખાઇ ગયો, પાછી પાશેર ન આવી,
વિવેક સમજ્યો નહી, પાત્ર કુપાત્ર ન જોયું,
ખાધુ ત્હેને ના પચ્યુ, ખવરાવ્યુ તેણે ખોયુ;
સઘળી ભૂમિ સરખી નથી, કઇ છાયા કંઇ તાપની,
કહે નરભો કુપાત્ર ખાય તો, દસુદ આવે પાપની.

બૃહત કાવ્યદોહન.

શામળભટ

અંગદવિષ્ટિમાંથી.

સવૈયો.

અંગદ—હુકમ હોય હજુરી કેરો, શોષી નાખું બાંધો સાગર;
હુકમ હોય હજુરી કેરો, મહા કામ કરવા છુ માહર,
હુકમ હોય હજુરી કેરો, જોરે જુદ્ધ કરૂ ત્યા જાહર;
કાસદ કામ સોંપ્યુ ક્યમ મુજને, છેક મ્હને ક્યમ કીધો કાયર.

દોહરો.

રામ— કાયર તુજને ક્યમ કહુ, સાયર શૂર સરદાર,
જાહર છો મહા જોદ્ધમા, અપરમપાર અપાર.

ઝુલણા છંદ.

અંગદ-કહો તો ગઢ લંકના સહસ્ર કટકા કરૂ, ધધોળીને કરૂ ધૂળધાણી,
કહો તો હુ સાત સાગર જળ શોષીને, આળ પપાળ કરૂ પુર પાણી;
કહો તો રાક્ષસ બધા રોળી નાખુ વળી, જો વદો વદન મહારાજ વાણી;
કહો તો દશકંધનુ દેહવટ વાળીને, રોવરાવુ બધી રાવરાણી.

સવૈયા.

રામ— બ્રહ્મરાક્ષસ ભૂપતિ એ ભુંડો, સંહારવો ન પડે તો સારૂ,
લુટાય નહિ લંકાની લક્ષ્મી, ધર્મ બુદ્ધિ તે માટે ધારૂ,
ઇંદ્રજીત સરખો રત્ન રોળાશે, માટે મન માને નહિ મ્હારૂ,
વષ્ટિ કાંઈ માને નહિ મૂરખ, ત્યારે કામ પડશેજી ત્હારૂ.

અંગદ-વષ્ટિ કામ કરવુ તે શાને, કરગરી બોલ શા માટે કહિયે,
નગર ઝગર કરવું નિર્વંશી, શત્રુ વચન શા માટે સહિયે,
સુત પરિવાર સંહારૂ એના, હવે રાજ બેસી ક્યમ રહિયે,
લક્ષ વસા સીતા અહી લાવું, જરૂરપણેથી અયોધ્યા જઇયે.

રામ— અધિકા બોલ કહો છો અંગદ, શૂરપણુ જાણે છે સૃષ્ટિ,
મ્હારૂ મન એથી નવ માને, રાઢથકી નવ થૈયે રુષ્ટી,

શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મ્હારી દષ્ટિ;
મુજને સુખ ઉપજાવો અંગદ, વિવેક વાત કરો ત્યાં વષ્ટિ.

દોહરો.

ચાલ્યો અંગદ ચાંપથી, મુખ જપતો શ્રી **રામ**;
પોતે આવ્યો પાંશરો, જ્યાં **રાવણનું** ધામ.

છપ્પા

પ્રતિહાર પેસી ન શકે પવન, ભવન ઉભો રહે ઇંદિર; ૨૫
સુર સૌ સેવા સજે, ચાકરીમા રહે **ચંદર**;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, આણ અવનિમા જેની;
ઈશ સરીખા પાસ, રહે આજ્ઞામા એની,
તું પશુ પોળે કયમ પરવરે, હજુ લગણ ધીરજ ધરૂં;
જારે જયાંથી આવ્યો તહાં નહિતર કોટિ કટકા કરૂં.

ઝુલણા છંદ.

અંગદ– હાથ દીઠા નથી હોશશું માહરા, ચોરટા તેહનો સ્વાદ ચાખે;
સત્ય કહે રે અલ્યા કેમ બેઠો અહી, કોતણા ઝુ પડા રીઝી રાખે.

પ્રતિહાર–**લં**ક શોભા તે લગુર તુ શું લહે, ચિંતામણી ચંદ્ર ચોપાસ ચળકે;
ઇંદ્રજીત ઉપમા પુછ તુ ઇંદ્રને, શૂરપણું સાભળી **શેષ** સળકે,

અંગદ– **લં**ક લીલાજ લંગુર લખ લુટશે, મેલ મૂરખ મન માન મટકા,
ઇંદ્રજીત ઉપમા પુન્ય પરવારિયુ, ચાર દિવસ તણાં ચોળચટકાં;
દશમુખ શીશ દશરથસુત છેદશે, લુટી લેશે ત્હારા લાખ લટકાં;
રામ પરતાપથી કામ એ તો કરૂ, કુંભકરણા તણા ક્રોડ કટકા;
સ્હેલશું ખેલશુ રેલશું નગરમાં, દેશ બાધામાં તે દાખ્ય ડુંડી;
તાહરે મન અલ્યા **લં**કપતિ છત્રપતિ, મ્હારેમન **લં**કપતિ એક લુડી.

છપ્પા.

પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો;
દીધી ગાળ દશવીશ, પુછ શત્રુયે સાહ્યો.

કવિત.

પ્રતિહારે દીધી ગાળ, અંગદને ઉઠી ઝાળ;
ઉઠયો ત્યાથી તતકાળ, દાબે દાંત કરીને,

બે ચારેક ભરી ફાળ, કૃતાંત સરીખો કાળ,
પકડયો ત્યાં પ્રતિહાર, મોહોકમ દીધો માર,
કહ્યું કે શી વાર લીધાં, પાચ માથા મર્દીને,
કર્યો લોટપોટ સહુ, ધીરપણે ધાઇને,
બેઠો જહાં લંકાધીશ, રૂદે માંહી રાખી રીશ,
પાંતરીશ શીશ ઉભો, સભા માહી સાહીને. ૫૦

છપ્પા.

ગઢ લંકા ઘેરઘેર, વાત વાયુવત વાધી,
ચઢ્યું રામનું સેન, લંકા લુટાણી બાધી;
કહે હણ્યો કુંભકરણ, કહે રાવણ રણ ગેળ્યો;
ઇંદ્રજીત અજીત, તેહ ચાચડવત ચોળ્યો,
ફટફટરે રાક્ષસ રાવણા, સતી સીતા શાને હરી;
શામળનો સ્વામી કોપિયો, કનક લંક લોહની કરી.

ઝૂલણા છંદ.

અંગદ— પુછ કરતા ઘડી પાંચ પૂરણ થઈ, બોલતા શેં નથી કર્મ ફૂટયા;
અંગદ કહે ઉત્તર શેં નથી આપતા, સર્વની આખ કે કાન ફૂટયા.
રાવણ— કોણ તુજ નામને ગામને ઠામ કહે, કામ કશુ પશુછે ભૂપ સાથે;
કોણનો મોકલ્યો અહીલગી આવિયો આભ બાધો ભરે બાહુબાથે.
અંગદ—વાલીનો પુત્ર ધરસુત્ર શુભ પર્વતે, નામ અંગદ મ્હારૂ હરખ હેવા;
શરણ રહુ છુ રઘુનાથના ચરણને, દેવનો દેવ અધિદેવ દેવા;
ધુમ્રપાને કરી ધ્યાન જોગી ધરે, ઇંદ્ર બ્રહ્મા કરે ઇશ સેવા.
તે તણી નારને તસ્કરી લાવિયો, લંક લગી આવિયો સુધ લેવા.

દોહરો.

રાવણ— વઢવા આવ્યો વાંદરા, તો તે કરિયે પેર,
જા મુકું છુ જીવતો, ધણી દયાથી ઘેર.

ઝુલણા છંદ.

અગદ અંગમા શેં તું સમજે નહિ, કુખ કાયર તણી તુજ આવ્યો,
કપુત વાલી તણા કુળ વિશે અવતર્યો, કે અલ્યા નીચનુ થાન ધાવ્યો;
શત કટકા કર્યા તાત ત્હારા તણા, તેતણી ભક્તિમા ભૂર ભાવ્યો
વાદરા સર્વનો ઘાટ ઘડાવવા, લખવસા લખમણો આહીં લાવ્યો.

અંગદ— અજ્ઞ પાષાણુને પ્રીછવું કેટલું, જેહમાં ગુણ નહિ જ્ઞાન જ્ઞાતા;
વીશ છે નેત્ર પણ અંધ તું તો થયો, સાધતો શેં નથી ચિત્તશાતા,
જે કરે જેહવું ભાગ્ય તે ભોગવે, તે ત્હમે દેખશો ધધ ધાતા;
વાલી વૈકુંઠ પદ પામિયો પ્રીતથી, **રામજી** મુક્તિપદ દિવ્ય દાતા.

રાવણ— કાપડી વેષ ધરી વન વિશે જે ફરે, શીશ જટા ધરે સંગ સારો,૭૫
સીતની સુધ નવ માસ નીરખી નહિ, આજ સાગર તણો દીઠ આરો,
લાવિયો રીછ લંગુર લખકોટિધા, માનવી મૂળ મુખવાસ મ્હારો
લંકપતિ છત્રપતિ રાય **રાવણ** થકી, રાઢમાં જીતશે **રામ** ત્હારો

અંગદ— એક કિંકર અહીં આવશે **રામ**નો, તે નહિ તાહરો બોલ સાખે,
તાત મ્હારા તણી કીર્તિનો તું કવિ, હું ખમુ બોલ જે ભુંડ ભાખે,
અન્યને તો ઓશિયાળ શી તાહરી, જો ઘડી એકમાં જોર ઝાંખે;
લંક પર **લં**ક એ અંક એકે ભરી, નિમિષમાં નિધિતણે નીર નાખે

રાવણ— કહે દશાનન શુણો **વાલી**ના દીકરા, પ્રીત સંભાળી કર પેર પુંઠી
રામ ઉપર ત્હને હેત કેમ ઉપજે, તાતને મારિયો કાલકુટી;
પંડ પાળે ત્હારૂં વેર વાળે નહિ, પેટની વેઠમાં વાટ ઉઠી;
કર ઇહાં ચાકરી બાંધ ત્યાં બાકરી, **રામ** શું રાઢકર આવ્ય રૂઠી.

અંગદ— બુદ્ધિ બળહીણ તું ક્ષીણ આયુષ્ય થયો, **રાવણ** મૂઢ મુખ શુંજ ભાખું;
રાજ મહારાજ અધિરાજ **રઘુવર** તણાં, દરશનો દિવ્ય હું નિત્ય દાખું;
એહ અમૃત રસ ખાણ પૂર પ્રેમની, તે તજી ઝેર નહિ ચિત્ત ચાખું;
સ્વામી **શામળ** તણા ચરણ પરતાપથી, તુજસમા કિંકરા ક્રોડ રાખું,

છપ્પા.

રાવણ— મૂરખમૂઢ અજાણ, જૂઠે બોલે કયમ ઝાઝું,
કોણ ગણતીમા રામ, લવરી શુણતા હું લાજું,
કોઠ બીલાં ખાનાર, લંગુરા કોટિક લાવ્યો;
વાઘણ કેરા દૂધ, લેવા મણિધર મણિ આવ્યો;
વળી તારૂણી મારી **તાડિકા**, તે પ્રાક્રમ દીઠું ત્હમો,
વળી હોય પરાક્રમ **રામ**તું, કહે કિંકર શુણિયે અમો.

ઝુલણા છંદ.

અંગદ— ત્ર્યંબક જ્યાં તોડિયો માન તજ મોડિયો, છોડિયો ત્યાં ત્હને ધર્મ ધાર્યો;
દુશ્મન જે દાખમાં રાખિયો કાખમાં, પલક એક પાખમાં હોડ હાર્યો;
કોટિ રાક્ષસ હણ્યા ભય ત્હેના નવ ગણ્યા, વેદ ભણિયા હવે ત્હારો વારો,
મારવો રંકને લુંટવી લંકને,પાપથી ઓસરે રામ મ્હારો.૧૦

રાવણ— માનવી માનવી સંઘરે છે સહુ, માકડા સાથ મન એનું મ્હોયું;
ન્હાનપણ માણથી નામ કાઢ્યું જુઓ, પરવર્યા પુરથકી રાજ ખોયું;
ક્ષત્રિવટ ખોઈને જોગ જટા ધરી, શરમને કરમને ધરમ ધોયું,
મંત્રી તુજ સારખા આક્રમી પારખ્યા, રાવણે રામનું જોર જોયું.

અંગદ— મંત્રી તો પુન્યવંતા પૂરણ, ઘેર બેઠા લખ લુટે છે,
અભાગિયો અકર્મી અંગદ, રત્ન પથ્થર શું કૂટે છે.

છપ્પા.

મુજને તુજપર હેત, ખેદ રાખી નહિ ખીજું,
આપણ બન્ને ભ્રાત, બતાવું કારણ બીજું,
જો વાલી તાત છે આપણો, છૈયે સહોદર સુખમા,
તુજને રાખ્યોતો કાખમાં, મુજને રાખ્યો કૂખમાં.

રાવણ— વાલી સરખા ક્રોડ, ચરણ મ્હારા ચાપે છે,
સુગ્રીવ સરખા લાખ, કૃત્ય દેખી કાપે છે,
ઇંદ્ર આદિ સુરસાથ, હાથ જોડે જન ઝાઝા;
નથી સુણ્યો ત્હેં કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણ રાજા,
ડોલાવું દશ દિગપાળને, સળકાવુ શેષ ધામને;
તું અલ્પબુદ્ધિ સમજે નહિ, રહ્યો વખાણે રામને.

સવૈયા ત્રીસો.

રાંક જાત તે રત્ન શું ઓળખે, આખર ચૈતન ચાકરનો,
ગરીબતણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાઠ શું જાણે ઠાકરનો,
મેરતણો મહિમા નવ દીઠો, કરે વખાણ તે કાકરનો,
ખાખરની ખીસોડી અંગદ, સ્વાદ શું જાણે સાકરનો.

દયારામ.

પદ.

જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ ત્હેના ઉરમાં ઠરે—ટેક.
સિંહણ કેરૂ દૂધ હોય તે સિંહણ સુતને જરે,
કનક પાત્ર પાખે સહુ ધાતુ ફોડીને નીસરે—પ્રેમરસ૦
સકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
ક્ષાર સિંધુનું માછલડું જયમ મીઠા જળમાં મરે—પ્રેમરસ૦
સોમવેલી રસપાન શુદ્ધ જે બ્રાહ્મણ હોય તે કરે,
વગળવંશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચરે—પ્રેમરસ૦
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ ના સરે;
મત્સ્ય ભોગી બગલો મુક્તાફળ,દેખી ચંચુ ના ભરે—પ્રેમરસ૦
એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના પુરૂષોત્તમ પુઠે ન ફરે;
દયા પ્રીતમ શ્રી ગોવરધનધર પ્રેમ ભક્તિએ વરે—પ્રેમરસ૦

પદ.

ચિત તુ શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવુ હોય તે કરે—ટેક
સ્થાવર જંગમ જડ ચૈતનમાં માયાનું બળ ઠરે,
સમરણ કર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું જન્મ મરણ ભય હરે— કૃષ્ણને.
નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું ધ્યાન ગર્ભમા ધરે;
માયાનું આવર્ણ કર્યું ત્યારે લક્ષ ચોરાશી ફરે— કૃષ્ણને.
તું અંતર ઉદ્વેગ ધરે તેથી કારજ શુ સરે,
ધણીનો ધાર્યો મનસૂબો હર બ્રહ્માથી નવ ફરે— કૃષ્ણને.
દોરી સર્વની એના હાથમા, ભરાવ્યું ડગલુ ભરે;
જેવાં જંત્ર વગાડે જંત્રી, તેવો સ્વર નીસરે-- કૃષ્ણને.
થનાર વસ્તુ થયા કરે જયમ શ્રીફળ પાણી ભરે;
જનાર વસ્તુ એણીપેરે જાશે જયમ ગજ કોઠું ગરે— કૃષ્ણને.
જેનું જેટલું જે જયમ કાળે, તે ત્હેને કર ઠરે;
એમા ફેર પડે નહી કોઈથી, શીદ કૂટાઈ તું મરે;— કૃષ્ણને.

ત્હારૂં ધાર્યું થતું હોય તો સુખ સંચે દુ:ખ હરે
આપતણું અજ્ઞાનપણું એ, મૂળ વિચારે ખરે,— કૃષ્ણને.
થાવાનું અણચિંતવ્યુ થાશે, ઉપનિષદ ઓચરે
રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શીદને ડરે;— કૃષ્ણને

પદ—કાફી.

ફુલ્યો શુ ફરે છે રે, ભુલ્યો ભવ કૂપમા પડયો,
મનુષ્ય દેહ મોઘી રે, ખોયો મણિ હાથે ચઢયો——ટેક.

શું સંપત્તિ ઘણી મેળવી, શું થયુ મ્હોટે ઘરબાર,
નિશ્ચલ થઈ હરિને ભજે નહી, ભુંડા ધિક ત્હારો અવતાર,
ધિક ત્હારૂ જીવ્યું રે, દૈવે ત્હને શાને ઘડયો——ફુલ્યો૦
ડાહ્યો થઇ દુનિયામા ફરે છે, તેણે શુ સીધ્યુ ત્હારૂ કાજ,
જમની કચેરી જીતવી કઠણ છે, નથી રેહેવાની ત્હારી લાજ,
ડાહાપણ ત્હારૂ તારે રે, જયારે જમને કરે ન ચઢયો——ફુલ્યો૦
વાંકી મૂછ ઉપર વાટ ઉદીરે, નર્કની વાટે તું ર્હ્યો,
મિથ્યા જનુની ભારે મારી, એવો જન્મ ધર્યો ન ધર્યો,
માટે જોની જાગીરે, અવસર આવી અડયો——ફુલ્યો૦
સમજ મન મ્હારા રે કહું છુ, મોહ માયા મમતા તજ,
સ્મરણ કર પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ, રાધા કૃષ્ણ હરિ ભજ,
દયો એવું જાણે રે, તે સર્વથી સરસ પડયો——ફુલ્યો૦

પદ—કાફી.

મનજી મુસાફરરે, ચાલો નિજ દેશ ભણી,
મુલખ ઘણા જોયારે, મુસાફરી થઇ છે ઘણી—ટેક

સ્વપુર જવાનો પંથ આવ્યો છે, રખે ભુલતા ભાઈ,
ફરીને આ મારગ મળશે નહી, એહેવી છે અવળાઇ,
સમજીને ચાલો સુધારે, ના જાશો ડાબા કે જમણી—મનજી૦
વચ્ચે ફાંશીઆ વાટ મારવાને બેઠા છે બે ચાર,
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે ત્હેનો નહી ભાર,
મળ્યો છે એક ભેદીરે, કહેલી ગતિ સહુ તે તણી— મનજી૦

દયારામ.

પદ.

જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ ત્હેના ઉરમાં ઠરે–ટેક.
સિંહણ કેરૂં દૂધ હોય તે સિંહણ સુતને જરે,
કનક પાત્ર પાખે સહુ ધાતુ ફોડીને નીસરે—પ્રેમરસ૦
સકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
ક્ષાર સિંધુનું માછલડું જયમ મીઠા જળમાં મરે—પ્રેમરસ૦
સોમવેલી રસપાન શુદ્ધ જે બ્રાહ્મણ હોય તે કરે,
વગળવંશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચરે—પ્રેમરસ૦
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ ના સરે;
મત્સ્ય ભોગી બગલો મુક્તાફળ,દેખી ચંચુ ના ભરે—પ્રેમરસ૦
એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના પુરૂષોત્તમ પુઠ ન ફરે;
દયા પ્રીતમ શ્રી ગોવરધનધર પ્રેમ ભક્તિએ વરે—પ્રેમરસ૦

પદ.

ચિત તું શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે—ટેક
સ્થાવર જંગમ જડ ચૈતનમા માયાનું બળ ઠરે,
સમરણ કર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું જન્મ મરણ ભય હરે- કૃષ્ણને.
નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું ધ્યાન ગર્ભમા ધરે,
માયાનું આવર્ણ કર્યું ત્યારે લક્ષ ચોરાશી ફરે— કૃષ્ણને.
તું અંતર ઉદ્વેગ ધરે તેથી કારજ શું સરે,
ધણીનો ધાર્યો મનસૂબો હર બ્રહ્માથી નવ ફરે— કૃષ્ણને.
દોરી સર્વની એના હાથમા, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
જેવા જંત્ર વગાડે જંત્રી, તેવો સ્વર નીસરે— કૃષ્ણને.
થનાર વસ્તુ થયા કરે જયમ શ્રીફળ પાણી ભરે,
જનાર વસ્તુ એણીપેરે જાશે જયમ ગજ કોઠું ગરે— કૃષ્ણને.
જેનું જેટલું જે જયમ કાળે, તે ત્હેને કર ઠરે;
એમાં ફેર પડે નહી કોઈથી, શીદ કૂટાઈ તું મરે;— કૃષ્ણને.

હાવાં માલ વોહોરો તો વોહોરો શેઠના નામનો થાય ના કહું અટકાવ,
આપણો કરતા જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ,
એટલા સારૂરે, ના થાવુ વોહરતના ધણી-- મનજી૦
જો જો જુગથકી જાવુ છે, કરજો સંભાળીને કામ,
દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ગામ,
સુઝે છે હાવા એવું રે, અવધ થઇ છે આપણી-- મનજી૦

પદ.

ત્હારો અમુલખ અવસર જાય રે ગોવિંદ ગા રે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજનવલ્લભ ગા રે;
જોને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગાને, ટેક.

મૂરખ તુ સમજે નહિ, આયુષ ઓછું થાય,
જયમ સરવરની માછલી, સમજે નહિ સલિલ સુકાય રે. ગોવિંદ.
તેનું તે ભાસે તુંને, મોર બપોર શરીર,
વટી જાતું જાણે નહિ, જયમ નદીઓનું નીર રે. ગોવિંદ.
અમુલખ લટકું લાભનુ, ચેત્યા તે પામ્યા પાર,
ચાર દીવસની ચાંદની, જાતા નહી લાગે વાર રે. ગોવિંદ.
માયાના મધ-લાલથી, કોણુ ધરાયું તું ધરાશે,
દુગ્ધામાં બન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશે રે. ગોવિંદ.
દાલા થોથા કૂટતાં, ખૂટયું દીપક તેલ,
મનના મનોરથ રહી જશે, ઓચિંતો તુટી જાશે ખેલ રે; ગોવિંદ.
માયા મેવો મીઠડો, જયમ જવરમા ઘીજ,
હરિ રસાયણ ગુણ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે; ગોવિંદ
પ્રભુ પાખે હે પ્રાણિયા, કોઇમા પ્રીત કરીશ
ત્હારૂ ઢાકયુ અંતર ધીકશે, ટટળીને મરીશ રે, ગોવિંદ.
અંતે આવી પળ નહિ મળે, જો કરે કોટિ ઉપાય
વિચાર વિઠ્ઠલ વણ ભજે, વૃથા વહ્યુ સૌ જાય રે, ગોવિંદ
ત્હને અનેક વાતની એક કહું, સમ ખાઇ મા બાપ
દયા નામ શ્રી કૃષ્ણ થકી, શમશે સૌ પરિતાપરે, ગોવિંદ.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

ધીરો ભક્ત.

પદ. કાફી.

તરણા ઓથે ડુંગરરે, ડુંગર કોઇ દેખે નહીં;
અજા જુથ માહેરે, સમરથ ગાજે સહી તરણા. ટેક
સિંહ અજામા કરે ગર્જના, કસ્તુરીમૃગરાજન;
તલને ઓથે જેમ તેલ રહ્યું છે, કાષ્ઠમા હુતાશન,
દધી ઓથે ઘૃતજ રે, વસ્તુ એમ છુપી રહી—તરણા
કોને કહું ને કોણ સાભળશે, અગમ ખેલ અપાર,
અગમ કેરી ગમ નહીંરે, વાણી ન પ્હોચે વિસ્તાર;
એક દેશ એવોરે, બુદ્ધિ થાકી રહે તહી—તરણા.
મન પવનની ગતી ન પ્હોચે, છે અવિનાશી અખંડ,
રહ્યો સચરાચર ભર્યો બ્રહ્મ પૂરણ, જેણે રચ્યા બ્રહ્માંડ,
ઠામ નહિ કો ઠાલોરે, એક અણુ માત્ર કહી—તરણા.
સદ્‌ગુરૂજીએ કૃપા કરી ત્યારે આપ થયારે પ્રકાશ;
શા શા દોડી સાધન સાધે, પોતે પોતાની પાસ;
દાસ ધીરો કહે છે રે, જ્યા જોઉ ત્યા તુંહી તુંહી—તરણા.

પદ. કાફી.

અતે સંતને તેડાવેરે, હરિનું ભજન કરવા;
કરમા માળા ઝાલીરે, મૂરખ જ્યારે સુતો મરવા—અંતે ટેક.
ન્હાનપણે ઘર ધધે ધાયો, વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાય,
ઘર લાગ્યુ ત્યારે કુવો ખોદાવે, એ અગ્નિ કેમ ઓલવાય;
જીતી બાજી હાર્યોરે, પત્થરને નાવે બેઠો તરવા—અતે.
અંત સમે છાપ તિલક બનાવે, ભુલી ગયો જયારે ભાન,
એરણની ચોરી સોયનુ દાન એમ કેમ આવે વૈમાન,
ગુરૂજ્ઞાન નાવ્યુરે, બુદ્ધિ ત્હારી ગઈ ચરવા—અતે.
જુવતિ નારીને જેવી પુત્રની આશા, એમ હરિ ભજે ફળ થાય,
વૃદ્ધ નારીને નહિ પુત્રની આશા, એનો એળે જનમ વહી જાય;
હરિને બેઠો ઠગવારે, એ શી વરસે વર વરવા—અતે
વીશ વર્ષે વિશ્વંભર મળે, ભક્તિ કરે ભુખ જાય,
હરિશું ધાયા તે બહુ કમાયા, ત્હેને મળિયા નિરંજન રાય,
દાસ ધીરો કહે છે રે, મટયા ચોરાશી ફરવા—અતે.

પદ કાફી.

ખબરદાર મનસુબાજી, ખાડાની ધારે ચઢવું છે;
હિંમત હથિયાર બાંધીરે, સત્ય લડાઇએ લડવું છે-- ટેક.

એક ઉમરાવને બાર પટાવત, એક એક નીચે ત્રીસ ત્રીસ,
એક ધણીને એક ધણીઆણી, એમ વીગતે સાતસે ને વીશ.
સો સરદારે ગઢ ઘેર્યોરે, ત્હેને જીતી પાર પડવુ છે—ખબરદાર.
પાંચ પ્યાદલ ત્હારી પુઠે ફરે છે, ને વળી કામને ક્રોધ,
લોભ મોહ ને માયા મમતા એવા જુલમી જોરાવર જોધ;
અતિ બલિષ્ઠ સ્વારીરે, એ સાથે આથડવુ છે—ખબરદાર.
પ્રેમ-પલાણુ ધરી જ્ઞાન-ઘોડે ચઢી, સદ્ગુરૂ શબ્દ લગામ,
શીલ સંતોષ ને ક્ષમા ખડગ ધરી, ભજન ભડાકે રામ,
ધર્મઢાલ ઝાલીરે, નિર્ભે નિશાને ચઢવું છે—ખબરદાર.
સુરત નુરતને ઇડા પિંગળા, સુષુમણા ગંગા સ્નાન કીજે;
મન પવનથી ગગન મંડળ ચઢી, ધીરા સુધા રસ પીજે,
રાજ ધણુ રીઝેરે, ભજન વડે ભડવુ છે—ખબરદાર.

પદ. કાફી.

દુનિયા દીવાનીરે, બ્રહ્માંડ પાખંડ પૂજે,
કર્તા વસે પાસેરે, બાજી કાંઈ નવ બુજે—દુનિયા.

જીવ નહી એને હરિ કરી માને, પૂજે કાષ્ટ પાષાણુ,
ચૈતન્ય પુરૂષને પાછળ મુકે, એવી અંધી જગત અજાણુ,
અર્કને અજવાળેરે, પ્રસિદ્ધ મણિ નવ સુઝે—દુનિયા.
પાષાણનું નાવ નીરમા મુકે, સો વાર પટકે શીશ,
કોટિ ઉપાયે તરે નહી એતો, ડૂબે વસા વીશ,
વેળુમા તેલ કયાથીરે, ધાતુની ધેનુ શું દૂજે—દુનિયા.
અંતર મેલ ભર્યો અતિ પૂરણુ, નિત્ય નિર્મલ જળમા ન્હાય,
મહા મણિધર પેઠોરે દરમા, તો રાફડો ટીપે શું થાય,
ઘાયલ ગતિ ઘાયલરે, જાણીને જ્ઞાની ઘાવ રુઝે—દુનિયા.
સદ્ગુરૂ શબ્દનું ગ્રહણુ કરીને, પ્રગટી પંડમા પેખ,
દૂર નથી નાથ નજીક નિરંજન, દિલ શુદ્ધે દેદાર દેખ,
ધુરંધર ખેલે ધીરો રે, જાહેર જગત મધ્યે ઝુઝે—દુનિયા.

૫૮. કાફી.

જેને રામ રાખેરે, ત્હેને કુણ મારી શકે;
અવર નહિ દેખું રે, બીજો કોઇ પ્રભુ પખે—જેને.
ચાહે અમીરને ભીખ મંગાવે, ને રંકને કરે રે રાય.
સ્થલને સ્થાનકે જલ ચલાવે, જલ સ્થાનક સ્થલ થાય,
તરણાનો તો મેરુ રે, મેરુનું તરણુ કરી દાખવે—જેને.
લીંભાડાથી બળતા રાખ્યા, મંઝારીના બાળ,
ટિટોડીના ઇંડા ઉગાર્યાં, એવા છો રાજન રખવાળ,
અંત વેળા આવો રે, પ્રભુ ત્હમે ત્હેની તકે—જેને.
બાણુ તાણીને ઉભો પારધી, સીંચાણો કરે રે તકાવ,
પારધીને તો પગે ડસિયો, સીચાણા શિર નહિ ધાવ,
બાજ પડયો હેઠો રે, પંખી ઉડી ગયા સુખે—જેને.
ગજ કાનરણી લેઇને બેઠા, હરજી તો દીનદયાળ,
વધે ઘટે ત્હેને કરે બરાબર, સૌની લે સંભાળ,
ધણી નો ધીરાનારે, હરિ તો મારો હીંડે હેકે—જેને.

૫૯ કાફી.

મન તુહી તુહી બોલેરે, આ સુપના જેવું તન ત્હારૂ,
અચાનક ઉડી જાશેરે, જેમ દેવતામા દારૂ, ટેક
ઝાકળ જળ પળમા વળી જાશે, જેમ કાગળને પાણી,
કાયા વાડી ત્હારી એમ કરમાશે, થઇ જશે ધૂળધાણી,
પાછળથી પસ્તાશે રે, મિથ્યા કરી મ્હારૂ મ્હારૂ—મન.
કાચનો કુપ્પો કાયા ત્હારી, વણસતાં નહિ વાર,
જીવ કાયાને સગાઇ કેટલી, મુકી ચાલે વન મોઝાર,
ફોગટ ફુલ્યા ફરવું રે, ઓચિંતું થાશે અંધારૂ—મન.
જાયુ તે તો સર્વ જાવાનુ ઉગરવાનો ઉધારો,
દેવ ગાંધર્વ રાક્ષસ ને માણસ, સૌને મરણનો મારો,
આશાનો મ્હેલ ઉંચો રે, નીચું આ કાચું કારભારૂ—મન.
ચંચળ ચિત ચેતીને ચાલો, ઝાલો હરિનું નામ,
પરમારથ જે હાથે તે સાથે, કરો રૂહેવાનો વિશ્રામ;
ધીરા ધરાધરથી રે, નથી કોઇ રૂહેનારૂ—મન.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

અખો.

ધર્મગુરૂ વિશે.

ગુરૂ થઈ બેઠો હોશે કરી, કંઠે પ્હાણુ શકે કયમ તરી;
(જયમ) નાર ન્હાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નહિ અદ્દભૂત;
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા એમ મૂલગેયો ગયો.
પોતે હરિ નહિ જાણે લેશ, કાઢી બેઠો ગુરૂનો વેષ;
સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ;
એવા ગુરૂ ઘણા સંસાર, તે અખા શું મુકે ભવપાર,
તું ત્હારૂ સમજીને બેસ. કા ચોળે દિલ પ્યારી મેશ;
જો તુબડુ માહેથુ મરે, તો તારે ને પોતે તરે,
તરૂવર ફલ દેવા નવ જાય, અખા આવી જાચે તે ખાય,
તું ત્હારા મન માહી પ્રીછ, શાને મ્હોટપ લે છે શીશ,
ઝીણુ મળતાં મ્હોટું થાય, મ્હોટું કણ્યકા થઇને જાય.
પ્હેલો તું પરમારથ પ્રીછ, પછે ગુરૂ થવાને ઇછ.
પ્રાપત રામ કહે તે ગુરૂ, બીજા ગુરૂ તે લાગ્યાં વરૂ,
ધન હરે ધોખો નહિ હરે, સબંધ સંસારી સાચો કરે.
અખા શું સમજ્યો ગુરૂ કરી, સચરાચર દીઠા નહિ હરિ.
ગુરૂજ અખા નવ જાણે રામ, તે શિષ્યને શું આપે નામ.
આતમ સમજ્યો તે નર જતી, શું થયુ ધોળા ભગવા વતી,
બોડું તોડે જોડે વાળ, એ તો સર્વ ઉપલો જંજાળ
સાચો ગુરૂ જાણી જે જકત, કનક કામની નોહે આસકત;
બીજા સઘળા આળ પંપાળ, ધનને અર્થે માડે જાળ,
તેથી કહો તે શું નીપજે, અખા અંતર માયાને ભજે
ગુરૂ શિષ્યની ત્યા એવી વાત, શુદ્ધ પારસ ને સઘળી ધાત
શુદ્ધ પારસને જે જે અડે, તે તે કંચન થઇ નીમડે;
તે આદર કેનો નવ કરે, સ્હેજ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે
વ્યાસ વેશ્યાની એકજ પેર, વિદ્યા બેટી ઉછેરી ઘેર ૨૫
વ્યાસ કથા કરે ને રડે, જાણે દ્રવ્ય અદકેરૂ જડે
જો જાણે વાચ્યાની પેર, અખા કા ન વાચે પોતાને ઘેર

કથા કરી તે શુકજી ખરી, પરીક્ષિતને મેળવિયા હરિ
શીખ થઈ ત્યારે આપ્યું શું, નગન થઈ ગયા વનમાં પશુ
નિસ્પૃહીની છે એવી કથા, અખા બીજી પેટ ભર્યાની વ્યથા
દેહાભિમાન હતુ પાશેર, વિદ્યા ભણતા વાધ્યું શેર,
ચરચા વદતા તોલુ થયો, ગુરૂ થયો ત્યા મણમા ગયો,
અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગુ ખોય
સસાશિગનું વ્હાણજ કર્યું, મૃગતૃષ્ણામા જૈને તર્યું
વંઝયા સુત એ વ્હાણે ચઢયા, ખપુષ્પના વસાણા ભર્યા
જેવી શેખશલ્લીની કથા, અખા હમણા આગળ એવા હતા.
જયાં જોઈએ ત્યાં કૂડે કૂડ, સ્હામે સ્હામા બેઠા ઘૂડ,
કોઇ આવી વાત સૂરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાચજ ધરે.
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયા, ત્હમે આવા ડાહ્યા કયાથી થયા,
અખા મ્હોટાની તો એવી જાણ્ય, મુઠી હીરો ઉપાડયો પ્હાણ.
નીલા વૃક્ષને ઓથે રહે, જેમ પારધી પશુને ગ્રહે,
એમ હરિને ઓથે ધુતે ઘણા, ઉપાય કરે કનક કામની તણા,
અખા ગુરૂ શું મુકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરૂ કુંભાર.
અંગ આળસ ને તપસી થયો, ઘર મેલીને વનમા ગયો,
કામ બાણુ ન શકો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી,
સમજુને છે સરખો ભાવ, તે ગુરૂના મનમાય અભાવ,
વિષયી જીવથી પ્રીતજ કરે, તત્વદર્શી ઉપર અભાવજ ધરે,
ખાનપાન વિષયાદિક ભોગ, તત્વદર્શીને સર્વે રોગ,
અખા તે ગુરૂના મનમાં ખરા, આવકાર દઇ બેસારે પરા,
ગુરૂ થઇ બેઠો શાનો સાધ, સ્વામિપણાની વળગી વ્યાધ; ૫૦
જ્ઞાનીને તો સર્વે ફોક, બ્રહ્માદિ લગી કલ્પ્યા લોક,
ત્હેની વાત ન જાણે ગૂઢ, અખા ગુરૂ થઈ બેઠો મૂઢ
સ્વામી થઈને બેઠો આપ, એતો મનને વળગ્યું પાપ
ગુરૂ થઇ મૂરખ જગમા ફરે, બ્રહ્મવેત્તાની નિંદા કરે
પ્હાણો કહે હું પર્વત લહું, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહું
જ્ઞાની ગુરૂ ન થાય કેનો, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર ત્હેનો
અન્ય જીવની ત્હેને શી પડી, જે ત્હેને ઘેર નિત કાઢે હડી;
સ્હેજ સુભાવે વાતજ કરે, અખા ગુરૂપણુ મનમા નવ ધરે.

વૈષ્ણવ ભેખ ધારીને ફરે, પરસાદ ટાણે પત્રાવળા ભરે,
રાખ્યા ધાન વખાણતા જાય, જેમ પીરસે તેમ ઝાઝા ખાય
કીરતન ગાઇને તોડે તોડ, અખા કહે જુવાનીનુ જોર
સો અંધામાં કાણો રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ
સૌના નેત્રો ફુટી ગયાં, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા
શાસ્ત્રતણી છે એકજ આખ્ય, અખા અનુભવની ઉઘડી નહિ ઝાખ્ય.
મુડ મુંડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કહે મહારાજ,
મન જાણે હરિએ કૃપા કરી, માયામાં લપટાણો ફરી;
સૌને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ,
જ્ઞાતાનો એવો ઉપદેશ, પંચના ગુરૂ તે સઘળો વેષ;
ઘર ઘર માહાત્મ્ય વધારતા ફરે, દામ ચામનાં જતનજ કરે
અખા જ્ઞાતાની ન માને વાત, સાચું કહેતાં ખીજે સાત.

કવિ વિશે.

કવિતા ઘણા કવિ કવી ગયા, અદ્યાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા;
વળી આગળ કવશે બહુ કવિ, મનની વૃત્ય જો જો અનુભવી;
અખા મનાતીત ત્યમનું ત્યમ, મનની વૃત્યમાં મનની ગમ્ય
જ્ઞાનીને કવિમા ના ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ;
શબ્દ તણો છેડો કયમ થાય, આકાશને કેમ તોળ્યું જાય;
એવું વચન અલિંગી તણું, અખા નહિ કોય પર આપણું.

જીવને બોધ.

વારંવાર માનવ દેહ નથી, પામ્યો તો ચેતે ઘરથી
જ્યારે જર્જર થાશે અંગ, ઇન્દ્રિય મુકી જાશે સંગ.
ત્યારે અખા જપમાલા ગ્રહે, ભાગ્યે ઘડે પાણી કેમ રહે
વૃદ્ધ થયો વંઠ્યુ મન તન, ઉપાય ટળ્યો ને ખુટ્યું ધન
ત્યારે ધર્મ સાધવા જાય, ફ્હોયું કાપડ સોદો થાય
અખા ભજી નહિ જાણ્યો નાથ, ભોયે પાડયો ચારે હાથ
વણ સમજે સબળો સંસાર, સમજે જાયે સઘળો ભાર
જેમ જેમ સાચું માને જને, તેમ તેમ વાધે દને દન
અખા પ્રેત મ્હાનાને ખાય, [પણ]ધીરજવાન તે કુશળે જાય

એક અફીણ બીજો સંસારી રસ, અધિક કરે તેમ આપે કસ
જેમ જેમ અદકું ખાતો જાય, અંગે અકલે હીણો થાય
જો મુકે તો મુવે સરે; નહિ તો અખા તે ખાતો મરે
ભુખ્યો નર બહુ તક્રજ પીએ, જાણે ઉદર ભરીને પુષ્ટિ પામીએ
તેણે ધ્રાય નહીં ને વાધે રોગ, એમ અખા નોહે આતમ ભોગ

તિલક કરતા ત્રેપન વહ્યાં, જપ માળાના નાકાં ગયા
તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ
કથા શુણી શુણી ફુટયા કાન, અખા તોય નાવ્યુ બ્રહ્મજ્ઞાન
એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન
એતો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાની વાત
જોજોરે મ્હોટાના બોલ, ઉજ્જડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કોદરા ભળ્યા
ઘેંસ ન થાયે ન થાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી
આંધળો સસરોને સણગટ વહુ, કથા શુણવા ચાલ્યું સહુ १००
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખ્યનુ કાજળ ગાલે ઘસ્યું,
ઉંડો કુવોને ફાટી બોખ, શીખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક
બળધની તે કેમ થાયે ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય
જ્ઞાન વિના તે સાધન એવા, અખા ત્હેમા ન લેવા દેવા

દેહ દમન મુડાનું કર્મ, મૂરખ જાણે માડયો ધર્મ
પીડે પિંડ તે પેટને કાજ, કાયા કસી જાચે મહારાજ
ત્હે જાણ્યો છે તે નોહે ધર્મ, અખા કુસકા કુટે શ્રમ
ચૈતન્ય બ્રહ્મ વદે વેદ વાણ, તું તો પૂજે પીત્તળ પ્હાણ
ટીલા ટપકા કાઢે ખાસ, જાણ્યો મારગ પણ છે મેવાસ
વંદે ચરણને નંદે પિંડ, ભક્તિ નોયે અખા પાખંડ
પંડ પખાળે પૂજે પ્હાણ, મનમા જાણે હુ તે જાણ
કોઇ વર્ણ વેષ અહંકારે મરે, ઝ્હાણુ સોનાનું તે નવ તરે
મન જાણે હું પાવન થયો, પણ રેખ દોષ પેલો નવ ગયો
પરને વળગ્યો હીંડે અંધ, આંખ્યાળો નવ વળગે ખંધ

દાન દયા શીળ કહેતા જાય, મંત્ર જાપ તીરથ મહિમાય
અખા બાળકની પેરે થયુ, બોરાં સાટે ઘરેણું ગયુ
ખરાબ થયો જીવ વ્યસને કરી, કર્મ વોર્યાં ને ખોયા હરિ
મરડી મુછ મુખ વાંકા બોલ, કાલ્ય વાગશે ઢીલા ઢોલ
અખા વરણાગી વણશી જશે, ભુંડા ભગળ ઉઘાડાં થશે
એક મેલો મંત્ર ને બીજો કુતર્ક, સાધકને મુખે મુકે નર્ક
અખા ઇશ્વરને નહિ છેતરે, લાખો દાતો વ્હેલો ખરે
કુલ વકળ કાળ મન કશી, શું બાળક છે જે છેતરશો હસી
હિરણ્યકશ્યપે વર માગ્યો છળે, હરિયે તે ઘાટ ઘાલ્યુ કળે
તો અખા તે હરિશું શી હોડ, હથેલીથી ઉજળો તે કુહોડ
અખા અહંકારને ટાળી જોય,તુ ન રહે તો સિદ્ધિ સાથે શીદ મ્હોય.૧

કોઇ કહે મોરો શિવદેવ, કોય કહે વિષ્ણુ મોરો અહમેવ
કોઇ કહે આદ્યભવાની સદા, બુધ કલ્કીના કરે વાયદા
જૈન કર્મની સદા દે શીખ, યવન માને કલમે શરીફ
અખા સૌ બાંધે બાકરી, કોય ન જુવે હરિ પાછો ફરી
ઘણા શબ્દ પડયા જે કાન, ત્હેને ત્હેનું લાગ્યુ ધ્યાન
એમ ગોથા ખાતો સંસાર, અખા વિના વસ્તુ વિચાર
બ્રાહ્મણ કહે સત્ય કરવા યજ્ઞ, પશુ વધ કીધે હોયે પુણ્ય
જૈન કહે એ હિંસા પાપ, અખા ધર્મ પણ જુજવા થાપ
માણસપે દેવ ઉત્તમ લખે, ત્યાં મદ્ય માંસને ભખે
બુદ્ધિ પ્રમાણે લખી લખો ગયા, બુદ્ધિ પ્રમાણે વાચે રહ્યા
બુદ્ધિ પ્રમાણ સૌ સાભળે, બુધ્યાતીતથી સૌ ચળવળે
મ્હોટી તાણ છે પંથજ તણી, નથી જુજવા એક છે ધણી
પોતાના ઇષ્ટની પાળવી ટેક, સકળ ઇષ્ટનો આધપતિ એક
જેમ રાજા એકને પ્રજા જુજવી, અખો એ રીત જુવે અનુભવી
જ્યા શુચિ અગ્ર રહેવા નહિ ઠામ, એમ ભરી પૂરણ રહ્યો રામ
કોને કર્તા ન જાણ્યો જડે, વઢે ઢીકે ને કટારી કડે
કહે અખો હુ ઘણુંએ રટયો, હરિને કાજે મન આવટયો
ઘણા કૃત્ય કર્યા મ્હે બાલ્ય, તોય ન ભાગી મનની દાઝ

બ્રહ્માદિક નવ પામ્યા પાર, એમ જાણીને ખાશો માર
અગમ અગોચર સૌને હરિ, બ્રહ્મા કીટ લગી માયા આવરી
અખા હરિ જો મળનારા થાય, ન ગણે ઉચ નીચ રંક રાય
કુળ, અધિકાર અધ્યયન ચાતુરી, પાપી મૂર્ખ ત્યા ન જુએ હરિ
જેમ વાયની વળણે લાગે લ્હાય, પણ ડાબું જમણું ન ગણે વાય
ત્યમ ઉંચ નીચ ન ગણે નારાણ, અખા એમ ખરાખરી જાણ
ઉંચ ખરા તે ઉંચ ન જાણ, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણ ૧૫૦
ઉંચમા રામ બમણો નથી ભર્યો, નીચ પિંડ હાલો નથી કર્યો
સાચો મારગ જે કોઇ લીયે, મિથ્યા મારગ મુકી દીયે
અટળ વસ્તુને અહો નિરધાય, ટળને બાધણે બાધ્યો ન જાય
ટળમા રહે અટળશુ પ્રીત, અખા એવા પુરૂષની થાશે જીત
ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ
હરિજને ગ્રહ કહો શું કરે, જે ગ્રહ બાપડા પરવશ ફરે
રવિ ભમતો ને શશિનો ખે, રાહુ તો ધડવોણો રહે
કાણો શુક્રને લુલો શનિ, બૃહસ્પતિએ સ્ત્રી ખોઇ આપણી
અખા નહિ ઉધારે પડી, હરિજન મુક્તિ આપે રોકડી

જ્ઞાની વિશે.

સકળ લોક ત્યમ જ્ઞાતા પુરૂષ, એમ જાણે તે નર છે મૂરખ
અખા અમૃત તે પાણી નોય, રસ જાણી ગણશો મા તોય
જેમ જીવ્હા પચામૃત ખાય, ખાતી કરતી નહિ લેપાય
પણ ખાધે કર થાય ચીકણો, એવો ભેદ અણુલિંગી તણો
અખા અનુભવી ઇશ્વર રૂપ, સાગર આગળ શુ કુદે કૂપ
આવી નગરમા લાગી લ્હાય, પંખીને શ્યો ધોખો થાય
ઉંદર બિચારા કરતા શોર, જેને નહિ ઉડયાનુ જોર
અખા જ્ઞાની ભવથી કેમ ડરે, જેની અનુભવ પાખ આકાશે ફરે
તૃણ તરૂવરને અગ્નિનો ભે, આકાશ દાઝયુ તે કોય ન કહે
એમ અલ્પ આનંદી સદા અલ્પાય, અખા પ્રેમાનંદનો પ્રલે ન થાય
પ્રેમાનંદી જ્યાં ગાયને વાય, અલ્પાનંદીને અટપટુ જણાય
અલ્પાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી ભણે, જેમ વાઝણી પુત્ર ખોળામા ગણે
વાઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમા નથી ઉપનુ ગણે સંતાન
એમ અલ્પાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અખા પ્રેમાનંદ નથી ઉપનો પ્રલ
અણસમજુ તે આંધળા કુવા, સમજુ સજ્જન સર સોગાઉ જુવા

જ્ઞાનદગ્ધ વિશે.

જ્ઞાનદગ્ધ તે બળ્યા ઓગણા, કથતાં વધતાં દીસે ઘણા ૧૭૫
વાવ્યા ન ઉગે અન્ન ન થાય, તેમ બ્રહ્મ કર્મ બેઉથી જાય
બ્રહ્મ કર્મ ઉભેથી ભ્રષ્ટ, જેમ અધછેદ્યા કુકટને કષ્ટ
યદ્યપિ કથે જીવ બ્રહ્મજ્ઞાન, મનમાતો જ્ઞાનીનું માન
કહે અખો હરિની નહિ મયા, સાભળીને સામા શઠ થયા
ઓછુ પાત્રને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો
મરકટ ને વળી મદિરા પીએ, અખા એથી સૌકો બ્હીએ
જાણુ થાય બહુ વિદ્યા વડે, તેમ તેમ આવરણ અદકા ચઢે
નિત્ય ધોતાં પટરાતુ થાય, પાણીનું પડ ચઢતુ જાય
દોષ દૃષ્ટિને દુરમત વધી, વંઠ્યુ દૂધ થયુ નહિ દધિ
કેટલાકને જુદ્ધ કથાનું જોર, અખા સિદ્ધાત ન સમજે કરે બકોર
સાચી કથણી કથતા જાય, ઉદર અર્થે કરે અન્યત્વ
કહે અખો એનુ શુ ભણ્યુ, ગુંજાતાપ વાનરતાપણું
સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહિયે વ્યક્તિ
સદ્વિચાર વિણ કરે જે ધણું, તે ધુળ્ય ઉપર અખા લીપણું
રહેણી વિના કહેણી જે કથે, મહી વિના પાણી જે મથે
જેમ કોયલ સુતને પાળે કાગ, વસંત રૂતુએ ઉડી જાયે જાગ.
સુકું જ્ઞાનને વ્યંડળ મુછ, કરપી ધન કુતરનું પુંછ
એ ચારેથી અર્થ ન થાય, સ્હામુ એબ ઉઘાડે કાય.

જ્ઞાન વિશે.

સર્વે સુખની સીમા જ્ઞાન, જે સકલ તેજનું આપે ભાન
રવિરથ બેઠે જે નર ફરે, ત્હેને તિમિર કેમ આવરે
અખા ખસ જેમ સંસાળ્યે થાય, (અને) ધસીફે દી તો સમૂળી જાય
જાય સમૂળો તેમ સંસાર, કરતા આતમતત્ત્વ વિચાર
અન્ય ઉપાય નથી એ જવા, સ્હામા બંધ બંધાયે નવા
જેને જગત માને હરિ કરી, તે કૃષ્ણે ગીતા ઉચ્ચરી
"અર્જુન મ્હારે નહિ અવતાર, ગુણ ગુણ શું વરતે નિરધાર ૨૦૦
મ્હારૂંને હું બે જ્યા નહિ, તેજ શકે અખા મુજ લહી."
હરિના હોય તે હરિને લહે, બીજા હરિની મ્હોટપ કહે
કામ સકળ હરિથી નીપજે, પણ હરિ શિર પોતે નવ લે રજે

જીવ થકી કાંઈ નવ થાય, હું હુ થૈ ફોગટ બંધાય
પૂર્વ જન્મ કર્મ અનુસાર, ઉત્તમ મધ્યમ ભોગ સંસાર
નિવૃત્ય પ્રવૃત્ય સમણાનુ ધન, ઉંઘ્યો નર ત્હેનું કરે જતન
તત્વજ્ઞાન વિણ બીજું અખા, તે રમતુ જેમ કાચ કાંચકા
કહે અખો મુજ આવે હસું, એ કયાયુ ટીખલ મનમાં વસ્યુ
હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમા મેળે ફરે
મ્હારે મ્હોટો હુન્નર જડયો, જે ઇશ્વર રૂપી જહાજે ચઢયો
પંચ સહિત ઉતરિયો પાર, પગ નહિ બોળું જળ સંસાર
હું હસતો રમતો હરિમા ભળ્યો, અખો જાણે તે વળણે વળ્યો
એ સુખ મારગ મેલીને શઠ, કાયાક્લેશ કરે કયા હઠ
અખે રામ એવો ઓળખ્યો, કાગળ મશે ન જાએ લખ્યો
પેરે પેર મ્હેં જોયુ મથી, જે હરિ વિના પંદારથ નથી;
તો આઠ વેંતનો હું જે ઘડયો, તે તે કયા અળગો જઈ પડયો
વિશ્વ વસ્તુમાં શાનો ફેર, જે મણ એકના ચાળીશ શેર
ન્હાને કાટલે સઘળા પિંડ, મણ કહિયે વૈરાટ બ્રહ્માંડ
હરિમા વિશ્વ ને વિશ્વમા હરિ, એમ અખા નખ શીખ રહ્યો ભરી

જ્ઞાન વિના ભક્તિ તે અસી, ભસે શ્વાન જેમ ઉઠે ભસી
લ્હારે લ્હાર જેમ ચાલ્યો શોર, ત્યા કોણે દીઠો તો ચોર
જે જેણે દીઠું સાભળ્યુ, અખા તે તે વળણે વળ્યું
ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ, પદાર્થ એક ત્રણ નામ વિભાગ
જક્ત ભાવ હૃદેથી ગયો, ત્યારે ત્યા વૈરાગજ થયો
જ્યા જુવે હરિ દૃષ્ટિ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરાડે ચઢે ૨૨૫
દ્વૈતભાવ અખા જ્યારે ગયુ, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાનજ થયુ.
જેમ તેમ કરી સમજવો મર્મ, હું તે શુ ચૈતન કે ચર્મ
એજ સમજવું પરથમ જને, પછી ઘેર રહેજે કે જાજે વને
અખા રામ નથી ઘેર કે વને, જ્યા જાશે ત્યા પોતા કને
વર્ણાશ્રમ શું વળગે અંધ, જાણ એહ માયાનો ફંદ
ઇંદ્રિગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભર્મે કોઈ ન મરશો મથી
પણ રિધ આવે જેમ રૂપૈયા વડે, તેમ અખા આતમથી આતમ જડે
તરણા ઓથે ડુંગર રહે, એવો ઉખાણો સરવે કહે

તરણું તે જીવનો અહંકાર, તે પાછળ રહ્યો કિરતાર
નિજપણુની ભુલ્યે કરી જીવ, ભુલ ટળી તો સદા એ શિવ
વાજું વજાડો તો વાજે તદા, વણુવજાડયું ન વાજે કદા
વાજું હું તમો વજાવણુ હાર, તો વાજું શ્યાને ધરે અહંકાર
અખા અહંતા લોહું માર્ય, મર્યા પછી તે તરશે વાર્ય
જે જળમા લોહ બૂડી જતુ, તે ઉપર દીસે રમતુ
તેમ ભવસાગર હરિસાગર થયો, જ્યારે આપોપાનો ભારજ ગયો
અખે જક્તથી અવળુ કર્યું, જીવત મુકી મૃતક આદર્યું
મૃતક સમુ મીઠુ કાઇ નથી, સારમાથી સાર કાઢયુ મથી
મૃતકજ્ઞાની તે સજીવન સહી, અખા જીવપણે જીવે તે જીવતો નહિ
સાચું જેમ લીબડાનું પાન, તેમ કડવું લાગે સર્વે જ્ઞાન
કડવે રોગ કાયાનો જાય, અખા મીઠાણે રોગ બમણો થાય
રોગીને તો કડવુ ધટે, લીબડો પીધે રોગ માહીથી મટે

માયા વિશે.

સુખિયા દુખિયા દીસે બહુ, પણુ માયાના કીધા છે સહુ
સુખિયા પળમાં દુખિયા થાય, ધનતન લજ્જા ફીટી જાય;
રંક હોય તે થાયે રાય, અખા એહ માયા મહિમાય
માયાના મર્કટ સહુ લોક, પલકે સુખને પલકે શોક
કપિને જેમ શણુગાર્યો નરે, ભીખ મગાવે રહ્યો ચૌવટે
પલકે રિધ સિધ આવે ઘણી, જીવ જાણે હું સૌનો ધણી
જેમ વરઘોડે મળી બહુ વના, પલક રહીને થાયે ફના
અખા માયા કરે ફજેત, ખાતાં ખાડ ને વાવતા રેત
બાળક પે ધરડો તે શૂન્ય, સત્ય માન્યુ સપણાનુ ધન
બાળક રમતને માને ફોક, ધરડો સત્ય માને હર્ખ શોક
ધનતન દોલત ઉડી જાય, રહ્યો રૂવે પણુ કાઇ નવ થાય
મરડે મુછ પણુ માહે કસીબ, અખા એહનુ લક્ષણ જીવ
બાળક જેમ રમાડે શ્વાન, દુર થકી દેખાડે ધાન
પુછ હલાવે ચાટે લાલ, ઉચુ કરી ભરાવે ફાળ
લલચાવ્યો દેશાતર જાય, અખા એમ રમાડે માય

આશાએ જીવ સૌ થાય, આશાએ દેવ ક્ષીરસાગર જાય
તપિઆ દેહને દમે, આશાએ વ્રત તીર્થ સૌ ભમે

રાય રંક આશાના દાસ, આશા અખા માયાનો પાશ
આશા જનને બહુ પરભવે, દેવ આગળ જઈ દુઃખ દાખવે
દશે આગળાં મુખમાં ધરે, દીન વચન નેત્રે નીર ભરે
ત્યાંથી ટાંક ન પામે ધુળ, અખા લાલચે ન મળે મૂળ
કહે અમને કોણ શકે છેતરી, એવું બરદ બાધે આદરી
ક્ષણે ક્ષણે લુટાતો જાય, ધનતન સજ્જન સૌને ખાય
છાનો નાહિ પ્રગટ ઠગે કાળ, પંડિત જાણ શ્રીમંત ભૂપાળ
ઝોટી લે રાજાનાં રાજ, તપસીના તપ કરે અકાજ
શ્રીમંત કેરા ધનને હરે, પંડિતની વિદ્યા ભક્ષ કરે
યુવતિના યૌવન હરે કાળ, તોય અખા નવ જાગે બાળ
ઓખાં કરી નાખે તત્કાળ, અખા એહવો કરડો કાળ
ઘોડાપૂર આવે જેમ નદી, ક્ષણમા સંપત દીસે વધી ૨૭૫
પળમા ત્હેનો થાયે વશે, જેવો છાશ તણો આફરો
શરીર ત્હારૂં ત્હારે વશ નહિ, તો બ્હાર બળ દેખાડે કહીં
ઇંદ્રિ વણસે વણસે કાય, ગમે નહિ વાળ ધોળા થાય
સ્વર્ગ સુધી તે ઘાલે હામ, પોતાનું ન રખાયે ચામ

ઝીણી માયા તે છાની છરી, મીઠી થઇને મારે ખરી,
વળગી પાછી અળગી નવ થાય, જ્ઞાની પંડિતને માહીથી ખાય.
પણ ઝીણો થઇને ઝીણી હણે, અખો સાચી પ્રીત ત્હેની ગણે,
ન્હાયા ધોયા ફરે ફુટડા, ખાઇ પીને થયા ખુંટડા.
જગત પ્રમોદે જાડા થઇ, પણ ઝીણી માયા તે માહી રહી,
કાય કરે તે ઝીણીની પક્ષ, તે ઝીણી જાડાને કરશે ભક્ષ
છતી આખને જઇ આથડે, જેમ પતંગીયો દીવામાં પડે,
જો કદાપિ ઉપજે વૈરાગ, તો મીઠી માહીથી ન દીયે માગ.
અનેક રૂપે માયા રમે, ત્યા તેવી જયા જેવું ગમે,
વળી જો કોઇને જ્ઞાન ઉપજે, તો જ્ઞાની થઇને ભેળી ભજે,
જે કર્મ હોય મુકવા જોગ, અખા ત્હેનો પડાવે ભોગ;
એવા માયાના ઘણા છે ઘાટ, જયા જોઇએ ત્યા માયાનાં હાટ.
ઇંદ્રિગાહ્ય નહિ હરિલિંગ, જીવને જોઇએ નાના રંગ,
રંગ ઢંગ માયામાં ઘણા, સૌકો સેવક માયા તણા

સૈંકોની માયા છે માત, મળવા ન દીયે કેને તાત;
તાત ભજંતા આડી થાય, અખા સહુ માયા ગુણ માય
અખા પશુ જેમ જવનને હળે, મહાજન મુકી તે સંગે પળે;
અણસમજ્યો જીવ ને બીજું ઝાંખરૂ, જયાં દેખે ત્યાં વળગે ખરૂ.

જ્યમ સર્પે નર સમણે ડસ્યો, તે દેખે વેખે મરતક જસો
મણિ મંત્ર મેલી ઔષધિ, મૃત્યુપામ્યો કરતાં વિધિ
સર્વ મત્ર ઔષધ ઉપચાર, જાગે અખા ટળ્યો સંસાર
જન કોય ભુખ્યો ઉંઘી ગયો, કરે આહાર સ્વપ્ન વશ થયો
ભક્ષ કરે પણ માહે ભુખ, ઠાલીની ઠાલી રહે કુખ
તેમ અખા સઘળો સંસાર, ત્રિગુણ ભોગનો કરતો આહાર
ઉંધ્યો કહે ઉંધ્યો સાંભળે, તેણે જડપણું એનુ નવ ટળે,
જેમ ચિત્રામણના દીવા વડે, કેમ રાત અંધાની દૃષ્ટે પડે
ધાણીનો બળદ ઘરમા ફરે, દશડગ માહી થાકી મરે
એમ અખા સઘળો સંસાર, સમજ વિના નહિ પામે પાર
અંતર ઉપજી મોટી બલા, હુ ભુંડોને હરિ તે ભલા
એ આરોપણ એને વિશે, એને વેદ માયા કરી લખે
જ્યારે જ તે તપાસ્યું આપ, રજજુ નહિ તો શેનો સાપ
વસ્તુ વિચારે વિશ્વજ નથી, હરિને કરતા કહુ શ્યાવતી
હરિ કરતાને કહો શા તણો, જો કલ્પિત ભ્રમ અખા આપણો
વિશ્વનિયંતા જો કહેવાય, અખંડ બ્રહ્મની ખંડણા થાય
સ્વપ્ને દીસે નરો અનંત, તેમજ અછતા પ્રગટે જંત
અખા વસ્તુપણે જાગશે, ત્હેને એનો અનુભવ હશે
અછતો દ્વૈષને અછતો રાગ, રાગ દ્વેષ માયાનો ભાગ
સુખિયો દુઃખિયો થઇને દળાય, એવી ગડબડ કેમ કળાય
અખા તેહનો આણ જવાબ, જે સુખ દુખથી હરિ અળગા આપ
જેમ લુણ આવી આધણમા ઉકળે, તો અર્ણવ તેથી શેને બળે
તેમ સુખ દુઃખ સઘળા જીવને, ત્હેમાંથી કાંઇ નથી શિવને
ચુસે અસ્થિ શ્વાન મહાદુખે, નીસરે રૂધિર પોતાને મુખે
રાતો રંગ દેખી મલકાય, પણ કારણ પડયુ પોતામાય

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

સૈંકાની માયા છે માત, મળવા ન દીયે કેને તાત;
તાત ભજંતા આડી થાય, અખા સહુ માયા ગુણ માય
અખા પશુ જેમ જવનને હળે, મહાજન મુકી તે સંગે પળે;
અણસમજ્યો જીવ ને બીજું ઝાંખરૂ, જયાં દેખે ત્યાં વળગે ખરૂ.

જયમ સર્પે નર સમણે ડસ્યો, તે દેખે વેખે મૃતક જસો
મણિ મંત્ર મેલી ઔષધિ, મૃત્યુપામ્યો કરતાં વિધિ
સર્વ મંત્ર ઔષધ ઉપચાર, જાગે અખા ટળ્યો સંસાર ૩૦૦
જન કોય ભુખ્યો ઉંઘી ગયો, કરે આહાર સ્વપ્ન વશ થયો
ભક્ષ કરે પણ માહે ભુખ, ઠાલીની ઠાલી રહે કુખ
તેમ અખા સઘળો સંસાર, ત્રિગુણ ભોગનો કરતો આહાર
ઉંધ્યો કહે ઉંધ્યો સાંભળે, તેણે જડપણું એનુ નવ ટળે,
જેમ ચિત્રામણના દીવા વડે, કેમ રાત અંધાની દષ્ટે પડે
ઘાણીનો બળદ ઘરમા ફરે, દશડગ માહી થાકી મરે
એમ અખા સઘળો સંસાર, સમજ વિના નહિ પામે પાર
અંતર ઉપજી મોટી બલા, હુ ભુડોને હરિ તે ભલા
એ આરોપણ બેને વિશે, એને વેદ માયા કરી લખે

[illegible] ભુખ મરે, કદી તૃણ નવ ખાય
પતિવ્રતા મદને મરે, પરનર સંગ ન ચ્હાય. ૧૮
કરવી તો પ્રીત સ્હેલ છે, નિભાવવી નહિ સ્હેલ
ખાતા કેફ પડે મઝો, જેરવવી મુશ્કેલ ૧૯

નર્મદાશંકર.

મળે વાયરે વાદળાં, વાયે વિખરી જાય
ઋણ સંબંધે સઉ મળ્યાં, લઇ, દઈ, પંથ પળાય. ૨૦

વાંકાનેર નાટક કંપની.

બાળકને માબાપનો, જો સંબંધ ભુલાય
તો તો મ્હારા તાતજી, આ દુનિયાં પલટાય. ૨૧

ગુજરાતી નાટક કંપની.

રાગ, પાઘ, ને પારખું, નાડી ને વળી ન્યાય
તરવું, તંતરવું, તસ્કરવુ, આઠે આપ કળાય. ૨૨

પ્રેમાનંદ.

રત્ન કણિકા.

દુહરા— કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશ દીપક દુર્લભ
જગદીપક જગદીશના, અશી કોક અલભ્ય. ૧
જનની જણ તો ભક્તજન, કા દાતા કા શૂર
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, રખે ગુમાવે નૂર ૨

અજ્ઞાત.

દયા ધર્મનું મૂળ છે, પાપ મૂળ અભિમાન
તુલસી દયા નવ છાડીએ, જ્યા સુધી ઘટમા પ્રાણ. ૩

તુલસીદાસ.

દીઠે કરડે કૂતરો, પીઠે કરડે વાઘ
વિશ્વાસે કરડે વાણિયો, દબાયો કરડે નાગ, ૪
કડવા હોયે લીંબડા, હેની શીતળ છાય
બોલકણા હોય બાધવા, તોય પોતાની બાહ્ય. ૫

અજ્ઞાત.

ચાતક ચકવા ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ
ખર ઘુવડને મૂરખ જન, સુખે સુવે નિજ વાસ ૬

અજ્ઞાતનામ

હરિણી—સતત સુખના લ્હાવા લેવા કસાવુ ઘડી ન કાં?
અવનતિ સહી લેવી શાણી! ન ઉન્નતિ માટ કાં? ૨૯

લલિત.

દેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમી મુક્તિ નથી,
સ્નેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમુ પાપ નથી. ૩૦

ન્હાનાલાલ.

મંદાક્રાંતા—છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્હેન! સૌભાગ્યથી કે.
છે ભક્તિમા વધુ વિમલતા, બ્હેન! શૃંગારથી કે. ૩૧

કલાપી.

હરિગીત—પ્રિય સ્વામીને શાંતિ મળે એવુ અનેરૂ આદરૂ
ત્યારેજ આ અવશેષ જીવન જગતમાં જીવ્યું ભલું. ૩૨

વસન્તવિનોદી.

રજનું કરે ગજ, એકનું અબજ
અજબ કવિની કલ્પના, કદી ન રહે કબજ ૩૩

ધીરજકાકા.

કાંઇ નથી સુખ સાધન ધનમાં
સાપ બહુ વસતા ચંદનમાં. ૩૪
ખરૂં રૂપ સ્ત્રીનું નથી ખાલડામાં
ઝવેરી જુવે રૂપ નહિ દાબડામાં. ૩૫

ડાહ્યાભાઈ.

વસંતતિલકા–તું ધૈર્ય રાખ બધું રાખ સમાન માન
નંદાદિલાખ પળમાં પળિયા સ્મશાન. ૩૬

અજ્ઞાત.

છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી
દુઃખ પ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી. ૩૭

નરસિંહરાવ.

છપ્પા—સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું, શું પ્રાકૃતથી ન્હાસી ગયું
ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર. ૩૮
પ્રતિવ્રતા જે પતિને ભજે, અનાયાસે અવરને તજે
ત્હેનાં વસ્ત્ર સાંધ્યાં જ્યમત્યમ,ત્હેની બરાબરી વેશ્યા કરશે ક્યમ?૩૯

અખો.

સ્વપ્ને નિર્ધન પામે ધન, સ્વપ્ને વંઝા પ્રસવે તન
જાગે ને ઠાલો ઉછંગ, સ્વપ્ન મૃગજલના તરંગ. ૪૦

શામળભટ.

ગીતિ—સાગરની ગંભીરતા, તજાવવાને તરંગ અફળાયે
અબ્ધિ ન લેખવતો કંઇ, મર્યાદામાં સદાય સુહાયે. ૪૧
નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જુઓ અબ્ધિ,
ક્ષારપણું ધારીને, મિષ્ટપણું દે ઉદારતા લબ્ધિ. ૪૨

પ્રેમાનંદ.

કથા કામિની કવિતા, પ્રસન્ન રાખી કરે સદુપદેશ
સ્થળ સમય ને શ્રોતા, પરખી ધારે વિચિત્ર બહુ વેષ. ૪૩

લક્ષ મરો પણ ત્હેનો, પાલન કર્તા મરો નહિ ક્યારે
તારા નિત્ય ગરે પણ, શશિ રવિ ગ્રહણે વ્યથા વ્યોમ ધારે. ૪૪

દોલતરામ.

દોહરા—રત્નાકર જેવો પિતા, લક્ષ્મી જેવી બ્હેન
ભિક્ષાટન પણ શંખને જુઓ ભાગ્યની રૂહેણ ૪૫
જે થાવાનું હોય છે, તેવી બુદ્ધિ થાય
સહાય પણ તેવી મળે, તેવો પણ વ્યવસાય. ૪૬

દોલતરામ.

વસંતતિલકા-શંભુધરે શિર સદા પણ તે કપાલી
ત્હેનું ન ચુંબન કરે ક્ષણ ગંગબાળી,
ચુંબે સહસ્ર મુખથી પણ રત્નધારી,
ગંગા સમાન ધનથી લલચાય નારી. ૪૭
રૂહે છે વને તદપિ જે મૃગમાસ ખાય
તે કેસરી ભુખ છતાં નહિ ઘાસ ખાય,
તેવી રીતે કુલીન દુઃખ પડે વિશેષ,
તોએ ક્ષણે અધમ કૃત્ય કરે ન લેશ. ૪૮

દોલતરામ.

સવૈયા—ઘર આગણમાં પંક અને ઘરમા જળથી બહુ હોયે ભેજ
રડારોળ છૈયાની થાએ, માંકડ મચ્છર વાળી સેજ
ટાઢું જળ ન્હાવા, લુખું ખાવાને, ઘરમા ધુમ અપાર
ભુંડા બોલી ભામિની પતિ ક્રોધી એ ગૃહસ્થને ધિક્કાર. ૪૯
નાટયશાળમા સાડી પ્હેરી પુરુષ બને છે સુદર નાર.
હાવભાવથી જડકામુકનું ચિત્ત હરે છે જોતા વાર,
પાત્ર કુપાત્ર બન્યું પણ ત્હેને દેવો ક્ષણ શાનો ધિક્કાર,
સુત્રધાર નચવે ત્યમ નાચે પરાધીન જીવિત વ્યવહાર ૫૦

દોલતરામ.

તોટક— જ્યમ આપણી તેમ બીજાની સતી,
ક્યમ તે પ્રતિ થાય અશુદ્ધ રતિ
ક્યમ કૌવચને નિજ દેહ સજી,
ક્યમ સર્પની સોડ કરે સમજી ૫૧

રજનું કરે ગજ, એકનું અબજ
અજબ કવિની કલ્પના, કદી ન રહે કબજ ૩૩

ધીરજકાકા.

કાંઇ નથી સુખ સાધન ધનમા
સાપ બહુ વસતા ચંદનમાં. ૩૪
ખરૂં રૂપ સ્ત્રીનું નથી ખાલડામાં
ઝવેરી જુવે રૂપ નહિ દાબડામાં. ૩૫

ડાહ્યાભાઈ.

વસંતતિલકા–તું ધૈર્ય રાખ બધુ રાખ સમાન માન
નંદાદિલાખ પળમાં પળિયા શ્મશાન ૩૬

અજ્ઞાત.

છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી
દુઃખ પ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી. ૩૭

નરસિંહરાવ.

છપ્પા—સંસ્કૃત બોલ્યાથી શુ થયું, શું પ્રાકૃતથી ન્હાસી ગયું
ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર. ૩૮
પ્રતિવ્રતા જે પતિને ભજે, અનાયાસે અવરને તજે
ત્હેનાં વસ્ત્ર સાંધ્યાં જયમતયમ,ત્હેની બરાબરી વેશ્યા કરશે કયમ?૩૯

અખો.

સ્વપ્ને નિર્ધન પામે ધન, સ્વપ્ને વંઝા પ્રસવે તન
જાગે ને ઠાલો ઉછંગ, સ્વપ્ન મૃગજલના તરંગ. ૪૦

શામળભટ.

ગીતિ—સાગરની ગંભીરતા, તજાવવાને તરંગ અફળાયે
અબ્ધિ ન લેખવતો કંઇ, મર્યાદામાં સદાય સુહાયે. ૪૧
નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જુઓ અબ્ધિ;
ક્ષારપણું ધારીને, મિષ્ટપણું દે ઉદારતા લબ્ધિ. ૪૨

પ્રેમાનંદ.

કથા કામિની કવિતા, પ્રસન્ન રાખી કરે સદુપદેશ
સ્થળ સમય ને શ્રાતા, પરખી ધારે વિચિત્ર બહુ વેષ. ૪૩

લક્ષ મરો પણ ત્હેનો, પાલન કર્તા મરો નહિ કયારે
તારા નિત્ય ગરે પણ, શશિ રવિ ગ્રહણે વ્યથા વ્યોમ ધારે. ૪૪

દોલતરામ.

દોહરા—રત્નાકર જેવો પિતા, લક્ષ્મી જેવી બ્હેન
ભિક્ષાટન પણ શંખને જુઓ ભાગ્યની રૂહેણ ૪૫
જે થાવાનું હોય છે, તેવી બુદ્ધિ થાય
સહાય પણ તેવી મળે, તેવો પણ વ્યવસાય. ૪૬

દોલતરામ.

વસંતતિલકા-શંભુધરે શિર સદા પણ તે કપાલી
ત્હેનું ન ચુંબન કરે ક્ષણ ગંગબાળી,
ચુંબે સહસ્ર મુખથી પણ રત્નધારી,
ગંગા સમાન ધનથી લલચાય નારી. ૪૭
રૂહે છે વને તદપિ જે મૃગમાસ ખાય
તે કેસરી ભુખ છતા નહિ ઘાસ ખાય,
તેવી રીતે કુલીન દુઃખ પડે વિશેષ,
તોએ ક્ષણે અધમ કૃત્ય કરે ન લેશ. ૪૮

દોલતરામ.

સવૈયા—ઘર આગણમા પંક અને ઘરમા જળથી બહુ હોયે ભેજ
રડારોળ છૈયાની થાએ, માંકડ મચ્છર વાળી સેજ
ટાઢું જળ ન્હાવા, લુખુ ખાવાને, ઘરમાં ધુમ અપાર
ભુંડા બોલી ભામિની પતિ ક્રોધી એ ગૃહસ્થને ધિક્કાર. ૪૯
નાટયશાળમા સાડી પ્હેરી પુરુષ બને છે સુંદર નાર.
હાવભાવથી જડકામુકનું ચિત્ત હરે છે જોતા વાર,
પાત્ર કુપાત્ર બન્યું પણ ત્હેને દેવો ક્ષણ શાનો ધિક્કાર, ૫૦
સુત્રધાર નચવે ત્યમ નાચે પરાધીન જીવિત વ્યવહાર

દોલતરામ.

તોટક— જ્યમ આપણી તેમ બીજાની સતી,
ક્યમ તે પ્રતિ થાય અશુદ્ધ રતિ
ક્યમ કૌવચને નિજ દેહ ચજે,
ક્યમ સર્પની સોડ કરે ક્રમજે ૫૧

મનમાં ન વિવેક લગાર ધર્યો,
ત્યમ વર્ણ વિશે સહુ ફેર રહ્યો
પરમા વિષયાંધ કશું પરખ્યુ,
જવ સ્પર્શનું સુખ બધે સરખું. ૫૨

દોલતરામ.

દોહરા—સિંહમૂછ ભોરિંગમણિ, કરપીધન, સતીનાર
તે જીવતા પરકર નવ ચઢે, ત્યમ ક્ષત્રી તલવાર. ૫૩

શામળભટ.

કાયા કાચો કુંભ છે, જીવ મુસાફર પાસ
ત્યા લગી ત્હારો જાણજે, જ્યા લગી શ્વાસોશ્વાસ. ૫૪

ડાહ્યાભાઇ.

ગઝલ— કંઈ લાખો નિરાશામા,
અમર આશા છુપાઇ છે. ૫૫

મણિલાલ.

શાલિની— જોતા જોતાં જો ઘડો જાય ફુટી,
જોતા જાયે જંત્રનો તત્ર તૂટી
ના થાવાનો કાળ તો લેશ ખોટી,
ત્યારે શાને તું મરે આમ કૂટી ૫૬

દોલતરામ.

ઉપજાતિ— જાણી અફાળે શિર અશ્મ સાથે,
ડુબે મહાસાગર મધ્ય હાથે,
આંખો છતા મૂરખ અંધ થાય,
ત્હેને કહો શી કરવી સહાય. ૫૭

દોલતરામ.

ગીતિ—રામ સમીપે લઢતા, લવ કુશને કયાં હતી લગીર શંકા,
યુધ્ધે ચઢતાં પ્હેલા, વાગે શૂરાતણા વિજય ડંકા ૫૮
રણકો ભારે કરતો, ખાલી ઘટને મયૂર બહુ પ્રલપે,
ચિત્તા બાજ ન બોલે, તો પણ સમયે શિકાર ઝટ ઝડપે. ૫૯
કાલ અનંત અનાદિ, જીવિત જનનાં ક્ષણિક ભગ્નપ્રાય
મ્હારૂં મ્હારૂં કરતાં, પામર ભવસિંધુમાં ડુબી જાય. ૬૦

દોલતરામ.

શાર્દુલવિક્રીડિત.

દૈવી પ્રીતિ પિતાતણી પણ રહે વચ્ચે ઘણી આયના,
માતાનો ઉભરાય સ્નેહ પણ ત્યાં હૈયુ ઉઘાડાય ના,
રાખે મિત્ર અપૂર્વ સ્નેહ પણ ના વિશ્વાસ નિત્યે રહે,
માટે ક્ષાર જગાબ્ધિમા કુળવધૂ મીઠી સુધાશી વહે ૬૧

દોલતરામ.

(સત્યભામા પ્રત્યે કૃષ્ણ.)

ચંદ્રે આ ચતુરા કરી પીડ ત્હને, શું નિષ્કલંકી લહી !
ચક્રે ભેદું અભેદ એહ અરિને, જાણે નભે એ વહી;
કામે લજ્જિત શું થઇ દુ:ખી કરી, તો હુ હણુ જો પ્રિયા !
બાળા ! બોલ્ય રસાળ વેણ વદને, કોણે કરી આ ક્રિયા ? ૬૨

પ્રેમાનંદ.

(રોષદર્શિકા સત્યભામા આખ્યાનની નાન્દી)

સ્રગ્ધરા-અંકે લેઇ શિવાને, શિવ મુદમનથી, મોહ મગ્ને રહ્યાતા,
એવે ત્યાં શંભુ હસ્તે, પ્રિય વર વિજયા, ભૃંગી અર્પી ગયાતા;
ત્હેમાની અલ્પ લોળે, પ્રથમ શિરધરી, પાર્વતીને કહ્યુ લ્યો,
ગંગા પ્હેલી સતીથી, ગ્રહણ નવ કરૂ, ભોગવ્યુ આ રહ્યુ દ્યો.૬૩

શાર્દુલવિક્રીડીત—અષ્ટાંગે પ્રણમી સતી મનવતા, પ્રત્યક્ષ પોતે પ્રભુ
ના, ના, ના, વિજયા ગ્રહું નવકદા, ગંગા ગણી હે વિભુ !
ન ધારૂઢ વને ગયાજ વિજયા લાવ્યા કહે શે દુભુ ?
અર્પી સર્વ સતી સુખી શિવ કરે, તે પાદમા હુ લુભુ. ૬૪

પ્રેમાનંદ.

પેખ ઉદયગિરિ, દષ્ટિ ઉંચી કરી
સૂર્ય ધીમે ધીમે આમ આવે. ૬૫

નાગેશ્વર.

વસંતતિલકા-જેણે નહી જગતમા પુરૂષાર્થ સાધ્યો
ઉચ્ચાચ્ચ જે પદ નહી કદીયેજ પામ્યો
તે જન્મ વ્યર્થ ધરતો ધુળ તેથી સારી
વટોળિયે ચઢી ઉડે ઘડી વ્યોમમાહી. ૬૬

√અનુષ્ટુપ્— દુ:ખીના દુ:ખની વાતો, સુખી ના સમજી શકે
સુખી જો સમજે પુરૂ, દુ:ખ ના વિશ્વમા ટકે. ૬૭

"દયા છે ઇશ્વરી માયા, આ સંસાર કટુ મહી
દયામાં બ્રહ્મપ્રીતિનું, કાંઇ ભાન જનો કરે. ૬૮
કલાપી.

સાખિ—પીંપળ પાન ખરંતાં, હસતી કુંપળિયા
મુજ વીતી, તુજ વીતશે, ધીરી બાપલિયા. ૬૯
ડાહ્યાભાઈ.

શું તેજ ભરતભૂમિ આ એ ?
બ્રહ્મરસે ભીના ઋષિવરની તે બ્રહ્મવેદી તે આએ ?
હા તેજ ધન્યભૂમિ આ એ
તે આર્યમાત અમ આ એ ૭૦
કેશવલાલ.

પ્રેમાનંદ.

ભીમને હનુમાનનો મેળાપ.

(દ્રૌપદીની પ્રાર્થનાથી **ભીમ** કુબેરની તલાવડીમા સહસ્ત્ર પાંખડીવાળાં કમળ લેવા જાય છે. માર્ગમા ભૂત પ્રેત પિશાચ આદિ વિઘ્નોને દૂર કરતો, હિંસક પશુઓને નહિ ગણકારતો, મ્હોટા મ્હોટાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખતો મદોન્મત્ત **ભીમ** આગળ વધે છે. વનદેવતાઓ એને અટકાવે છે પણ ગદા પ્રહારના ભયથી અલોપ થઇ જાય છે વનદેવતા હવે શું કરવુ ત્હેના વિચારમા પડે છે.)

(બે વનદેવતાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

વકવલ્લિ—(સખેદ) સખી **નવમલ્લિ** ! મ્હને આ અવસરે આ અવાસાદિ કિંચિત માત્ર પણ સુખકર ભાસતા નથી. તેમ મ્હારા મનની સ્થિતિ પણ તોફાની સાગર મધ્યેની નૌકા જેવી થઈ રહી છે. એકતો દેવ થઈ નરથી હારી ન્હાસવું પડ્યું તે અને બીજું જો તે **ધનદની** તલાવડીમાં જઇ કમળો તોડશે તો ત્હેના શાપનું કષ્ટ ન સહન થાય તેવું સ્હેવું પડશે ! **પ્રભુ** કરે તે માથાપર !

" પડય પડય તો કે સહાવડી ! ! "

નવમલ્લિ—(આશ્વાસન પૂર્વક) સખી એમ સંતાપ કર્યાથી

શું ? મ્હારા વનના જટાસુરને એણે જે માર્યો તે ધાને હજીએ રૂઝાયો નથી સખિ ! મ્હારા સુખ અગાડી ત્હારૂ સુખ તો સોમા ભાગનુય નથી. વનબલિ કરી એ દાનવ મ્હને જે ભોજન અર્પતો હતો તેવા ભોજનનુ તો ત્હને સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યુ હોય ! કિંતુ કેમ કરિયે ? " अशक्तिमान् भवेत् साधु. "

વક્રવલ્લિ--શું સખી ! જટાસુરને મારનારો એજ કે ! હાય ઠીક થયુ કે આપણે ન્હાસી છુટીઓ. પણ બ્હેની ! એ મુઓ કમળ લેવા ન જાય તેમ તો ગમે તેમ કરી કરવુ જોઇએ હો ! જો તું મ્હને કંઇએ ઉપાય નહિ બતાવે તો પછી યક્ષરાજના શાપાગ્નિથી દગ્ધ ન થતા એ વિકાળ વ્યાઘ્રનાજ મુખમા જઇ પડીશ !

નવમલ્લિ—(વિચાર કરી) સખી ! એ તલાવડી ભણી જવાનો માર્ગ જ બંધ કરી દીધો હોય તો કેમ ? આખું વિશ્વ પથે પળનારૂ છે એટલે જો પથજ પુરી દઇએ તો પછે એ કેમ કરી જઇ શકે ?

વક્રવલ્લિ—(સાભરી આવ્યા જેવો અભિનય કરી) હા હા, વહલા ! ઠીક ! એ તો મુઓ જેમ પાણી પાણીનો પથ કરે તેમ કરે તેવો છે પણ તલાવડી ભણી વળતા બે માર્ગ આવે છે એટલે જો તલાવડીનો માર્ગ બધ કર્યો હોય તો સીધે રસ્તે ચાલ્યો અને જો (તાળી આપી) અને જો એ પથે પળે તો પુરોજ થઇ જાય સખિ ! " ટાઢે પાણીએ ખસ જવાની " ત્હેં સ્હેલો ત્રટ ઉપાય ઠીક શોધી કાઢયો ! ધન્ય છે પ્રિય સખી ધન્ય છે ?

નવમલ્લિ--સખી ! તુ જ્યારે જીવપર આહરી બેઠી ત્યારે મ્હારે ખરો ઉપાય બતાવવો પડયો સખી ! " કયા કેળ ને કયાં કૌચ " ન્હારાથી તે એના સ્હામુ શી રીતે ઉભી શકાય ?

(એવે ઉતાવળે દોડતી અનુચરી પ્રવેશ કરે છે)

અનુચરી--(નમન કરી) અહો માતા ! ક્રૂર માનવે આપણા આખા કદલી વનનો નિમિષ માત્રમા નાશ કરી નાખ્યો અરે યક્ષેશ્વર ! રક્ષણ કરો !

વક્રવલ્લિ--(નિશ્વાસ નાખી) શુ કદલીવન ! મ્હારૂં પ્રિય કદલીવન ! ત્હેનો નાશ ! ! હા દૈવ ! (એટલુ બોલી બેશુદ્ધ થઇ જાય છે.]

નવમલ્લિ—[આશ્વાસન કરી] સખી ! આ સમય શોક કરી સુઇ રહેવાનો નથી. જો વાર થઈ તો ધારેલી ધારણા ધુળ થશે પાણીના પૂરનો વેગે એ મુઆના વેગને પ્હોચી શકે તેવો નથી.

વકવલ્લિ—[સત્વર સાવધ થઇ) સખી ત્હારૂં કેહેવું યથાર્થ છે. માટે ચાલ્ય; " હવે લુટાયા પછે શો ભય છે.

અનુચરી—જેવી દેવીની આજ્ઞા (માર્ગ બતાવી) એ માર્ગ કરતા આ માર્ગ સ્હેલો પડશે.

(અનુચરીને બતાવેલે માર્ગે સર્વે ચાલ્યા જાય છે)

(ગાઢ ગિરિકરાડમાં બેઠેલા **હનુમાન્** તથા **વાયુદેવ** પ્રવેશ કરે છે)

વાયુદેવ—વત્સ વાનરવર્ય ! ત્હારે મ્હને પ્રસન્ન કરવા એટલું કાર્ય અવસ્ય કરવું. અધુના એ આ માર્ગે જવા આવશે જોજે હો ! જો અલ્પ અસાવધપણું રાખીશ તો તે નિશ્ચે આ નાકપથના નાકાને વટાવી જશે ! મ્હેં શું કહ્યું, અને એને કેમ અટકાવવો એ સર્વ તું સારી પેઠે સમજ્યો કની !

હનુમાન—[નમન કરી] હા પિતાશ્રી સમજ્યો હવે ત્હમે એ કાર્યની ચિંતાથી નિવૃત્ત થશો તો પણ નભશે.

વાયુદેવ—વત્સ ! ત્હારૂં કલ્યાણ થાવ. હવે એ આવી પ્હોચે ત્યાર પ્હેલાં મ્હારે અહીંથી જવું જોઇએ, માટે હું આ કાર્યનો સર્વ ભાર ત્હારે શિર મુકી જાઉં છું. (એવે વિયતને વિદારી નાંખે એવો **ભીમ**નો સિંહનાદ સંભળાય છે અને **વાયુદેવ** તે નજીક આવ્યો એમ **હનુમાન**ને બતાવી ત્યાથી આકાશમાં ગતિ કરે છે.)

હનુમાન—આજ મ્હારો હર્ષ ઉદધિ અંતરમા શી રીતે સમાઇ શકશે ! !

માલિની.

અનુજ લઘુવયીને, આજ હું ભેટું ભાવે,
અમળકમળ લેવા, માનવી ધન્ય આવે;
પ્રિય સુખ કર જેને, હોય સંબંધી ભાઇ;
પ્રબળ જગત માને, ધન્ય ત્હેની કમાઈ !

(એમ કહી હુપકાર શબ્દ સાથે પૃથ્વીપર પુચ્છ પ્રહાર કરે છે)

(**ભીમ** તે શબ્દ કરનારને શોધતો આમ તેમ ફરે છે.)

હનુમાન્—(મંદસ્વરે) અહો મહાકાય ! ત્હારૂં શું ખોવાઈ ગયું છે ? તું શું શોધે છે ! આવ્ય અહીં આવ્ય, હું ત્હારૂં દુઃખ દૂર કરીશ, અને ત્હારૂં જે ખોવાયું હશે તે ખોળી આપીશ તું એટલું નથી જાણતો કે " ધૈડાજ ગાડાં વાળે " કે " ધૈડા વિના ગાડાં ન વળે "

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અરે તું કોણ છે ? શું વાનર ! અને ત્હેને વાચા ! ! અહો શાખામૃગ ! કહે કહે આવા વર્ણનીય સ્વ-રૂપવાળો તું કોણ છે ? કોણ છે ?

" ચામર વૃત્ત "

સાથિયા સમાન ભુજ બે મહાન ગોઠવી,
તે પરે રહ્યા છુ પ્હોળું ન્હાનું મુખ ઓઢવી,
સ્કંધ દીર્ઘને હૃદે વિશાળ ત્હારૂ વાનરા !
રક્તવક્ત્ર કોણ છે તુ કોણ ? શે પડયો ધરા ?

(આ પ્રકારે ત્હેને પુછયા છતા જ્યારે તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો કે આખ સરખીએ ન ઉઘાડી ત્યારે ભીમે એકદમ કોપા-વેશમાં આવી દીર્ઘ સિંહનાદ કર્યો જેથી અનેક પશુપક્ષિ તરફડી પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યા તે જોઈ હનુમાને પોનાની પીળા રંગની બે આંખો કિંચિત્ ઉઘાડી, ત્હેનાપર ક્રૂર દૃષ્ટિ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું –)

હનુમાન—અરે ભલા માણસ ! તુ કોણ છે ? હુ મ્હારી વે-દનાથી વ્યાકુળ થઈ હવડા જરા સુઇ રહ્યો તો તે મ્હને ત્હે શા કાજે જગાડયો ? શુ તું માનવ છે ? માનવો તો સર્વ પ્રાણીપર દયાવાન હોય છે તે આમ બુમો પાડી નિરપરાધી પ્રાણીઓનો ઘાત કેમ કરે ? અમે પશુ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ ત્હારા સમાન મહાન મતિમાન મનુષ્ય આવું દૂષિતને પુણ્યને હરનાર ક્રૂર કર્મ કેમ આચરે ? હા હા ઠીક, જે કરવાનુ તે ત્હેં કર્યુંજ નથી, શ્રવણ કર્ય શ્રવણ કર્ય !

" વસંત તિલકા. "

વૃધ્ધો તણી નવ કરી, નર સેવના ત્હે,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયા, મતિના વના ત્હેં,
ગર્વિષ્ટ શિષ્ટ ! થઇ ત્હેં મૃગ આદિ માર્યા,
પાપિષ્ટ ! ઇષ્ટ મળિયું ? વધ અર્થ સાર્યા !

અપિચ— ફ્હે, કેમ માનવવના, વનમાં તું આવ્યો !
આ દેવલોક પથરો, મનમાં તું લાવ્યો ?
નિશ્ચે મરે ન ઉગરે, ખરી વાત મ્હારી,
વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જા ! મનમાં વિચારી.

ફ્હે, ફ્હે, ત્હારે કંઇ ભક્ષણ કરવું છે? જો એમ હોય તો હું ત્હને સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું તે ભક્ષણ કરી ચાલ્યો જા. મૃત્યુને વશ મા થા મા થા ! અરે દીન માનવ ! મ્હને ત્હારી દયા આવે છે ! ફ્હે તું કોણ છે કોણ ?

ભીમ--(સકોપ) બેસ ધર્મિષ્ટના દીકરા ! ફ્હે ! તું કોણ છે શા કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મ્હોટો ધર્મવેત્તા થઇ બેઠો છે ? હુ કોણ છુ તે ત્હારે જાણવાની જીજ્ઞાસા હોય તો શ્રવણ કર્ય, શ્રવણ કર્યઃ--

ઉપજાતિ.

ક્ષત્રિય જાતિ, કુરૂ કુલ મ્હારૂ
છુ ચંદ્રવંશી, વીર હાક મારૂ
વાયુ પિતા, માતજ કુંતિ વારૂ ?
ફ્હે વાનરા ! કેમ મુને તુ વારૂ ?

હનુમાન— ગીતિ.

વીરા ! ત્હારે વેણે, કપે કાયા કહું ખરૂ તુજને;
શક્તિ હીન થયોછુ, માટ ખસેડી ભલે મળો મુજને.

ભીમ--(સકોપ) શુ ત્યારે તુ ત્હારી પોતાની મેળે નહિજ ખસે, એમ ત્હારૂ કહેવુ છે ? હું ત્હારૂ આ લાંગુલ પકડી ત્હને ખસેડી ચાલ્યો જાઉ ? પ્રાણીને નીપજાવનાર પરમેષ્ઠિ જેટલા માનપાત્ર મનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે પ્રાણીનો સહાર કરનાર શંકરદેવ પણ મનાય છે (ઇત્યાદિ બોલી તે વાનરને નિર્બળ ધારી નાશ કરવાના હેતુથી ડાબે હાથે ત્હેનું પુછડુ પકડી ખેંચવા માંડ્યુ પરંતુ તે લેશ માત્ર હાલ્યું નહિ)

હનુમાન્--અહો મહાવીર ! રણધીર ! શૂરવીર ! જરા સાચવીને મ્હને ખસેડજે ! હું ઘણો જ શક્તિહીન થયો છું ! ભાઇ તું કાપે છે કેમ ? શું લાંગુલ ત્હારાથી નથી ઉચકાતુ ? ના ના

એમ હોય નહિ ! ! આ કાળમા ત્હારા જેવો યોધ્ધો અમે સાભળ્યો નથી ! ત્હેનું બળ આટલું કેમ હોય ?

ભીમ--(ભ્રકુટી આદિ ચઢાવી અત્યત કોપ કરી) મૂઢ મર્કટ ! ઉપહાસ કરી લે, અને જેતું ધ્યાન ધરવું હોય ત્હેનું ધરી લે, ધરી લે (એટલું બોલી બે હાથેથી ત્હેનું પુંછડું પકડી અત્યંત બળવડે ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે જ્યારે રજમાત્ર પણ હાલતું નથી ત્યારે નિ શ્વાસ નાખી તે વાનરની પ્રશસા કરે છે) અહો ધીરવીર ! તુ સાક્ષાત્ **શંકર**, **બ્રહ્મા** કે વિષ્ણુ પણ નથી ? ઇંદ્રાદિ દેવોનો પરાભવ તો અમે કરેલોજ છે એટલે તુ તે છે એમ પણ મ્હારાથી કહેવાતું નથી (નમન કરી) મ્હારૂ માન મર્દન કરે એવો માત્ર મ્હારો ભ્રાતા કપિરાજ કહેવાએલો છે, માટે શું તમો સાક્ષાત્ તેજ છો ? જો એમ હોય તો મ્હારે ખેદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.

હનુમાન્—(અત્યત પ્રસન્નતાથી ઉઠી ઉભા થઈ) **ભીમ !** ધન્ય છે ધન્ય છે ! ! ત્હેં મ્હને ભલો ઓળખ્યો ! (આલિગન દઈ) ભ્રાતા ! આ માર્ગે જનાર માનવ માત્રનુ મૃત્યુ થાય તેવું હોવાથી મ્હેં ત્હારૂ માન મર્દન કરી જતા અટકાવ્યો. હુ ત્હારાપર ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું માટે ત્હારી ઇચ્છામા આવે તેટલા વરદાન તું સત્વર માગી લે માગી લે !

• **ભીમ**—(બે કર જોડી નમન કરી) પ્રથમ તો મ્હને એજ કહો કે ત્હમે ચિરંજીવ શાથી થયા ? ત્હમારા ઇષ્ટદેવની **અયોધ્યા**-પુરી તજી અહીં આવી વસવાનું કારણ કીયુ ?

હનુમાન્--(પ્રસન્ન થઈ) વત્સ ! રાજિવલોચને મ્હને દશકંધર મારી **અયોધ્યા**મા આવી રાજ્યાસને બેસી પછી વરદાન માગવા કહ્યુ, ત્યારે મ્હે અત્યાગ્રહે! માત્ર એટલુજ માગી લીધુ કે જ્યા સુધી જગતીમા **રામ**ના ગુણ ગવાય ત્યા લગણ હુ નાશ ન પામુ અને અહો રાત્ર **રામ** ગુણ શ્રવણ કર્યા કરૂ, એટલુજ જો પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો આપો. એ મ્હારી મનસા **પ્રભુ**એ પુરી કરી જેથી મ્હારી ઇચ્છામા આવે ત્યા હું નિવાસ કરી રહુ છું; સતા અહીં અપ્સરાદિ આવી નિરંતર **રામ** ગુણ ગાન કર્યા કરે છે એટલે મ્હારે સર્વભૂમિ સમાન માનવાને બાધ જેવું નથી

ભીમ—(ખાત્રીપૂર્વક પોતાના ભાઇ **હનુમાન્** છે એમ જાણી ત્હેના પગમા માથું મુકી) હે ભ્રાતા ! હું મ્હને પોતાને ધન્ય માનું છુ કે આજ હુ આપનું અલૌકિક દર્શન કરી શક્યો ! હર્ષવડે સર્વ હૃદય ભરાઈ ગયુ છે એટલે વરદાન માગવાની જગા બાકી રહી નથી ! માત્ર મ્હારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલુજ જો પ્રભુને રૂચે તો કૃપા કરશો.

હનુમાન્—(ત્હેને માથે હાથ મુકી) વત્સ હુ ત્હને પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપુ છુ કે તુ જ્યારે સિંહનાદ કરીશ ત્યારે હુ ત્હેની સાથે મહાશબ્દ સયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ શૂરવીરોના તેજ ક્ષય થશે. જો ત્હારી ઇચ્છા હોય તો દિવ્ય કમળ ત્હને હુજ લાવી આપુ.

ભીમ—(નમન કરી) જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ! જેમ ત્હમે મ્હને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમજ પાર્થને એકવાર દર્શન દઇ ત્હેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશો, અને દિવ્ય કમળ કિંકરજ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરો !

હનુમાન્—સમય આવ્યે હું અર્જુનને મળી તે જેમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જો ત્હારે દિવ્ય કમળ સ્વપરાક્રમથીજ લેવા હોય તો જટાસુર કે જેને ત્હેં હણ્યો છે ત્હેનો ભાઈ ઘટાસુર વનદેવતાઓની શીખવણીથી કમળવનમાં જવાનો માર્ગ બંધ કરી બેસી રહ્યો છે ત્હેનો નાશ કરી ઉત્તરમા અવળો વળી કુબેરના અનુચરોનો પરાભવ કરી કમળ લઇ જજે ! કિંતુ ભ્રાતા ! ત્હને ગમે તે કષ્ટ કરે તથાપિ વનદેવતાઓ જે સ્ત્રીજાતિ મનાય છે ત્હેમનો તું નાશ કરીશ નહિ.

ભીમ—(નમન કરી) હુ આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન્—(**ભીમ**ને વનદેવતાઓએ પુરી દીધેલો માર્ગ બતાવી) વત્સ એ માર્ગે જવાશે (એટલુ કહી **હનુમાન્** અંતર્ધાન થઇ જાય છે.)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અહાહા ! મ્હારા જેવો આ ભૂમિમા કોણ ભાગ્યશાળી છે ! (રૂંધી રાખેલો માર્ગ જોઈ) હા ઠીક, મ્હારે આજ સ્થળે માર્ગ પાડી જવાનું છે. (એમ વિચાર કરી વૃક્ષાદિને તોડી ફોડી જવા જેટલો માર્ગ કરતો કરતો ચાલ્યો જાય છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

તપોવનમાં વાઘનો ત્રાસ.

(તપોવનમાં વાઘ આવી ચઢવાથી મુનિઓ ગભરાય છે ને નાગનાથ તથા મહાભાગને રાજા સંવરણને તેડવા મોકલી, બીજા બધા મુનિઓ, સ્ત્રીઓ ને બાળકોને વચ્ચે રાખી ટોળું વળી ઉભા રહે છે. મુનિઓ વાઘનુ નામ સાભળતાં કેવા ભયભીત થઇ જાય છે તેમજ વાઘને હણનાર રાજાને શાપથી બાળી ભસ્મ કરી દેવા કેવા તત્પર છે ત્હેનું અત્રે રમુજી વર્ણન છે.)

(વર્તુલાકારમાં ઉભેલા અનેક મુનિઓ, મુનિપત્નીઓ, મુનિકુમારો તથા મુનિકુમારીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્હેલો મુનિ—અરે વામદેવ ! સહુને સહુની પડી છે નાગનાથ તથા મહાભાગને સંવરણ પાસે ગયે અતિ કાળ થયો પરંતુ "વપુ પોષાયુ એટલે વિશ્વ પોષાયુ" એ ન્યાયે ત્હેનો ભય દૂર થયો એટલે ત્હમારા ભયની તે શામાટે ચિંતા કરે !

બીજો મુનિ—ના ના સોમદેવ ! એમ તો કેમ કહેવાય ? આપણ સર્વેએ મળી ત્હેમને યોગ્ય માન્યા અને બધા ભયમા રહી ત્હેમને નિર્ભયસ્થાને મોકલવા યત્ન કર્યો, તે ત્હેમના જાણવામા સતાં એમ કેમ કરે !

મુનિપત્નીઓ—એમ ન કરે ત્યારે હવે ત્હેમનાં દર્શન કરજો જોઇએ. અમે તો કહ્યું'તુ કે કામેશ્વરને મોકલો પણ અમારૂ કહ્યું કરે કોણ ?

મુનિકન્યાઓ—માતાજી ! એય બિચારા શું કરે ? વાઘનું નામ સાભળી રાજાએ સાહાય કરવાની ના પાડી હશે ત્યારે તેડવા જનાર શું કરે ?

મુનિકુમારો—અમને મધ્યે રાખી વૃદ્ધ વૃદ્ધ આગળ પાછળ કેમ ઉભા રહ્યા છો ? અહો ! અમે તો ઘણાય વાઘના કાન પકડીં ત્હેની સાથે ક્રીડા કરીએ છીએ. આ અમારી લાકડી જોઈ એનાથીજ વાઘને મારી નાખીશુ ! જવા ઘો અમને, અમારા તો પગ દુઃખે છે !

મુનિપત્નીઓ—બાપુ ! આ વ્યાઘ્ર તપમહિમાનુ ઉલ્લંઘન

કરનાર છે. અને વાઘણ સાથે હોવાથી વકરાયલો છે, માટે આમ આવો, નીચા નમી વચ્ચે ઉભા રૂહો.

મુનિકુમારો—(લાકડીસહ) ના ના, અમે તો જઇને તે વાઘને મારી આવીશું. એના તે શા ભાર છે ? (એવે રથના પડઘા તથા ચક્રનો અવાજ થાય છે તેથી વાઘ ઉતરી આવ્યો એમ સમજી મુનિઓ ગભરાય છે અને એક ઉપર એક પડી જાય છે અને વાચા પણ બંધાઇ જાય છે. એવા મુનિકુટુંબનું અવલોકન કરતો રથારૂઢ રાજા પ્રવેશ કરે છે.)

સંવરણ—(આશ્વાસનપૂર્વક) :—

ગીતિ.

આ સંવરણ સહાયે, આવી પો'ત્યો હવે ન ફીકર કશી;
તપ સ્વાધ્યાયન સાધો, વાધો સમ્યક સદા સુશીલ ઋષિ !

(કોઇપણ જવાબ દેતુ નથી.)

સુરથ—આયુષ્યમન્ ! આ પરાક્રમ અવલોકવા યોગ્ય છે.

સુરેશ્વર છંદ.

નથી નથીં સુર અસુર સમર્થ, નથી હરિ વિધિ સદાશિવ જેવા,
નથી નથી નાગ નથી વડભાગ, ભલે ભૂમિ દેવ કરે સહુ સેવા;
નથી નથી વૈશ્ય નથી નથી શૂદ્ર, નથી પશુ કે અસુધારી એવા,
કથી ન કથા કદી જાય જરૂર, ભલે ત્રિપુરારિ, મહા ભય દેવા !

સંવરણ—આર્ય સુરથ ! સત્ય છે. અહો મુનીશ્વરો ! હું સર્વ તપસ્વીઓનો કિંકર આ તપોવનનું રક્ષણ કરવા આવી ઉભો છુ, તેથી આબાલવૃદ્ધે નિર્ભય થઈ વર્તવુ ઉચિત છે અહો ઋષીશ્વરો ! સાવધ થાવ, સાવધ થાવ.

મુનિઓ—(ધીમેથી આંખ ઉંચી કરી જોઈ માહોમાહે) અરે ભ્રાતા ! માતા ! ત્રાતા ! આ તો આપણું ત્રાણ કરવા મહાત્મા સંવરણ રથારૂઢ થઇ પધારેલા છે માટે સાવધ થઇ એમને જે કહેવાનું તે કહીએ.

સંવરણ—(નમન કરી) અહો ભૂદેવો ! ઉઠો ઉઠો હવે કંઇ પણ ભય નથી.

પ્હેલો મુનિ—હવે કંઇ પણ ભય નથી; કિન્તુ ભય આવવાજ શા કાજે દીધો? શું તું અમારો પ્રભાવ નથી જાણતો?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જો કે પાવક સર્વ ગર્વ કરી રૂહે, તેથી ન કોઇ બળે,
જો કે અગ્નિ ઝરે ત્રીજા નયનથી, તે દેવથી શું વળે?
વારિમાં વડવાગ્નિ વૈરી થઇ રૂહે, ના જોર ત્હેનું મળે,
શાપાગ્નિ સમ અગ્નિ કો નથી નથી, પામે તું તે આ પળે.

સંવરણ—(નમન કરી) મહાનુભાવ! હુ મહર્ષિઓના સામર્થ્યથી સર્વ પ્રકારે તો નહિ પરંતુ કિંચિત્ જાણીતો છુ, તથાપિ મ્હારી અજાણમા વ્યાઘ્રે વિનાશ કર્યો ત્હેની ક્ષમા કરશો.

બીજો મુની—અરે! અમે કંઈ વ્યાઘ્રથી બ્હીતા નથી, પરતુ ત્હારૂ કાર્ય અમારે શા કાજે કરવું જોઈએ? (એવે ગર્જના કરતો વ્યાઘ્ર પર્વતપર દેખાય છે ત્હેને જોઈ સર્વ મુનિઓ એકમેક ઉપર પડી જાય છે. અને કેટલાએક ઓ વા વા ધ ધ એમ બોલતા જ્યાના ત્યાજ ઉભા રહે છે.)

સંવરણ—(વ્યાઘ્રને જોઈ સહર્ષ) આર્ય સુરથ! જરાક રથ આગળ લે એટલે હું એને યમપુરીનો માર્ગસ્થ કરૂ. (સારથી તેમ કરે છે અને રાજા શર સધાણ કરી વ્યાઘ્રને મારે છે. વ્યાઘ્ર આમતેમ ઘણો નાસવાનો યત્ન કર્યા છતા શરથી ભોકાઈ આર્તનાદ કરી પૃથ્વીપર પડે છે.)

સુરથ—(રાજાને પુન શર સંધાણ કરતો જોઇ) હાં હા, નરેશ્વર! શ્રવણ કરો.

વસંતતિલકા.

જો શૂલ શંભુનુ કદી, વળી પાછુ આવે,
જો વજ્ર વાસવતણું, ન અરિ શમાવે,
બ્રહ્માસ્ત્ર બ્રહ્મતણું જો, અરિ ના નમાવે,
ત્યાથી ન સંવરણનું, શર પાછુ આવે.

સંવરણ—શું આર્યસુરથ! ત્યારે તે વ્યાઘ્ર મરાયોજ કે?

સુરથ—એમ કહેવું શા કાજે જોઇએ? તે તો શર સંધાણ થતામાજ યમપુરી ભણી જઇ પહોત્યો. આયુષ્યમન્!

દોહરો.

સિંહણી ગર્ભ કદી ધરે, જો નૃપ ! બીજી વાર;
તો જયા પુન. શરે ચઢે, નિશાન લહી નિરધાર.

સંવરણ—તો હવે આપણે મુનીશ્વરોને સાવધ કરવા જોઇએ. (રથમાથી ઉતરી મુનિ પાસે જઈ) મહાશયો ! શાર્દૂલનો અંત આપના સેવકથી આવ્યો છે, માટે હવે નિર્ભયતાથી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરો.

પ્હે૦ મુની—(સાવધ થઈ) શું શૂરશિરોમણિ ! ત્હેં વાઘ વાઘણ ઉભયનો અંત સ્વલ્પ સમયમા આણી દીધો ? વાહ ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! !

સંવરણ—મ્હારા જોવામા તો એકલો વ્યાઘ્ર આવ્યો ત્હેનેજ મ્હેં માર્યો.

બી૦ મુનિ—(સકોપ) અહો ! વાઘને મારવામાં તે શું પરાક્રમ કરવાનું હતુ ? એને તો અમે આ અમારી જયેષ્ટિકાથી પણ પુરો કરી નાખત, પરંતુ જે વિકાળતા રહેલી છે તે વાઘણમાંજ છે.

સંવરણ—મહાનુભાવ ! તે વાઘણ મ્હારા જોવામા આવી નથી; પરંતુ આપ સ્થિર થાવ, હું ત્હેનો નાશ કરી સ્વલ્પ કાળમા અહી આવુ છુ.

ત્રી૦ મુનિ—હવે અમને એકલા મુકી ક્યા જાય તે ? શું હવે અમારે થોડા સારૂ ત્હને શાપ દેવો કે ?

સંવરણ—આર્ય સુરથ ! આ સર્વ ઋષીશ્વરોનુ ત્હમે અહી રહી રક્ષણ કરો હું તે દુષ્ટાને વિડારી વ્હેલો વળી આવુ છુ પર્વત પર રથને ચઢવાનો માર્ગ પણ નથી.

સુરથ—જેવી દેવશ્રીની ઇચ્છા. પણ સેવકને સેવા કરવા સાથે તો ઠીક !

(પર્વતપર વાઘને શોધતી વાઘણ આવે છે અને તે રાજાને નીડરપણે ઉપર ચઢી આવતો જોઇ ભય પામી પાછી ભાગી જાય છે.)

સંવરણ—અરે શું વાઘણ પાછી ન્હાસી ગઇ ? આ કંઇ કૃત્રિમપણુ કે માયા તો નથી ? જો એમ ન હોય તો માનવને જોઈ એ પાછી ન્હાસે કેમ ? અરે હા, ઠીક સ્મરણ થઇ આવ્યુ.

ભુજંગી છંદ

નથી વાઘણી હું ત્હેને શ્રની જાણુ,
અરે જાય કયા આ ભર્યું માસ ભાણુ,
ઉભી રૂહે ઉભી રૂહે તદા તો પ્રમાણુ,
ભલે ન્હાસી જા બાણુ છે ના અજાણ્યુ !

(એમ કહેતો કહેતો ત્હેની પાછળ દોડી જાય છે)

તપત્યાખ્યાન.

દોલતરામ કૃપારામ.

વિદ્યાધરનો વિનોદ ને ધનપાળની ધૂર્તતા.

(અત પ્રસ્થના ચક્રવર્ત્તી સિદ્ધરાજની મહારાણી માયાવતીના ભાઇ મદનસિંહે ધનપાળ શેઠના પુત્ર ધર્મપાળની પત્ની સતી સુભદ્રાને વિષય વાસનાથી ત્હેનાજ મંદિરમા કેદ કરી હતી. મહારાજા અમરસત્ર સિદ્ધરાજનો મુખ્ય માંડળિક હતો. ધર્મપાળ અમરસત્રનો મિત્ર થતો હતો ને સુભદ્રાની આપત્તિ જાણી તે નિવારવા અમરસત્રે નિશ્ચય કર્યો હતો અમરસત્રે પોતાના વાચાળ મિત્ર વિદ્યાધરને સુભદ્રાની તપાસ કરવા મોકલ્યો હતો તે તપાસ કરી પાછો ફરે છે ત્યાથી આ પ્રવેશ શરૂ થાય છે. એની વાત ચાલે છે તેવામા ધનપાળ શેઠ પોતાની પુત્રવધૂનુ રક્ષણ કરવા અમરસત્રને વિનવવા આવે છે. ધનપાળ અમરસત્રના પિતા ગજસિંહના વખતમાં ત્હેના કારભારી હતા પણ અમરસત્રે એ લોભી શેઠને અધિકારથી દૂર કર્યા હતા. વિદ્યાધર જાણી જોઇ

દોહરો.

સિંહણી ગર્ભ કદી ધરે, જો નૃપ ! બીજી વાર,
તો જ્યા પુન. શરે ચઢે, નિશાન લહી નિરધાર.

સંવરણ—તો હવે આપણે મુનીશ્વરોને સાવધ કરવા જોઇએ. (રથમાથી ઉતરી મુનિ પાસે જઈ) મહાશયો ! શાર્દૂલનો અંત આપના સેવકથી આવ્યો છે, માટે હવે નિર્ભયતાથી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરો.

પ્હે૦ મુની—(સાવધ થઈ) શું શૂરશિરોમણિ ! ત્હે વાઘ વાઘણ ઉભયનો અંત સ્વલ્પ સમયમા આણી દીધો ? વાહ ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! !

સંવરણ—મ્હારા જોવામા તો એકલો વ્યાઘ્ર આવ્યો ત્હેનેજ મ્હેં માર્યો.

બી૦ મુનિ—(સકોપ) અહો ! વાઘને મારવામાં તે શું પરાક્રમ કરવાનું હતુ ? એને તો અમે આ અમારી જયેષ્ઠિકાથી પણ પુરો કરી નાખત, પરંતુ જે વિકાળતા રહેલી છે તે વાઘણમાજ છે.

સંવરણ—મહાનુભાવ ! તે વાઘણ મ્હારા જોવામા આવી નથી; પરંતુ આપ સ્થિર થાવ, હું ત્હેનો નાશ કરી સ્વલ્પ કાળમા અહી આવુ છુ.

ત્રી૦ મુનિ—હવે અમને એકલા મુકી ક્યા જાય તે ? શુ હવે અમારે થોડા સારૂ ત્હને શાપ દેવો કે ?

સંવરણ—આર્ય સુરથ ! આ સર્વ ઋષીશ્વરોનુ ત્હમે અહી રહી રક્ષણ કરો હું તે દુષ્ટાને વિડારી વ્હેલો વળી આવું છુ પર્વત પર રથને ચઢવાનો માર્ગ પણ નથી.

સુરથ—જેવી દેવશ્રીની ઇચ્છા. પણ સેવકને સેવા કરવા સાથે લીધો હોત તો ઠીક !

સંવરણ--ના ના, તેમ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ત્હમે આ સર્વ મુનિઓ સહ જલસ્થાનપર બેસો અને આપણું સેન આવે ત્હેને પણ ત્યા નિવૃત્ત કરો. આ હું આવ્યો ! (એમ કહી ધનુષ્યબાણ લઇ રાજા જાય છે અને પછી રથ તથા મુનિઓ પણ જાય છે.)

(પર્વતપર વાઘને શોધતી વાઘણ આવે છે અને તે રાજાને નીડરપણે ઉપર ચઢી આવતો જોઇ ભય પામી પાછી ભાગી જાય છે.)

સંવરણ—અરે શું વાઘણ પાછી ન્હાસી ગઇ ? આ કંઇ કૃત્રિમપણુ કે માયા તો નથી ? જો એમ ન હોય તો માનવને જોઈ એ પાછી ન્હાસે કેમ ? અરે હા, ઠીક સ્મરણ થઇ આવ્યુ.

ભુજંગી છંદ.

નથી વાઘણી હું ત્હને શ્રની જાણુ,
અરે જાય ક્યા આ ભર્યું માસ ભાણુ,
ઉભી રૂહે ઉભી રૂહે તદા તો પ્રમાણું,
ભલે ન્હાસી જા બાણુ છે ના અજાણ્યુ !

(એમ ક્હેતો ક્હેતો ત્હેની પાછળ દોડી જાય છે)

તપત્યાખ્યાન.

દોલતરામ કૃપારામ.

વિદ્યાધરનો વિનોદ ને ધનપાળની ધૂર્તતા.

(અંતઃપ્રસ્થના ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજની મહારાણી માયાવતીના ભાઇ મદનસિંહે ધનપાળ શેઠના પુત્ર ધર્મપાળની પત્ની સતી સુભદ્રાને વિષય વાસનાથી ત્હેનાજ મંદિરમા કેદ કરી હતી મહારાજા અમરસત્ર સિદ્ધરાજનો મુખ્ય માંડળિક હતો. ધર્મપાળ અમરસત્રનો મિત્ર થતો હતો ને સુભદ્રાની આપત્તિ જાણી તે નિવારવા અમરસત્રે નિશ્ચય કર્યો હતો અમરસત્રે પોતાના વાચાળ મિત્ર વિદ્યાધરને સુભદ્રાની તપાસ કરવા મોકલ્યો હતો તે તપાસ કરી પાછો ફરે છે ત્યાથી આ પ્રવેશ શરૂ થાય છે. એની વાત ચાલે છે તેવામા ધનપાળ શેઠ પોતાની પુત્રવધૂતુ રક્ષણ કરવા અમરસત્રને વિનવવા આવે છે. ધનપાળ અમરસત્રના પિતા ગજસિંહના વખતમાં ત્હેના કારભારી હતા પણ અમરસત્રે એ લોભી શેઠને અધિકારથી દૂર કર્યા હતા. વિદ્યાધર જાણી જોઇ

શેઠની વાતમા અંતરાય નાખે છે ને આ વાત નીકળતાં ફરી કારભારમા દાખલ થઇ જવાની લાલસાથી શેઠ મુદ્દાની વાત કરવી રૂહેવા દે છે.)

સ્થલ, અમરસત્રનો બગીચો.

(વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્યાધર—અહો ! પરપીડાને હરવામા રાજાનો શો હઠાગ્રહ ? નથી એને ખાનપાન કે માનનુ ભાન, નથી એને રાજક્રિયાનું ધ્યાન નથી એને સ્વાર્થની સાન રાજમહાલયમાં ચંદ્ર, દીપ અને રત્નજ્યોત્સ્નાને ઝાખી કરનાર પ્રેમાળ પ્રમદાના દીન, પણ આકર્ષા કટાક્ષ પણ એને અસર નથી કરતાં. અરે ! ગાઢાલિંગનમાં સુખ અને બળ આપનારી મહામાયાની છાયા પ્રેયસી નિદ્રાની પણ એને સ્પૃહા નથી અહો, પરજન ઉપરના સ્નેહે આત્મસ્નેહને પણ કેવો દબાવ્યો છે ? સર્વથા, વિકારોના યુદ્ધ અને ત્હેમના જયાજયની ખુબી પણ કઇ વિલક્ષણ છે. નિત્ય સમાગમથી અનાદર થતા વસ્તુમહત્તા ન સમજાય તો ભલે, બાકી આ પરમવિવેકી અને શૂરાગ્રણી રાજા સ્ત્રીની દયાથી બીને પણ વીસરે, આત્મસરક્ષણનો ધર્મ ભુલે, એ કઇ ઓછી વાત ? બીજી તરફથી સદૈવ અતૃપ્ત વિષય—વિકારથી ઘેરાયલા રાજશ્યાલ મદનસિંહને કયા લાજની કે ધર્મની સ્પૃહા છે ? અથવા અત્યારેજ હું જઈ આવ્યો ત્યા પેલી પરાધીન સતીને સતીત્વ ઉપર પ્રેમ છે એટલો પતિ ઉપર પણ કયાં છે ? પોતાની જાતની પણ ત્હેને ઉપેક્ષા છે. ખરેખર વૃશ્ચિક જેવા વિકારો એક બીજાને ખાય છે અને ત્હેના ધારણ કરનારને ડસે છે, માટેજ નિર્વિકારી રૂહેવુ એ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. પણ જોઉં વારૂ, મહારાજા અત્યારે શુ કરે છે ? અરે " શું કરે છે " શું ? એની એ વાત, શી રીતે ને કેમ રક્ષણ કરવુ. અરે, ઓ પેલા ફરે, ચાલો એમની પાસે જાઉ.

(અમરસત્ર બગીચામાં ફરે છે.)

અમરસત્ર—(મૂછ ઉપર હાથ ફેરવતો.)

(રોળાવૃત્ત.)

ભલે માસના માસ પડે કરવા ઉપવાસો,
ભલે આજથી સદા પડે કરવો રણવાસો;

ભલે વસ્ત્રમાં રહે એક લગોટી તુટી,
ધર્મ્ય કર્મથી કદા, નથી જાવાનો છુટી.

અથવા—શું થાશે જો દેહ, ગેહથી જુદો થાશે,
શું થાશે જો જીવ, દેહથી આઘો ન્હાસે,
શું થાશે જો નામ, વંશ સાથે ભુસાશે,
મસ્ત મદનના હવે કુચેષ્ટિત નહિ રહેવાશે.

માટે—

(ગીતિ.)

ધર્મ સાથ ભદ્રાનો, અવિચ્છિન્ન દૃઢયોગ અમર કરશે.
કપટ ચપટ ચપાશે, સત્ય ન્યાય ને શૌર્ય કીર્તિ ધરશે.

પણ હજી વિદ્યાધર કેમ ન આવ્યો ?

વિદ્યાધર—(પાસે જઇને) હુ તો કયારનોએ આવ્યો છુ.

અમરસત્ર—ત્યારે પાસે કેમ નથી આવતો ?

વિદ્યાધર—પાસે નથી ત્યારે આઘોએ કયા છુ ?

અમરસત્ર—કેહે હવે, શુ કરી આવ્યો ?

વિદ્યાધર—શું તે કહ્યું હતું તે.

અમરસત્ર—પણ કેહે તો ખરો, શું કર્યું ? કેમ થયુ ? અથેતિ વાત કેહેને.

વિદ્યાધર—એટલુ બધું જાણવુ હતું, ત્યારે તો આવવુંતું પાછળ પાછળ.

અમરસત્ર—આમ શું કરે છે ? કહી દે સત્વર, જાણતો નથી કે ત્હારા સંદેશા ઉપર સતીના જીવનનો અને અસિના યશનો આધાર રહ્યો છે ? (તરવાર ખેચે છે.)

વિદ્યાધર—હવે રાખો મ્યાનમા, અહી તો કોઇને નથી મારવી

અમરસત્ર—હવે બીજી વાતો કરવા કરતા સરળતાથી યથાર્થ વૃતાન્ત કેહે તો કેવુ સારૂ ? નાહક જીભ હલાવવી એમાં શો લાભ ?

વિદ્યાધર—ત્યારે નાહક શસ્ત્ર હલાવવામા એ શો લાભ છે ? પણ એમ ન જાણુશો કે જગતમા ત્હમે એકલાજ છો. ત્હમારૂ હાથમા જોર, મ્હારૂ જીભમાં.

'અમરસત્ર—વયસ્ય, તું મ્હારો બરાબરિયો હવે કંઈ છે?

વિદ્યાધર—બરાબરિયો કેવો ? હું તો ત્હમારાથી મ્હડતો. ત્હમારે હાથમાં શસ્ત્ર રાખવું પડે, મ્હારી જીભ તો સાપણ પેઠે ધારે ત્હેને ડસે ને કામદુધા જેવી ધારે ત્હેને અમૃત પાય. આજ હું ન હત તો ત્હમે શું કરનાર હતા ?

અમરસત્ર—બરાબર. તું મ્હારાથી મ્હોટો, પણ હવે કેહે વારૂ, શું કરી આવ્યો ?

વિદ્યાધર—શું તે અહીંથી ગયા, સતી સુભદ્રાને મળ્યા, વાત કરી, ત્હમારો સંદેશો સમજાવ્યો, ત્યાથી પાછા આવ્યા, અને ત્હમને મળ્યા.

અમરસત્ર—પણ શું કર્યું તે માંડીને વાત કેહેની.

વિદ્યાધર—અમે આત્મશ્લાધા નથી કરતા.

અમરસત્ર—પણ કેહે તો ખરો કે એની કેવી સ્થિતિ હતી?

વિદ્યાધર—શું કહું !

(ઇંદ્રવિજય છંદ.)

પૂર્ણ સુધામય ઓષ્ઠલતા, થઇ નાગણ શું ફરકે ડસવાને,
સ્નેહ તણાં ઘર લોચનથી, વડવાનલ શો પ્રકટ્યો દહવાને;
કુંતલ-અંબર હેઠ શીળો, મુખ-ચંદ્ર પ્રચંડ થયો રવિ ક્રોધી,
કોમળ કંજ સમી કર-અંગુલી બાણ બની હણવા અરિ શોધી.

અથવા— **(શાર્દુલવિક્રિડિત વૃત્ત.)**

ધાર્યાં રક્તપદામ્બુજે યુવતિએ ચાચલ્ય કાજે મૃગ,
કેડે સિંહ શિવારિને પકડવા, હસ્તામ્બુજે પન્નગ,
કાંડે કંકણ ચક્ર શું ધરી કરે, ઇચ્છા શિરચ્છેદની,
રાખી શંખ સુકંઠમા વિજયનો, ચંડી કરે છે ધ્વનિ !

' અમરસત્ર—(કાન દાબીને) બસ, પરસ્ત્રીના રૂપનું વર્ણન અયોગ્ય છે, સુજ્ઞને તો ત્હેના ગુણનાંજ સંકીર્તન કરવાં ઘટે છે.

વિદ્યાધર—ત્યારે તે સાભળો !

(શિખરિણી વૃત્ત.)

દયા સાટે એને રગ રગ બળે ક્રોધ-ભભુકો,
વધ્યો શ્વાસોચ્છ્વાસે પ્રણય બદલે, વૈર-ચસકો;

સ્હડયું રોમે રોમે, જલદ વિષ સૌહાર્દ બદલે;
સતી કોપે ત્યારે વિકૃતિ પણ અંગે બહુ ખલે.

અમરસત્ર—વાહ મિત્ર! જોઇ સતી સ્ત્રીની શક્તિ? વારુ, પણ ત્હારો સંદેશો તે સમજી?

વિદ્યાધર—ન સમજી હોય તો બંદા પાછા આવે ખરા? કામ ચોક્કસ કરીને આવ્યા છીએ. ત્હમારી પેઠે ઘરમા બેઠે તડાકા મારવાના નથી

અમરસત્ર—કેમ ઘરના તડાકા?

વિદ્યાધર—અમારી પેઠે કરો ત્યારે ખરા, ન્હોય એ વાતો. કાજળની કોટડીમાથી વગર ડાઘે પાછા આવવું ત્હેમા તો જોઇએ છીયે મનોબળ.

અમરસત્ર—ખરુ ભાઇ, ખરુ. ઠીક કર્યું ત્હે.

વિદ્યાધર—"वचनेपि किं दरिद्रता"? "ઠીક." કહ્યુ એટલે પતી ગયુ ભાઈ ત્હમારા રાજાના હૈયા સમુદ્ર જેવા કહ્યા છે તે ખરુજ છે. એમાથી કશાનો પત્તોજ લાગે નહિ ને.

અમરસત્ર—મિત્ર, તુ પણ એમ કેહશે? ત્હેં મ્હારી આજ કિંમત કરી?

વિદ્યાધર—"राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा" એ વાત ખરીજ છે, નહિ તો આટલા શ્રમનુ ઇનામ "ઠીક કર્યું" એટલુંજ મળે?

અમરસત્ર—એટલુ કેમ? તુ માગે તે. બોલ, કંઇ છે માગવાનું?

વિદ્યાધર—નહિ અપાય હો.

અમરસત્ર—ત્હેની ત્હારે પંચાત નહિ.

વિદ્યાધર—ઠીક છે, ત્યારે માગીશું, લ્યોને આ માગીએ.

અમરસત્ર—બહુ સારુ. માગ ત્યારે.

વિદ્યાધર—જો જો માગુ છું હો—ના નહિ કેહેવાય.

અમરસત્ર—માગ, માગ, (પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતિહાર—જય જય મહારાજ.

વિદ્યાધર—અલ્યા, મૂર્ખ. બે જણની વાતોમા વચ્ચે આવનાર મૂર્ખ, તું જ્યારે ને ત્યારે નડતો છે.

અમરસત્ર—કેમ પ્રતિહાર શું છે?

પ્રતિહાર—આપની સમક્ષ આ વાચાળ વિદ્યાધર આમ કરે છે તો પાછળથી અમારી કેવી વલેહ કરતો હશે? આમ એને મ્હોંડે ચઢાવવો—

અમરસત્ર—વિદ્યાધરને છુટ છે.

વિદ્યાધર—(મનમા) મ્હારે બીજું શું માગવુ છે? એની કૃપાથી કૃતાર્થ છુ, પણ એજ માગુ કે, ત્હેમના આત્મનિરપેક્ષ અને પરોપકારી શૌર્યને અમર્ષનો પટ ન બેસે ઠીક છે. (તાણીને પ્રતિહારને) લે, ખાતોજા-ઢી-લી-પણ યાદ રાખજે કે ચાડીનું ફળ સારૂ નથી.

પ્રતિહાર—સારૂ ભાઈ, ધણીની માનીતી ઢેડી ગામ અભડાવે.

(અમરસત્રને) મહારાજા! ધનપાળ શેઠ આપની હજુર આવવા વિનવે છે.

અમરસત્ર—ઝટપટ બોલાવ. હું આ લતા મડપમા આસન ઉપર બેસું છુ,

વિદ્યાધર—વયસ્ય? શુ કરશો એ શેઠને!

અમરસત્ર—તું ઠાવકો રેહેજે. ઉચિત ઉત્તર આપીશું.

વિદ્યાધર—આપ મ્હને ઠપકો દેનારા "ડાહી સાસરે ન જાય અને ઘેલીને શીખામણ દે." [પ્રતિહાર ધનપાળ શેઠને લતા મડપમા દાખલ કરી જાય છે.]

ધનપાળ—જય જય મહારાજાધિરાજ (દંડવત્ પ્રણામ કરી પાઘડી ઉતારે છે.)

અમરસત્ર—શેઠજી પાઘડી પેહેરો, આવો બેસો મ્હારી કને

ધનપાળ—ના, પૃથ્વીનાથ, આપ તો અન્નદાતા છો. અમે-હું તો આપના પગની રજ છુ. (નીચે પડી સલામો કરે છે, અને અમરસત્ર ઉઠી ત્હેનો હાથ પકડી પોતાની સાથે બેસાડે છે, અને ધનપાળ શેઠ ધીમે ધીમે આઘો ખસે છે અને સંકોચાય છે.)

અમરસત્ર—કેમ શેઠ, આપના પગલા અહી કયાંથી? કંઈ આજ્ઞા!

ધનપાળ—અમરભાઈ-અરે, ભુલ્યો-મહારાજા અમરસત્ર, આપને ઘેર આવવામા શી નવાઈ છે?

વિદ્યાધર—નવાઈ એજ કે આપ કામ વિના આવ્યા.

ધનપાળ—(મનમા) કામ તો છે પણ આ શખ્સ આમ ડાહોળી બેઠો, હવે તો ધારેજ રેહેવું. (તાણીને), હા, ભાઇ પણ કામ વિનાએ અન્નદાતાને ઘેર આવવું એમાં શાનું સપાડુ ?

અમરસત્ર—શેઠ, પ્રકૃતિ સુસ્થ છે ?

ધનપાળ—જી હા. આપની કૃપાથી-પણ-પણ-ભાઇ—

વિદ્યાધર—શું છે? ભાઇને તો કાલે રાત્રે સાજા સામા જોયા છે ને ?

ધનપાળ—હા, પણ પછી—

અમરસત્ર—કેમ શેઠ અટકી ગયા ? પછી શુ તે કહો—જો અડચણ ન હોય તો

ધનપાળ—(મનમા) જરા ભાવ ખાઈને કહીશુ (તાણીને) શું કહું ? કઇ કેહેવાનુ નથી કેહેશે એ છોકરો આપને

અમરસત્ર—બહુ સારૂ, જેવી આપની ઇચ્છા.

ધનપાળ—(મનમા) આણે તો આગ્રહ કર્યો નહિ અને હુ માનમા રહ્યો. (તાણીને) જી, આપની તબિયત બાહાલ છે?

અમરસત્ર—આપની કૃપાથી

ધનપાળ—પ્રભુ આપનું ભલુ કરો. અમે ઘરડા તો તાબાના રૂપિયા જેવા નકામા થઇ ગયા. પણ વારૂ, આપનો દિન દિન અધિક પ્રતાપ જોઈ રાજી થઇએ છીએ. આ એકનો એક છોકરો છે તે આપને સોપ્યો છે. વારૂ, કુવામા હશે તો હવાડામાં આવશે. આપનું રૂડું ઇચ્છવું એજ હવે તો અમારૂ કામ. છતા કઈ સેવા ફરમાવશો તો ઘરડો ઘરડો સેવક પાછો નહિ પડે (બાડી આંખે રાજા સ્હામુ જુએ છે.)

વિદ્યાધર—એ તો ક્હેશે, ભાર ઉપાડો, તે ઉપાડશો ?

ધનપાળ—એજ કરતો હતો કેની ? બાપજીની કૃપાથી આ વખત આવી છે તો ભલે, બાકી હુ તો વગર પગારનો ચાકર છું.

વિદ્યાધર—આટલું ધન ભેગુ કર્યું તોયે હજી વગર પગારના છો કે ?

અમરસત્ર—વિદ્યાધર પિતાના મિત્રનું ઉપહાસ થાય કે ! બસ કર !

ધનપાલ—કંઇ નહિ, બાપજી ! મ્હોડે ચઢાવેલો છે, તે બોલે, કહ્યું ત્હેમા શું લેઈ ગયો ?

વિદ્યાધર—શેઠ, ત્હમારી પાસેથી લેઇ જાય તેવો કોઇ હશે ?

અમરસત્ર—કેમ, ધર્મપાલ શું કરે છે ?

વિદ્યાધર—શું કરે છે તે માથુ કુટે છે, ને ફાકા મારે છે, ને વેવલાં વીણે છે. એમા શું પુછો છો ?

ધનપાલ—(મનમાં) (અમરસત્ર વિદ્યાધર ઉપર ક્રોધ જણાવે છે) આને ઠીક લાગ આપ્યો. (તાણીને) મહારાજ, એના ઉપર કોપ કરશો મા ! એ અરધુ ખરૂ કેહે છે, અને અરધો મશાલો ભેળવે છે.

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે)

પ્રતિહાર—કૃપાનાથ ! પિશુનમલ્લજી આપને મલવા આવ્યા છે.

અમરસત્ર—(મ્હો બગાડીને જરા વિચારી) કહો કે અહુણા કામમા છે. (પ્રતિહાર જાય છે ત્હેને પાછો બોલાવી) આવવા દો.

પ્રતિહાર—જેમ આજ્ઞા–(પિશુનમલ્લને તેડી લાવે છે.)

પિશુનમલ્લ—કેમ, મહારાજ, પ્રસન્ન છો ?

અમરસત્ર—(જરા મ્હો ચઢાવીને) હા.

પિશુનમલ્લ—બહુ દિવસે આપણે મલ્યા કહો, રાજ્યમા ખેરીયત છે ? કેહે છે આપે તો સર્વ રાજ્યાધિકાર ન્હાના ભાઈને આપ્યો.

અમરસત્ર—હા

પિશુનમલ્લ—(મનમા) આણે તો વાત ટુકાવવા માંડી. ઠીક છે (તાણીને) એ તો મહારાજ્યસભામા આવતા આપને વિલંબ થયો, તે બાબત હલકા લોકો નિંદા કરતા હતા મત્સરધુમને તો આપ ઓળખો છો, તે મ્હેં વિચાર્યું કે જઇને ચેતાવું આપના પિતાને ને મ્હારે બહુ સ્નેહ.

વિદ્યાધર—મહારાજા એવી વાત સાભળતા નથી.

પિશુનમલ્લ—વિદ્યાધર ત્હમે વાત ન સમજો, કરીએ ધાર્યું પણ જાણવું તો ખરૂ, કેમ શેઠ ? ખરૂ કહું છું કે નહિ ?

ધનપાલ—ત્હમે આટલુ ચાલીને ખબર કેહેવા આવ્યા અને મહારાજ ન સાંભળે એમ બને નહિ

વિદ્યાધર—કોઇએ નિંદાનું બાણુ માર્યુ હતુ, તે રસ્તામાં પડયું હતુ, ત્યાથી ઉંચકી લાવી મહારાજની છાતીમા કર્ણદ્વારા પ્રવેશ કરાવવા પિશુનમલ્લજી આવ્યા છે, તે એવો કોઇ ગાડો નથી કે એમનું સાભળે.

પિશુનમલ્લ—તો ભલે, મહારાજની ઇચ્છા ન હોય તો મ્હારે ગરજ નથી. મ્હારો તો જીવ બળે માટે કેહેવા આવ્યો છુ. કેમ મહારાજ, શી મરજી છે ?

અમરસત્ર—આંખ, કાન કે જીભનો, વિશ્વાસ રાખવા કરતાં બુદ્ધિનો, ધર્મનો, અને અનુભવનો રાખવો એ સારી વાત છે.

વિદ્યાધર—ચોખું કહોને કે અમારા કાન પારકી જીભને આધીન થતા નથી.

પિશુનમલ્લ—(મનમા) આમ પત્તો નહિ મળે, રજા લેઇને સતાઇને સાભળું (તાણીને) ભલે મહારાજ, રજા લેઉ છુ.

અમરસત્ર—સીધાવો.

પિશુનમલ્લ—(મનમાં) આણે તો "આવજો" પણ ન કહ્યું. હું પણ મલ્લ છુ જુઓ, શું થાય છે. (ઉઠીને, જઇને, બાજુ ઉપર થઇને લતા મંડપ પાછળ લપ્પાઇને ઉભો રૂહે છે.)

ધનપાલ—(મનમા) કેહેવાની ખરી તક આવી ત્યારે આ ચાડીયાએ આવીને અંતરાય નાખ્યો. ખેર ! (તાણીને) મહારાજ, વિદ્યાધરની ટેવ સુધારવા જેવી છે. આ પિશુનમલ્લને અમથું ખોટું લગાડયું, બોલે એ, પણ ખોટું તો આપનુંજ દેખાય. વળી ધર્મપાલ માથુ કુટે છે એમ એનાથી બોલાય ? આપ બેઠા ધર્મ-પાલ માથું કુટે ? એની આપત્તિ નો આપ નિવારણ કરશો

વિદ્યાધર—(મનમા) આ કપટીએ લાગ સાધ્યો ખરો. (તાણીને) કેમ શેઠ ! પિશુનમલ્લને શું એવુ કહ્યુ હતું કે મહા-રાજા આગળ ત્હમે આમ મ્હારો વાક ક્હાડો છો.

ધનપાલ—કઇ નહિ બાપુ, ત્હારી જીભ લાંબી, તે જરા કેહેવુ પડે, તે ત્હારા સારાનેજ માટે.

વિદ્યાધર—જેમ ત્હમારૂ પેટ મ્હોટુ તે જે આવે તે "હોઇયાં" થઈ જાય તેમ મ્હારી જીભ લાબી તે જે આવે તે બોલાય.

ધનપાલ—(મનમાં) આ લુચ્ચાએ વાત ઉડાવી, હશે, જોઉં છું. (તાણીને) તું એમ કેહે તો એમ.

વિદ્યાધર—હાજ તો " વાણિયાભાઇની નીચી મૂછ. "

અમરસત્ર—મૂર્ખ નથી જાણતો કે,

ગીતિ.

માત, પિતા, ગુરૂ, રાજા, અભ્યાગત, ઋષિ અને જ્યેષ્ઠ ભાઇ,
વૃદ્ધ, અમાત્ય, સુજનની, પાસે ધરવી ઘટે નમંતાઇ.

વિદ્યાધર—(પોતાના કાન આમળીને) હા હા, એ તો વાસરી ગયો, પણ—

ગીતિ.

સ્વાર્થી, શઠ, નિઃસ્નેહી, કૃતઘ્ન, લોભી, મદાન્ધ ને માની,
પિશુન, વિતથવાદીને, ત્યજવા જાણી શ્મશાનની વાની.

અમરસત્ર—વિદ્યાધર ! વિદ્યાધર ! શું બોલે છે ?

ધનપાલ—કંઇ નહિ બાપજી, ગુરૂજનના અપમાનમાં જ એનાં માન છે.

વિદ્યાધર—અને લઘુજનનાં ધનમાંજ ત્હમારાં તાન છે. મહારાજા ગજસિંહનું ધન લુંટી લેઇ, હવે તો દયા રાખો, ધનપાલ શેઠ.

ધનપાલ—અરે, ભલા આદમી, મ્હારે લીધે મહારાજા ગજસિંહ જેવા પવિત્ર આત્માને કાં વગોવે છે ?

ગીતિ.

વિદ્યાધર—ગજ તો ધુળ ધરે છે, પૃષ્ઠ અને શિર ઉપર રમત માટે,
ધુળ ધુળ તો પણ રહે, ચગદાવાની, ખરી જતાં, વાટે.

ધનપાલ—(આંખમા રીસ દેખાડી) પૃથ્વીનાથના દેખત તો વિચાર રાખ.

વિદ્યાધર—ઓહોત ! ધનપાલ શેઠ ! આવડી બધી આંખમાં રતાશ કેવી ? ધુળની વાત કહી, કંઇ આપની આંખમાં તો ધુળ નથી નાંખી ?

ધનપાલ—(વધારે રીસ દેખાડી) કૃપાનાથનો માનીતો ન હત તો બતાવત ત્હને આમ બોલ્યાનું ફળ. શુ કરૂં ! મહાદેવને ગળે સાપ વીટાયો છે.

વિદ્યાધર--(ચાળા કરીને) વાહરે, મ્હારા ગરૂડજી, પણ ખરે-ઇશ્વિરે,

(વસંત તિલકા.)

ભોળા ઋણી ગરજુ માણુસ સાથ શૂરા,
ધૂર્તો મળ્યે વિનયમા ન રહો અધુરા,
નિ:સ્નેહ સ્વાર્થ હૃદયે ધનનીજ માળા,
કયાથી ઘડયા તમ સમાન ધનાઢય કાલા ?

અમરસત્ર—હુ દેખતા આ અવનિય .? વિદ્યાધર, દૂર જા, ઉઠ. (તરવાર ઉપર હાથ ધરે છે.)

વિદ્યાધર—આ હીડયા, ત્હેમા તરવાર ઉપર શો હાથ?

" ખરૂ કેહેતા માએ માર્યો. " (જાય છે.)

ધનપાળ--મુઓ, એના ઉપર રીસ શી ? પણ એવાનો સંગ આપને ન શોભે.

અમરસત્ર—ટેવ પડી છે એને પણ પેટ સાફ છે. વારૂ, બે ઘડી ગમત કરાવે છે.

ધનપાળ--હાજ તો, બે ઘડી રાજાના રમકડા છે.

અમરસત્ર--કહો શેઠ, હવે એકલા છો, કઇ ફરમાશ ?

ધનપાળ--કંઈ નહિ, કૃપાનાથ, આપની કૃપા.

અમરસત્ર—(મનમા) કેવો શઠ, હજી કેહેતો નથી (તાણીને) બહુ સારૂ, કહો કંઈ નવી જુની વાત.

ધનપાળ—નવા જુનીમા સેવકની વાત થાય છે, કે કોણ જાણે શું એ કર્યું કે અમર મહારાજે દૂર કર્યા, ઘડપણમા અપકીર્ત્તિ થઇ પણ વારૂ, આમ આટલી પ્રીતિ રાખો છો તો મ્હોટાનો આશ્રય કોઇ દહાડો પણ સફળ થશે.

અમરસત્ર--(મનમા) શો લોભ ! (તાણીને) લોકના બોલ્યા સ્હામું શું જોવું ? લોક તો આમેય બોલેને તેમેય બોલે કોઇ મ્હારૂં કેહે, કોઇ આપનું કેહે.

ધનપાળ—(મૂછના અગ્ર ઉપર અગુઠો અને આગળી મુકી મનમા) ઠીક વાત ચાલે છે, આમાથી પાછા દાખલ થઇ જવાય તો એકની ચાર સુભદ્રા લાવીશું. માટે એ વાત જવા દેવી. (તાણીને) જી—હા-મ્હોડે કેહેવું એ સ્વાર્થ ઠરે, બાકી મ્હારા કરતાં

આપની અપકીર્ત્તિ વધારે કેહે—લોકો તો કેહે, **ગજસિંહ** મહારાજની આટલી આટલી ચાકરી કરી તેની કંઈ બુજ નહિ એમ કેહે.

અમરસત્ર—શેઠ, જગત કોણે જીતાયું છે. અંતઃકરણ વિરૂદ્ધ ન કરવુ એટલે પ્રથમ તો ગમે તેમ પણ પરિણામે સ્થિર યશ મળે છે.

ગીતિ.

અબ્ધિ તરંગો જેવા, લોક-વચન શિર વહો વહો નહિ વા,
અમલિન પુલિન સમુ પણ, અંતર દે નહિ સુકૃતિ ખડ્ગ ચળવા.

ધનપાળ—કંઈ નહિ મહારાજ, પાળતા આવ્યા છો તે પાળશો એમા કહેવુ પડે તેમ નથી. બાકી આમાં તો સુકૃતિયે છે ને યશ પણ છે.

અમરસત્ર નાટક.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

અર્થદાસને મણિમુદ્રાની ભેટ.

(સરસ્વતીચંદ્ર સુવર્ણપુરના અમાત્યને કુમુદસુંદરીના શ્વસુર બુદ્ધિધનનો આશરો લઈ રહ્યો હતો. **ચંદ્રકાંત**ને તે ખબર મળવાથી ત્હેને શોધવા ત્યા જવાનો વિચાર કરી **સરસ્વતીચંદ્રે** ધારણ કરેલા નવીનચંદ્રના નવીન નામે ત્હેને પત્ર લખ્યો તે પત્ર પ્હોંચતાંજ તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો ને રસ્તામાં એને બ્હારવટીયાઓએ લુટયો. પોતાની સાથે ગાડીમાં એક વાણીયો ને ત્હેની સ્ત્રી હતા તે સ્ત્રીને બ્હારવટીયાઓ લઇ ગયા ને ત્હેનો બચાવ કરવા જતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઘવાયો ને લોહી ઘણુ વહેવાથી મૂર્છાવશ થયો. બ્હારવટીયાઓ ગયા પછી **અર્થદાસ** પાણી લઈ આવ્યો ને **સરસ્વતીચંદ્ર**ના મ્હોપર છાંટી ત્હેને જગાડયો.)

વાણીયો ધીમે રહી **સરસ્વતીચંદ્ર**ને ઉઠાડવા લાગ્યો અને ઉઠાડી બેઠો કર્યો

“ ત્હમને આ બ્હારવટીયા ઓળખે છે કે શું ?—પેલો

સંન્યાસી જેવો ત્હમને ત્હમારૂં નામ દેઈ બોલાવતો હતો " આમ ક્‌હેતો ક્‌હેતો અર્થદાસ સરસ્વતીચંદ્રના ઘા તપાસવા લાગ્યો અને ત્યાંથી લોહી વહેતુ બધ થયુ હતુ ત્યાં આગળથી રુ જેવુ કાંઇ હાથમાં લેઇ આખો ચળકાવી સુરસંગે ચંદરભાઇ કહ્યું હતુ તે સંભારી, વધારે અપભ્રંશ કરી બોલ્યો.

" ચાંદાભાઇ, જુવો તો ખરા આ ઠાકોરજીની માયા ! ત્હમારો ઘા રુઝી ગયો સમજવો-લ્યો આ. "

રુઝતા ઘાની કલ્પનાથીજ બળવાન્ થઈ ગયેલા મનવાળો બની પોતાનું ત્રીજો અપભ્રંશ પામેલુ નામ સાભળી ચમકી સરસ્વતીચદ્ર ટટાર થયો. " એ શું છે ભાઈ ? "

વાણીયો બોલ્યો, " આનુ નામ ઘાબાજરીયુ; ત્હમે આ ઘાસમા પડયા હતા તે ઘાસ ભેગું ઉગેલુ ત્હમારા લોહીથી ઘામા એ વળગી ગયુ અને લોહી બંધ થઇ ગયુ. "

" તે એમા કાંઇ ગુણ છે ? "

" હા, એથી ઘા રુઝે છે આ ત્હમારો ઘા રુઝયો હવે ત્હ-
" મારે સમજવો. ત્હમેજ જુવોને-હવે કાંઇ દરદ છે ? "

" ના, છે તો નહિ, " સરસ્વતીચદ્ર પળવાર નીચુ જોઇ રહ્યો, વિચારમા પડયો, અને ગળગળો થઇ, છાતીપર હાથ મુકી ભીની આખવડે આકાશભણી જોઇ મનમા બોલ્યો

દ્રુતવિલંબિત.

' પ્રભુ, આમ જ આપદ તું હરતો !–
" અમ મૂર્ખપણુ ઉર ના ધરતો,
" વનમા વણ-ભાન પડી હુ રહ્યો–
" તૃણદ્વાર વિશે, પ્રભુ, ત્યા તું ઉભો ! ! "

આ સ્તવન જાતેજ થઇ ગયુ અને નવા ઉત્કંપમા, અચીત્યા રોમાચમા, દુ:ખી આખમા, દીન હૃદયમા, અને ઉસ્કેરાયલા મસ્તિકમા, ઇશ્વર પ્રત્યક્ષ થતો લાગ્યો.

આ પ્રથમ ઇશ્વરદર્શન કરાવનાર વિપત્તિનો અથ એના મનમા આજ સાકાર થયો, કારણ પુસ્તકોમા, સમાજોમા અને મન્દિરોમા પ્રાર્થનાઓ ત્હેને કેવળ શુષ્ક અને નિરર્થક લાગી હતી. આર્દ્ર હૃદય અને લોચનથી તે વાણીયાના સ્હામુ ઉપકૃત દૃષ્ટિથી જોઈ

રહ્યો, ઋણનું ભાન કરાવનાર તે વાણીયો હતો એ સાંભર્યું, અને આ ઇશ્વરોપદેશ કરનાર મ્હારો ગુરુ આ વાણીયો છે એ નિશ્ચય સર્વાંગે આ દત્તાત્રેય જેવાને ચિત્તવશ થયો. વાણીયાભણી જોઈ તે બોલ્યો. “ ભાઇ, ત્હમારૂ નામ શું ? ” **તાલીમપિ ન દદ્યાત્** એ સંપ્રદાયના વણિકને આ પ્રશ્ન વસમો પડયો. “પેલો સંન્યાસી આનું નામ જાણતો હતો–મ્હારો વ્હાલો આયે બ્હારવટીઓ હશે ત્યારે ? નામ બામ આપે એવો કાંઈ અર્થદાસ કાચો નથી. ” એ વિચાર મનમા કરી વાણીયો હસી પડયો, અને ઉત્તર ઉડાવી સ્હામો પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો. “ હેં ! હેં ! હા ! ચાંદાભાઇ, વારુ ત્યારે ત્હમે “ આ લોકમા કયાથી આવી પડયા, ત્હમે શો ધંધો કરોછો ? ત્હ- “ મારું ગામ કીયુ ને કયા જવાનું છે ?–હવે તો ત્હમને જરૂર “ કરાર વળશે. જરા વાર તો લાગશેસ્તો ”

“ હુ કયાથી આવુ છુ તે ત્હમે જાણો છો અને આ લોકમાં શાથી આવી પડયો તે ત્હહમે જાતે નજરે જોયું છે. ”

“ પણ ત્હમે ધધો શો કરોછો ? ”

“ ધંધો ! ખાવું, પીવું, ને ફરવું. ”

“ એમકે ? ”–વધારે વ્હેમમાં પડેલો અર્થદાસ હૃદયમા ધ્રુજતો વળી પુછવા લાગ્યો. “ ને જાવછો કયા ? ”

“ ભાગ્ય લેઇ જાય ત્યા–ત્હમે લેઈ જાવ તો ત્હમારે ત્યા આવુ—ભુખ મ્હને ને ત્હમને સરખી લાગી હશે. ”

અર્થદાસ મનમા બોલ્યો. “ જો બ્હારવટીયો ખરો ! મ્હારે “ ઘેર આવવું છે, ત્યારે પેલીને બચાવવા શું કરવા લડયો ને ધ- “ વાયો ? કોણ જાણે બ્હારવટીયાઓનો ભેદુ થઈ એમ કર્યું કેમ “ ન હોય ? ” સ્વાર્થજળના માછલાએ પરમાર્થબુદ્ધિની કલ્પના ન કરાઇ.

સરસ્વતીચંદ્રે ફરી પુછ્યું “ ભાઇ, ત્હમારે ઘેર મ્હને લેઈ “ જશો ? હું ત્હમ્ને કામ લાગીશ. આ દેશનો હું ભોમીયો નથી “ ને ત્હમે સઉ રસ્તાના ભોમીયા હશો. ”

“ મ્હારે ઘેર તે ત્હને મરવાને લેઈ જાય !–અર્થદાસ પણ “ ખરો કે ત્હને ચપટીમા લે ! ” એટલુ મનમાં બોલી મ્હોટેથી “ બોલ્યો; “ હા શા વાસ્તે નહિ ? પણ એટલી સરતે જો કે

" મ્હારી ધરવાળી પાછી આપવી ! "

" ભાઈ, તે તો હું શી રીતે કરું ? પણ ત્હમારે ઘેર ચાલો " એટલે હું તપાસ કરવા લાગીશ "

" જો લુચ્ચો ! " અર્થદાસ આટલું મનમા કહી વળી મ્હોટેથી બોલ્યો, " વારુ ભાઇ ચાંદાભાઇ ! આપણે અહીયા ક્યાં " સુધી પડી રહીશું ચાલો ગામભણી જઈએ ! "—મનમાં બોલ્યો " પોલીસમા પ્હોચાહુ પછી એ તો રત્નનગરીની પોલીસ છે ને વાણીયા સાથે કામ છે "

બે જણ ઉઠયા અને મનહરપુરી ભણી ચાલવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતા અર્થદાસે ખેલ માડયો. અચીત્યો રસ્તા વચ્ચે બેઠો અને રોવા લાગ્યો.

' ઓ મ્હારી મારે ! ત્હારુ શુ થશે ? ઓ '—

સરસ્વતીચંદ્ર અચકી આભો બની આસનાવાસના કરતો બોલ્યો, " શું છે !-ત્હમારી માને શું થયુ ? "

" અરે મ્હારી બાયડીને પેલા લેઇ ગયા--બીચારી રવડી મ" રશે ઓ મ્હારી મા રે-બાયડી રે ! "

" ધીરજ ધરો, ભાઇ, ગામમાં ચાલો અને રસ્તો કરીશું. "

" પણ એની પાસે દાગીના છે તે !-એ તો મ્હારું સર્વસ્વ ! " હવે હું ખાઇશ શું ? મ્હારા ધરમાં તો ઝેર ખાવા જેટલી ફુટી " બદામ નથી ! ધરવાળાને ભાહું ક્યાંથી આપીશ ? મ્હારા તો " હાંલ્લાં અને લાકડા બે વેચાશે ! ને હુ મોદીને શું આપીશ ને " બાયડી ખોળવા સરકારમા શું આપીશ ?-ઓ ચાંદાભાઇ હું " તો અહીયાજ મરીશ. "

ઘણું સમજાવ્યો પણ અર્થદાસ ઉઠ્યો નહિ. આખરે આંખો ફાડી રોઇ બોલ્યો, " હું તો હવે ફાસો ખાઇ મરવાનો. દૈવે મ્હને " બ્રાહ્મણ પણ ન ધડયો કે લોટ માગી પેટ ભરૂ મ્હારા તો પે" ટમા ગુંચળા વળે છે-ઉઠાતુએ નથી ને બોલાતુંએ નથી ઓ " ચાંદાભાઇ !-અબઅબઅબ ! " જીભ અટકી હોય એમ અર્થદાસ લાબો થઇ સુઈ ગયો, આખો ચગાવવા લાગ્યો, ને મ્હોમાંથી ફીણના પરપોટ ક્હાડવા લાગ્યો

સરસ્વતીચંદ્રને અત્યત દયા આવી ને વિચાર વશ થઈ ગળગળો થઇ ગયો " ઓ ઈશ્વર, હું બીચારાને દુ:ખથી છોડવવા

" શું કરું ? આના દુઃખમાં મ્હારી ભુખ તો મરી ગઇ. આને
" સ્ત્રીનુ દુઃખ નથી પણ પૈસાનું દુઃખ છે. એનું દુઃખ ભાગવા
" જેટલો પૈસો તો મ્હારી પાસે હતો તે મ્હેં છોડયો. દ્રવ્યનો આ-
" વા પ્રસંગે ઉપયોગ હશે ત્હેનું મ્હને ભાન ન રહ્યું. આને ઇશ્વરે
" વિદ્યા આપી નથી. ગર્ભશ્રીમંત પણ નથી ! મ્હારી ગર્ભ-
" શ્રીમત્તાપર ધુળ વળી ! આનું ઔષધ દ્રવ્ય, તે હું ક્યાંથી
" આપું ! દ્રવ્ય છોડયું ન હત તો આ પ્રસંગ ન આવત "
વળી અર્થદાસના સ્હામુ જોઇને શાંત પડી વિચાર્યું; "દ્રવ્ય છોડયું
" ન હત તો અર્થદાસના દુઃખ જેવા દુઃખ લોકને થતાં હશે એ
" હું કેમ જાણત ? "

શાન્તિએ સ્મરણને સ્ફુરવા દીધું અને પોતાને જનોઇએ બાંધેલી મણિમુદ્રા સાંભરી આવી. સાંભરી આવતા મુખપર આનંદ અને ઉત્સાહ દીપવા લાગ્યા. " હા ! આના ઉદ્ધારનો માર્ગ સુઝયો" મણિમુદ્રા છોડી હાથમા લેઇ તે પર જોઇ રહ્યો; " મણિ-
" મુદ્રા ! કુમુદસુંદરીની લલિત આંગળીએ વસવા ત્હેના ચિત્તને
" આનંદ આપવા મ્હેં ત્હને આટલા મોહથી ઘડાવી હતી ! તે સર્વ
" હવે વ્યર્થ થયું. આ દીન વણિકને આનંદનું સાધન તું હવે
" થા ! આ ક્ષિતિજરેખા ઉપર સૂર્યમંડળ શોભે છે તેમ તું
" કુમુદની આંગળીપર દીપત ! સૂર્ય હવણા ક્ષિતિજથી ભ્રષ્ટ થશે !
" હું અને તુ કુમુદથી ભ્રષ્ટ થયા ! તું હજી ગરીબનું ઘર ઉઘાડશે
" એ ત્હારું ભાગ્ય ! પણ ક્યાં કુમુદ અને ક્યાં આ વણિક ?
" પણ હું તો ત્હારા યોગ્ય નથી જ ! દુષ્ટને છોડી ગરીબનું
" ઘર ઉઘાડ ! મણિમુદ્રા ! લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ !
" પ્રિય કુમુદની સ્મારક એકલી એક મ્હારી જોડે રહેલી
" છેલ્લી બ્હેન ! મ્હારા પિતાના વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ !
" પ્રિય કુમુદના આજ ચીરાઇ જતા અંતઃકરણમાં રસળતો મ્હારો
" દુષ્ટ હાથ ત્હારે યોગ્ય નથી ! મ્હારું જનોઇ ભ્રષ્ટ છે–મ્હારું
" શરીર દુરાત્માનું ઘર છે ! મણિમુદ્રા ! લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ !
" પ્રિયતમ પિતાના વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ ! પ્રિયતમ કુમુદની પ્રિય-
" તમ બ્હેન ! મ્હારા સ્નેહની શ્મશાનવિભૂતિ ! મ્હારા આંસુથી
" કલંકિત કર્યા શીવાય ત્હને તજાંછુ ! જા ! ગરીબનું ઘર દી-
" પાવ ! " સરસ્વતીચંદ્ર અર્થદાસની પાસે બેઠો–ત્હેની આંગળીયે

મુદ્રા પ્હેરાવીઃ—અને ભુખથી, દુઃખથી, દયાથી, વિરહથી, નબળો પડેલો વિકલ અને ગદ્‌ગદ્‌ બનતો તરુણ ઢળી પડ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને બ્હારવટીયો કલ્પતો, ઘડીકમાં ત્હેને રત્નનગરીની પોલીસને વશ કરવા યુક્તિ શોધતો, ઘડીકમાં ત્હેની પાસેથી છુટો થવા ઇચ્છતો અને આખરે છેલ્લી ઇચ્છાને વશ થતો અર્થદાસ નિર્ધનતા અને દુઃખનો ઢોગ લેઇ પડ્યો હતો તે એવું ધારીને કે એને નિર્માલ્ય ગણી બ્હારવટીયો પોતાની મેળે પોતાને રસ્તે પડે. તેમ કરતાં આતો નવુ નાટક નીકળ્યું. ચગાવેલી દેખાતી આખો વડે તે મુદ્રા જોઈ, મણિમુદ્રાની પરીક્ષા કરી, નજર આગળનો દેખાવ સમજ્યો નહિ, અને મુદ્રા આગળીમાં બેઠી અને સરસ્વતીચંદ્ર ઢળી પડ્યો કે એકદમ વીજળીની ત્વરાથી ઉભો થઇ ચોરચિત્તવાળો પોતાને સમયસૂચક ગણતો, પાછુ જોયા વગર અને વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા વગર, મુઠી વાળી નાઠો

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨.

સરસ્વતીચંદ્રને બાવાઓ લઇ જાય છે.

(સરસ્વતીચદ્રને બેભાન અવસ્થામા વનમા પડતો મુકી સ્વાર્થી અર્થદાસ પલાયન કરી ગયો તે આપણે જોયુ સરસ્વતીચંદ્રની મૂર્છા ઘણો લાબો વખત પ્હોચી અને રાત પડતા પણ તે અઘોર વનમા પડેલો હતો.)

આ પ્રસગે આખા જંગલમા પેસવા કોઇ માનવીની છાતી ચાલે એમ નહતુ અને ખરા શૂરવીરો પણ રાત્રિસમયે આ ભયંકર જનાવરોને છંછેડવા હિંમત ધરતા નહોતા. આખા જંગલમા માત્ર જનાવરોની કારમી ચીસો સંભળાયા કરતી અને બ્હારવટીયાઓ રાવણું કરતા તે પણ મનહરપુરીની બાજુના વડમા ભરાતા. સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો તે જગા વડથી થોડે છેટે હતી અને વડ નીચે ઉઠતો શોર બકોર પણ અંધારામા કાન ઉપર અફળાતો ત્યારે ઓછો ભયંકર ન્હોતો લાગતો. આકાશમાં તારાના ઝુડ ઝબુકતાં હતા તે પણ ભયંકર પ્રાણીઓની આંખો જેવા વિકરાળ પ્ર-

કાંશવાળાં લાગતા હતાં અને જંગલનો આ દાહ જોઇ નબળો પોચો માણસ તો ભયથી ગાડાજ થઇ જાય. સરસ્વતીચંદ્રની મૂર્છા વળી તો પણ ઉઠવાની કે બોલવાની ત્હેનામા શકિત રહી ન હતી. રસ્તાની ધુળમાં ચતોપાટ પડેલો હતો ત્હેને કાંઇક શુદ્ધિ આવતાં, પ્રથમ કાન સચેત થવા પામતાં, સિંહની ત્રાડતી ગર્જના અને ત્હેની સાથેજ બીજાં પ્રાણીઓની ચીસો એકદમ એ કાનમા દોડી આવવા લાગી અને આંખો ઉઘડતાં એ ગર્જનાઓથી ગાજતો વીઝાતો ત્રાસ વર્ષાવતો અંધકાર અને અંધકાર સાગરને પેલે કીનારે ચાચીયાઓની તરવારોની અણીયો પેઠે ચળકતા ચમકતા તારાઓ દૃષ્ટિમા ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગ્યા સરસ્વતીચંદ્રના પંડિત વિચાર ન્હાસી ગયા; કવિતા તો પાસે આવી જ નહિ; જ્ઞાન માર્ગ તો સુઝયો જ નહિ, માબાપ, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત પણ એના મનની દૃષ્ટિમર્યાદામાથી ખસી ગયાં; મરણ કાળે સઉને મુકી એકલા જવાનું તેવી જ રીતે આ મહાભયપ્રસંગે પણ સરસ્વતીચંદ્ર એકલો અનાથ ભાય નાખેલા જેવો કાળરાત્રિના ઘોર ભય ભૈરવનુ ઉગ્ર સ્વરૂપ જોવા લાગ્યો. ઉઠવાની શક્તિ નહિ તો ન્હાસવાની કયાથી હોય ? ન્હાસીને પણ આ અજાણ્યા જંગલમા અંધકારે કેઇ દિશાએ જવુ ? ગમે તો ભુખ અને અશક્તિથી અથવા ગમે તો કોઇ ભયંકર પ્રાણીના મુખમા આહુતિ પેઠે પડી, સંસારને છેલ્લા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ લાગ્યો. ત્હેની સાથે ભૂતકાળ દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો, પિતા, કુમુદસુંદરી અને પ્રિય ચંદ્રકાંતના દીન મુખ નેત્ર આગળ આવી ઉભા, અને તે સર્વના નેત્રમા આસુની અખંડિત ધાર વ્હેતી દેખાઇ. બોલવાની શક્તિ વગર, બોલ્યા વગર, સરસ્વતીચંદ્રનો આત્માજ આ જોઇ રોવા લાગ્યો સઉની ક્ષમા માગવા લાગ્યો; કરગરવા લાગ્યો; બ્રહ્મહત્યા જેવી સ્નેહહત્યા ફરી ફરી સાંભરી આવી ત્હેના આખા શરીરને કંપાવવા લાગી, એની આખોમાથી આંસુ જાતે નીકળવા લાગ્યા અને બે પાસ આંખના ખુણામાંથી લમણા ઉપર થઇ કાન આગળ થઇ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં; ત્હેને શીત આવ્યા જેવું થયું; રોવાની શક્તિ હતતો પોકે પોક મુકી રોવાઇ જાત, પણ રોવા જેટલી શક્તિ સરખી ન હતી તેથી શરીર અને મુખ રાંક થઇ ગયાં; લક્ષ્મીનંદન, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત એ શબ્દથી ભરેલા નિશ્વાસ અને પ્રાણ છાતીમાં ધડકવા લા-

વય થતાં સુધી પરણાવવાનો વિચાર પણ અન્યાય છે ! કુસુમને વિરક્તિના અભિલાષ છે, આર્ય સ્ત્રીઓને વૈધવ્યકાળ વિના વૈરાગ્ય અશક્ય છે ! એના અભિલાષ સિદ્ધ કરવાથી આ દેશકાળમાં હ્‌વેને આમરણાન્ત દુઃખ શીવાય અન્ય પરિણામ નથી. ન્યાય જોવો કે પરિણામ ? એક પાસ પુત્રીની સ્વતંત્રતા નષ્ટ કરવાનો અન્યાય અને બીજી પાસ હિંદુ સંસારની વ્યવસ્થામા કુમારિકા સ્ત્રીને માટે સજ્જ કરેલાં ભયકર પરિણામ ! નવી અને જુની વિદ્યાઓએ મ્હને આમ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવો કરી દીધો છે ! ”

આવા વિચારોમાં ડુબી ગયેલો પણ હસતો હસતો વિદ્યાચતુર એક મધ્યાન્હે પોતાના આરામાસનમાં ડુબી ગયો, અને કરેલા ભોજનનો નીશો ચઢેલો તેથી નિદ્રાવશ થઇ ગયો. થોડીવારે ત્હેની આખ ઉઘડી ત્યાં સામે એક આસન ઉપર ગુણસુદરી બેઠેલી. એના હાથમા પોસ્ટમા આવેલા પત્રના લખોટા હતા અને એના નેત્રમા એકાત અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. પતિ જાગતા તે સ્વસ્થ થઈ ગઈ અને ત્હેના હાથમા પત્રસમુદાય મુકતી મુકતી કરમાયલે મુખે બોલી; “ સૌભાગ્યદેવીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો ! ”

“ હે ! શું થયું ? ” કરી વિદ્યાચતુર ચમકી ઉઠયો અને પત્રો હાથમા લેતો પત્નીના સ્હામુ આતુરતાથી અને શોકથી જોઇ રહ્યો.

“ પુત્ર દુષ્ટ નીવડયો અને પરલોકમા ગયો; કુમુદ પણ ગઇ અને પ્રમાદધનને લીધે જ ગઈ ! સાથે લાગો સર્વ પાસથી માર પડયો અને માયાળુ હૈયું ફાટી ગયુ. બુદ્ધિધનભાઇને માથે હવે બાકી ન રહી આવી સદ્દગુણી અને સ્નેહાળ જોડ ખડિત થઇ ! પ્રભુને એજ ગમ્યું. આપણુ દુઃખ હવે ઢંકાઇ ગયું. ઇશ્વરે કાઇક ત્હેના સ્હામું જોયું છે તે છ માસનો ગર્ભપુત્ર અવતર્યો છે. પણ એટલા અણવિકસ્યા ફુલ ઉપરની આશા તે તો કાચા સુતરનો તાંતણો ! ” ગુણસુંદરી બોલી.

વિદ્યાચતુરે કાગળો એક ટેબલ ઉપર મુકી દીધા અને આસનમાં એનું શરીર કળી ગયું અને આખોમા પાણી ભરાઇ આવ્યું.

“ ગુણીયલ ! બહુ માઠુ થયુ ! યુવાવસ્થા ઘા ભુલે છે, પણ

ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલા ઘા વકરે છે. જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે પરસ્પર આશ્રયની અપેક્ષા વધે છે. મહારાજ મલ્લરાજને અંતકાળે મેનારાણીની સેવાથીજ સુખ હતું ! ભવભૂતિએ સ્નેહનું પરિણામ વૃદ્ધ અવસ્થામાં મુકયું છે—" "હરિ ! હરિ ! મહા ભુંડું દુઃખ–

ગુ૦—" પુરુષ પુરુષનો સ્વાર્થ જુએ છે, પણ બે ભીંતો સાથે પડતી નથી અને સૌભાગ્ય સાથે ગયેલાં સૌભાગ્યદેવી તો ભાગ્યશાળી જ થઈ ગયાં. માત્ર સંતાનની દુર્દશાની કહેણી રહી ગઇ. મ્હારા વ્હાલા ! મ્હને એમના જેવા મૃત્યુની વાસના છે. રાજ્ય-કાર્યમાં આપને મ્હારી જાત વિસારે પડશે, સ્ત્રીઓને તેમ નથી. મેનારાણીનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છે "

વિ૦—" આપણા દેશમાં ત્હારે આવો ભેદ ગણવાનો અવ-કાશ છે. આપણા લોકનો વ્યવહાર આપણા સર્વ પુરૂષોને માથે આ મ્હેણું ઉભું રાખે છે. "

ગુ૦—" મ્હારા વચનમા એવી મર્મવેધકતા મુકું તો આ-પના સ્નેહને માથે આરોપ મુકતાં મ્હારો જ સ્નેહ વીંધાય. હું સોળે આની માનુંછું કે યુરોપમાં આપણા જન્મ અને સંયોગ હત તોપણ હું આજ વચન કહત. "

વિદ્યાચતુર નરમ પડયો " હું જાણુંછુ કે ત્હને મ્હારા ઉપર દયા અને વિશ્વાસ સંપૂર્ણ છે. પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર પ્રેમ રાખે છે તે પણ આત્માને જ પ્રાપ્તકામ કરવા માટે છે, અને મ્હને પાછળ મુકી પ્રથમ જવાની વાતને ઉત્કૃષ્ટ ત્હેં ગણી તે એવા જ કારણથી. "

ગુ૦—" આજ સુધી હું ત્હમારી પાસે હારી નથી તે આજ હારી, પણ ઓ મ્હારા ચતુર—મરણ આવશ્યક છે જ તો જેનું જીવન વધારે લોકોપયોગી છે તેજ જીવનને લંબાવવાની વાસના ધરે. આપના જીવનનો સદુપયોગ કયાં અને અમો સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કોણ માત્ર ? "

વિ૦—" પર્વત મહાન્ હોય છે પણ તે કોમળ વસુંધરાથી જીવાય છે ત્યારે જ પ્રાણીઓને ઉપયોગી થાય છે. જડ જેવા શૈલ

સમુદ્ર વચ્ચે ઉભા હોય છે ત્યારે તો માત્ર વ્હાણોના વિનાશનાં જ સાધક થાય છે. ”

ગુ૦—“ હું બીજીવાર હારી ! ઓ મ્હારા ચતુર ! હું દુ:ખી છું. મ્હને મ્હારો સ્વાર્થ ભુલાવતો હશે અને હું આપને દુ:ખનું સાધન થઇશ ! પણ સૌભાગ્યદેવીના જેવું જ મૃત્યુ હું ઇશ્વર પાસેથી માગું છું ! મ્હારા હૃદયમાં બીજી વાત પેસતી નથી ”

વિ૦—“ તો એ ન્યાય ઇશ્વરને જ સોપી એ વાતનો તું વિચાર કરવો જ છોડી દે તો શું ? ”

ગુ૦—“ હું છોડું પણ વિચાર છુટતો નથી. કુમુદ ગઈ ! હવે એક કુસુમ છે ત્હેને કુમારી રાખો કે પરણાવો ! મ્હારુ આયુષ્ય ન હોય તો મ્હારે વિચાર ન કરવો પડે. સંસાર દુ:ખમય છે.

વિ૦—“ હવે બીજી વાત જ કરો. આ પત્રોમાં ત્હેં કહ્યું તેજ છે કે કાંઈ મ્હારે જાણવા જેવું વિશેષ છે ! ”

ગુ૦—“ એક પત્ર અલકકિશોરીનો છે ને બીજો વનલીલાનો છે તે મ્હેં વાંચ્યા છે. બીજા પત્રો પુરુષોના છે તે મ્હે ઉઘાડયા નથી. ”

વિ૦—“ આજ સમાચાર બેમા હશે ! ”

ગુ૦—“ અલકકિશોરી પોતાના પિતાને માટે કુસુમનુ માગું કરે છે, વનલીલા પણ એજ વિશે લખે છે. ”

વિદ્યાચતુર આભો બન્યો. “ કુસુમ બુદ્ધિધનને માટે? ”

ગુણસુંદરી સ્વસ્થ રહી બોલી.—“ કનિષ્ઠિકાએ કાલિદાસ કવિનુ નામ આવ્યું અને બીજી આગળીએ મુકવા જેવો કોઈ મળ્યો નહિ તેથી એ આગળી નામ વગરની રહી ને અનામિકા ક્‌હેવાઈ. આપની કનિષ્ઠિકાએ જડેલા સરસ્વતીચંદ્ર ખોવાયા અને અનામિકા નામ વગરની રહી છે. પણ ત્રીજી આગળી મ્હોટી છે ને ત્યાં મ્હોટા વયના બુદ્ધિધનભાઇને મુકયા વગર છુટકો નથી. દેશ પરદેશ નાતમા કોઇ બીજો નથી ”

વિ૦—“ ગુણીયલ, તું શું બોલે છે ? દુ:ખબા વ્હેનની ભાણીને માટે જે વયનો વર ત્હેં જ ન જોયો તે કુસુમને માટે જોવાની આ વાત તું શી કરે છે ? ”

ગુ૦—“ ખરી વાત છે. કુમુદના દુ:ખથી મ્હારી બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ છે ને કુસુમની ચિન્તાથી મન ધુમાડાના બાચકા ભરે છે. પણ મ્હને જે સુઝે છે તે આ. ”

વિ૦—“ પ્રમાદને કુમુદ દીધી તે કાળે ઉતાવળ થઈ ગઇ તો પશ્ચિમ બુદ્ધિએ પશ્ચાતાપ કરાવ્યો. પણ એ તો એકલી વિદ્યાનુંજ કજોડું અને આતો સાથે વયનું પણ કજોડું ! ”

ગુ૦—“ અલકનો પત્ર કાળજું વલોવે છે. ત્હેને કુમુદ ઉપર ખરો સ્નેહ હતો ને વચન આપે છે કે બુદ્ધિધને દેવી ઉપર જે સ્નેહ રાખેલો તે ઉપરથી સમજી લેવુ કે કુસુમને પણ તેવાજ સુખની સીમા થશે અને કુમુદને માથે જે વીતી છે ત્હેનો ખંગ વાળવાને આજ રસ્તો બતાવે છે. ”

વિ૦—“ એતો ગમે તે ક્‌હે. ”

ગુ૦—વનલીલા પણ લખે છે કે આ ઘર ઉધું વળ્યું અને બુદ્ધિધનભાઇને કુમુદનું દુ:ખ દેવીના દુ:ખ કરતાં વધારે લાગે છે તે સઉમાથી એમનો ઉદ્ધાર કરવાનો એક આજ માર્ગ છે ને તેથી ઘણાંક અંત:કરણ શીતળ થશે.

વિ૦—એ સર્વ કરતા પણ કુસુમ કુમારી સારી. પુત્રી દેતાં પુત્રીના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરવો.

ગુ૦—આપ શું બોલો છો ત્હેની મ્હને સમજણ નથી પડતી. શું કુસુમનો સ્વાર્થ કુમારા રૂહેવામા છે ? ગમે તો સંસારના પ્રવાહ અવળે માર્ગે ચાલે છે કે ગમે તો દુ:ખથી આપણી બુદ્ધિઓ બ્હેરી થઈ છે.

વિ૦—ગુણીયલ, મ્હને પણ એમ જ લાગે છે. મ્હને લાગે છે કે આપણે બે જણ આજ ઘેલા થયાં છીએ.

ગુ૦—બીજા બે પત્રો તો વાચો.

વિદ્યાચતુરે તે પત્ર ટેબલ ઉપર નાખ્યા.

“ હું તો એ પત્રો કાંઈ વાંચતો નથી ! ગુણીયલ, સરસ્વતીચંદ્રનું નક્કી થાય ત્યા સુધી કાઇ વિચાર કરવો નથી. ”

ગુ૦—એ તો સત્ય; પણ આયે જાય ને તેયે જાય એમ ન

થાય ! કોઇ આપણા ઉપર બેસી રહ્યું નથી ને મમતાથી બોલાવનારને ધક્કો મારી આપણે જ ગરજ બતાવવી પડે ને મા તું ક્હેતી તે ક્હે ન થાય !

વિ૦—ઠીક ઠીક, જોઇશું.

દ્વાર અર્ધ ઉઘાડું હતું ત્યા ઉભી ઉભી કુસુમ આ સઉ સાંભળતી હોય તેમ વિદ્યાચતુરને લાગી, અને તેમ લાગતા તેણે ધીમે રહી ત્હેને બોલાવી

“ કુસુમ ”

દ્વાર આગળથી કુસુમ વીજળીના ચમકારા પેઠે ઝપાટાબંધ બીજી પાસ ચાલી ગઇ, ચાલતાં ચાલતાં માતા પિતાની આખોને પોતાની આખો બતાવી છતી થતી ગઇ. જન્મ્યા પછી ત્હેમની આજ્ઞા આજ જ પ્હેલવ્હેલી એણે લોપી એની આખોમા તીવ્ર રોષની રતાશ અને અનાથતાના ભાને આણેલાં આસુની છાલક સ્પષ્ટ હતી. છેટેથી પણ તે બે વાના માતા પિતા જોઇ શક્યા જોઇ રૂહે તે પ્હેલા તો તે ચાલતી અદૃશ્ય થઇ ગઈ. દ્વાર આગળ જઇ ગુણસુંદરીએ એને બે ત્રણવાર બોલાવી છતાં કુસુમ દેખાઇ પણ નહિ અને બોલી પણ નહિ.

ગુણસુંદરીના મનનો સ્વાભાવિક શાંત ગુણ આજ જતો રહ્યો. પિતા બોલાવે અને પુત્રી ન બોલે તે એનાથી ખમાયું નહિ શોકમા ક્રોધ ભળ્યો. રાત્રિ હતી ત્હેમા વળી કાળા વાદળા ચઢયા. પુત્રીની પાસે જતી ત્હેને વિદ્યાચતુરે અટકાવી

વિ૦—ગુણીયલ; ત્હારા અને કુસુમના ઉભયના અધિકારમાં જે વાત નથી તે કરવા કરાવવા તુ તત્પર થાય છે

ગુણસુંદરી અટકી. દીન થઇ ગઇ અને બોલી “પુત્રીને આટલું લાડ ઘટતું નથી.”

વિ૦—મન ઉપર બળાત્કાર થતો નથી અને બાળકોના મનને વાળ્યા વગર ત્હેમની ક્રિયાશક્તિ ઉપર બળાત્કાર કરનાર માતા પિતા બાળકને દાસત્વના બંધનમાં નાખવાનું પાપકર્મ કરે છે.

ગુ૦—મ્હારી બુદ્ધિ કુણ્ઠિત થઇ ગઇ છે. આપ કહો છો તેમ હશે. હું આજ સુધી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી છું અને

વર્તીશ. હવે ગમે તો કુસુમના વિચાર અને ત્હેના પ્રયોગ ઉભય આપના હાથમાં રાખો અને મ્હને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરો; અને ગમે તો સર્વ વાત અમારી સ્ત્રીબુદ્ધિ પ્રમાણે થવા દો અને આ ઉપાધિમાંથી આપ જાતે મુકત થઇ જાવ. પણ મ્હારી સ્ત્રી-બુદ્ધિમા આપનું પૌરૂષ ભરવાનું બંધ કરો–સુરંગમાં દારૂ ભરવાથી સુરંગનો જ નાશ થાય છે તેમ મ્હારી બુદ્ધિનું હવે થશે, હું આ-પને પગે પડી આટલું માગી લેઉં છું.

ગુણસુંદરી ગળગળી થઇ ગઇ અને એક ઉંડી ખુરશીમા પડી.

" જે પુરૂષ પુત્રી ઉપર બળ આજ્ઞા નથી કરતો તે ત્હારા જેવી પતિવ્રતા પ્રિયતમ સ્ત્રી ઉપર કેમ કરશે ? વ્હાલી ગુણીયલ ! ત્હારો ગુંચવારો હું સર્વથા સમજુછું અને ત્હેમાંથી ત્હને મુક્ત કરૂછું. પણ એ ભારનો હું જાતે નિર્વાહ કરું ને પ્રસંગે સાક્ષિભૂત થઇ મ્હારી સાથે રૂહેવામા તો નક્કી ત્હને કાંઈ પ્રતિબન્ધ નહિ લાગે. "

આમ ક્હેતો ક્હેતો વિદ્યાચતુર ગુણસુંદરી પાસે ગયો અને હાથ ઝાલી ત્હેને ખુરશી ઉપરથી ઉઠાડી.

ભારમુક્ત થવાથી સ્વસ્થ થઇ હોય તેમ તે ઉભી થઇ અને ધીરે રહી બોલી:—

" ઓ મ્હારા વ્હાલા ચતુર, ઓ મ્હારા વ્રત રૂપ ! આપનું વૃત્ત તેજ મ્હારૂ વૃત્ત જેથી થાય અ ે આપણું અદ્વૈત સર્વ રૂપે થાય એવુ આપનું સાહચર્ય મ્હને આપવા આપ તત્પર થાવ ને હું અભિનન્દુ નહિ તો તો પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગશે ! આજ સુધીના અનેક સુખ દુઃખોમાં જ્યા ત્યાં **पतिरेवगति स्त्रीणाम्** ત્હેનો અનુભવ મ્હેં કરેલો છે અને આપે કરાવેલો છે, અને ન્હાન-પણમાં માતા પિતાને તેમ આ વયમા સંતાનને પણ આપની પ્રીતિ અને આપની આજ્ઞા કરતા હું વધારે લેખતી નથી ત્હેમની સંભાળ ઈશ્વરને સોપી અને મ્હારી સંભાળ આપને સોપી ! "

માતા પિતાની વિશ્રમ્ભકથા કુસુમે સાભળી લીધી અને ત્યાંથી જ ત્હેના મનને મ્હોટો ધક્કો લાગ્યો. પોતાના ખંડમાં તે આવી; દ્વાર બંધ કરી દીધાં, અને સુંદર–ઉદ્યાનમા એક બારી પડતી હતી

ગ્યા, એ નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ હવે તો જાય તો સારું એવું ઇચ્છી ત્હેનો માર્ગ મોકળો કરવા ગરીબડું મુખ પ્હોળું થઈ ગયું, પગ ચુસાવા લાગ્યા પણ હલાવવાની શક્તિ નહતી, પેટમાં દાહ ઉઠવા લાગ્યો અને યમરાજના દૂતના પગલાના જેવા ધબકારા સંભળાયા. અત્યારે એને કોઈ અગ્નિદાહ કરવા ન્હોતુ, એના શબ પાસે મરણપોક મુકનાર પણ નહતુ માત્ર અંધકાર ભરેલું જંગલ ભયાનક અને ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી ચારે પાસેથી ત્રાડો નાખતુ, મારેલા શિકાર પાસે ગાજતો વાઘ બેઠો હોય તેમ, બેઠું હતું અને ખાવા ધાતું હતુ.

એવામા રસ્તાની એક બાજુપરની ઝાડીમા કાંઈક ખખડાટ થયો, અને થોડીવારમા એક મહાન્ અજગર, કાળો નાગ, ફુંફવાડા મારતો ઝાડીમાથી રસ્તા ઉપર દાખલ થયો, અને ફુવારાના પાણી પેઠે ઉછળતો ઉછળતો સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો એણી પાસ સમુદ્રના, અટકે નહિ એવા, મોજા પેઠે આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના અશક્ત શરીરમા એના ઘસારાએ અને ફુંફવાડાએ અચીતી લેશ શક્તિ આણી અને ઉઠાયુ તો નહિ પણ નાગ આવતો હતો તે ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી અને યમદૂત જેવા નાગને એણે દીઠો અને ત્હેની સાથે આખો આકાશભણી હતી તેવી કરી દીધી. સગા સ્નેહીના વિચાર, પશ્ચાતાપ, દીનતા, શોક અને આસુ એ સર્વ સંસારના પદાર્થોનો વીજળીની ત્વરાથી ત્યાગ કરી દીધો, અને મહામંગળસમય જેવા મરણકાળને વાસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર આંખના પલકારા જેટલી વારમાં સજ્જ અને સાવધાન થઇ ગયો. આ સર્પ પોતાને ક્યારે ડસે છે ત્હેની વાટ ધડકતા હૃદયથી જોવા લાગ્યો. સર્વ સંસારનુ હવે અવસાન આવે છે સમજી, ક્ષોભ તજી, તે શાંત થઇ ગયો. વિચારનો અવકાશ મળ્યે, ઉપજેલુ મરણ–ભય, અવકાશ જતો રહ્યો ત્હેની સાથે, જતું રહ્યું. માત્ર આત્મ રક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ, સૂર્ય ગયા પછી પણ સૂર્યના કિરણ રસળે તેમ હજી રહી હતી અને એ વૃત્તિએ પણ એવુંજ શીખવ્યુ કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતા જડ દેખાઇ, જાય તે રસ્તે ત્હેને જવા દેવો એજ સારૂ છે મહાસર્પ દોડતો દોડતો આવ્યો તે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર આવા કારણથી હાલતો ચાલતો બંધ થઇ સ્તબ્ધ બની શ્વાસ રુંધી પડી રહ્યો. સર્પ આડો-

અવળો વાંકો થતો એની પાસે આવ્યો, પોતાના માર્ગનો અવરોધ કરતો એને દેખી એની ચારે પાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, અને અંતે પ્રથમ હતો તે પાસે આવી એની છાતીપર ચ્હડી ગયો. સાપ પાંચ છ હાથ લાંબો, ચાર પાંચ આંગળ જાડો અને વિકરાળ હતો. તારાના તેજમાં એની તીવ્ર આંખો, ધોળી મુછો, અને કાંચળીમાંના પેટા આભાસ ધરવા લાગ્યા. પોતાની પ્હોળી મ્હોટા પાદડા જેવી અગ્ર ફણા ઉચી કરી કંપાવવા માંડી સરસ્વતીચંદ્રની છાતીપર નાગરાજ ડોલવા અને ભયાનક ડાકલી વગાડવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના ધૈર્યની સીમા આવી ગઇ અને સાપ કરડયો હોય એવીજ વૃત્તિ આ દેખાવ જોઇ એને થઈ ગઈ. ત્હેના ઓઠ, નખ અને દાંત કાળા પડયા હશે તે તો અંધારામાં શું જણાય પણ તે સર્વમા શીત વ્યાપી ગયુ, કાન બ્હેરા થઈ ગયા, શરીરમાથી લોહી ફટકી ગયુ, અને આત્મા શબ જેવા શરીરમા માત્ર સાક્ષીરૂપે રહ્યો. પાચ સાત મીનીટ સુધી વિષમય પ્રાણી આ શરીર ઉપર આમ તેમ ફર્યો અને એના ભાર નીચે ચગદાતા ગયા તેમ તેમ શરીરના અવયવ એક પછી એક મરી ગયા જેવા થયા. અતે એકદમ પુછ્છુ જોરથી સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોપર ઝીપટી, શરીર ઉપરથી ઉતરી, સાપ સ્હામે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તે પળે ‘ ઓ કરડયો ! ” એવી વેદના સરસ્વતીચંદ્રના રહેલા ભાનના અગારામા વિષ પેઠે વ્યાપી ગઇ અને ત્હેની સાથે એ અંગારો હોલાઈ ગયો. જગલ પાછુ હતુ તેવું થઇ ગયું, સરસ્વતીચદ્રના હૃદયના ધબકારા પણ બધ થઇ ગયા, એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામા અંધકાર ભડભડ લાગવા માંડયો; અને જંગલશ્મશાનમા પ્રાણીઅંધુઓની પોકેપોક ચારે પાસ ગાજી રહી અને આકાશને ભેદવા લાગી. કડણમા કહ્ણ કાળજાં ચીરી નાંખે એવી મરણપોક જેવી સિંહગર્જના બીજા સર્વ નાદને ડુબાવી દેઇ એકલી સંભળાવા લાગી; અને દશે દિશાએ ઘોર શૂન્ય અંધકારમા યમને ખોળે પડેલા સરસ્વતીચંદ્રની પ્રાણયાત્રાના અવસાનના સાક્ષીભૂત થવા, એ સુતો હતો ત્યાંથી ફરતા બે ત્રણ ગાઉ સુધીમાં, કોઈ માનવી આ ભયંકર પ્રહરે હશે એવી કલ્પના પણ થવાનું કારણ નહતુ. ચારે પાસનું જંગલ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ દિશાઓ એકદમ આ પુરુષના પ્રાણને વાસ્તે પોકારતી હતી અને એ પોકાર અંધકારમાં પડઘા પામી ગાજી

ઉઠતો હતો. “ ઓ સરસ્વતીચંદ્ર ! ”—“ સરસ્વતીચંદ્ર ! ’સરસ્વતીચંદ્ર ઓ ! ઓ ! ”......એવી લંબાતી કારમી ચીસ આખા અરણ્યમાંથી ઉંચા તાડોનાં વચાળામા થઇને નીકળતી લાગતી હતી અને ઠેઠ મનહરપુરીમાં પ્હોચી ચંદ્રકાતના હૃદયને ચીરતી હતી, અને સુવર્ણપુર સુધી પ્હોચી ગરીબ કુમુદસુંદરીની આખોમાથી ઉંધને હાંકી ક્હાડી આસુનો સાગર ઉભરાવતી હતી અને અમાત્યનો મ્હેલ અને પ્રમાદધનનુ રંગભવન ત્હેને મન સ્મશાન જેવું કરી દેતી હતી.

માનવીનો પગસંચાર આ અરણ્યમાં થવો અસંભવિત હતો તેવે આ પ્રહરે જે રસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર શબવત પડયો હતો તે રસ્તા પર કેટલેક છેટે પૂર્વ દિશામા ભૂતાવળી જેવું એક ટોળું આવતું હતું. એ ટોળું બ્હારવટીયાઓનું ન હતું, કારણ એ લોક તો કયારના વડ આગળથી વેરાઈ ગયા હતા. અત્યારે રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા હતા. અને રાત્રિ વધી તેમ તેમ ભયંકર થતી ગઇ. ભયંકર પશુઓની ચીસો વધતી ગઇ, અને ઘુવડ ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળી પડી ઘુઘવવા લાગ્યાં. જંગલમા પડતી ચીસોનો પ્રત્યુત્તર મનહરપુરીની શેરીઓના કુતરા મ્હોટે સાદે કરવા લાગ્યા અને ત્હેમનુ ભસવું અને રોવુ આ રસ્તા સુધી સંભળાવા લાગ્યું આકાશમા તારાઓના પોપડે પોપડા બંધાયા અને ત્હેમનું તેજ એકાત ભયસૂચક લાગવા માડયુ. કવચિત્ એકાદ રડીખડી કાળાશ મારતી ન્હાની વાદળી શીવાય જ્યાં જુએ ત્યા તારા જ તારા અને વચ્ચે ભયકર કાળું આકાશ. ઝાકળ પણ પડવા માડતુ હતુ અને ભયભીત જગતને શરીરે પરસેવા પેઠે એકઠુ થઇ સર્વને ઠડા ગાર કરી નાંખી કપાવતું હતું. ત્રિભેટાની પૂર્વ ભણીથી આ ઘડીયે ભયકર ભૂતાવળી જેવું ટોળું આવતું હતુ અને રાત્રિની ભયંકરતાને વધારતું હતું.

આ ટોળાની આસપાસ કેટલાક જણ વાસના ભારા બાંધીને ત્હેને મસાલો પેઠે સળગાવી ચાલતા હતા. એ ઉચા વાંસની મસાલો વગર તેલે બળતી હતી અને ત્હેના શિખરો ઉપર બળતા રાતા પીળા ભડકા ઘણેક છેટે સુધી પ્રકાશ નાખતા હતા. અને ઝાડો અને તાડોની વચ્ચે અંધકારના ઉચા શિખર–કળસ જેવા લાગતા હતા. કોઇ કોઇ વખત તો વાસોની ગાઠો બળતાં ફુટતી અને ચા

પાસ હેના તનખા કડાકા કરતા ઉડતા હતા. આ ટોળામાં સર્વેએ માથે શિવના ગણુની પેઠે મ્હોટી જટાઓ ઉંચી બાંધી લીધી હતી અને કાળા વાળની ઉભી ગડો અજવાળામાં મ્હોટા સાપની પેઠે ચળકતી હતી અને જટાઓ ઉભા રાફડાઓ જેવી લાગતી હતી. આ ટોળું બાવાઓનું હતું અને હેમના પગનો ઘસારો ઘણે છેટેથી સાંભળીને સાપ સરસ્વતીચંદ્રના શરીરપર પળવાર સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો હતો. અને તે ઘસારો તથા પ્રકાશ દૂરથી પાસે આવતો સમજી એકદમ ન્હાસી ગયો હતો.

નાગ ગયો અને થોડીક વાર થઇ હશે એટલામા તે બાવાઓનું ટોળું સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર પડયું હતું તે જગા આગળથી દૃષ્ટિગોચર થયુ. આશરે ત્રીશ ચાળીશેક બાવાઓનું ઝુંડ હતું અને સઉની વચ્ચે એક રથ હતો હેને બળદ ન જોડતાં બાવાઓજ ખેંચતા હતા. બાકીના બધાઓમાંના કેટલાક હાથમાં કરતાળ, ડફ, કાંશીઓ, વગેરે લેઇ, વગાડતા હતા. કેટલાક પાસે માત્ર મસાલોજ હતી. કેટલાકની પાસે લાંબી ઉઘાડી તરવારો હતી અને તરવાર વાળાઓ રથની આસપાસ અને ટોળાની આસપાસ ચોગમ આખો ફેરવતા ફરતા હતા. એક જણુની પાસે ભગવા રંગનો ઉંચો ઝુંડો હતો તે રાત્રે પણ ઉન્હાળાના પવનના સપાટાથી ફરફરતો હતો અને મસાલોના વીંઝાતા ભડકાઓની ભભક સ્હામે વીંઝાતો હતો, અને લાલ ભગવો રંગ ભડકાઓના રંગથી રંગાઇ ચાર પાસના અંધકારમાં સૌથી ઉચે જાતે એક ભડકોજ હોય તેમ ભભક મારતો હતો. રાખથી ભરેલી જટાઓ,ભસ્મથી ભરેલા માળાઓના ભારાથી લચીપડતાં અર્ધાં ઉઘાડા અને અર્ધા ભગવે લુગડે ઢંકાયલાં કાળાં પ્રૌઢ બળવાન શરીર, આકાશ સુધી ગાજી નીકળતી, સિંહવાઘને પણ ડરાવતી આખા વનમા પડઘા ભરતી, જાડી ફાટી ભજનની નિર્ભય ઝુમો, અને એકાંત ભયંકર જંગલમા ભજનની લ્હેમા ઉન્મત્ત પડતા પગના ધબકારા. આ સર્વથી આ અલમસ્ત જોગીઓનું ટોળું આખા જંગલને, સ્હડાઇ કરી સર કરતુ લાગતુ હતું અને સિંહ વાઘનાથી ત્રાસ થાય હેના કરતા આ સ્થળે આ સમયે હેમની આ દશાનું દર્શન માણસની છાતીને ઓછી કંપાવે તેવું ન હતું. ફાળો ભરતા ભરતા, ત્રાડો નાંખતા નાખતા, મસાલોની ઉંચી

ઝાળોની ગુફાઓમાંથી ઉછાળા મારતા હોય તેમ, ધસતા ધ્રુપતા સર્વ બીહામણા બાવાઓ સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પ્હોંચ્યા. ત્હેમના શરીરપર જુદે જુદે ઠેકાણે કરેલા ગોપીચંદન; કંકુ અને સિંદૂરનાં છાપા તિલકને લીધે મ્હોટા વાઘના ટોળાના જેવા તે લાગતા હતા. ત્હેમના ખખડતા લાંબા કાળા ચીપીઆ મ્હોટા નાગની પેઠે ત્હેમની કેડોથી, ખભાથી, અથવા હાથથી લટકતા હતા. સઉના ખભા પાછળ હોડકાના આકારના જાડાં લાંબાં લાકડાનાં ભિક્ષાપાત્ર નાંખી દીધા હતાં અને ભરેલી ભગવી ઝોળીયો સઉની બગલો નીચે ઝોલા ખાતી હતી. મહારૂદ્રની આસપાસ વીંટાઈ વળી આવતા ભયંકર ગણોના ટોળા પેઠે આ ટોળું ફાળો ભરતું સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પ્હોચ્યું, અને એ શરીર ચગદાઇ જાય તે પ્હેલાં મસાલોનું અજવાળું એનાપર પડવાથી સઉની આગળ ચાલતો બાવો ચમકર્યો ખચકર્યો, એ શરીરપર દૃષ્ટિ નાખી ઉભો રહ્યો અને ત્હેની સાથેજ સર્વ ટોળું ઉભું રહ્યું, નિશ્ચેષ્ટ થયું, એકદમ બોલતું બંધ થઇ ગયુ, અને ગાડીમાથી જોગીશ્વરે બુમ પાડી. “ મોહનપુરી, શું છે ? ” આગળ ચાલતા બાવા મોહનપુરીની આસપાસ તરવારબંધ કેટલાક બાવા ભરાઇ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને નીચો વળી મસાલવડે ન્યાળતો પ્રચંડ બાવો મોહનપુરી બોલ્યો. “ ગુરૂજી, માણસનું શરીર શબવત્ પડેલું છે ” વધારે ન્યાળી બોલ્યો. “ આજ્ઞા હોય તો સ્પર્શ કરીને જોઉ કે જીવે છે કે શબ છે. ” પરીક્ષા કરી સર્વેયે ઠરાવ કર્યો કે જનાવરે એને માર્યો નથી અને એ મરી ગયો નથી. ગુરૂજીએ ધ્યાન ધરી આજ્ઞા કરી. “ બચ્ચા, એ પુરૂષને ઉચકી લે.
“ શ્રી જગદીશની ઇચ્છા છે કે સુંદરગિરીના મઠનો આ પુરૂષ
“ ઉત્કર્ષ કરશે અને ત્યાંના સાધુ ગોસાઇઓ જતે દિવસે એના આ-
“ શ્રિત થઈ રહેશે–બચ્ચા, એને જીવની પેઠે જાળવજે ! એ મહા-
“ પુરૂષ થશે અને સાધુ સંત એના ચરણારવિંદની સેવા
“ કરશે ! ”

ત્રિકાળજ્ઞાની ગણાતા જોગીશ્વરનું આ અણધાર્યું વચન સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને બળવાન મોહનપુરીએ બાળકના શરીરની પેઠે પોતાને ખભે નાંખ્યુ. આવ્યા

હતા તેવા જ સર્વ કીર્તન કરતા ચાલ્યા. આગળ જતાં આખું જંગલ બળતું હતું અને ગાઉના ગાઉ સુધી ભયંકર દવ પ્રકટી રહ્યો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે બળતા વાંસોની ગાંઠો ફુટતી હતી અને તનખા ઉડતા હતા. ન્હાનાં મ્હોટાં પશુઓ પરસ્પર-વિરોધ ભુલી જીવ સાચવવાની સર્વસામાન્ય ઇચ્છાને વશ થઈ દોડધામ કરી રહ્યાં હતાં. ઉંઘેલાં પક્ષીઓ માળાની સાથે બળી જતાં કારમી મરણ ચીસો નાંખી શાંત ભસ્મ બની જતાં હતાં, દવના પ્રકાશથી અને ધુમાડાથી ઉભરાતા આકાશમાં પણ આગ લાગેલી જણાતી હતી. આ ભયંકર દવથી બળતા જંગલ વચ્ચે માર્ગ શોધી કહાડી આગમાં પ્રવેશ કરતું હોય, દવ વચ્ચે ચાલતું હોય, અગ્નિ લોકમાં જ જીવતું હોય તેમ જોગીઓનું ટોળું પ્રકાશમાં, તાપમા, ભડકામા લીન થઇ ગયું, અદશ્ય થઈ ગયું. મોહનપુરીના ખભા ઉપર પડેલા સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાગમા લટકતાં લોચન કમળ તાપને બળે ઉઘડ્યાં હોય તેમ પળવાર ઉઘડી, આ ચિત્રસ્વપ્નને જોઈ, કંઇ પુછયા વિના, બોલ્યા વિના, પાછા મીચાઈ ગયાં, અને એ પણ આખરે અદશ્ય થઇ ગયાં.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨.

કુંવારી—કુસુમ.

(કુમુદસુંદરીના પિતા ને રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની ન્હાની પુત્રી કુસુમને શાશ્વત કૌમાર્યનો અભિલાષ છે. સ્ત્રીઓનું કૌમારવ્રત એ હિન્દુ આચારની વિરૂદ્ધ છે. કન્યાના આવા ઉચ્ચ પણ લોકાચાર વિરૂદ્ધના આશયથી તેમજ જ્ઞાતિમાં સારો વર નહિ હોવાથી કુસુમસુંદરી ત્હેના માત તાતને મ્હોટી ચિંતાનું કારણ છે.)

" ગૃહસંસારના પ્રશ્ન રાજ્યતંત્રના પ્રશ્નો જેવા જ વિકટ છે ! સુન્દરગૌરી કહે છે કે કુસુમને ભણાવી ન હત તો આવા અભિલાષ ન રાખત ! હિંદુ સંસારી કહે છે કે કન્યાને સર્વદા કુમારિકા ન રાખવી. નવી વિદ્યા કહે છે કે આપણા ઘરમાં બાળક વયનું પણ મનુષ્યજ છે અને ત્હેને બલાત્કારે તો શું પણ સજ્ઞાન

ત્યાં કઠેરે ટેકો દઇ ઉદ્યાનના લાંબા વિસ્તાર ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતી ઉભી. કાને પડેલા શબ્દોએ એને દિઙમૂઢ બનાવી દીધી અને તે શબ્દોએ ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પનાએ..એનાં આંસુને ગાલ ઉપર જ સુકવી દીધાં અને ત્હેના ડાઘ બારીમા આવતા તડકાએ ચળકાવવા માંડયા. એની રોષભરી આંખોની રતાશ લીલા ઝાડોની ઘટા ઉપર પડતાં નરમ પડી અને ઝાડો ઉપર પડતા તડકાના પ્રતિવમનને બળે એના મનની કલ્પના પણ શ્રાન્ત થઇ અને શ્રાંતિને બળે શાન્ત થઇ ગઇ, આ સ્થિતિ પામતાં ત્હેના વિચાર બીજી દિશામા વળ્યા.

" પિતાજી અને ગુણીયલ–એમાથી કોઇનો વાંક ક્હાડવા જેવું નથી. તેઓ મ્હારા સ્વાર્થનો જ વિચાર કરી મ્હારે માટે જ આટલો કલેશ પામે છે. મ્હારા મનની સ્થિતિ ત્હેમને વિદિત હોય તો ત્હેમનો કલેશ પણ દૂર થાય અને મ્હારૂં ધાર્યું પણ મ્હને મળે! આ ઝાડોની ઘટાથી અને તડકાથી મ્હારો કલેશ દૂર થયો. ચંદ્રલોક ક્‌હેતા હતાં કે સૃષ્ટિદ્વારા પણ ઇશ્વર પ્રકટ થાય છે અને આનંદ આપે છે તે આજ? મીરાંબાઇ ગાઈ ગયા છે કે—

" મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,
ઓ નાથ, ! તુમ જાનત હો સબ ઘટકી ! "

" એ પ્રકટ ઇશ્વર તે આજ હશે ! પ્રતિમામાં આ ઝાડોમાં ને તડકામાં પણ ઇશ્વર પ્રકટ થાય છે અને એ પ્રકટ ઇશ્વરનો મ્હને આજ સાક્ષાત્કાર થયો ! ઓ પ્રકટ પ્રભુ ! મીરાબાઈ વાઘના પંઝામાં પડેલા બચ્યા તો મ્હને તો ત્હારે તે પ્હેલા બચાવવાની છે ! તે શું તું મ્હને નહિ બચાવે ? હું પણ કહું છું કેઃ—

કુસુમ ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,
ઓ નાથ ! તુમ જાનત હો ઈસ ઘટકી !

થોડીવાર એમની એમ ઉભી. અને એક ખુરસીપર બેઠી ને ખોળામાં હાથ નાખી વિચાર કરવા લાગી.

" બુદ્ધિધનની પિતા સ્પષ્ટ ના ક્‌હે છે અને ગુણીયલ હા ક્‌હે છે. મ્હેં જાણ્યું કે સરસ્વતીચંદ્ર જડવાના નથી એટલે નીરાંત થઇ ત્યારે આ નવું કયા જાગ્યું ? મ્હારે એકનુયે કામ નથી ને બીજાનુંએ નથી. ઈશ્વર કરે ને આ વાતમાં ગુણીયલ હારે ને સરસ્વતીચંદ્ર જડે નહિ તો મ્હારૂં ધાર્યું થાય ! મારે હું પણ હાલ તો

એમજ કરૂં કે બુદ્ધિધનની ચોખી ના કહું એટલે ગુણીયલ હારશે ને પિતા ફાવશે."

"પિતા આ વાતમાં ફાવ્યા એટલે અંતે હું ફાવવાની !"

દ્વાર ઉઘાડયું અને માતા પિતાને ગયેલાં દીઠાં. ત્હેમના ખં-કુસુમ ગઈ. ટેબલપર પત્ર હતા તે લીધા—"પિતા ઉપર રા સંબંધના કાગળ આવે તે વાંચવામાં ચોરી ખરી ? બ્હેન સ્વતીચંદ્રના પત્ર પિતા ઉપરના હોય ત્હોયે છાનીમાની વાંચતી."

નરભેરામનો પત્ર વિદ્યાચતુર ઉપર હતો ત્હેમાં બુદ્ધિધનને માટે કુસુમનું માગણું, અત્યંત આર્જવ અને યાચના ભરેલું કર્યું હતું. બુદ્ધિધનની હવે લગ્ન માટે ઇચ્છા નથી પણ મહારાણા સમેત સર્વનો વિચાર દ્રઢ છે એમ પણ લખેલું હતું. કુસુમને આશા પડી. બુદ્ધિધનનો પત્ર વાંચવા લાગી.

"પ્રિય વિદ્યાચતુરજી,

"મ્હારા ગૃહસંસારનાં બે રત્ન ખોવાયાં, પત્થર ડુબ્યો અને ત્હેનો ભારથી ચંપાઈ ત્હેની તળે રત્ન પણ ડુબ્યાં. મ્હારી પુત્રી તથા મ્હારો સહાયક મિત્ર નરભેરામ ત્હેમના પ્રેમને લીધે મ્હને ફરી સંસારમાં પડેલો જોવા ઇચ્છે છે અને મ્હારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તેમણે લખેલા પત્ર આપે વાંચ્યા હશે. ત્હેમના હાથ રોકવાની મ્હારી શકિત નહિ, માટેજ એ થયું છે. પણ એમની કોઇની ઇચ્છા સફળ થવાની નથી એટલું આપ મ્હારૂં સિદ્ધાન્તવચન સમજજો."

"મ્હારા ઘરમાંથી કુમુદસુંદરી ગયાં ત્યાંથી મ્હારૂં સર્વસ્વ ગયું. મ્હારો દુષ્ટ પુત્ર ગયો તે તેણે કરેલા અપરાધને યોગ્યજ થયેલું છે. મ્હને ત્હેને માટે તિલમાત્ર પણ શોક નથી. ઉલટો પુત્રજન્મથી બીજાઓને આનંદ થાય એટલો એ પુત્રના મૃત્યુથી મ્હને આનંદ થયો છે મ્હારૂં ઘર અને મ્હારો સંસાર એના મૃત્યુથી નિષ્કલંકજ થયો છે."

"કુમુદસુંદરીની સાસુ વહુના શોકથી ગઇ ! તહમારો ગુણસુંદરી ઉપર સ્નેહ છે તે ઉપરથી મ્હારો મ્હારી ધર્મપત્ની ઉપરનો સ્નેહ જાણી લેજો. એણે મ્હારો વિપત્તિ કાળ દીઠેલો ને મ્હારો

સંપત્તિકાળ પણ દીઠો. સર્વ દશામાં એ મ્હારી ભાગિયણ હતી; અને એવી સ્ત્રીનો હું સ્વામી હતો એટલાથી મ્હારા હૃદયમાં અભિમાન આવે છે. મ્હારા પુણ્યનો સંચય આટલા ભોગથી ક્ષીણ થયો હશે એટલે એ ગઇ. હવે વિશેષ સંસારભોગની મ્હને વાસના નથી. નવો ભોગ કે નવો અવતાર ઉભય હવે મ્હને અનિષ્ટ છે."

" મ્હારૂં વૈરાગ્ય સ્મશાનવૈરાગ્ય નથી. હું રંક વિધવાનો પુત્ર હતો ને સુવર્ણપુરના મહારાણાનો પ્રધાન થયો. કુમુદસુંદરી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીનો કે સરસ્વતીનો અવતાર હતા. ત્હેમના નિવાસથી મ્હારૂં ગરીબ ઘર પવિત્ર થઈ ગયું. એની સાસુ જેવી પતિવ્રતાના યોગથી મ્હારો આત્મા પવિત્ર થઇ ગયો. જે ઇશ્વરે એ મહાન્ સંયોગો વચ્ચે મ્હને મુકવાની કૃપા કરી હતી તેજ ઇશ્વરે હવે મ્હને એ સંયોગથી મુકત કર્યો છે તે તેણે કાંઇ કારણથી જ કરેલું હશે. મ્હારા મહારાણાની કૃપા મ્હારાથી છુટતી નથી. ત્હેમના રાજ્યકાર્યમાં કેટલાક મ્હોટા પ્રસંગો હજી બાકી છે તે પુરા કરી હું એમની પાસેથી એવું માગવાનો છું કે મ્હારે માથેથી ભાર ઉતારી નરભેરામને માથે મુકવો અને મ્હને આત્મકલ્યાણને માટે કાશીવાસ કરવા દેવો. આ યુગમાં સંન્યસ્ત યોગ્ય લાગતું નથી અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અંતે જે સંન્યસ્ત થવું જોઇએ તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પ્હેલાં લેવા મ્હને અધિકાર પણ નથી. કાશીનિવાસથી અનેક મહાત્માઓના પ્રસંગ પડશે અને તે શોધવાનો લોભ મ્હને થયલો છે તે છોડી હું સંસારમાં પડીશ એવું નરભેરામ માને છે પણ તે પામર છે અને મ્હારા મનના અભિલાષ સમજી શકતો નથી માટે જ એ પ્રયત્ન કરે છે."

" દેવી એક બાળકપુત્ર મુકી ગઇ છે. જો તે જીવશે તો ત્હેની બ્હેનને હાથે ઉછરશે. નહિ જીવે તો મ્હને શોક નથી. મ્હોટો કરેલો પુત્ર દુષ્ટ થયો અને મુવો, તો વીજળી પેઠે ક્ષણવાર ચમકતો બાળક સુપુત્ર નીવડશે એ જાણવું કઠણ છે. એની માતા કૃતકૃત્ય થઇ ગઇ. એ સ્વર્ગમાં ગઈ, એનો આત્મા સ્વધામ પ્હોંચ્યો ને હજી અમર છે. એનો શોક કરવો તે મિથ્યા મોહ છે. મ્હને એ મોહ કે શોકમાંનું કાંઈ નથી"

" વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતા પણ ઉતરતે વયે લગ્ન કરવાની

વૃત્તિ મૂર્ખતા ભરેલી જ લાગે છે. પ્રધાનપદ સુધીના અનુભવની પ્રાપ્તિથી જે માણસ ઘડાય હેને તો આ વાત હસ્તામલક જેવી સુદૃશ્ય હોવી જોઈએ. નરભેરામની સૂચના યોગ્ય છે એવું જો હું માનું તો તેટલાથી એટલું સિદ્ધ થયું ગણવું કે મ્હારી બુદ્ધિ પ્રધાનપદને યોગ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ ક્ષુદ્ર છે, કારણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પણ આવા મહાન્ પદના અનુભવથી જે બોધ મળવો જોઇએ તે બોધ મ્હને મળ્યો ન હોય તો મ્હારામાં બોધ લેવાની સામાન્ય વિવેકશક્તિ પણ નથી એમ જ માનવાનો પ્રસંગ આવે. કેવળ પુત્રવાસના પામર જીવને માટે છે ઉતરતી વયના અને પ્રધાનપદે ચ્હડેલા બુદ્ધિમાન પ્રાણીને માટે નથી. ”

“ ન્યાય માર્ગે જોતાં પોતાના સ્વાર્થને માટે પારકી કન્યાનો ભવ બાળવો અને વૈધવ્યના માર્ગમાં મુકવી એ મહાપાપ લાગે છે. એ પાપ કન્યાના વૃદ્ધ થતા વરને તેમ બાપને ઉભયને માથે છે.”

“ અનેક માર્ગે આ વાતનો વિવેક મ્હે કરી જોયો છે, એક કલ્પના સરખી પણ આ ઉપાધિ સ્વીકારવામાં દોષ શીવાય અન્ય ફળ જોતી નથી. નરભેરામ મ્હારા ઉપરની પ્રીતિને લીધેજ ભુલે છે.”

“ ચિ. કુસુમસુંદરીને કોઈ વિદ્વાન્ નીતિમાન્ રૂપવાન્ શ્રીમાન્ યુવાન્ સ્વામી મળે એવો મ્હારા અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે અને મ્હારો પોતાનો આપેલો આશીર્વાદ હું જાતે નિષ્ફળ નહિ કરૂં. કુસુદસુંદરીની ન્હાની બ્હેન તે મ્હારે પુત્રી રૂપ જ છે. ”

બુદ્ધિધનનો આ પત્ર વાંચી રહી હેની સાથે કુસુમનું શેર લોહી ચ્હડયું. હેની નિરાશા નષ્ટ થઇ અને આખમા તેજ આવ્યું. ઉતાવળથી પોતાના ખંડમાં આવી અને છાતીએ હાથ ભીડી એકલી એકલી બોલવા લાગી.

“ હા...શ ! હવે જગત જખ મારે છે. કુસુમની પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી. બુદ્ધિધનભાઈ ! હમારૂ ઘણું જ કલ્યાણ થજો ! હમારા પત્રથી જ મ્હને ઉપદેશ મળે છે. હમારા જેવા અનુભવી પુરુષોને જે વાત આટલી ઉમરે સત્ય લાગે છે તે મ્હને આજથી લાગેછે. સ્વામીજીની કથામાં પણ મ્હારો જ બોલ ખરો પડ છે. ફૂલોરા બ્હેન પણ મ્હારી જ ગાડીમાં છે. સરસ્વતીચંદ્રને પણ મ્હારી પેઠેજ છે. એ તો મ્હારા પ્રથમ ગુરુ. હવે માત્ર ગુણીયલ અને કાકીને

જીતવાં રહ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર નહિ જડે એટલે પિતાજીની ચિન્તા નથી.”

“ કાંઈ શા શા વાંધા ક્‌હાડે છે ? પ્રથમ ક્‌હે છે કે વાસના રોકવી કઠણુ છે. પછી ક્‌હે છે કે શાસ્ત્રકારો પરણવાની મર્યાદા બાંધી ગયા છે. ત્રીજું સ્ત્રીની એક ભુલ પ્રકટ થઇ જાય, અને ચોથી વાત એ કે કુમારી સ્ત્રીને રહેવાનું ઘર ન મળે, ખાવાના પઇસા ન મળે, લોક ચાળા કરે, ને સ્ત્રી જાતને માયા ને કાયા બેના ભય.”

“ જો બાવી થઈએ તો આ બધા વાંધા દૂર થાય. મફત ખાવાનુ મળે, પુરુષનો સંગ નહિ એટલે સ્ત્રીને લાલચ નહિ, અને અનેક સ્ત્રીઓ વચ્ચે રહેવાનુ એટલે પુરુષ વર્ગને બ્હાર રાખી વગર ભયે રહેવાનો કીલ્લો ! બાવીઓ રહે છે તે પણ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં જ હશે કની ? ’

“ આ ઘરમાથી નીકળવું પડે એ પ્હેલું દુ.ખ, ને બાવીઓની પેઠે જાડા લુગડા પ્હેરવા પડે અને જાર-બાજરો ખાવો પડે એ બીજુ દુ.ખ. ”

“ પ્હેલા દુઃખનું તો કાંઇ નહિ, કાલથી જાડા લુગડા ને જાર બાજરીની ટેવ પાડીશુ. વાડીમાં માળણને ઘેર લુગડાં, જાર, ને બાજરી છે. ”

“ નાત જાત બગડવાની બ્હીક નથી, કયાં હાથે રાધતા આવડતું નથી જે વટાળ થશે ? ”

“ એ ટેવ પાડવા જઇશું તો કાંઈને ગુણીયલ પુછાપુછી કરશે ”

“ કહીશું કે વર ગમે તેવો મળે ને ગરીબ ઘરનો હોય તો જાડે લુગડે ને જાર બાજરીએ પણ નીભાવ કરવો પડે કની ? સારો વર મળશે નહિ ને મ્હારૂ ચાલશે નહિ ને મુસ્કે મારી ગમે ત્હેને પરણાવશે તો ભાગ્ય પ્રમાણે વર્તવુ પણ પડશે ”

“ ત્યારે એતો એજ ! એક પન્થને દો કાજ ! વળી સ્વામી સારો હોય તે પણ પ્રથમ મીઠો હોય ને પછી કડવો થાય એ તો ફ્લોરાના દેશમાં પણ છે. તેવુ થાય તો શું કરીએ ? માટે એજ માર્ગ કે આપણે ટેવ પાડવી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

સ્વતંત્રતા.

અહો સ્વતંત્રતા ! ત્હારી ખૂબી તો અલૌકિકજ છે. પરાધીનતામાં નૌતમ ભોજન મળતું હોય, વારાંગનાના અપૂર્વ વિહાર મળતા હોય, રાજ્યનાં પણ ઉત્તમ સુખ અનુભવાતાં હોય-ટુંકામાં સર્વ અનુકૂળતાઓ દાસ્ય કરતી હોય તોપણ "પરાધીનતા" એટલા શબ્દથી જ, મંત્રથી જેમ ભૂત, તેમ અડદ છાંટયા હોય એવી રીતે સર્વ સુખ પલાયન કરી જાય છે. અને "**दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्**" એ ન્યાયે એ સર્વ સુખનાં સાધન તેજ અસહ્ય થઇ પડે છે. બીજી તરફથી સ્વતંત્રતામાં અન્ન વસ્ત્રના ઉધારા હોય, ઉપવાસથી કૃશ થએલી સ્ત્રીના સન્મુખ પેટ ઠોકતાં દીનવદનથી-બોલવાની શક્તિને અભાવે-જોઇ રેહેતા બાળકોનાં ડુસકાં અવિરલ શ્રવણપથ રહ્યાં હોય, શીત, તૃષા, અને તાપના ઝપાટાથી જર્જરિત થયેલ શ્વાનને પણ અનપેક્ષિત રેહેવાને ગૃહ હોય તોપણ "સ્વતંત્રતા" એ મોહમંત્ર લોહનું સુવર્ણ બનાવે છે, કોલસાના હીરા બનાવે છે અને દુઃખને સુખરૂપ કરે છે. સર્વથા સ્વતંત્રતા એ મોહમાયાજ છે ! અરે ! ત્હારે માટે પ્રાણીમાત્ર શું શું નથી કરતાં ? ત્હારે માટે યાવતજીવ સંચિત કરેલું ધન, ઘણા લાડકોડથી ઉછરેલો પુત્ર અને અંતઃકાળ પર્યંતની સુખદા પોતાની પ્રમદાનો કોણ ત્યાગ નથી કરતુ ? ત્હારે માટે કેટલાએ સમુદ્રમાં જળશાઇ કરી ? ત્હારે માટે કેટલાં કપાઇ મુવા ? ત્હારે માટે કેટલા રણસંગ્રામ રચાયા ? કેટલી લોહીની છોળો ઉછળી ? ત્હારે માટે શું ગૃહિણીએ ગૃહ અને ગર્ભિણીએ ગર્ભ નથી છાંડયા ? અનેક પ્રકારના ભોગ, રંગ, રાસને છોડી યોગી પુરુષો વન સેવે છે તે ત્હારે માટે. આહા ! શી ત્હારી આકર્ષણ શક્તિ ! જોને ! મરવું એ વાત નિઃસંશય છે તો કાળને જ માટે હર્ષ શોક કે ચિન્તા શી ?"

* * * * * *

અજ્ઞાન.

અહો ! શું માણસનું અજ્ઞાન ! ઉદરને મારવાને તાકી રહેલી

બીલાડી નથી જાણતી કે ફાફરડી ખાવા શ્વાન પાછળ જ ભમે છે શ્વાન ઉપર મહા ક્રોધથી ધસનાર ચિત્તા નથી સમજતા કે પ્રાણ લેનાર ગેબી ગોળી સ્હામી જ આવે છે. પારકા પ્રાણ હરનાર અને પારકું ધન ચોરનાર તથા પારકી સતીઓને પજવનાર નથી જાણતા કે એક ક્ષણમાં ઉંધું વાળી દેનાર દૈવચક્ર આ આવે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના અધર્મ થાય છે. અનેક પ્રકારના કુકર્મ થાય છે પણ તે અધર્મ કે કુકર્મ કરનારા અભિમાની પુરુષો નથી જાણતા કે આ જીવિતરૂપી મહાસમુદ્રમા ઉદયની ભરતી સર્વ કોઇને હોય છે. પણ જો તે ભરતી વેળા મહાવેગ મુકી દેઇ ધીરે રહીને મોજાં કિનારે લેઇ જવામાં આવે તો પાછો ધક્કો ઓછો વાગે છે. આઘાતના પ્રમાણમાં પ્રત્યાઘાત થાય છે એવો સિદ્ધાત અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી નિર્વિવાદ થવા છતાયે શો મનુષ્ય માત્રનો વેગ? શી હઠ? જુવોને, અનેક સ્ત્રીઓના ધર્મભ્રંશનું કારણ થયા છતાંયે એક અનાથ અબળા પાછળ આ રાજ્યના શિરોમણીનો આગ્રહ કેવો વિષમ થઇ પડયો છે? નથી એને નિદ્રા કે નથી એને શાન્તિ, નથી એને ભૂખ કે નથી એને તર્પ, નથી કામમાં લક્ષ કે નથી સુખનો પક્ષ રાતદિવસ રાજ્યકાર્ય બાજુ ઉપર મુકીને કુસુમાવલીની જ માલા જપતો, પરસ્ત્રી, દ્યુત, મદ્યપાન ઇત્યાદિ છ દોમાં ન જતા કાળનો ક્ષેપ કરતો, આ વિવેકશૂન્ય અને મૂઢ મદપ્રજ્ઞ રાજા ક્ષણે ત્હેના રૂપનો ચિતાર નયન આગળ આણતો, ક્ષણે ત્હેના બોલેલા બોલ બોલતો, ક્ષણે ત્હેની મ્હોડેલી ભ્રમર ઉપર હાસ્ય કરતો, ત્હેનું શ્વસિત, ત્હેના વક્ષસ્થળની ધડક, ત્હેની રક્તતા, ત્હેની ધવલતા, ત્હેની શ્યામતા ઇત્યાદિ ઉપર અનેક વિચારો કરતો હતો. વળી તે જડ પણ ચપળ, સેવ્ય પણ સેવક, ક્રૂરપણ દીન રાજાના માથાઉપર અધીરતાના વાદળે નૈરાશ્યના પત્થરનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો હતો, તેથી તે મહાશોકસાગરમા તણાતો, ખેચાતો, ડુબાતો હતો.

* * * * * *

ક્રોધ.

આ સંસારમાં થતાં જે અયોગ્યાચરણ—ત્હેમાંનાં નીમે ભાગે ક્રોધથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેહેવામાં લગારે ખોટું નથી. ક્રોધરૂપી યોદ્ધા જેને ઝાલે છે ત્હેને નીચોવી ધોયલા મૂળા જેવો કરી નાખે છે;

ક્રોધથી પિતા પુત્રને હણે છે, પુત્ર માતાને હણે છે, ભાઇ ભગિનીને વિષ આપે છે, સાસુ જમાઇને રમાડી દેછે. ક્રોધથી કેટલી આત્મહત્યાઓ થઇ? ક્રોધથી કેટલા નીકળી ગયા? કેટલા વેરાગી થયા? ક્રોધરૂપી વિંછીનું બચ્ચું જેનામા ઉત્પન્ન થયું ત્હેનેજ પ્રથમ ખાય છે. ખરેખર! ક્રોધનો ધકધકતો અગ્નિ પોતે બળે છે અને બીજાને બાળે છે. ક્રોધે પતિપત્નીના વ્યવહાર છોડાવ્યા, મિત્રોના સ્નેહ તોડાવ્યા, ડાહ્યાનાં ડહાપણ ડુબાવ્યા, માનીનાં માન મુકાવ્યાં. અહો! શું ક્રોધનું પ્રબળ? તેણે કોઇને ન મુક્યા. પણ તેણે કોનું સારૂં કર્યું કે ત્હેના વિના આ સંસારનો કોઇયે માનવી ચલવતો નથી? અથવા તે તો પોતાનો સ્વભાવ દિવસે દિવસે વધારે સતેજ કરે છે, છતાયે એવા દુઃખશત્રુની સાથે શી મનુષ્યની મિત્રતા? જાણે છે કે એ પેઠો એટલે જેના જેના સંબધમાં આવશે ત્હેને દુઃખ દેશે છતાંયે એનો ત્યાગ લોક કેમ નહિ કરતા હોય? અહો!

" क्रोधोहिशत्रुः प्रथमं नराणाम्
देहस्थितो देहविनाशनाय. "

એ વાક્યનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ થયા છતાં મનુષ્યનું શુ અજ્ઞાન અથવા અસામર્થ્ય? ખરે! સમર્થને ક્રોધ થતો નથી. અશક્તિમાંથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ છે. સમર્થ પુરૂષ પોતાની ઇચ્છા બળથીજ પુરી કરે છે. પણ તે પુરી ન પડયેથી અસમર્થ પુરૂષો ક્રોધનો આશ્રય લે છે. બાકી ગુણવાળી, ધર્મી અને સર્વ રીતે સુશીળ અબળાઓ પણ ક્રોધને વશ થઇ પોતાના પેટના છોકરાને હતા નહતા કરી નાખે? નહિજ! અને સંસાર ત્યાગ કરી વન સેવનારા ગરીબ અને દયાળુ ઋષિયો સહજ વાતમા પોતાના ક્રોધનો આવિર્ભાવ મહા ઉગ્ર શાપમાં કરે? નિઃસંશય Anger is a short madness એ કોઇ અનુભવીનું વાક્ય ખરૂંજ છે. ક્રોધનાં ચશ્માં ચ્હડાવી દૃષ્ટિ ફેરવનાર વ્હાલાને વેરી દેખે છે. નિશ્ચયને સંશય માને છે, અકર્ત્તવ્યને કર્ત્તવ્ય લ્હે છે. જેણે ક્રોધની શિક્ષા માની તે જીવતોજ મુવો છે, કાકે આને આ અવતારમાં ત્હેને ચિરકાળ સુધી પશ્ચાતાપની ધમણમાં બળવું પડે છે. અહો! ત્હેનાથી થતી અનર્થપરંપરા પણ કેવી મહતી? આપણા નિત્ય વ્યવહારમાં ગુન્હાના પ્રમાણમાજ શિક્ષા હોય છે-અને તે પણ

એક કાળમાં-પણ આ ક્રોધની તો વાતજ જુદી. જે ક્ષણે ત્હેની ચીનગારી હૃદયમાં મુકાવી તે ક્ષણેથીજ તે વ્યથા કરે છે, ક્લેશ કરે છે, પછી અનુતાપ પ્રગટે છે. ત્હેમાંએ ત્હેની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ અલ્પકાળ અને ત્હેમાથી થતો પશ્ચાતાપ યાવજ્જીવ ચાલવાનો. તદપિ ક્રોધ નથી છાંડાતો. વધતા ઓછા રાગદ્વેષની પાખ ઉપર ચ્હડેલાં મનુષ્યોને સર્વ સ્થળે ઇષ્ટાપત્તિઓ નથી હોતી. એટલે અવિચ્છિન્ન ચાલતા પ્રભાવમા અટકાવતાજ અકળામણ થઇ જાય છે. અને આજકાલના મેઘની માફક જ્યાં ફાવ્યું ત્યા ભુસ્સુ નાંખવાને તે ક્રોધ તૈયાર હોય છે જુવોને ! નળ જેવા ધર્મરાજાએ દમયતી જેવી ધર્મપત્ની ઉપર ક્રોધ કર્યો તે માત્ર પેટનું પુરૂ ન થયાથીજ !

* * * * *

અભિમાન.

અરે ! અભિમાન કેવા અનર્થ કરાવે છે ? સારૂં કરવાનું પણ અભિમાન, અ ને કેવું નુકસાનકારક થઇ પડે છે ? ખરી વાત એ છે કે નિયમમાં રહેલા અભિમાનથી બહુ વખત મહાન લાભ થાય છે. દેશના અભિમાનથી આખાં રાજ્યતંત્ર ચાલે છે. ગૃહનાં અભિમાનથી પરોપકૃતિરૂપી પ્રશસ્ત સદ્ગુણનો ઉદ્ભવ છે. તદપિ નિરભિમાન પ્રયાસની ખૂબી તો અલૌકિકજ છે. આ સંસારમાં જે જન્મે છે તે તો નાશ થાય છે. તો પછી કોઇપણ નામરૂપનું અભિમાન ધારણ કરવાથી ત્હેના નાશ સમયે અતિશય સંકટ થાય છે. ભલે સંસારમા પ્રવૃત્ત રહેનારા નીતિજ્ઞ સજ્જનો અભિમાનને અનેક સદ્ગુણના નામ આપી ત્હેની ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રશસા કરે, અને સંસારની ઘટનામા ત્હેની આવશ્યક્તાના સ્તુતિપાઠ ઉચ્ચારે, પણ એટલો તો સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ જણાય છે કે દુખના અનેક કારણોમાનુ અભિમાન પણ એક છે. વળી અભિમાનથી અનર્થ પણ કેટલા થાય છે ? ધર્મના અભિમાનથી સગા ભાઇઓમા પણ કેટલા ટંટા થયા ? પાસે પાસેના મિત્ર રાજાઓ વઢી મુવા ? મુસલમાન અને ક્રીસ્ચીયન તથા મુસલમાન અને હિદુ લોકો વચ્ચે ધર્માભિમાનથી કેટલા અને કેવાં દારૂણ યુદ્ધ થયા ? એકદર સંસારની અભિવૃદ્ધિને કેટલુ નુકસાન થયુ ? એજ પ્રમાણે બીજા અભિમાનને માટે પણ વધતુ ઓછુ કહી શકાશે. જુવોને " મ્હારા

કાર્યભારમાં બધું બરાબર ચાલે " એવા અભિમાનથી આ પ્રધાને પ્રથમ તો બરાબર કામ ચલાવ્યું, અને થોડીવાર તો ઉજળું એટલું દૂધ દેખાયું. પણ જરા તે અભિમાનનું ખંડન થયું એટલે સર્વ વાતનો કેવો વિપર્યય ? અરે ! ભાઇ ! નથી જાણતો " મ્હારૂં મ્હારૂં " કરતાં તું જે કૂટી કૂટી મરે છે એમાં ત્હારૂં કશુંયે નથી ? " મ્હેં કર્યું મ્હેં કર્યું " કહી ફુલાય છે ત્હેમાં ત્હેં કશુંએ કર્યું નથી. ઉલટ સુલટ અનેક કારણોની વિચિત્ર ગુંથણીથી થતા આ ભવનાં અનેક કૃત્યોમાંનું વધારેએ શું કરવાનો હતો ને ઓછુંએ શું કરવાનો હતો ? પણ " મને માંધો અને આપે લાડબાયો " થઈ, જે થયું તે ત્હેં ત્હારામાં માની લીધું. અને ત્હેનું ફળ અત્યારે અકર્તવ્ય કરવું પડે છે તેજ છે. અભિમાન વિના યુદ્ધ કર્યું હત તો જે રાજ્ય લેવાને અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરે ભાંડુઓનો નાશ કર્યો તેજ રાજ્યનો ત્યાગ ત્હેમને કરવો પડત. અથવા નિરભિમાન યુદ્ધ કરવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે સમરાઙ્ગણમાં ઇષ્ટમિત્ર અર્જુનને યથાર્થ દર્શન કરાવી તત્વનું રહસ્ય બતાવ્યું તે અકાલે કે અસ્થાને હતું ? નહિજ. અભિમાન વિના રાજ્ય કર્યું ત્યારે જનકને કે પ્રિયવર્ત્તને રાજ્ય છોડવાની વખત જ ન આવી. અને બન્નેએ પોતાનો આ લોક તથા પરલોક સુધાર્યો.

* * * * *

શ્મશાન.

આ શ્મશાનમાં કાગડા, ગીધ આદિ માંસાહારી જનાવરો ભક્ષણની લાલચે આમતેમ ફરતાં હતા. ભૂતપ્રેતનું તે નિવાસસ્થાન મનાતુ હતું. બેત્રણ દિવસનાં બળેલાં શબની રક્ષા ધકધકી રહી હતી. કોઇ કોઇ સ્થળે બળતાં હાડકાંના તડતડાટ થઈ રહ્યા હતા. આગળ પાછળ ઉગેલા બાવળીઆ, કાંટાની વૃષ્ટિ કરી, જડ હૃદયવાળા મનુષ્યોના પગ કોચી મૃત્યુની આવશ્યકતા સૂચવતા હતા. મહાન પુરૂષનું પણ અંતે આટલુંજ રૂહે છે એવું સૂચવનાર કાજળી ખરી પડેલા અણુની પેઠે ઉડયા કરતી હતી; તુટી પડેલા દાંત, છુટી પડેલી દંષ્ટ્રા, છુદાઈ ગએલા હાથ, ખરી પડેલા આંગળાં, નીકળી ગયેલી કોપરી, ભાગી ગયેલા નળા અને મહા વિષથી કઠણ થઈ ગયેલાં સર્પનાં ગુંછળા જેવાં હાડપિંજર છુટે છુટે વેરાઈ જઇ

સંસાર સુખને ધુળધાણી કરી દેખાડતાં હતાં. મત્સ્ય, મયૂર, મુરઘી ઇત્યાદિનું ભક્ષણ કરનાર દયા વિનાના મનુષ્યોને પણ અહીં તો જ્ઞાન મળવું જોઇએ કે બીચારાં અવાચક અને અનાથ પ્રાણીની તેઓ જેવી અવસ્થા કરે છે તેવીજ અથવા તેથી વધારે વિષમ અવસ્થા એક કાળે હેમની પણ તેવાજ અવાચક પ્રાણી કરશે; અને જે દેહને અત્તરના લેપ ને ગુલાબનાં છાંટણાં તથા ચંદનની ચર્ચા અને રેશમનાં વસ્ત્ર હોય છે તે દેહના પણ શત શત કડકા થઈ જશે, તથા હેમનાથી પણ વિશેષ ભુખાળવો અગ્નિ હેમને ગળી જશે, ચાવી જશે, ભક્ષી જશે.

કુસુમાવલી.

નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાંથી.

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ? પ્રસ્તાવના, એટલે ગ્રંથના ગુણ પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની, તે તો નવા અજાણ્યા પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ હેની મ્હોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવું શું અને સૂર્યને ઓળખાવવો શો !

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બેજ—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ. આ સમે કવિતા કરનારા તો જોઇએ તેટલા છે, અને હેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યા કવિ શબ્દનુ ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંનાજ કોઇએકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બેછે. એ બ નેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે બંનેની પરસ્પર ગરુ- નામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિતજનો બીજાને હે- પાત્રજ ઠેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર [illegible] તો એ બને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબ [illegible]

નજ• પ્રકાશતા માલમ પડે છે. દેશ કાળથી પર એની જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થ-પણે થાય, પરંતુ જો એ બનેની શૈલીનું કાંઇ પૃથક્પણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય, તો મિથ્યા ખેંચા ખેંચ કોઇને રૂહે નહિ.

નર્મદજીવનમાંથી. જુવાનીનું ચગડાળ.

કવિની ઉમ્મર હજી ૧૭ વર્ષની જ હતી. અને એનું મન ‘હેલહેલું જ જુવાનીને ચગડાળે ચ્હડયું હતુ. બધા માણસની જીંદગીમાં આ સમય કાંઇ કારમોજ કહેવાય છે. એ સમે પ્હેલાં નહિ અનુભવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મા ચગડાળ ચ્હડે છે અને છેવટે જે સ્થાયી વળણ તે લે છે ત્હેની ઉપ-રજ ઘણોખરો આખા ભવના અને પરલોકના પણ સુખ દુ:ખનો આધાર રૂહે છે. આ આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ નીકળે. કવિની જીંદગીમાં ૧૭ થી ૨૨ વર્ષની ઉ-મ્મર સુધીના સમયને અમે એનો આત્મમંથનકાળ કહીએ છીએ. આપણામાં ૧૬ થી ૨૫ વર્ષ સુધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્ધાપચીસી કેહેવાય છે. અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્ધાઇ-માં જ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. પણ આ સમે સ્ત્રી-વાસનાનો જ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઇ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ રીતે જેટલો સ્ત્રીવા-સનાનો તેટલો જ પરાક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને ડોહોળી નાખે છે. કવિની શબ્દવર્ગણીમાં બોલીએ, તો પ્રેમશૌર્યએ બનેનો ઉદય આ સમે વાંસના ઉગવાની પેઠે મ્હોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે. અને એ ઉછાળાથી જ આખો આત્મા ડોહોવાઇ જાય છે. પછી જેનો જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે ત્હેનું રૂપ ઘડાય છે. સ્ત્રીવાસના સારા સંસ્કારે પ્રફુલિત થઇ કો-ઈનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે શુધ્ધ નિ:સ્વાર્થી સ્વાર્પણનુ દિવ્યરૂપ ધા-રણ કરે છે, કેટલાકમાં વિલાસીપણે જ અટકે છે, કેટલાકમાં વ્યવ-હાર મર્યાદિત થઇ જાય છે, અને કેટલાકમાં પશુવત શઠતામાં જ ઉતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાઓ કોઇને વેલ્લાઇને પત-રાજી કરવા, કોઇને ધનપ્રાપ્તિ કરવા, કોઇને માનમર્તબો મેળ-વવા અને કોઇને વિદ્યા, ધર્મ કે યુધ્ધના પરાક્રમો કરવા પ્રેરે છે.

છેલ્લા વર્ગના પુરૂષોમા આ લાગણી પર્યંતે નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ધર્મભક્તિ, કે દેશભક્તિમા કૈવલ્યને પામે છે. ઘણામા તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બને વૃત્તિઓ પચીશ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમા શિથિલ થઈ ત્હેમને માત્ર દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવુ, કુટુંબને પોષવું, અને બે પૈસા મળે તો ખરચી નાતજાતમા સારા કહેવડાવવુ એજ આ કાળમા સાધારણ હિંદુઓ પોતાનુ કર્ત્તવ્ય સમજે છે. એથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની કવચિતજ જોવામા આવે છે, અગર જો સ્વધર્મશ્રધ્ધા ન્હોઇ તો અપ્રવૃત્તિકાળે બહુ ખોલાય છે.

આત્માર્પણ.

કવિપણાને યથાસ્થિત યોગ્ય થવાનો મહા પ્રયત્ન નર્મદાશંકરનો છેક સને ૧૮૫૯ ની આખર સુધી ચાલ્યો, અને હવે પછી પણ પ્રસગ આવે કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાને ચુકતા નહિ તો પણ આ પ્રયત્ન કાળનો આપણે અત ૨૩ મી નવેંબર સને ૧૮૫૮ થીજ ગણીશું તો સુગમ પડશે, કેમકે આ દિવસે નર્મદાશકરે પોતાની આખી જીદગીનો જે પર આધાર એવુ એક પગલું ભર્યું આ દિવસે નોકરીનુ રાજીનામુ આપ્યુ (અત્યાર સુધી કાંઇ કાંઈ નોકરી કર્યા કરતા હતા), અને વળી મનથી નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી નોકરી ન કરતાં બધુ જીવન શારદાસેવનને જ અર્પણ કરવુ.

કવિ લખે છે કે "મ્હેં ઘેર આવી કલમના રહામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળીયા સાથે ત્હેને અરજ કરી કે હવે હુ ત્હારે ખોળે છઉ" ઉભરાઇ જતા હૈયાના આ બોલ વાચી કયા વાચનારની આખ પણ આનદાશ્ચર્યની સાથે સજળ થયા વિના રૂહેશે ? અને જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ કે આ પ્રતિજ્ઞાથી જ પૈસા ટકા સબધી તો કવિને પોતાની લગભગ અર્ધી જીદગી બહુ દુખમા કાઢવી પડી, ત્યારે એ આનંદાશ્ચર્યમા વધારે ગરકાવ થઈ આપણાથી એમ બોલી ગયા વિના રૂહેવાતુ નથી કે "ધન્ય છે, કવિ, ત્હારી આ ઉચી મનોવૃત્તિને ! નર્મદાશંકરની આ નિસ્પૃહી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિએ દેશને તો બેહદ લાભ કીધો જ છે, અને એના પણ આત્માની ઉત્તરોત્તર વૃધ્ધિમા એજ મહા સાધનભૂત થઇ હતી.

કવિનો ભોજ.

કવિની ઉચ્ચ વૃત્તિ નર્મકવિતાના મ્હોટા પુસ્તકના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમારા ખુદ જોવામાં આવી હતી. બધો ચોપડો છપાઇ રહી છેલ્લાં પ્રુફ આવ્યા હતાં, તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી હું મ્હારા હમેશના રીવાજ પ્રમાણે સાંજના ચાર વાગે કવિને મળવા જાઉં છું તો ત્હેમને બારીએ મ્હારી રાહ જોઇને જ ઉભેલા દીઠા. ઉપર જઇને જોતા કોઇ દિવસ પણ નહિ દીઠેલી એવી ઉદાસીમાં ત્હેમને દીઠા. જાણવું જોઇએ કે મ્હારી સાથે સાત આઠ વર્ષનો ગાઢો પરિચય હતો, તો પણ પોતાની ખાનગી મુઝવણો (દ્રવ્ય સંબંધી કે બીજી) કદી પણ ઉચારતા નહિ, અને કોઇની આગળ પણ તે પ્રદર્શિત કરવાનો સ્વભાવ નહતો:-આવું એનું ધૈર્ય જોઈ બધાને આશ્ચર્ય થતુ. આજે તો મ્હને જતાં વારજ બહુ ખિન્ન અવાજથી કહ્યું કે " ત્હમે કાંઇ જાણોછો ? કરસનદાસ ભાગ્યા ! શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ કવિના મ્હોટા મિત્ર અને ગુણગ્રાહક હતા.

નર્મદા કવિનો ભોજ એ એજ. નર્મદાશંકરને કોઇની તરફથી પણ સારો આશ્રય મળ્યો એમ કહેવાય તો એની આખી જીંદગીમાં આ કરસનદાસ તરફથીજ. અત્યારસુધીમા એની તરફથી નર્મદાશંકરને ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે. બીજાઓતરફથી ક્વચિત મળેલા તો સો બસેંજ અને તે બધાનો કુલ સર્વાળો ભાગ્યે એક હજાર થાય. આ ઉપકાર બદલ નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મ્હોટો ચોપડો કરસનદાસનેજ અર્પણ કરવાનો હતો. અને છપાઇખર્ચ જેટલું તો મળશેજ એમ ખાત્રી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્તંભ તો શેર સટ્ટાના ઝપાટામાં એકાએક આ રીતે ભાગી પડયો. ત્હેની ખબર એજ દહાડે સુરતમાં આવી હતી. કવિએ મ્હને શોક નિમગ્ન હૃદયના ફીકા હાસ્યથી કહ્યું કે " જોયું, યોગનું માહાત્મ્ય ? પુરૂષ પ્રયત્ન શું ચાલે ! ! " પછીથી કરવું શું ત્હેની મસલત ચાલી. કોઈ વ્યવહાર બુધ્ધિના મિત્રે સલાહ આપી હતી કે કરસનદાસને મુકી હવે ગ્રંથાર્પણ કોઇ બીજાને કરવું અને ત્હેની પાસે છપાઇ ખરચ મેળવવો. આ વાત કવિને ગળે ઉતરી નહોતી, અને એનો ટેકી આત્મા બહુ ગભરાતો

હતો. એના મનમાં મૈત્રી ધર્મમા ચુકવું નહિ એવો દ્રઢ નિશ્ચય અને ત્હેની સાથે વ્યવહારનીતિમા ભુલ્યો એમ પણ ક્હેવાય નહિ ત્હેની મ્હોટી લોલુપતા. જ્યા એ બેનો વિરોધજ આવી પડેલો, ત્યાં બંનેનું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે ? મ્હેં કવિને પુછ્યું કે ત્હમે કરસનદાસ સાથે અર્પણ કરવાને બધાઈ ચુક્યા છો ? એણે કહ્યું " કે બંધાઇ ચુકયા એટલે દરજ્જે તો વાત થઇ નથી, અને તેમ એણે પણ હુ છપાઈ ખરચ આપીશ એમ કાંઈ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ હુ ગ્રંથ અર્પણ કરીશ અને એ મ્હને ખરચ કરતા પણ વધારે આપશે એમ અમારા એકેકના મનમા તે સમયની વાતચિત ઉપરથી લાગેલું ખરૂ જ. " હું જાણતો હતો કે કવિને માથે આ વખતે ભારે કરજ હતું (કવિએ તો હજી સ્પષ્ટ ન કહેલું તો પણ) અને હાલ આ મ્હોટા ગ્રંથની છપાઇનો ખરચ એનાથી કદી પણ આપી શકાવાનો નથી, તેથી મ્હેં કહ્યું કે કરસનદાસ સમજુ માણસ છે, અને તેથી ત્હમે જો વખતને માન આપશો તો હું નથી ધારતો કે ત્હેને ખોટું લાગે સાચો સ્નેહી હોય તો તેજ આ વખતે ત્હમને એમ કરવાની સલાહ આપે. કવિએ કહ્યુ કે એ તો ખરૂં, પણ સવાલ એ છે કે એ બીચારો હાલ પૈસા આપવાની સ્થિતિમાં ન રહ્યો, માટે મ્હારે શું પ્રેમવૃત્તિ દેખાડેલી ત્હેમાથી પાછા હઠવું જોઇએ " આનો જવાબ શો દેવાય ? ચર્ચા તો ગભીર રસ સાથે કલાકેક ચાલી, પણ એનું પરિણામ એજ થયુ કે એ પુસ્તકની સાથે અર્પણ પત્રિકા કરસનદાસના નામની જ કવિએ બીજે દહાડે લખી મોકલી. " ધીર ધર ધીર ધર " નું પદ છે તે કવિએ આ પ્રસંગ ઉપરજ બનાવીને મોકલ્યુ હતુ, અને તે લખવાનો ઉદ્દેશ કરસનદાસ કરતાં પણ પોતાના જીવને ધીરજ આપવાનો વધારે હતો. આ સમેનો કવિના મનનો દ્રવ્ય સંબધી ગભરાટ આ મ્હોટા પુસ્તકને અતે " દુખ છે દુખ સંસારમા " ત્હેમાથી કાઇક માલમ પડી આવશે ,

સુધારા સંબંધી વિચારમાં ફેરફાર.

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો જ્યારે બદલાઇ ગયા ત્યારે તે જાહેર કરવા જ જોઈએ એમ એને પ્રતિપળે લાગવા માડ્યુ. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હુ મ્હારા સુધારાના સાથીઓ-

માં અળખામણો થઈ પડીશ, અને કોઈને પણ "ભુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો" એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથીજ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથીજ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નીડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત "ગુજરાતી" પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માડયું અને છેવટે તે બધુ પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યુ. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણાં માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાજ રૂહેવા દે છે. અથવા ખાનગી મંડળોમાંજ સાથીઓનાં મ્હોં જોઈ જોઇ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે. અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનોજ ડોળ રાખ્યા કરે છે. આવી અપ્રમાણિક ભીરૂ ક્હેણી રૂહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણીજ શાબાશી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનુજ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઇને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતજ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને જે દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને સમજાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાએલા વિચાર ખરા છે કે ખોટા એ જુદો સવાલ છે. પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની બુધ્ધિ ક્ષીણતાને પ્હોચી હતી એમ માનવાને કોઇક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરે છે તે અમે બિલકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ. છેવટની ઘડી સુધી નર્મદાશકરની બુધ્ધિ હતી તેવી ને તેવીજ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી ધર્મનો વિષયજ એવો છે કે ત્હેમા ભલા ભલામાં પણ મત ભેદ પડયા વિના રૂહેતો નથી. તેમજ એકવાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ પાડિત્યને દુષણ લગાડનારૂં છે એમ બોલવાનેજ અમે અપાડિત્ય ગણીયે છીએ. દુનિયામાં કેટલાક મહાપંડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજો દાખલો ઇંગ્લાંડમા દાક્તર ન્યુમેનનો મશહુર છે. એ ઑક્ષફર્ડ વિદ્યાલયનો બેનમુન હીરો અને એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહાકુશળ અને ઉત્સાહી ધર્મગુરૂ હતો. આ પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી જાહે-

રમાં બોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા, અને એ રોમન કેથોલિક ધર્મના (ત્હમારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના) પ્રતિપાદક ગ્રંથો ઘણાક રચ્યા, અને સર્વે કબુલ કરે છે કે તે ગ્રંથો એના બુદ્ધિ વિદ્યાબળના ઉત્તમ નમુના છે, અગર જો એમ કહેનારને એ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો માન્ય નથી જ. કેટલાક વર્ષ ઉપર કોઇ લખનારે એની ઉપર આ ધર્માંતર બાબત હુમલો કર્યો. ત્હેને એણે એક દશ લીટીના જ ચર્ચાપત્રથી એવો શેહેમાત કરી નાખ્યો હતો, કે આખું યુરોપ હસી પડ્યું, અને બધાએ કહ્યું કે, અલ્યા ત્હને તે ત્હારી કાદંબરીઓ મુકી આ જમાનાના સર્વોપરી નૈયાયિકનીજ સાથે વાદના રણમા ઉતરવાનું તે કયાથી સુઝ પડ્યું; મતલબ કે સમજુ માણસો બીજાના ધર્માદિક વિષયમા જુદા મત જોઈ ત્હેની બુદ્ધિ વિદ્યા, કે પ્રમાણિકપણા વિશે કદી પણ ઉંધો વિચાર લઈ જતા નથી.

મૃત્યુ.

સને ૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા૦ ૨૫ મીને ગુરૂવારે આ આપણા ગુર્જર કવિ અને સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઉઠવા લાગ્યા, વિરૂદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણ જ સંભારવા લાગ્યા, અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યુ પણ ખરૂ કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાથી ઉપડી ગયો ત્હેની ખોટ જલદીથી પુરી પડવાની નથી.

વિદ્યાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટ વાણી, નિસ્પૃહી ભાવના, ઉંચો ટેક, અને સાચી દેશ દાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહિ કહે ? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહિ ? સંસારી દુઃખ તો બહુ વેઠવા પડયાં. પણ ધન્ય છે, નર્મદ ત્હને કે ત્હેં ટેક સત્યાદિકની ઉચ્ચ નીતિ ત્હારા જીવનને માટે ઉછળતી જુવાનીમા જ ઓળખી કાઢી, અને તે પ્રમાણે જ ત્હારૂં આખું જીવન તું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો ? " નવ કરશો કોઇ શોક " એવુ જે પદ ત્હેં આ

માં અળખામણો થઈ પડીશ, અને કોઈને પણ “ ભુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો ” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથીજ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી જ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નીડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત “ ગુજરાતી ” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડયું અને છેવટે તે બધુ પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણાં માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાજ રહેવા દે છે. અથવા ખાનગી મંડળોમાંજ સાથીઓના મ્હો જોઈ જોઇ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે. અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનોજ ડોળ રાખ્યા કરે છે. આવી અપ્રમાણિક ભીરૂ ક્હેણી રૂહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણીજ શાબાશી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનુજ કામ હતું પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઇને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતજ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને જે દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્ત્તવ્ય સમજીને સમજાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાએલા વિચાર ખરા છે કે ખોટા એ જુદો સવાલ છે. પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની બુધ્ધિ ક્ષીણતાને પ્હોંચી હતી એમ માનવાને કોઇક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરે છે તે અમે બિલકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ. છેવટની ઘડી સુધી નર્મદાશંકરની બુધ્ધિ હતી તેવી ને તેવીજ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી ધર્મનો વિષયજ એવો છે કે ત્હેમાં ભલા ભલામા પણ મત ભેદ પડયા વિના ર્‌હેતો નથી. તેમજ એકવાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ પાંડિત્યને દુષણ લગાડનારૂં છે એમ બોલવાનેજ અમે અપાડિત્ય ગણીયે છીએ. દુનિયામાં કેટલાક મહાપડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજો દાખલો ઇંગ્લાંડમા દાક્તર ન્યુમેનનો મશહુર છે. એ ઑક્ષફર્ડ વિદ્યાલયનો બેનમુન હીરો અને એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહાકુશળ અને ઉત્સાહી ધર્મગુરૂ હતો. આ પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી જાહે-

રમાં બોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા, અને એ રોમન કેથોલિક ધર્મના (ત્હમારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના) પ્રતિપાદક ગ્રંથો ઘણાક રચ્યા, અને સર્વે કબુલ કરે છે કે તે ગ્રંથો એના બુદ્ધિ વિદ્યાબળના ઉત્તમ નમુના છે, અગર જો એમ ક્‌હેનારને એ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો માન્ય નથી જ. કેટલાક વર્ષ ઉપર કોઇ લખનારે એની ઉપર આ ધર્માંતર બાબત હુમલો કર્યો. ત્હેને એણે એક દશ લીટીના જ ચર્ચાપત્રથી એવો શેહેમાત કરી નાખ્યો હતો, કે આખું યુરોપ હસી પડ્યુ, અને બધાએ કહ્યું કે, અલ્યા ત્હને તે ત્હારી કાદંબરીઓ મુકી આ જમાનાના સર્વોપરી નૈયાયિકનીજ સાથે વાદના રણમાં ઉતરવાનુ તે ક્યાંથી સુઝ પડ્યુ, મતલબ કે સમજુ માણસો બીજાના ધર્માદિક વિષયમા જુદા મત જોઈ ત્હેની બુદ્ધિ વિદ્યા, કે પ્રમાણિકપણા વિશે કદી પણ ઉંધો વિચાર લઈ જતા નથી.

મૃત્યુ.

સને ૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા૦ ૨૫ મીને ગુરૂવારે આ આપણા ગુર્જર કવિ અને સાચા દેશભક્તે આ દુ:ખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો આ સમર્થ, રેશી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુ:ખના પોકાર ઉઠવા લાગ્યા, વિરૂદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણ જ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુત: બધાને એમ લાગ્યુ પણ ખરૂ કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાથી ઉપડી ગયો ત્હેની ખોટ જલદીથી પુરી પડવાની નથી.

અશુભ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલુ સાંભળેલું તોપણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઇયે છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા ઉંચા જીવનની મૂર્તિ (Ideal of life) બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારૂણ તપોબળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી ! ત્હેં ત્હારૂં જીવન ખરેખરૂંજ કૃત કૃત્ય કર્યુંછે, અને તેમ છે તો પછી આ નિરૂપણ ત્હને સદા અણગમતો શબ્દ "બિચારો" બોલીને, શા માટે પુરૂં કરવું જોઇએ ? તુંજ ખરો યશસ્વી ને ભાગ્યશાળી હતો !

વાંચનાર, ત્હને છેલ્લી સલામ કરતા પ્હેલાં અમે છેવટે એ પદ નીચે આપીએ છીએ* તે વાચી એમાં સહજ શૃંગારનો ભાવ છે તે પ્રસંગ વિરૂદ્ધ જાણીને છોડી દે, અને પછી તું જો કે એમા નર્મદાશંકરે પોતાનુ પ્રકૃતિચિત્ર કેવું ઓળખ્યુ છે, તે કેવી ઉચી પ્રતિનું છે, અને તે લખાએલુ તે વેળા આપણને ગમે એવું અભિમાનની ઉક્તિ જેવું ભાસતું, પણ પર્યન્તે આબેહુબ કેવું ખરૂ થડયુ છે, અને તું કહે કે અમે નર્મદાશંકરને કૃતકૃત્ય અને ભાગ્યશાળી કહીએ છીએ ત્હેમા શુ ખોટું છે ? આ દુ:ખમય સંસારમા દુ:ખ તો કોઈને કોઇ પ્રકારના સર્વેને માથે સરજેલા જ છે, પણ જે ત્હેનાથી પરાભવ ન પામતા પોતાના ધર્મ કર્મમા અચળ ટેકીજ રૂહે છે, અને એવી આચમા પોતાના આત્માને કંચનવત અધિક શુદ્ધિએ પ્હોચાડી આ જગતમાં પોતાનો જશ અને બીજાને સારૂ ઉત્તમ નમુનો મુકી જાય છે ત્હેનુ જ જીવન ધન્ય, કૃત કૃત્ય, અને ભાગ્યશાળી છે. !

નવલગ્રંથાવલિ—ભાગ બીજો.

---

* જુઓ "અવસાન સંદેશ" દ્વિતીય ભાગ. પૃષ્ઠ ૧૭૭.

નર્મદાશંકર.

સુધારાની નિષ્ફળતા.

હિંદુઓ જુના કાળથી એકજ ઠેકાણે છે, પરદેશી પરધર્મી જે દેશી થયલા તે સાથે પણ ભળ્યાં નથી, પંદર સોળ કરોડ જેટલી સંખ્યા પોતાની રાખીને સ્વધર્મની આણમા સુખી છે. (બ્હારના લોકનો ઉપદ્રવ ઘણુ કરીને નહિ). બ્હારના હુમલાની સ્હામા થવુ, શત્રુને પાછા કાઢવા, ને કદાપી તે દેશમા ભરાય તો તેઓથી અળગા રેહેવું, ખાવા પીવા લગ્ન વિગેરેનો સંબધ કરવો નહિ, એ નીતિયે પ્રવૃત્તિથી દુર રહેલા, મુગલાઇના વિલાસમા મોહ ન પામેલા, બીજા લોકના સંબધથી નહિ પણ પોતાનીજ બુદ્ધિયે પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવા વાળા હિંદુઓનું ઐક્ય દેશ, કુળ, ધર્મ એ ત્રણે વાતે સઘન થયલું ત્હેને શિથિલ કરવાને સુધારાએ હામ ભીડી એ કેટલું ઉછ-ફળપણું? સુધારાવાળા વીસરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી બહુ ફાવી ગયલા બૌદ્ધ ત્હેમાનો એકપણ આજે હિંદુસ્થાનમા નથી. લોક આ સૈકાના નવા થતા શોધના લાભ લેવામા ફાવતા નથી, એ વિના પાછલા સેકડો વર્ષના કાળમાં ભૂમિ, ધન, ધંધા, વેપાર, વિદ્યા, કળાના વિષયમા કોઇપણ વાતે ઉણા નહોતા અને હમણા જો કે, ધન ધંધાની અછત છે, ભૂમિનું ઉત્પન્ન જોઇએ તેથી વધારે સરકાર તીજોરીમાં જાય છે, તોપણ ભૂમિ કંઇ ઉપડીને બીજે કહી જવાની નથી. નિવૃત્તિ વિષયમા હિંદુઓએ ને પ્રવૃત્તિવિષયમા હિંદુસ્થાને જગતને મોહિત કીધુ છે હિંદુસ્થાનનું ધન જોઇ ખ્રીસ્તીઓ, આવ્યા વેપારને અર્થે, ને પછી અહીની અવ્યવસ્થામાં ધણીઆતા થઇ બેઠા, ગરીબ હિંદુઓ પોતાના બૈરા છોકરાઓ સાથે આજ પણ સુખી છે તેવા યુરોપમા શ્રીમંતો પણ સુખી નથી. યુરોપમાં રાજકુળ નિરતર ભયમા રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ; એમાનું અહી કાંઈ નથી. તો હવે કીયા નિત્યના ઉદ્દેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રવૃત્તિ વધારવાને ઇચ્છે છે?

ધર્મવિચાર.

સ્વદેશાભિમાન.

આજકાલ હિંદુઓમા જુના નવા વિચારોના યુદ્ધ ચાલે છે, એક પાસથી અનેક ધર્મજ્ઞાતિબંધન શિથિલ થતાં જાય છે. ને બીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનુ ઐક્ય થતું જાય છે; લોકે સંસાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માડી છે ને તેઓ રસ બુદ્ધિએ ને અર્થ બુદ્ધિએ મંડળીઓ કરી કરી વધારે વધારે ઉદ્યમી થતા જાય છે, અંગ્રેજ સરકારની પ્રજારૂપે પ્રાંત પ્રાંતના લોક ઉચ નીચ સૌ ધારા ન્યાયની સત્તા તળે સમાન મનાય છે, ન્યાતના લોકમાં માન મળે ત્હેના કરતાં દેશના લોકમા માન મળે તે વધારે સારૂ છે એવી સમજ લોકમાં આવતી જાય છે. પ્રાત પ્રાતના વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમા માનને અર્થે આનંદને અર્થે પરોપકારને અર્થે મંડળીઓમા પોત પોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે, પ્રાત પ્રાતના શ્રીમંતો ધર્મબુદ્ધિથી કે માન-બુદ્ધિથી કોડમા કે શરમમા દેશ કલ્યાણમાં નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પંત્યાળે વેપાર ધંધા કરે છે, દેશી રાજ્યની પ્રજાએ અંગ્રેજી રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંડયુ છે, એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આજકાલ દેશદાઝ, દેશ પ્રીતિને દેશાભિમાન એ વિશે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા ભણી છે. એ ઐક્યને અર્થે બંગાળીઓ પ્રથમજ ધર્મનો ને દક્ષણીઓ આજકાલ અવશ્યે સમૃદ્ધિઅર્થનો બોધ કરવા આગળ પડયા છે.

લોકનું ઐક્ય થશે એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ઘડાઇ રેહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું હુપણુ—દેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે, ને તે પુષ્ટ થયું કે ત્હેના જય ગાજશે. આપણે સંસારના યશ સુખની સ્પૃહા ન રાખતા કેવળ આચાર અહિંસાના ધર્મને મર્યાદા ભાવથી પાળી ને આપણે પરતંત્ર અને દામણા થયા તો હવે તરતને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથીજ, અને નિવૃત્તિ શાંતિના વિચાર દબાઇ જઈ પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહના વિચાર વધતા જાય છે પ્રવૃત્તિની નીતિ (નિવૃત્તિની નહિ) પ્રબળ છે ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠ દૈવત સ્વ-

દેશાભિમાન છે તો હવે હિંદુસ્થાનના (મન ત્યા અન્ન એમ સમજતા) સકળ હિંદુઓને અને (અન્ન ત્યાં મન એમ સમજતા) મુસલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ હિંદુસ્થાનનુંજ અભિમાન એજ મ્હોટું ઉત્તમ સુખદાતા દૈવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે. ધર્માભિમાન દૈવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દૈવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એનાજ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા શ્રદ્ધા રાખવી, જેવુ ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યું તેવુ ઔદાર્ય દેશાભિમાનમાં દાખવવું; દેશ કલ્યાણને અર્થે, દેશી સમસ્તરૂપી મહા-કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે, સહન કરવું ને મનન કરવું, તન મન ધન અર્પણ કરવા, ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉદ્યમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું,–એ નીતિ મનસા વાચા કર્મણા પાળવાથી આપણ સમસ્તની–દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સઘળી વાતે ઉત્તમ શોભ-શેજ શોભશે.

ધર્મવિચાર.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

અસ્ત અને ઉદયનું દ્વન્દ્વ.

અસ્ત અને ઉદય એ બે અવશ્યક દ્વન્દ્વ (જોડુ) છે આ બ્રહ્માંડની રચનામાં અનેક દ્વન્દ્વ દૃષ્ટિએ પડે છે. રાત્રિ દિવસનું જોડું, નરનારીનું જોડુ, બે પગનુ જોડું, બે આંખનુ જોડું, પક્ષીમાં બે પાંખનુ જોડું, તેમ અસ્ત અને ઉદય અથવા દુઃખ અને સુ-ખનુ પણ જોડું છે. કોઇ પણ જોડ ખંડિત થાય તો તે અપંગ ગણાય છે. પક્ષી એક પાંખથી ઉડી શકતુ નથી અસ્ત ઉદય અ-થવા દુઃખ સુખ જેવા સહજ છે તેવાજ સર્વગત અને ઉપયોગનાં છે. અસ્ત ઉદય સર્વ સ્થળે વ્યાપેલ છે, એટલે કોઈ નામ રૂપવાન્ પદાર્થમાં અસ્ત ઉદય નથી એમ નથી અસ્ત અને ઉદયની ઘટ-માલ એ ઈશ્વરની લીલાના મહિમામાનો એક મુખ્ય પ્રબોધક મહિમા છે.

શેક્સપીઅર નામે અંગ્રેજ મહાકવિ કહે છે કેઃ—

For what is it on Earth,
Nay under heaven continues at a stay?
Ebbs not the sea, when it hath overflown?
Follows not darkness when the day is gone?
And see we not sometimes the eye of heav'n.
Dimm'd with o'erflying clouds?"

છપય.

શું નથીં થાતો ઓટ, ભરતીં સાગરમાં આવી ?
શું નાવે અંધારૂ, દિવસ યદિ જાય સધાવી ?
શું નથી જોતા સર્વ, કદાચિત્ દૃષ્ટિબલથી.
વ્યોમજ કેરી આખ રવિ ઝાખો વાદળથી ?
આ સૃષ્ટિ ઉપરતું સહુ, વળી આકાશ તલે તણું.
કદી કશું દીઠું છે સ્થિર નિત, કહો વિચારી મનમાં ઘણું ?

યથાર્થ છે. આપણા બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર **સૂર્ય**, હેનો ઉદય અને અસ્ત આપણે અહર્નિશ જોઇએ છીએ આપણી પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ **ચંદ્ર** હેની પણ વૃદ્ધિ અને ક્ષય દેખાય છે.

આપણી પૃથ્વી પણ નિરંતર ભમ્યાં કરે છે. પૃથિવી ઉપરના ખંડોનો પણ અસ્તોદય થયો છે. એશિયા ખંડ પુર્વે શ્રેષ્ઠ ગણાતો. એશિયાખંડે પૂર્વે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતા; એશિયા ખંડના પંડિતોએ પ્રથમ સર્વ શાસ્ત્રોના બીજ ઉત્પન્ન કર્યા, એશિયાખંડના અમર પુત્ર વાલ્મીકિ, વ્યાસ, પાણિની, ગૌતમ, શંકર, કાલીદાસ, આદિ, કાનફ્યુશિયસ, હોમર, ફરદુશી, શેખશાદી, આદિ મહાજનો જગત્ જાણીતા છે. અખિલ જગતના સુખનું મૂળ જે ધર્મ, તે પણ એશિઆખંડના પુત્રોએજ આ જગત્‌ને આપ્યો છે. વેદધર્મના પ્રવર્તાવનારા, બૌદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર બુદ્ધ, પારસી ધર્મનો સ્થાપનાર ઝોરોઆસ્ટર, ક્રીશ્ચિયન ધર્મનો સ્થાપનાર ક્રાઇસ્ટ, મુસલમાન ધર્મનો સ્થાપનાર મહમદ, અર્થાત્ આ જગતના મુખ્ય ધર્મસ્થાપકો સર્વે, એશિયાખંડનાજ દેવાંશી પુત્ર છે. એક સમયે એ રીતે એશિયા ખંડનો ઉદય પણ હતો; અને આજ પ્રમાણમા અસ્ત પણ

છે. જે સમયે એશિયા ખંડ પ્રકાશતો, તે સમયે યુરોપ અને અમેરિકામાં અંધકાર હતો. ત્હેની આજ કેટલાક વિષયમાં કેવી વ્યુત્ક્રમ સ્થિતિ ! આજ યુરોપના, અને ત્હેમાંથી પણ તે ખંડના ઉપગ્રહ જેવા ન્હાના દ્વરના બેટના પુરૂષો, એશિયા ખંડમાજ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનબલના સહકુટુંબ સાધનથી તેજ એશિયા ખંડના હૃદયનો મણિ જે ભરતખંડ, ત્હેના ઉપર, રાજ્ય ચલાવે ! આહા ? આ કેવું અદ્દભૂત અવસ્થાન્તર ! આજ યુરોપ અને અમેરિકા ખંડો પ્રવૃત્તિ માર્ગમા એશિયા ખંડથી કેટલા ચ્હડતા છે ? કાલચક્રમાં એશિયા હવે ધુળમા રગદોળાઇ ઉપરનાનો ભાર વેઠી દુઃખ સહે છે, અને યુરોપ પોતાનો ભાર એશિયાખંડ ઉપર મુકી ત્હેના ઉપર આકાશમાં રમી રહ્યું છે દેશની તેમ નગરની પણ એ-જ રીતે ચ્હડતી પડતી થાય છે. આપણા આર્યાવર્તમાજ જોઇએ. અયોધ્યા અને હસ્તિનાપુર જેવા નગર ક્ષય પામતા ગયાં અને કલકત્તા જેનું તે વેળા નામ પણ નહિ, તે આજ સર્વોપરી વળી વલ્લભી અને અણહિલ્લપુર, જ્યા એક સમયે લક્ષ્મી, સરસ્વતીના જલને મસ્તક ઉપર લઈ ઘેર ઘેર ફરી, લોકોની તૃષા મટાડી સુખી સતોષી કરતી, ત્હેના નામ પણ થોડાજ જાણતા હશે અને આ મુંબઇપુરી તે જગત્ પ્રસિદ્ધ એક સુદરપુરી થઈ પડી છે. મુંબઇના ક્હેવાતા ઝુપડા જેવી આજ અણહિલ્લપુરમા નવી હવેલી નહિ હોય. અને મુંબઇમા પોતામાજ જુવો જ્યા ધુળ ઉડતી હતી ત્યાં "એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ" અને જ્યા પત્થરનો મહા બલવાન કોટ હતો ત્યા આજ કાંકરા ઉડે છે ! અને 'એક બે' આગળ જ્યા જલ હતુ ત્યા સ્થલ અને વળી તે ઉપર લોહમાર્ગ અને અગ્નિ રથ.

દુહો.

ઉગ્ર કાળ વિકરાલની (બે) પાંખ ઉદયને અસ્ત;
નિશ્ચય ત્હેની છાયમાં, આવે વસ્તુ સમસ્ત.

પદાર્થ માત્રનો એ રીતે નિરંતર, અપવાદરહિત, અસ્તોદય છે. તો મનુષ્ય પ્રાણીનો હોય એમા તો નવાઈ શી ?

ઉદયનું સાર્થક ને ઉન્નતેચ્છા.

પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરવાનું સાધન થવાય એજ ઉદયનું ફલ છે, એ વાત સદાકાળ લક્ષમા રાખવી જોઇએ. જે ઉદય પામેલાથી કોઇનુ કલ્યાણ નથી થયું ત્હેનો ઉદય નિષ્ફલ છે. સૂર્યના કિરણોથી, સ્વાભાવિક નીચ ગતિવાળા જલના કણ, આ પૃથ્વી પરથી ઉંચે જાય છે, અને અંતે નિર્મલ અને મિષ્ટ થઇ પાછા પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે, અને પ્રાણી માત્રના સુખની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમ ઇશ્વર કૃપાથી જે પુરૂષ ઉચ્ચ ઉદય પામે તે પણ પોતાના ગુણોથી ઘણા પ્રાણીના સુખની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે જ, ત્હેનો ઉચ્ચ ઉદય સાર્થક થયો એમ સમજવું. જે ઉદયથી કોઈ ને લાભ નથી તે ઉદય મિથ્યા છે. લોકનું હિત કરવું એજ ઉદયનુ સ્વરૂપ અને તત્વછે; એ સત્યના ઉદય પામતા પુરૂષોએ મનમાં સજ્જડ કરી રાખવી જોઇએ, અને આરંભથી જ લોકોપકાર પાછળ સર્વ યત્ન કરવા જોઇએ. પોતાના નિમિત્તથી લોકોને સુખી થયેલા જે જુવે છે, ને ત્હેને જે આનંદ થાયછે ત્હેનો અનુભવ તો ત્હેને જ છે.

આ જગતના પદાર્થ માત્ર અસ્થિર છે. ઉદય પામનાર કયા અટકશે અને કયારે પડશે એ કોઇથી કળી શકાતુ નથી. ત્હડે તે સદા પડવાના માર્ગમા છે. એક ક્ષણમાં અસ્ત થવાનો હોય છે પણ તે ઉદય પામનાર કે અન્યના કળ્યામાં આવતું નથી માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

'धर्मस्य त्वरिता गतिः'

જે કાઇ ખરૂ કરવાનુ ધાર્યું હોય તે તેજ ક્ષણે કરવું. કલ્યાણ કરવા જતા જે વિપત્તિમાં આવી પડે છે, ત્હેને ત્હેનુ અંતઃકરણ એવી સહાયતા કરે છે કે, વિપત્તિના દુઃખની ત્હેના ઉપર બહુ અસર થતી નથી. સર્વ લોક પણ ત્હેના ઉપર સમભાવ રાખી ત્હેની કીર્તિ એટલી વધારે છે કે પેલા સારૂ કરવા જતાં સંકટમા આવનારના મનોરથ અંતે પુરા થાય. માટે સારૂં કરતાં સંકટ આવેથી પાછા હઠવું નહિ. જે ઝાડ ઉપર મીઠાં ફલ થાય છે તે ઝાડના મૂળમા, થડમાં, શાખામાં, કે પત્રમાં તે મીઠાશ જણાતી નથી. પરંતુ તે ઝાડ ઉપર ફલ આવે છે ત્યારે તે ફલમાં જ મી-

દશા એકત્ર થઈ જણાઇ આવે છે, તેમ સદ્‌ગુણનો અમૃત જેવો સુસ્વાદ પણ જેવો હેના ફલમા છે તેવો પ્રથમ લાગતો નથી.

ગીતિ

સિંચી જલ સતકર્મનું, સુકલ્પ વૃક્ષ જ ઉછેરી જીવતરમાં,
ધીર સદાચારી નર, મધુરતા હેની ફૂકે, છે ફલમાં.

સંપત્તિ વિપત્તિમાં કેવી રીતે વર્તવું, તે વિશે આવા આવા વિચાર કર્યાથી સમજણ પડે, તોપણ સંપત્તિ વિપત્તિમા ઝમકોળાયલા પુરૂષો કેવી રીતે પાર ઉતર્યા છે, એ જાણ્યાથી વિશેષ સમજણ પડવાનો અને અનુકરણ કરવાનો સંભવ છે માટે સત્‌પુરૂષોના જીવન ચરિત્ર વાંચવાની બહુ અગત્ય છે. “ અન્ન એવો ઓડકાર ” એ યથાર્થ છે. માટે સદા ઉચ્ચ દૃષ્ટાન્ત જોવા, ઉચ્ચ વિચાર કરવા, અને ઉચ્ચ મન રાખવુ આપણી રંકતા ઉપર જોઈ એમ ન સમજવું કે આપણાથી અમુક કામ નહિ થઈ શકે ઇશ્વર કૃપા હોય છે તો તુચ્છ મનુષ્ય મહત્ કર્મ કરનાર થાય છે. માટે સદા શુભ વાસના અને ઉન્નતેચ્છા રાખવી. સાહસિક થઇ ઉચ્ચ અસ્તોદયના માર્ગમાં સદા સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો સદા કાળ ઉંચી ગતિ થાય એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જગતમાં વર્તવુ. અસ્તોદયથી દૂર રહેવામા પરાક્રમ નથી. પણ હેની સાથે યુદ્ધ કરી શુદ્ધ જણાવામા પરાક્રમ છે, માટે ઉદયની આશા રાખી, ગમે તેવી અવસ્થામા હઇએ તોપણ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ થવાની શુભેચ્છા રાખવી અને હેને સફલ કરવા પ્રયત્નો કર્યા કરવા. મહત્ કૃત્ય કરવાનો આધાર બાહ્યના ઉપાધિ ઉપર નથી, બહુ કરી ઓછી ઉપાધિવાળા મનુષ્યોને પોતાના સ્વલ્પ ભારને લીધે ઉદય પામવા સારૂ ઉંચે ચઢવા અધિક અનુકૂળતા હોય છે. આજ સુધીના ઇતિહાસ જોતાં પણ બાહ્યથી રંક દેખાતા મનુષ્યોથી અધિક ઉચ્ચ અને ઉપયોગી કાર્યો થયાં છે એમ જણાય છે. વિશેષ આધાર અંતરની મહત્તા ઉપર જ છે માટે પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ સ્હામું જોઇ નિરાશ થવા કોઇને કારણ નથી. સર્વદા ઉન્નતેચ્છા તથા મહાશય રાખી પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નો કર્યા જવા એજ સર્વનું કર્તવ્ય છે. હર્બર્ટ કહે છે કેઃ—

"Pitch thy behaviour low thy projects high;
So shalt thou humble and magnanimous be.
Sink not in spirit; who aimeth at the sky,
Shoots higher much than he that means a tree."

G. Herbert.

"ત્હારો વ્યવહાર નીચે એટલે સામાન્ય રાખ, પણ ત્હારો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ રાખ, એમ કરેથી તું ઉભય-નમ્રાત્મા અને મહાત્મા થઇશ. ઉત્સાહમા નીચે ન જઇશ, જે કોઈ આકાશમાં લક્ષ્ય કરી શસ્ત્ર મારે છે, તે બીજો કોઇ એક ઝાડના ઉપર લક્ષ્ય કરી મારે ત્હેના કરતાં, વધારે ઉંચુ મારી શકે છે."

અસ્તોદય.

મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી.

ચારિત્ર બળ.

અનેક વિટંબનાથી ભરેલા આ ક્ષણભંગુર સંસારમા શું સાર્થક છે ? જે માણસો સંપત્તિમા ને વિપત્તિમા એક રૂપે રહ્યાં છે ત્હેમના જીવિત જ જીવિત છે બાકી બીજા બધાનાં તો જીવિત પણ મરણ જ જાણવા. નીચ પુરૂષો નીચ રીતે જ બધુ જુવે છે. ત્હેનામાં દયા, ઉદારતા, શૌર્ય, મહાશયતાનો લેશ પણ હોતો નથી. તેઓ જેજે કરે છે તેપણ નીચપણેજ કરે છે. દૈવયોગે તેવા માણસ ઉચ્ચ અધિકાર પામે છે તો સર્વેને નડે છે. તેઓ જે કામ કરે છે તે પણ તેવા જ હોય છે. મહાશયતા અને નીચતા એ ઢાંક્યાં રૂહેતાં જ નથી. અધિકારથી તે છવાતા નથી. એક રાજાએ એક બ્રાહ્મણ ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઇ ત્હેને બક્ષિસમાં માત્ર અડધો શેર લોટ ને પા શેર દાળ બાધી આપ્યા. પછી કાળાતરે પરિચય વધતાં રાજાએ બ્રાહ્મણને બહુ આગ્રહથી પુછ્યું કે તું મ્હારા પિતાનુ નામ ક્હે ત્યારે તેણે કહ્યું કે તું ભઠીઆરાનો છોકરો છે, તે વાત અસિદ્ધ ન છતા વાસ્તવિક હતી, ને બ્રાહ્મણે રાજાના મનના વલણ ઉપરથી પરખી રાખી હતી. न जारजातस्य ललाटशृंगं कुल–

प्रसूतस्य न पाणिपद्मम् । यथा यथा मुंचति वाक्यबाणं तथातथा जातिकुलप्रमाणम् ॥

શૌર્યવાન પુરૂષોનું ધૈર્ય વિપત્તિમા જ વધારે દીપે છે. સંસારમાં પ્રતિક્ષણ વિપત્તિઓ વર્ષાદની પેઠે પડે છે, પણ ત્હેમાં ધીરજ રાખી શૌર્યવાળાં મનુષ્ય ડગતા નથી. જેમ સંપત્તિથી ત્હેમને ગર્વ નથી આવતો તેમ વિપત્તિથી ત્હેમનુ ધૈર્ય સ્ખલિત થતું નથી. જેનામાં નીચ બુદ્ધિ નથી તે કદાપી નીચપણું કરતા જ નથી. સુખ કે દુ:ખ માણસના હાથમાં છેજ નહિ એતો સિદ્ધ વાત છે, ત્યારે સુખમા ફુલાઈ જવાથી પ્રાપ્ત થતી હલકાઈ, અને દુ:ખમા રડવાથી પ્રાપ્ત થતી દીનતા, એજ માત્ર ઉભયથા વિહ્વલ થનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ને જ્યારે એમ જ છે ત્યારે ઉભયથા એક જ વૃત્તિ રાખી ગંભીર રહેવામા કેટલુ શૌર્ય, કેટલું ઔદાર્ય, કેટલી મહાશયતા છે. આપત્તિમાં જ ખરા ગુણની કસોટી થાય છે. માણસના દુર્ગુણોને કસી જોવા હોય, ત્હેનામા દુર્ગુણ છે કે નથી ત્હેનો નિશ્ચય કરવો હોય, તો તે સંપત્તિ સમયે થઈ શકે છે, પણ ત્હેનામા કીયા ગુણો છે તે જોવાનું તો વિપત્તિમા જ બને છે. ચંદનના લાકડાને અમસ્તુ જોવાથી તે લાકડા જેવું લાકડું જણાય છે પણ ત્હેને ઘસવા માડે તો ત્હેમાથી સુગંધ વિના બીજું કાંઇ નીકળતું નથી. વિપત્તિમાંજ ખરા ગુણનો પ્રકાશ થાય છે, ને મહાત્માઓ ખરી વિપત્તિની વખતે જ કોઈ અપૂર્વ શૌર્ય તથા ઉદારતાનું દર્શન કરાવે છે. ઘણાક મહાપુરૂષોને આ મહા નિયમ એટલે સુધી વળગેલો હોય છે કે ત્હેમને સહજ ખીજવવામાં આવે ત્યારેજ તેઓને મોઢેથી અપૂર્વ જ્ઞાનનો ઉદ્ગાર વહે છે. આવુ હોવું એ કાંઇ ભૂષણ નથી. પણ તાત્પર્ય એટલુ છે કે વિપત્તિમા પણ મહાત્માઓ કદાપિ વિલય પામતા નથી, સર્વદા કોઇ અપૂર્વ ગુણનુ દર્શન કરાવી વિસ્મય પમાડે છે.

સંસારમા જે માણસ સંપત્તિથી ફુલાય છે, કે વિપત્તિથી દીન થાય છે તે મૂર્ખ છે. સંપત્તિ કે વિપત્તિ એ કાંઇ માણસના હાથમાં નથી. માણસના હાથમાં તો નિરંતર પ્રયત્ન કરવો એટલુજ છે તો પ્રયત્ન કર્યા કરવો અને વિઘ્નથી પાછા ન હઠવુ એટલામાજ ખરા શૌર્યનું તત્ત્વ સમાયલુ છે. પરાક્રમના બીજવાળા

"Pitch thy behaviour low thy projects high;
So shalt thou humble and magnanimous be.
Sink not in spirit; who aimeth at the sky,
Shoots higher much than he that means a tree."

G. Herbert.

"ત્હારો વ્યવહાર નીચે એટલે સામાન્ય રાખ, પણ ત્હારો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ રાખ, એમ કરેથી તું ઉભય-નમ્રાત્મા અને મહાત્મા થઇશ. ઉત્સાહમાં નીચે ન જઇશ, જે કોઈ આકાશમાં લક્ષ્ય કરી શસ્ત્ર મારે છે, તે બીજો કોઇ એક ઝાડના ઉપર લક્ષ્ય કરી મારે ત્હેના કરતાં, વધારે ઉચું મારી શકે છે."

અસ્તોદય.

મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી.

ચારિત્ર બળ.

અનેક વિટંબનાથી ભરેલા આ ક્ષણભંગુર સંસારમા શું સાર્થક છે ? જે માણસો સંપત્તિમા ને વિપત્તિમા એક રૂપે રહ્યાં છે ત્હેમના જીવિત જ જીવિત છે બાકી બીજા બધાના તો જીવિત પણ મરણ જ જાણવા. નીચ પુરૂષો નીચ રીતે જ બધુ જુવે છે. ત્હેનામા દયા, ઉદારતા, શૌર્ય, મહાશયતાનો લેશ પણ હોતો નથી. તેઓ જેજે કરે છે તેપણ નીચપણેજ કરે છે. દૈવયોગે તેવા માણસ ઉચ્ચ અધિકાર પામે છે તો સર્વેને નડે છે. તેઓ જે કામ કરે છે તે પણ તેવા જ હોય છે. મહાશયતા અને નીચતા એ ઢાકયાં રૂહેતાં જ નથી. અધિકારથી તે છવાતા નથી. એક રાજાએ એક બ્રાહ્મણ ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઇ ત્હેને બક્ષિસમાં માત્ર અડધો શેર લોટ ને પા શેર દાળ બાધી આપ્યા. પછી કાળાતરે પરિચય વધતા રાજાએ બ્રાહ્મણને બહુ આગ્રહથી પુછ્યુ કે તું મ્હારા પિતાનું નામ કૂહે ત્યારે તેણે કહ્યું કે તું ભઠીઆરાનો છોકરો છે, તે વાત પ્રસિદ્ધ ન છતા વાસ્તવિક હતી, ને બ્રાહ્મણે રાજાના મનના વલણ ઉપરથી પરખી રાખી હતી. **न जारजातस्य ललाटशृंगं कुल–**

प्रसूतस्य न पाणिपद्मम् । यथा यथा मुंचति वाक्यबाणं तथातथा जातिकुलप्रमाणम् ॥

શૌર્યવાન પુરૂષોનું ધૈર્ય વિપત્તિમા જ વધારે દીપે છે. સંસારમા પ્રતિક્ષણ વિપત્તિઓ વર્ષાદની પેઠે પડે છે, પણ ત્હેમાં ધીરજ રાખી શૌર્યવાળાં મનુષ્ય ડગતા નથી. જેમ સંપત્તિથી ત્હેમને ગર્વ નથી આવતો તેમ વિપત્તિથી ત્હેમનું ધૈર્ય સ્ખલિત થતું નથી. જેનામાં નીચ બુદ્ધિ નથી તે કદાપી નીચપણું કરતા જ નથી. સુખ કે દુ:ખ માણસના હાથમાં છેજ નહિ એતો સિદ્ધ વાત છે, ત્યારે સુખમા ફુલાઈ જવાથી પ્રાપ્ત થતી હલકાઈ, અને દુઃખમા રડવાથી પ્રાપ્ત થતી દીનતા, એજ માત્ર ઉભયથા વિવ્હલ થનારને પ્રાપ્ત થાય છે ને જ્યારે એમ જ છે ત્યારે ઉભયથા એક જ વૃત્તિ રાખી ગંભીર રહેવામા કેટલુ શૌર્ય, કેટલુ ઔદાર્ય, કેટલી મહાશયતા છે. આપત્તિમા જ ખરા ગુણની કસોટી થાય છે. માણસના દુર્ગુણોને કસી જોવા હોય, ત્હેનામા દુર્ગુણ છે કે નથી ત્હેનો નિશ્ચય કરવો હોય, તો તે સંપત્તિ સમયે થઈ શકે છે, પણ ત્હેનામા કીયા ગુણો છે તે જોવાનું તો વિપત્તિમા જ બને છે. ચંદનના લાકડાને અમસ્તુ જોવાથી તે લાકડા જેવું લાકડું જણાય છે પણ ત્હેને ઘસવા માડે તો ત્હેમાથી સુગંધ વિના બીજું કાંઇ નીકળતું નથી. વિપત્તિમાજ ખરા ગુણનો પ્રકાશ થાય છે, ને મહાત્માઓ ખરી વિપત્તિની વખતે જ કોઈ અપૂર્વ શૌર્ય તથા ઉદારતાનું દર્શન કરાવે છે. ઘણાક મહાપુરૂષોને આ મહા નિયમ એટલે સુધી વળગેલો હોય છે કે ત્હેમને સહજ ખીજવવામાં આવે ત્યારેજ તેઓને મોઢેથી અપૂર્વ જ્ઞાનનો ઉદ્ગાર વહે છે. આવું હોવું એ કાંઇ ભૂષણ નથી. પણ તાત્પર્ય એટલુ છે કે વિપત્તિમા પણ મહાત્માઓ કદાપિ વિલય પામતા નથી, સર્વદા કોઇ અપૂર્વ ગુણનું દર્શન કરાવી વિસ્મય પમાડે છે.

સંસારમા જે માણસ સંપત્તિથી ફુલાય છે, કે વિપત્તિથી દીન થાય છે તે મૂર્ખ છે સંપત્તિ કે વિપત્તિ એ કાંઇ માણસના હાથમાં નથી. માણસના હાથમાં તો નિરંતર પ્રયત્ન કરવો એટલુજ છે તો પ્રયત્ન કર્યા કરવો અને વિઘ્નથી પાછા ન હઠવુ એટલામાજ ખરા શૌર્યનું તત્ત્વ સમાયલુ છે. પરાક્રમના બીજવાળા

ઘણા પુરૂષો માત્ર વિઘ્નનો ભય પામીને અમુલ્ય જીવિત એળે ગુમાવે છે. તેઓ બાયલા છે. શૌર્યનું તાત્પર્ય જ નીડરતામાં છે, માણસની કલ્પના ઘણી વખત ભય ન હોય ત્યાં પણ ભય ઉભો કરી માણસને ઠગે છે, પણ શૌર્ય એનુંજ નામ કે કલ્પના કરતાં નિશ્ચય કરવાની ટેવ વધારે રાખી નીડરતાથી ચાલવા માડવું. કેળવણી આપવામા મુખ્ય વાત એજ લક્ષમાં રાખવાની છે કે બાળકોને મિથ્યા ભયની કલ્પનાઓ કરવાની ટેવ ન પડે

આવું ચારિત્રનું જે પરાક્રમ શૌર્યથી પ્રકાશ પામે છે તે પુરૂષોમાજ જણાયું છે કે જણાઇ શકે એમ માનવાનું કારણ નથી. એટલું જ અવિશેષ સ્મરણમાં રાખવાની અપેક્ષા છે કે સર્વે પુરૂષો સ્ત્રીઓના જ પુત્ર છે. ને ત્હેમનામા જે જે પરાક્રમ છે તે તે સ્ત્રીઓની અસરનું જ રૂપાન્તર છે. સ્ત્રીઓનાં ગીત કોઇ ગાતું નથી, ત્હેમને નામે કીર્તિસ્તંભ રોપાતા નથી, છતાં ત્હેમની શકિત અગાધ અમિત, અપાર, છે ને સર્વદા ગુપ્ત છતાં માણસના જીવિતમાં નિકટ જોડાયલી છે. પણ પ્રસિદ્ધ શૌર્યના દર્શનમાએ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ નથી એમ નથી. અનેક સતીઓએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પ્રેમનુંજ અસ્ખલિત સ્વાર્પણરૂપ સેવન કરી પ્રાણાન્તે પણ ત્હેને તજ્યો નથી. એ મહાશૌર્યનો પ્રભાવ આર્ય પ્રજા વિના બીજાને અજાણુજ છે. અરે ! એજ કોમલ, મૃદુ હૃદયવાળી રજપુતાણીઓએ પ્રસંગે કવચ આયુધ પણ ધારણ કરી શત્રુઓને ધ્રુજાવી નાંખ્યા છે. પ્રેમબલ ! અહો શો શૌર્ય અને ઉદાર પ્રેમનો પ્રભાવ છે કે બે વિરૂદ્ધ વસ્તુનો પણ એકમાજ યોગ કરે છે. પણ જેણે કેવલ સ્વાર્પણનોજ મહામંત્ર જપવા માંડયો છે ત્હેનામાં કાંઇ અસંભવિત નથી, ને સ્ત્રીઓ તો ત્હેમાં પ્રથમ અધિકાર ધરાવે છે. **परार्थे स्वसमर्पणम्** એજ ખરા શૌર્યનું ને ખરા ચારિત્રનું લક્ષણ છે.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ એ યદ્યપિ સાહજિક છે, તથાપિ બીજી બધી ટેવોની પેઠે એ પણ કેળવણીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી છે. જીવિતને સારૂ નરસું કરવું એ એક રીતે આપણા પોતાના હાથમાં છે. જીવિતને નિરંતર બે પાસાં હોય છે અથવા છે. ત્હેમાનું આપણને જે રૂચે તે આપણે જોઇએ ને તે પ્રમાણે ત્હેમાંથી સુખ કે દુઃખ

અનુભવીએ. કહ્યું છે કે જ્ઞાની અજ્ઞાની ઉભયને સુખ દુઃખ સર્વે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જ્ઞાની સમાધાનથી પ્રસન્ન રહે છે ને અજ્ઞાની રડારોળ કરી ક્લેશ પામે છે; જો કે તે દુઃખને અન્યથા કરવાને અસમર્થ તો બન્ને સરખે પ્રકારેજ છે. જીવિતનું પણ એમજ છે. ત્હેમા જે કાંઈ થાય છે તે અન્યથા કરવાને આપણે અસમર્થ છીએ, તોપણ નિરંતર પ્રસન્નતા રાખવી ને સંતોષ તથા સમાધાનથી વર્તવુ, કે જેનો ઉપાય નથી તેની વાત માટે પણ અતિ ક્લેશથી જીવિતને દુઃખમય કરવું, એ આપણા પોતાના અધિકારની વાત છે. વસ્તુ માત્રની કાળી બાજુ કરતાં ધોળી બાજુ તપાસવાનીજ આપણે ટેવ પાડીએ તો ધીમે ધીમે સર્વત્ર પ્રસન્નતાનો અનુભવ થવા માડે. જેવી દૃષ્ટિથી વિલોકીએ તેવું બધુ જણાય છે, માટે સર્વદા પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી પ્રસન્નતાજ રહે છે.

એવા નિશ્ચયથી જીવિતના સર્વ વિભાગ પ્રકાશિત સુંદર અને આનંદિત થાય છે, તે પથરાને પણ પીગળાવે છે, દુઃખને દળે છે; અજ્ઞાનને હરે છે, શોકને વિદારે છે, બુદ્ધિ વિભવ એથી અધિક પ્રકાશ પામે છે, ને શરીરસૌંદર્ય પણ એનાથી ઓપે છે એવી વૃત્તિ વિના જીવિતનો શીતલ પ્રભાવ ભોગવી શકાતો નથી, ત્હેમા વિકાસી રહેલાં પત્રપુષ્પોનો અનુભવ લેવાતો નથી, ને આખુ વિશ્વ ઉજ્જડ, નિર્જીવ, નિરર્થ વેરાન હોય તેમ લાગે છે, તથા વિશ્વની મહત્તામાંતુ કશું દેખાતું કે અનુભવાતુ નથી.

પ્રસન્નતા છે તે જેમ સુખનું નિદાન છે તેમ ચારિત્રનું મ્હોટું સંરક્ષણ છે. એનાથી ભલાઇ અને સદ્ગુણના બીજને ફાલવા માટે ઉત્તમ ભૂમિકા બંધાય છે એનાથી હૃદય વિશુદ્ધ થાય છે ને વૃત્તિ પ્રસાદવાળી થાય છે. દાતૃભાવની એ સખી છે, ધૈર્યની ધાત્રી છે ડહાપણની માતા છે, મન અને ચારિત્ર ઉભયને સુધારનારૂં એ ઉત્તમ ઔષધ છે. પ્રસન્નતા જેવી ઉત્તમ છે તેવીજ ટકી શકે તેવી પણ છે. ઘણા મહાપુરૂષો બહુ લાંબુ જીવિત ગાળી, વૃદ્ધ વયે પણ કાર્યધુરા વહન કરવાથી ન કંટાળી, પ્રશસ્ત જીવિત ગાળી ગયા છે ત્હેનું નિદાન વિચારતા ત્હેમના સ્વભાવની પ્રસન્નતા એજ કારણરૂપ જણાઇ છે. જેનો સ્વભાવ બહુ ઉતાવળીઓ બહુ બ્હીડીઓ, ને તેથી બહુ અપ્રશાન્ત હોય છે, તેવા માણસ અનેક કાર્ય બગાડે છે

એતો છેજ, પણ ત્હેમના જીવિતને પણ લાભ થતો નથી. દીર્ઘજીવી મનુષ્યો સર્વદા સંતુષ્ટ, પ્રસન્ન, અને ધૈર્યવાળાંજ જણાયલાં છે. રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર, ગ્રંથ યોજનારા, શોધ કરનારા, અને હરેક મહાકાર્યમાં પડેલા સર્વ મનુષ્ય અતિ શાન્ત સ્વભાવના જણાયલા છે. તેમણે મહા વ્યાધિ અને આધિમા તેમ મહા સંકટ અને વિપત્તિમાં કદાપિ પણ પોતાના હૃદયની પ્રસન્નતા ત્યજી નથી.

જીવન ચરિત.

માણસજ માણસના મનને આકર્ષે છે. માનુષ જીવિતના સંબંધનું જે કાંઇ હોય, મનુષ્યના જે જે અનુભવ, આનંદ, શોક, પરાક્રમ, ઇત્યાદિના પ્રસંગ હોય, તે ઉપરજ માણસનુ મન બીજા કરતાં વધારે ખેંચાય છે. ત્હેને ત્હેમાજ કાંઇક વિશેષ રમુજ પડે છે. એમ પ્રત્યેક થોડે ઘણે અંશે બીજાં માણસમા મન રાખે છે. એટલે જેમ જેના મનનો વધારે પુસ્તકોદ્વારા વધારે માનુષ અનુભવના પ્રસંગમાં પ્રચાર, અને તેથી વધારે મનુષ્યો સાથે ત્હેના મનનો સંબંધ, તેમ ત્હેના હૃદયની વધતી ઉદારતા અને વધતો દયાભાવ, પ્રેમભાવ.

એજ કારણથી જીવનચરિતો વાચવા ઉપર માણસને વધારે પ્રીતિ રૂહે છે. વાર્તા અને કથાની ચોપડીઓનાં આટલા બધા ઘરાક થાય છે ત્હેનું કારણ પણ એજ છે. વાર્તાઓ છે તે કલ્પિત જીવન ચરિત છે. પ્રત્યક્ષ જીવન ચરિત રૂપ નાટકો જોવામાં મનુષ્યને જે આનંદ અને આકર્ષણ થાય છે તે પણ આજ કારણથી.

સર્વ જીવનચરિતમાં રામકથા જેવું જીવનચરિત આપણા લોકને વધારે રૂચિકર બીજું એક પણ નથી. આપણા પુરાણ આદિમાં અનેકાનેક ચરિતો ભરપૂર છે. પરંતુ રામકથા જે વિશુધ્ધિ પ્રેરે છે, જે અદ્ભૂત અને અલૌકિક તેમ નિત્ય દષ્ટિએ આવતા એવા પ્રસંગોનું વર્ણન કરી ત્હેમાં જણાયલા રામના માહાત્મ્યદ્વારા શુધ્ધ નિયમનો માર્ગ દર્શાવે છે, અને એમ છેક પરમ જ્ઞાન સુધીનો માર્ગ બોધે છે, તે કોઈ પણ કથામાં, કોઇ પણ ગ્રંથમાં સમગ્રરૂપે મળી આવવું સુલભ નથી. કૃષ્ણનું જીવિત યથાર્થ સમજનારને યદ્યપિ તેવુંજ ઉત્તમ છે તથાપિ ત્હેની કહેલી ગીતા પણ એક અનંતજ્ઞાન અને નીતિનો આખા જગતમાં અપ્રતિમ નમુનો છે. એમાંજ મ-

હાત્માઓના આત્મા આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ છે. અને નિરંતર આપણને સદ્‌બોધ આપવાના પ્રસંગો લીધા જાય છે

ઉત્તમ જીવનચરિતોની અસર એટલી બધી થાય છે કે આપણા દેશમાં પુરાણના મહાત્માઓ કે દેવતાઓના ચરિતના વર્ણનથી, કે રામકથાના રસથી, કે મહાભારતના સર્વરૂપ ઉપદેશથી, જેમ અનેક મહાપુરુષો અને સન્નારીઓના ચરિત ઘડાયલાં છે, તેમ યુરોપ આદિ દેશોમા પણ બાઇબલથી ઉતરતે દરજ્જે પ્લુટાર્કનો લખેલો જીવનચરિતમાલાનો ગ્રંથ અનેકાનેકના ચરિતનો જીવાતુભૂત થઈ પડેલો છે. પરંતુ આવા ઉત્તમ ચરિત સમજવાથી ઉત્તમ અસર થાય તે માટે જીવનચરિત લખવાની પધ્ધતિમાં સમૂળ ફેરફાર થવાની આવશ્યકતા છે. વર્ણ્યના ગુણ માત્રને બહાર લાવી અવગુણો ઉપર ઢાંક પીછોડો કરવાની જ્યાં ઇચ્છા હોય અથવા મૂળે ગુણ હોયજ નહિ છતા પણ ગુણ ઉપજાવી કાઢી ખુશામદ કે ભાટાઇ કરવાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ હોય ત્યા જીવનચરિત સારા લખાઈ શકાય નહિ. ડા જોન્સન કહે છે કે વર્ણ્યવીગેને દેવતા તુલ્ય બનાવવાથી ઉલટી હાનિ થાય છે, કેમકે ત્હેમને આપણા પોતા જેવા જાણવાથી ત્હેમનુ અનુકરણ કરવાની આપણને જે ઇચ્છા થાય તે ભાંગી પડે છે, અને એવા જીવનચરિતથી ઉત્તેજનને બદલે માત્ર નિરાશા પેદા થાય છે આ વાત ખરી છે, કેમકે ગમે તેવો મ્હોટો મનુષ્ય પણ છે તો મનુષ્ય જ એટલે ત્હેના મનુષ્યત્વના અંશોને ઢાંકી કેવળ દૈવી અંશોનેજ બહાર લાવવા એ વાસ્તવિક જીવન ચરિત ન ગણાય. મનુષ્યના આચાર વિચાર ને તે પણ છેક ન્હાનામા ન્હાના, અને નજીવામા નજીવા, તેમજ ત્હેની આકૃતિ, ગતિ, આદિ સર્વ બહુ બારીકાઇથી આપવા જોઇએ, ત્હેના ગુણ તેમ ત્હેના દોષ યથાર્થ હોય તેવા બતાવવા જોઇએ, જીવનચરિત દ્વારા મનુષ્ય સ્વરૂપ અને ત્હેને અંગે ઘડાતું ત્હેના સબંધોનુ સ્વરૂપ એના નિયમનો અભ્યાસ કરી, તે દ્વારા ઉચ્ચતા ગ્રહવાનો એજ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ છે. શરીરની એકાદ ખોડમાથી કે સ્વભાવના એકાદ વલણથી આખા જીવિત ઉપર, અને તે જીવિતને તે દ્વારા થયેલા વેગ થકી આખા દેશ કે આખી પૃથ્વી ઉપર, બહુ વિલક્ષણ અસરો પેદા થયેલી છે અને થાય છે. એવી સર્વ વાતનો જેમા સમાસ

ચતો હોય તેજ તાદશ જીવનચરિત ગણાય. બાકી ટાપટીપથી શણગારેલાં નાટકનાં પુતળાં જેવા હાલનાં જીવનચરિતો જો કે એક ઘડીભર આંખને આનંદ આપે છે, તો પણ આપણે અંતરથી એમ જાણીએ છીએ કે અંદરથી તો ધાગાને કુચાનાં જ તે બનેલાં છે. એટલે તેવા ચરિતોના નાયક ઉપર કે ત્હેમના નિરૂપક ઉપર આપણને માન કે ભક્તિને સ્થાને તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષાજ થાય છે.

જેવી અસર જીવન ચરિતની છે તેવી બીજા કશાની નથી; માટે બાલકોએ તેમ મ્હોટાંએ જીવન ચરિતો વાંચવાનો શોખ વધારવો. પણ ત્હેમાં આપણા દેશમાં હાલ જે જીવન ચરિતો લખાય છે ત્હેમાંથી પસંદ કરતી વખત બહુ સાવચેતી રાખવી. પુસ્તકો પસંદ કરવામાં માણસે પોતાના વલણ ઉપર લક્ષ આપી પસંદગી કરવાની છે, પરંતુ બાલકોને માટે તો, ત્હેમનુ વલણ તપાસી, ત્હેમના ચતુર માતપિતાએ યોગ્ય પસંદગી કરી આપવી જોઇએ. જો યોગ્ય પુસ્તક યોગ્ય વાંચકના હાથમા ગયુ તો અલૌકિક ચમત્કાર એની મેળે પ્રકટ થઇ આવે છે પુસ્તકગત વિષયનું વાંચકના હૃદયગત ગુપ્તરસ, આવેશ, કે ચાતુર્ય સાથે ઐક્ય થતાજ, હૃદયગત ભંડારનુ આવરણ તુટી જાય છે. અને અંદરનો ખજાનો એવો ઝળકી ઉઠે છે કે ત્હેના માલીકને તેમ આખા જગતને આનંદ આપે છે. બુદ્ધિમાન માણસોને આવા અનુભવ પ્રતિક્ષણ થાય છે ને હુ નથી ધારતો કે કોઇ લેખક અથવા વિદ્વાનને પોતાના મનમા કોઇ નવીન ગ્રંથનો કે નવીન તર્કનો સકાર સંકલ્પ એકાદ તદનુરૂપ ગ્રંથ વાચતા જ ઉદયો એવો અનુભવ ન હોય.

એમ પુસ્તકોનો સહવાસ જો યોગ્ય વિવેકથી રાખવામાં આવે તો લાભકારી છે, અનેક રીતે લાભકારી છે પરિચય પરિચયમાં પણ ફેર છે. ઘણાકને એવો શોખ હોય છે કે પુસ્તકો રાખવાં એટલે જ બસ, પણ તે શોખથી, જો તે પુસ્તકો પોતાને અથવા પારકાને ઉપયુક્ત ન થતા હોય, તો લાભ નથી. પરંતુ પ્રથમ તો આપણા દેશમા પુસ્તકોનો જ ઝાઝો શોખ કોઇ ધરાવતુ નથી ત્યા આવા શોખની વાત ક્યાં ? લેખકોએ ઉત્તમ પુસ્તક દ્વારા કરોડો દ્રવ્યની મીલ્કત પ્રાપ્ત કરી એવા દેશ યુરોપ અને અમેરિકા વિના બીજા નથી. અને આપણા તો ભોજ, વિક્રમ, અકબર, શિવાજી

ભરી પરવાર્યા છે. પરંતુ જે કાંઇ થોડાએ શીખ છે ત્હેને એવી રીતે કેળવવો કે પ્રત્યેક પુસ્તકમાંથી કાંઇને કાંઇ શીખાય, કાંઇને કાંઇ નવીનતા ગૃહાય. પુસ્તકના સહવાસનું સાર્થક પણ ત્યારે થયું ક્હેવાય. બાકી તો પુસ્તક વેચનારા પણ પુસ્તકના સહવાસે ક્યારના મહાપંડિત કે મહાજ્ઞાની થયા હોત.

પુસ્તકની સોબતમા જે અનંતાનંત લાભ છે ત્હેમના ચરણનો આશ્રય કરવાથી જે અગ્ર્ય એટલે ઉત્તમોત્તમ અને અમોધ એટલે સિદ્ધ, જ્ઞાન, વિવેક, અને ચાતુર્ય પેદા થાય છે, તે બધું તો એક બાજુએ રહ્યું, પણ બીજા સહવાસો કરતાં પુસ્તકોને અમથા ઉથલાવી જવા જેટલો પણ પુસ્તકનો સહવાસ લાભકારી છે. બે અક્ષર આવડે તેતો પડયા જડે, પણ ઉલટું નઠારા વિચારમાંથી કે નઠારી સોબતમાથી ઉગરાય એ મહાલાભ છે. સમય નકામો, કે ભારે લાગે નહિ, અને ગંમત સાથે જ્ઞાનનો લાભ થાય.

" યોદ્ધાઓ કરતાં વિદ્વાનો (કવિઓ) વધારે અમર છે. મુવેલા લેખકો જીવતા જ છે, ત્હેમના લેખ રૂપે અદ્યાપિ જીવે છે ને સર્વત્ર વિચરે છે, યોદ્ધાઓ, દેશના દેશ જીતનારા યોદ્ધાઓ ખાક થઇ ઉડી ગયા છે. વિચાર વિચાર વચ્ચે જે આકર્પણ છે તે વિચાર અને કાર્ય વચ્ચેના આકર્પણ કરતાં વધારે મજબુત સારૂપ્ય વાળું, અને એકત્વ રૂપ છે. જ્યોતથી જ્યોત પ્રકટે છે તેમ વિચાર વિચારથી ખેંચાય છે. ગત યોદ્ધાઓને જે સ્તુતિ શ્રાદ્ધાજલિ અપાય છે તે તો માત્ર આરસપહાણના મંદિરમા સળગાવેલ ધુપ જેવી છે; જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ શબ્દો, વિચારો, સંજ્ઞાઓ દૃઢ થતે થતે પદાર્થ રૂપ થતાં ચાલે છે, પદાર્થ, શરીર, કર્મ ઘસાઇને ખાક થાય છે, શબ્દ માત્ર થઇ જાય છે, હવામા જાય છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ માત્ર જ અમર છે. તેજ ત્હેના પછી થનારને પરપરાએ ઉતરે છે. શબ્દ એજ એક એવી વસ્તુ છે જે અમર વિચરે છે " માટે ઉત્તમ લેખકોના વિચારોનો નિરંતર સહવાસ રાખી તે પ્રમાણે વર્તન રાખવા યત્નવાન્ થવાથી ચારિત્ર ઘણું ઉન્નત, રસમય, તત્ત્વમય, અને વિનીત નીપજે છે. એ વાત ઉપર સર્વદા લક્ષ રાખવું આવશ્યક છે.

ચારિત્ર.

વિજયી દુરાચાર.

अंत कौलाश्चहि· शैवा· सभा मध्ये च वैष्णवा· । नाना-रूपधराः शाक्ता विचरान्ति कलौ युगे ॥ કલિયુગમાં કહો કે ઓગણીસમી સદીના સુધારામાં કહો ને એકનું એકજ છે. માણસો જ્યાં એક એકને જનાવર કરતાં પણ વધારે ક્રૂરતાથી ને નિર્દયતાથી રંજાડવામાંજ સદાચાર સમજે છે, એ કલિ–કલહ–નહિ તો બીજું શું ? સુધારામા પણ બીજું શું થાય છે ? દયા અને પ્રેમ એતો નામ માત્રજ રહ્યાં છે એક જીવવા માટે, ખાઈ પીને મસ્ત થવા માટે, માણસો શ્વાનયુધ્ધ કરતાં પણ વધારે ભુંડાં, ઝેરભર્યા, જીવિત ગાળે છે, ને ઉપર ઉપરથી ટાપટીપ કરી, પોતાનો સદાચાર બીજાને બોધે છે ! ! મન, કર્મ, વાણી, ત્રણે ત્રણ માર્ગે ચાલે છે, " હાથમા માળા, ને પેટમા લાળા " એવો આચાર, નીતિ, સુધારો, એમ ગણાય છે ! ! અરે ! અનાચારે પોતાનું અંતર સડીને ગધ મારી રહ્યુ હોય છે, ને વાણી માત્રમાંજ જેના સદાચારનો સમાસ છે, એવા બુટ મોજાને ચશ્માંવાળા, રસ્તે જતાં પોતાનાં ભાઈ ભગિનીના, પોતાની કપોલકલ્પના રૂપ કોઈ અનાચારને જોઈ કમકમાટ ખાય છે, ને મોઢું ફેરવી, ત્હેનાથી વેગળા ન્હાસે છે. પણ એનામાને ત્હમારામાં શો ફેર છે ? એને છુપાવતાં ન આવડ્યું, ત્હમને આવડ્યું, આટલોજ; જો કે, એના એક અનાચાર જેવા તો અનેક ખરે રૂપે ત્હમારી મીઠી વાણી નીચે દબાઈ રહેલા છે ત્યારે સદાચારી કોણ ? લોકલાજ. વ્યવહાર, ફેશન એ બધાં શું છે ? માણસોને, ગમે તેવી, પશુઓને પણ લાજ આવે તેવી, રીતભાત ચલાવતા છતા, સદાચારી, સુધરેલા જણાવાના રસ્તા છે. ગરીબ પીડાતી, રોગી, છતા માથે પાંચ મણનો બોજો ઉપાડવા મથતી, ફાટાતુટાં લુગડાએ વીટેલા બેચાર બાલકોથી વીટળાએલી, અબલાને જોઈ આપણો સુધરેલો બુટમોજાંવાળો પંદર મણની ગાસડી ઉપાડે તેવા બલવાળો છતાં, કમકમાટ ખાઈ પાછો પડશે, વખતે બીચારીને રસ્તામાથી દૂર કરવા એકાદ ફટકો પણ પોતાના હાથમા નાચી રહેલી ' સ્ટીક ' થી લગાવશે ! પણ તેજ વખતે લટકમટક ચાલતી, ભભકાદાર કપડા પ્હેરી જરા હસતા વદને ' કેમ છે ' કહી વિવેક કરી ચાલી જતી, એકાદ સ્ત્રીના હાથમાનો બશેરનો ભાર પણ ' લાવો ' કરી ઉચકી લેવામાં પો-

તાને માન મળ્યું ગણશે ! ! પોતે ફંગોળા મણ દુર્ગંધથી ભર્યો છતાં પણ, એ દુર્ગંધનો ભાસ માત્રજ એક ધોળે કપડે ન વીંટેલા એવા ગરીબને આરોપી, ત્હેનાથી અભડાતો હોય એમ અળગો ઉભો રહ્હેશે ! ! આટલેથીજ અટકતું નથી એજ ધોળા બગલાને એવી પણ મરજી થઇ આવે છે કે પેલી બાઇને પાંચ મણનો ભાર માથે ચઢાવવામાં મદદ કરૂં; પેલા ગરીબને ધંધે વળગવાનુ બતાવું, બે આના આપું; પણ તેમ કરી શકતો નથી ! ! શા માટે ? પેલી " કેમ છે " કહી મ્હો મલકાવનારી એને હસે તે માટે ! એનો વેશ પુરો ભજવાય નહિ તે માટે, સુધારાવાળા એને કુધરેલો જંગલી માને તે માટે ! આવા સદાચારવાળા વાતો કરી સદાચારનુ વર્ણન કરવા બેસે તો જાણે ઈશ્વર પોતેજ બોલતા હોય એમ લાગે, પણ એની પોતાની ગુપ્ત વૃત્તિ જુઓ તો ત્હેને માણસમા ગણતા પણ આપણને શરમ આવે. આવા લોક પછી બીજાને હસે, ભોળા, જંગલી, વ્હેમી, બાયલા કહે ! પ્રેમ સમજી પ્રેમમય આત્મભાવ વિસ્તારનારને, મન કર્મ વાણીની એકતાથી વર્તનારને, આત્મવત્ સર્વ જાણનારને, ગાડા, ભોળા, બાયલા, ગણે ! ! ' કેમ છે ' કહી સ્મિત કરનારીનો બશેર ભાર ઉપાડી લઇ વંદના કરવામાજ જેના પ્રેમની પરિસીમા છે તેવા લોક આત્મવત્ સર્વ પર પ્રેમને હસે છે ! પ્રેમીને બાયલો કહ્હે છે ! ! બાયલો તે કોણ ! સર્વમય પ્રેમ ભાવે પેલીનો ભારો ચઢાવનાર, પેલા ગરીબને રસ્તે ચઢાવનાર, કે તે બન્નેને મદદ કરવાનું મન છતા છુટ મોજાને વળગી રહી પોતાના હૃદયોદ્ગારને મારી નાખનાર ! આજકાલ સદાચારનુ લક્ષણુજ શું છે ? કેવલ બાયલાપણુ. મનમા કાંઇક અને વાણીમા કાંઇક. સારી રીતે સંભાળથી ગુપ્ત રહ્હે એવો દુરાચાર તેજ આજે સદાચાર ક્હ્હેવાય છે. વિજયી દુરાચાર તે સદાચાર ! પાંચ પચાસને ઠગી સ્વાર્થ સાધનારો, ડાહ્યો, સુબુદ્ધિમાન, અને આબરૂદાર ! નિષ્કપટથી સત્યપરાયણતામા રહી પોતાની બાજી હારેલો તે ભોળો, ગાડો, ને ગેરઆબરૂદાર ! એક ખુન કરનાર ફાંશીએ ચઢે, અનેક ખુન કરનાર પૂજાય ! એકનો જીવ લેવો એ ગુન્હો, અનેકનો જીવ લેવો તે પરાક્રમ, વિજય ! ! શાં શા રૂપાંતરે સ્વાર્થમય પશુધર્મ તે નીતિને નામે પ્રવર્ત્યો છે ! સ્વાર્થ માત્ર સાધવાનેજ માણસોએ એક એકને બંધનમા નાખવા વિચિત્ર વિચિત્ર વ્યવસ્થાઓ રચી,

ત્હેને શ્રદ્ધા, નીતિ, ધર્મ, એવાં નામ આપી કેવલ પશુધર્મજ વિસ્તાર્યો છે. પ્રેમભાવનો મહિમા કોઇ સમજતું નથી. સુધારાનો પ્રેમ પણ સુધરેલો છે. દેડકાને મન ખુબસુરતીનો નમુનો તે દેડકી જ! પ્રેમનું નામ લેનારા પણ પુત્રપ્રેમને પિતૃપ્રેમ, મિત્રપ્રેમને પત્નીપ્રેમ, એવા નિયમોમા પ્રેમના વિભાગ કરે છે, ને આમ પ્રકારાન્તરે સ્વાર્થ માત્રને જ પ્રેમનું નામ આપી જગતને છેતરે છે ! ! આમ વિજયી દુરાચાર જ સદાચારને નામે ખપે છે ! મન અને તનના રોગીઓ માટે બાધેલી શાળાઓ ભરાઇ ગયેલી કહેવામા આવે છે પણ અમે જાણીએ છીએ કે એમ કરવા કરતાં મન અને તનના રોગ વિનાનાને માટે શાળાઓ બાધી હોય તો ત્હેમાં વસનારાંજ નહિ મળે. અરે ! હૃદય પાછું હઠે છે, બુધ્ધિ વિકલ થઇ જાય છે, વાણી બોબડી થઈ જાય છે. જડવાદના ઝળઝળતા સુધારાને ક્યાં ક્યાં જોઇએ, ક્યાં ક્યાં ઝાલીએ, ક્યાં ક્યાં વર્ણવીએ ! ! **यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणंकृत्वाघृतंपिवेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत** એ સૂત્રને નમસ્કાર ! ! ! પ્રિય વાંચક ! પ્રેમ ભાવ એજ ઐશ્વર્ય છે. માણસમા આખા વિશ્વમાં પણ, જો ઇશ્વરનુ રૂપ કહી પણ દેખતો હોય તો પ્રેમમાંજ દેખ. એ પ્રેમ તે સર્વાત્મભાવ એજ—આત્મવત્ સર્વ—હું તેજ તું—વચમા નહિ લોકલાજ કે ફેશનનો પટંતર; એ પટંતરે સંતાકુકડી રમવી અને કાળા ઉપર ધોળો રંગ ચોપડી ત્હેને પ્રેમને નામે ચલવવુ એ કામ સુધારાને સોંપ; ત્હારે તો પટંતર છેજ નહિ, મન કર્મવાણી એકજ છે. પ્રેમમય આત્મભાવમા ત્હારે કેવલ અદ્વૈતજ છે. જડવાદ—અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ ! હવે ત્હમારો હીસાબ પતવો, ત્હમારી લડાઇનો છેડો લાવો. પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમ એજ આચાર માત્રનું રહસ્ય છે, ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે, જીવન્મુક્તિ છે. પ્રેમ તેજ બ્રહ્મ, તેજ અદ્વૈત, તેજ સર્વ, તેજ મોક્ષ. સ્મરણકર તુલસી વાક્યઃ **दया धर्मको मूल हे पाप मूल अभिमान । तुलसी दया न छांडिये जब लग घटमें प्रान.**

સિદ્ધાંતસાર.

દ્વિતીય ભાગ સમાપ્ત.